

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

На правах рукопису

Тельвак Віталій Васильович

УДК 94 (477) “18/19” М.Грушевський

**РЕЦЕПЦІЯ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В
ІСТОРИЧНІЙ ДУМЦІ КІНЦЯ ХІХ – 30-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ**

**Спеціальність 07.00.06. – Історіографія, джерелознавство та
спеціальні історичні дисципліни**

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук**

**Науковий консультант:
Пиріг Руслан Якович,
доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України**

Київ – 2008

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ 1. Історіографія, джерела та методологія дослідження	16
1.1. Історіографія проблеми.....	16
1.2. Джерельна база дослідження.....	44
1.3. Методологія наукового пошуку.....	62
Розділ 2. Творчість Михайла Грушевського в контексті українознавчих дискусій (1890–1914 рр.)	70
2.1. Початки наукової діяльності М.Грушевського в оцінках істориків кінця ХІХ ст.	71
2.2. Наукова діяльність М.Грушевського 1894–1905 рр. в оцінках сучасників.....	88
2.3. Німецькомовна «Історія українського народу» в історіографічній рефлексії.....	114
2.4. Сприйняття творчості М.Грушевського в історичній думці передвоєнного десятиліття.....	137
Розділ 3. Історичні погляди Михайла Грушевського в інтелектуальних дискурсах 1914-1923 рр.	182
3.1. Постать М.Грушевського у публіцистиці воєнного часу (1914–1916 рр.)...183	
3.2. М.Грушевський у дискусіях революційної доби (1917-1918 рр.).....204	
3.3. Науково-публіцистична творчість М.Грушевського на еміграції в оцінках першої половини 20-х рр.....217	
Розділ 4. Рецепція останнього десятиліття творчої діяльності Михайла Грушевського (1924-1934 рр.)	254

4.1. Наукова діяльність М.Грушевського в полемічному полі гуманістики середини 20-х рр.	255
4.2. Творча спадщина М.Грушевського в ювілейних оцінках 1926 р.	278
4.3. Праці М.Грушевського на перехресті історіографічних рефлексій останньої третини 1920-х – початку 30-х рр.	305
Розділ 5. Посмертна грушевськіана (1934–1939 рр.).....	346
5.1. Постать М.Грушевського у світлі некрологів.....	346
5.2. Грушевськіана другої половини 30-х рр.	370
Висновки.....	389
Список використаних джерел та літератури.....	402

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Перед сучасною українською наукою стоїть важлива проблема інтеграції її здобутків до європейського та світового контекстів. При цьому дослідники, звертаючись до даного завдання, дедалі частіше апелюють до попереднього досвіду його вирішення, традиційно осягаючи надбання української гуманістики періоду її динамічного інституційного та професійного становлення в другій половині XIX – першій третині XX ст. Чи не найбільш рефлексивно здобутки цієї доби осмислюють вітчизняні історики, намагаючись не тільки узгодити, як зазначив В.Потульницький [1153, с. 4], діалектику історії України та всесвітньої історії, а й інтегрувати здобутки нашої Кліо до світового історіографічного процесу. Останнє видається вельми важливим, оскільки й досі побутує переконання, що українська історіографія кінця XIX – початку XX ст., вирішуючи у тривалій полеміці з істориками сусідніх народів проблеми формування власного предметного поля, свій інтелектуальний продукт пропонувала лише вітчизняному споживачеві. Тим самим надалі консервується поширене сприйняття української історичної науки другої половини XIX – перших десятиліть XX ст. як периферійної, представники якої творили виключно для "домашнього вжитку". У такій вузькій перспективі українська наука не лише опиняється поза головними історіографічними дискусіями, що модернізували обличчя світової гуманістики на зламі століть, але й утруднює можливість отримати зважену відповідь на питання про внесок вітчизняних учених до конструювання моделі минулого східноєвропейського регіону.

Уже перші спроби уважнішого звернення до проблеми сприйняття творчої спадщини класиків української Кліо поза вітчизняним інтелектуальним середовищем, передовсім вивчення рецензійних відділів провідних історичних часописів, дозволило піддати сумніву, причому аргументовано, це переконання. Утім, системне опрацювання проблеми так і не набуло традиційності в сучасному історіографічному дискурсі, залишаючись назагал причинковим. З

огляду на це видається надзвичайно актуальним і перспективним відтворити досвід прочитання та інтерпретації текстів знакових постатей української історичної науки в російському, польському, західноєвропейському та – ширше – світовому культурному полі.

Наголошення на російському та польському контекстах сприйняття засадничих постулатів української історіографічної традиції не випадкове: значною мірою саме у полеміці з інтелектуалами наших сусідів формувалася вітчизняна модерна культура та конструювався національний гранд-наратив. До таких знакових постатей української історіографії передовсім належить Михайло Грушевський – визнаний сучасниками й нащадками лідер вітчизняного історіописання та видатний організатор наукового життя. Звернення до творчої особистості такого масштабу дозволяє вирішити ще одну не менш актуальну проблему – екстраполювати оцінки, які прозвучали на адресу наукового доробку М.Грушевського поза українським інтелектуальним середовищем, ясна річ, з певною долею умовності, на всю вітчизняну історіографію його часу.

Попри безперечну актуальність згаданої проблеми в загальноісторіографічному вимірі, не менш важливим видається її дослідження і при зверненні до внутрішньоукраїнського історіографічного контексту, оскільки вивчення української історичної науки другої половини XIX – першої третини XX ст., надалі залишаючись однією з найпопулярніших тем історіографічних студій сучасності, практично не вийшло поза межі традиційної персоналіїно-інституційної проблематики. На сьогодні маємо солідну кількість досліджень як статейного, так і монографічного формату, де історики в цілому реконструювали процеси становлення української Кліо в головних аспектах – біоісторіографічному, теоретико-методологічному, інституційному тощо.

Відтак, сучасний стан опрацювання всього періоду, накопичена джерельна база та наявна історіографічна література підштовхують до формулювання нових актуальних дослідницьких завдань. Серед останніх, на нашу думку, своєю важливістю вирізняється проблема формування дискусійного поля української історіографії. Адже одним із факторів, що свідчить про зрілість наукової

складової культурного життя суспільства, є, безсумнівно, інтенсивність обговорення в середовищі спеціалістів назрілих проблем власної дисципліни. Саме виокремлення таких важливих для вирішення питань та наявність інфраструктури (наукова періодика, інституції, фахові форуми тощо), що уможлиблює проведення дискусій навколо них, є чи не найголовнішим свідченням сформованості національної інтелектуальної культури.

В українській історіографії становлення полемічної традиції припало на останню третину XIX – початок XX ст. і було пов'язано з процесами інституціоналізації та професіоналізації науки під впливом поширення ідей позитивізму на східнослов'янських теренах. У цей час виокремлюються важливі для наукового поступу дослідницькі проблеми, формується культура наукової полеміки, узгоджуються засади її проведення. Незважаючи на важливість полемічної складової для розвитку науки, досі комплексний аналіз становлення цього феномену в українській історіографії відсутній.

У наявних опрацюваннях наукових суперечок українських істориків дослідницька увага більшою мірою зосереджена на особистісному факторі – дискусія зазвичай інтерпретується крізь призму персонального конфлікту двох учених, а її протікання пояснюється складністю та напруженістю міжособистісних стосунків. Такий підхід, акцентуючи персональний вимір наукової полеміки, водночас нівелює її історіографічну складову. Проте, на наше переконання, саме відмінність вихідних теоретико-методологічних та аксіологічних настанов, а також пояснювальних моделей є підставою для виникнення дискусії, а наукознавча складова виступає тут домінантною.

Оскільки дискусії в історичній науці зазвичай мають персоналізований характер, особливо доречним виглядає звернення до особи найбільш плідного в науковому плані представника вітчизняної історичної науки М.Грушевського, чії ідеї значною мірою сформували проблемний ландшафт вітчизняної історіографії на зламі XIX-XX ст., а твори завжди привертали прискіпливу увагу не лише фахівців, а й широких кіл освіченої публіки.

Актуальність обраної теми визначається також на біоісторіографічному рівні – вивчення життя та діяльності самого М.Грушевського. Уже від початків становлення грушевськознавства як самостійної міждисциплінарної науки її засновник Л.Винар серед першочергових і важливих проблем назвав осмислення дискусій довкола творчих ідей видатного вченого в середовищі його сучасників, слушно вказуючи, що лише за цієї умови можна адекватно визначити місце М.Грушевського в історіографічному процесі та підійти до створення його повноцінної наукової біографії [1061]. Сьогодні ця проблема досліджена вкрай фрагментарно, залишаючись осмисленою лише в аспекті взаємин М.Грушевського з його сучасниками. Реконструювавши дискусії, які виникали довкола запропонованих ученим ідей, ми не тільки повніше зрозуміємо те, як він впливав на сучасну йому науку, але й підійдемо до вирішення проблеми зворотного зв'язку: яким чином, зазнаючи критики, змінювалася творчість самого дослідника.

Проаналізовані щойно питання, якщо розглядати їх у комплексі, підкреслюють актуальність звернення до досвіду сприйняття та осмислення творчої спадщини М.Грушевського його сучасниками. Дослідження цієї проблеми дозволить вирішити низку нагальних питань як грушевськознавчого, так і загальноісторіографічного плану.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано згідно з науковими планами Інституту історії України НАН України, зокрема в рамках теми Відділу історії української революції 1917–1921 рр. – "Українська революція: феномен національної мобілізації та державотворення (1917–1921 рр.)" (державний реєстраційний №0106U000708).

Об'єктом дослідження є українська та зарубіжна історична думка кінця XIX – 30-х років XX ст. в аспекті її рецепції творчого доробку М.Грушевського.

Предмет вивчення – процес осмислення творчої спадщини М.Грушевського в історичній думці кінця XIX – 30-х років XX ст., що знайшов вираз у різноманітних формах (дискусії, критичне обговорення, урочисті

академії тощо) та проявах (рецензії, ювілейні публікації, аналітичні статті, некрологи та ін.).

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є виявлення, систематизація та комплексний аналіз оцінок творчої спадщини М.Грушевського в українській та зарубіжній історичній думці кінця XIX – 30-х років XX ст. Особливий акцент у роботі зроблено на висвітленні дискусій, що були ініційовані його науковими ідеями. Наголосимо на важливості зосередження уваги саме на полеміці довкола праць видатного вченого, а не лише на їхній критиці. Дискусія навколо творів М.Грушевського – явище значно ширше, аніж їх критика, більш суттєве та важливе для розуміння історичної думки його доби.

Для реалізації поставленої мети передбачається вирішити такі **завдання**:

- проаналізувати ступінь опрацювання теми в історіографії, визначити рівень її теоретичного осмислення та виявити перспективи подальшого дослідження;
- охарактеризувати інформативні можливості основних видів джерел і визначити методику їх використання;
- випрацювати найбільш придатну методологічну модель для реконструкції дискусій довкола спадщини історика;
- виявити особливості сприйняття сучасниками перших наукових праць М.Грушевського;
- дослідити процеси становлення та розвитку української грушевськіани, виокремити її головні тенденції та етапи;
- показати особливості інтерпретації наукових ідей М.Грушевського з позицій москвофільської та малоросійської ідеологій;
- реконструювати дискусійне поле української історіографії окресленого періоду крізь призму обговорення праць дослідника;
- проаналізувати специфіку осмислення творчої спадщини українського вченого в історіографіях сусідніх народів;

- відтворити досвід прочитання та інтерпретації наукових та науково-популярних текстів М.Грушевського в західній інтелектуальній традиції;
- розглянути головні форми та прояви ідеологізації дискусій навколо творчої спадщини вченого;
- простежити вплив критичного обговорення наукових ідей М.Грушевського на еволюцію його творчості;
- проаналізувати посмертну грушевськіану (1934-1939 рр.).

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 90-х років XIX – 30-ті роки XX ст. Вибір саме цього часу зумовлений декількома обставинами, які визначили предмет та об'єкт дослідження. Нижня межа спричинена тим, що з кінцем XIX ст. українська історична наука, як зауважив М.Грушевський, отримала "зовсім нову фізіономію, зовсім новий зміст". Пояснювалося це низкою сцієнтистських та суспільних чинників: зростанням кількості архівного матеріалу, що був уведений до наукового обігу, впровадженням нових теоретико-методологічних стандартів дослідження, врешті, зміцненням інституційних засад українського наукового руху [198, с. 11]. Це твердження перегукується із запропонованою І.Колесник схемою періодизації української історіографії, що побудована за принципом її відповідності національному відродженню та наголошує на значущості саме цього "вирішального періоду", який вирізнявся досить розвиненою рефлексією вітчизняної гуманістики, усвідомленням її як цілком самодостатньої, відмінної від інших (передусім російської та польської) наукових структур. Доробком національної української історичної науки цієї доби стало створення модерної концепції вітчизняної історії, провідна роль у становленні якої належить М.Грушевському та його школі [1083, с. 252–253]. Протягом кінця 20-х – 30-х рр. відбулася фактична руйнація основного масиву національної історичної науки в УСРР, а після початку Другої світової війни та пов'язаної з цим прискореної радянзації галицьких земель вільна українська історіографія, за виразом О.Оглоблина, опинилася поза межами Батьківщини [1126].

У цей загальний історіографічний контекст досить гармонійно вписується грушевськознавча періодизація, яка збігається з головними віхами творчої біографії вченого. Тут за точку відліку беремо 1890 р., коли з'явилися рецензії на першу наукову працю молодого історика про українські господарські замки XVI ст. Останній його науковий твір – десятий том "Історії України-Руси", що побачив світ у 1936 р., – отримав відгуки сучасників протягом наступного року. До того ж, період середини – другої половини 30-х рр. позначений надзвичайно інтенсивним осмисленням феномена Грушевського-науковця під безпосереднім враженням від його трагічної загибелі. Присвячена вченому література, що з'являлася від початку Другої світової війни, створювалася в кардинально відмінних інтелектуальних та суспільно-політичних умовах, а це, своєю чергою, помітно вплинуло на всі сторони грушевськознавчої рефлексії.

Обраний у роботі хронологічний період може бути поділений на декілька частин. Критерієм цього внутрішнього поділу виступають ключові віхи біографії самого М.Грушевського. Періодизація життя та творчості вченого докладно опрацьована й обґрунтована у працях Л.Винара та на сьогодні стала загальноприйнятною [1010, с. 37].

Методи дослідження визначаються характером теми, метою та особливостями джерельної бази, яка покладена в основу дисертації. Методологічну основу роботи, як і більшості історіографічних досліджень, становить міждисциплінарний підхід, пов'язаний із такими категоріями, як психологія науки, філософія науки, соціальні функції науки тощо. Російські дослідники В.Карцев і М.Ярошевський визнають необхідність застосування так званого принципу триаспектності дослідження, коли його побудова відбувається в системі трьох основних координат: логіко-науковій, особистісно-психологічній і соціально-психологічній [1077, с. 13; 1230, с. 174]. Саме це поєднання дає можливість створити найповнішу картину в історіографічному дослідженні.

У процесі роботи важливу роль відіграв біографічний підхід, що передбачає дослідження історичних явищ і процесів через призму життя та творчості окремих помітних представників епохи. Цей підхід передбачає три процедурні стадії дослідження: перша – емпірична, яка ґрунтується на історичних методах

дослідження; друга – аналіз життя та діяльності, психічного складу особистості, інтерпретація фактів на підставі історичної та психологічної реконструкції; третя – презентація особи, її поглядів у сукупності внутрішніх і зовнішніх зв'язків, спонукальних мотивів поведінки, вчинків, творчості [1220, с. 42-44]. Застосування цього принципу є особливо плідним у студіях, спроектованих на царину історії ідей і, зокрема, вивчення історичної думки.

У роботі використано методи філософського та загальнонаукового (діалектичний, системно-структурний, структурно-функціональний, порівняльний та ін.), а також конкретно-історичного характеру. Особливий акцент зроблено на структурно-функціональному системному аналізі, у тому числі й історіографічних фактів, порівняльно-історичному методі та методі критичного аналізу конкретного документального матеріалу, виходячи з принципів об'єктивності та історизму. Утім, автор свідомий того, що означені методи є продуктивними лише на окремих етапах дослідного пошуку. Так, системний підхід, важливий для загального охоплення інтелектуальних явищ, втрачає свою евристичну вартість на рівні виявлення індивідуального, специфічного у доробку того чи іншого історика. Тут на допомогу приходить метод психологічного аналізу, індивідуалізації тої чи іншої постаті на тлі функціонування гуманітарних та суспільно-політичних дискурсивних практик тієї доби.

У дослідженні було також використано методи періодизації, класифікації і типологізації. Підґрунтям дисертаційної роботи послужив досвід сучасної української і зарубіжної науки в аспекті звернення до полемічної складової історіографічного процесу [1082; 1081; 1244].

Наукова новизна одержаних результатів дисертації полягає у постановці й комплексному розв'язанні проблеми сприйняття творчої спадщини М.Грушевського в українській та світовій історичній думці кінця XIX – 30-х років XX ст. Максимально повно подано історіографічний аналіз проблематики, який засвідчив відсутність її цілісного студіювання. Для подолання цього було

запропоновано дослідницький підхід, що поєднує методологічні пропозиції історії історіографії та культурно-інтелектуальної історії.

У межах дослідження одержано результати, сформульовано висновки і положення, що виносяться на захист, новизна яких градується й конкретизується так.

Уперше в українській історіографії:

- обґрунтовано можливість і доцільність вивчення проблеми сприйняття творчої спадщини М.Грушевського історичною думкою кінця XIX – 30-х років XX ст.;
- спростовано низку історіографічних стереотипів у розумінні суті, форми та інтенсивності осмислення сучасниками вченого його творчої діяльності;
- досліджено особливості сприйняття наукових ідей історика в українському інтелектуальному середовищі з урахуванням неоднорідності його суспільно-політичного та культурно-ідеологічного ландшафту;
- виявлено своєрідність рецепції творчої спадщини українського діяча в російському інтелектуальному просторі, зумовленості висловлених оцінок ідейними дискусіями кінця XIX – початку XX ст.;
- змальовано російську емігрантську візію діяльності М.Грушевського;
- реконструйовано провідні тенденції та змістові характеристики польської грушевськіани;
- показано ставлення до різнобічної діяльності М.Грушевського з боку чеських учених;
- відтворено досвід прочитання та інтерпретації текстів українського дослідника в західній славистиці;
- осмислено головні форми та прояви впливу широкого спектру позанаукових факторів на обговорення творчості М.Грушевського;

- з'ясовано масштабність реакції української та світової громадськості на звістку про смерть ученого;
- узагальнено грушевськіану другої половини 30-х років.

Поглиблено та вдосконалено:

- уявлення про специфіку міжособистісних взаємин у фаховому середовищі дослідників минулого кінця XIX – першої третини XX ст.;
- розуміння логіки поступу української історичної науки, ускладнення її проблемно-тематичного поля;
- аналіз широкого спектру грушевськознавчої проблематики – фактів творчої біографії, взаємин із сучасниками, мотивації наукового пошуку тощо;
- характеристики особливостей протікання українознавчих дискусій у вітчизняному, російському, польському і – ширше – західному інтелектуальному просторі;
- аргументацію на користь відповідності розвитку вітчизняного історіописання світовим тенденціям наукового поступу, адекватність відповідей українських учених на тогочасні історіографічні виклики.

Практичне значення результатів дисертації визначається новизною постановки дослідницьких завдань та авторською концепцією їх розгляду, відповідністю потребам сучасного історіографічного поступу. Її матеріали, положення та узагальнення суттєво збагачують уявлення про становлення української історичної науки наприкінці XIX – в першій третині XX ст., розширюють знання про характер та перебіг грушевськознавчих дискусій, поглиблюють погляди на особливості обговорення українознавчої проблематики, сприяють постановці нових питань, що потребують уваги фахівців. Проаналізовані в дисертації аспекти розвитку української національної історичної думки виступають основою для аналітичного прогнозування її поступу в сучасних умовах. Реконструйований у дослідженні досвід творчих контактів між українськими, російськими, польськими, чеськими та західними

істориками може слугувати підставою для сучасного наукового діалогу з представниками інших національних історіографічних шкіл, особливо в аспекті полагодження спірних суспільно-значущих проблем вивчення минулого. Узагальнення досвіду інтеграції здобутків вітчизняної гуманістики у світовий історіографічний процес сприятиме вдосконаленню сучасної стратегії вчених у цьому напрямку.

Висновки дисертаційної роботи можуть бути використані при підготовці наукової біографії Михайла Грушевського, узагальнювальних історичних праць з історії української історичної думки, культурології та наукознавства, розробці спецкурсів з грушевськознавства, історії України, складанні бібліографічних покажчиків тощо.

Особистий внесок дисертанта у розробку наукової проблеми визначається самостійним її опрацюванням. Ідеї співавторів опублікованих праць не використовувалися.

Апробація результатів дисертації. Результати дисертації доповідалися на більше, як 30 наукових конгресах, симпозіумах, конференціях та семінарах, зокрема на VI Міжнародному конгресі українців (Донецьк, 2005 р.), II та III Міжнародних наукових конгресах українських істориків (Кам'янець-Подільський, 2003; Луцьк, 2006); міжнародних наукових конференціях – Міжнародній науковій конференції “Українська історіографія на рубежі століть” (Кам'янець-Подільський, 2001 р.); I, II, III, IV, V Міжнародних наукових конференціях “Багатокультурне історіографічне середовище Львова в XIX – першій половині XX ст.” (Жешув, Республіка Польща, 2002, 2003, 2004, 2006 рр.; Львів, 2005 р.), Міжнародній науковій конференції до 40-річчя журналу “Український історик” (Острогож, 2003 р.), XI Щорічній Міжнародній міждисциплінарній конференції з юдаїки (Москва, 2004 р.), Першій Міжнародній науковій конференції “Духовна вісь України: Галичина – Наддніпрянщина – Донеччина” (Івано-Франківськ, 2004 р.), Міжнародній науковій конференції “Родина Європа” (Каунас, 2005 р.), Міжнародному науковому симпозіумі “Orbis terrarum Івана Франка” (Дрогобич, 2005 р.), Міжнародній науковій конференції

“Політична, громадська та наукова діяльність М.Грушевського” (до 140-річчя від дня народження М.Грушевського) (Київ, 2006 р.), VI, VII, VIII Дрогобицьких Міжнародних наукових історико-краєзнавчих конференціях (Дрогобич, 2002, 2004, 2006 рр.), VIII та IX Міжнародних наукових конференціях “Краків–Львів: книги, часописи, бібліотеки XIX та XX століття” (Краків, 2005, 2007 рр.); всеукраїнських наукових конференціях – “Михайло Грушевський – науковець і політик в контексті сучасності” (Київ, 2001 р.), “Михайло Грушевський: історія та сучасність” (Львів, 2006 р.), 1-ому методологічному семінарі “Нова українська історіографія: образи, методи, напрями” (Київ, 2006 р.), 2-ому методологічному семінарі “Нова історіографічна культура та український гранд-нарратив” (Київ, 2007 р.) та ін.

Наукові положення і висновки дисертаційної роботи апробовані автором у викладанні курсів "Історіософія та методологія історії", "Інтелектуальна історія Європи", "Грушевськознавство – спеціальна галузь історичних знань", на теоретичному семінарі кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Дисертацію обговорено на засіданні відділу історії української революції 1917–1921 рр. і рекомендовано до захисту.

Публікації. Результати дисертації відображено у 27 **публікаціях**: у тому числі 2 монографіях; 25 наукових статтях, опублікованих у наукових фахових виданнях. Загальний обсяг публікацій – 75,3 друк. арк.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, п'яти розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел і літератури. Основний текст дисертації – 401 сторінка, список використаних джерел і літератури – 120 сторінок (1251 найменування).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Виокремленню самостійної проблеми осмислення творчої спадщини М.Грушевського його сучасниками передував період попереднього накопичення відповідної інформації та розробки окремих її аспектів у літературі. Проте на сьогодні немає жодної узагальнювальної праці з комплексним дослідженням дискусій довкола творчих ідей М.Грушевського, де б аналізувалося їх сприйняття як в українському, так і в російському, польському та – ширше – світовому інтелектуальному просторі. Це, однак, не означає, що проблема взагалі не досліджувалася.

В історіографії окресленої проблеми умовно виокремлюємо три періоди, що в основному збігаються із загальною періодизацією грушевськознавчих досліджень [1010, с. 19-32]. Перший охоплює період від кінця ХІХ ст. до смерті історика в 1934 р. У цей час поодинокі аспекти проблеми обговорення творчих ідей ученого аналізувалися рецензентами його праць, опонентами, колегами, учнями. Особливістю тогочасної рефлексії є її двобічність та відкритість: М.Грушевський відповідав критикам його наукових концепцій, впливаючи на формування дискусійного поля українознавчої проблематики, значною мірою інспірованої його творчими ідеями. Другий період – 1934–1989 роки – найбільш тривалий. У той час наукове та об'єктивне вивчення проблеми обговорення сучасниками М.Грушевського його творчої спадщини зосереджується, поза коротким західноукраїнським окресом (1934–1939 рр.), головню в еміграційних та діаспорних українознавчих центрах. Ця доба позначена становленням і стрімким розвитком грушевськознавчих студій, що набули систематичності із запровадженням нової українознавчої дисципліни – грушевськознавства – та заснуванням у США Українського Історичного Товариства і його друкованого

органу – журналу "Український історик". Серед надбань цього періоду відзначимо перші спеціальні спроби розглянути особливості обговорення творчих ідей М.Грушевського в середовищі його сучасників, переважно в аспекті персональних взаємин з іншими визначними діячами кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. Значна обмеженість, зі зрозумілих об'єктивних причин, джерельної бази – одна з помітних рис цього періоду грушевськознавства. Тоді ж у радянській історіографії розгорілася найбільш огульна критика творчої спадщини М.Грушевського. Останній період – сучасний – 90-ті роки ХХ ст. – початок ХХІ ст. Дослідження проблеми "наукова спадщина М.Грушевського в оцінках його сучасників" набуває особливої популярності та актуальності в наш час у зв'язку із загальним відродженням вітчизняної історіографічної традиції, спроб інтеграції її здобутків у ширші інтелектуальні контексти, пошуку викликаного творчою діяльністю української інтелігенції резонансу поза виключно вітчизняним середовищем, відмови від погляду на спадщину видатних представників нашої Клію як створену тільки для "домашнього вжитку". Безсумнівною перевагою сучасного етапу грушевськознавства є значне розширення джерельної бази та застосування нових дослідницьких технологій. Це дало поштовх до віднайдення та осмислення багатьох нових контекстів сприйняття та обговорення творчої спадщини М.Грушевського наприкінці ХІХ – в першій третині ХХ ст.

Перші спроби звернення до проблеми сприйняття творчих ідей М.Грушевського були зроблені активними учасниками історіографічного процесу. Так, уже в рецензіях на праці вченого, котрі становлять головний джерельний масив нашої теми, містяться прямі або завуальовані згадки про нюанси обговорення творчих ідей М.Грушевського в різноманітних інтелектуальних середовищах. Ця інформація, що не мала самодостатнього значення для її авторів, дозволяє нам зануритися не лише у сам контекст осмислення поглядів ученого його сучасниками, але й відстежити сприйняття ними тогочасних дискусій, виявити нерідко приховані від звичайного ока мотивації. Зауважимо, що з часом такі ремарки в рецензійних публікаціях

ставали розлогішими, а наведена в них інформація більш конкретно та різноманітною. Наприклад, зі змісту написаних українськими дослідниками до Першої світової війни багатьох рецензій на праці М.Грушевського дізнаємося про одностайно схвальне сприйняття ідей ученого в українському інтелектуальному середовищі. У критичних оглядах, що з'являлися в російських виданнях, опосередковано згадано про ті численні труднощі, які доводилося долати М.Грушевському у справі популяризації в державі Романових здобутків української культури та концептуалізованої ним моделі східноєвропейського минулого. Так, саме перешкодами з боку влади у справі поширення праць ученого в Росії пояснював В.Доманицький в огляді перших томів "Історії України-Руси" значну затримку з обговоренням ідей українського дослідника російськими науковцями [235, с. 186].

Важливою є інформативна цінність рецензій у пошуку розпорошених на сторінках численних українських, російських та західноєвропейських видань критичних відзивів на праці М.Грушевського. Наприклад, маючи на меті показати загальне прихильне сприйняття німецькомовної "Історії українського народу" в колі європейських фахівців, С.Томашівський повідомляє читачеві про низку схвальних рецензій у німецьких часописах, які практично невідомі сучасним дослідникам і не відображені в жодній грушевськознавчій бібліографії [664]. Аналогічних прикладів можна навести чимало. Принагідно зазначимо, що рецензійні за характером публікації подекуди вводили в оману читача щодо масштабів сприйняття сучасниками праць М.Грушевського. Наприклад, І.Франко в опублікованих напередодні війни "Причинках до історії України-Русі", пояснюючи мотиви власного зацікавлення історичними творами львівського професора, помилково ствердив, що "наукова праця проф. Грушевського, [...] досі ані в нашій, ані в інших письменствах не дочекалася фахової оцінки, хоч у малій мірі відповідної до її об'єму та наукової вартості" [691, с. 419].

Надзвичайно інформативними та цікавими є рецензійні матеріали у відтворенні прихованих від звичайного ока особливостей сприйняття творчих ідей М.Грушевського, а також різного роду мотивацій щодо тієї чи іншої їх

оцінної інтерпретації, врешті, непублічного ставлення до праць ученого. Наприклад, критикуючи історіографічну модель М.Грушевського, В.Мількович, на закид прихильників ученого щодо загалом схвального сприйняття праць автора "Історії України-Руси" в німецькому науковому світі, акцентує виключно політичну вмотивованість таких оцінок. Він же, у запалі полеміки із С.Томашівським довкола концепції та фаховості німецькомовної "Історії українського народу" відслонює перед читачем особливості непублічного сприйняття опонентом праць його вчителя, що, на відміну від висловлених ним у багатьох відзивах позитивних оцінок, є аж ніяк не компліментарними у приватному спілкуванні [442]. Загалом, у період до вибуху Першої світової війни виключно з обмовок на сторінках рецензій ми можемо дізнатися про критичне сприйняття творчих ідей М.Грушевського у колі українських інтелектуалів, тоді як справу публічної їх критики на себе ніхто не відважився взяти.

Значно більше інформації про характер та особливості сприйняття творчих ідей М.Грушевського в колі його сучасників знаходимо в перших, спеціально присвячених ученому працях. Ці публікації з'являлися переважно з нагоди іменинних урочистостей ученого (головно сорокаріччя, п'ятдесятиріччя та шістдесятиріччя з дня народження) або інших дат, пов'язаних з його особою (наприклад, десятиліття праці в Галичині (1904 р.) чи двадцятип'ятиліття приїзду до Львова (1919 р.), тому треба виважено сприймати наведені в них свідчення. Найчастіше у цих публікаціях наводилися численні приклади позитивного сприйняття творчої спадщини вченого в українському, російському та європейському науковому світі. Як найбільш промовиста ілюстрація позитивного ставлення європейських інтелектуалів до наукової праці М.Грушевського зазвичай наводилися компліменти А.Брікнера на адресу "Історії України-Руси". Ілюструючи ж російський контекст сприйняття ідей українського вченого, автори вказували на численні схвальні відгуки, які викликало видання "Очерков истории украинского народа" та значний комерційний успіх його російськомовних науково-популярних проектів. Ці оцінки досить швидко було розтиражовано на сторінках присвячених ученому публікацій, і вони на довгий

час стали необхідними атрибутами апологетичної грушевськіани. Будь-які згадки про критику М.Грушевського, наприклад, з боку представників польської чи російської історіографії у більшості випадків замовчувалися чи подавалися читачеві як прояви ідеологізації науки, привнесення до неї політичних мотивів, без докладнішого осмислення суті висловлених зауважень. Так, жоден автор, наводячи у своїх працях щойно згаданий схвальний відгук А.Брікнера, не обмовився про досить гострі аргументовані закиди польського вченого на адресу його українського колеги. І.Крип'якевич, наприклад, говорячи про захоплення, яке в науковому світі викликали перші томи "Історії України-Руси", зазначив: "Коли ж дехто старався обнизати вагу сеї великої наукової наскрізь національної студії, то приводи до сего давали не наукові, але інші мотиви, про які краще не згадувати" [33, арк. 4]. Таку ж логіку історіографічного аналізу знаходимо також у інших, присвячених М.Грушевському, працях [240, с. 782; 124; 153, с. 8-9]. Зауважимо, що значна їх кількість була написана самими учнями вченого, відтак тут варто ураховувати феномен "учнівської вдячності".

Хоча ці публікації мали переважно переважно ювілейний характер, у них також знаходимо відгомін неоднозначного сприйняття сучасниками праць вченого. Цікаво, що автори таких дописів, акцентуючи критичні моменти у прочитанні текстів М.Грушевського, нерідко виразно стають на його бік і полемізують з опонентами автора "Історії України-Руси". Так, В.Герасимчук зазначає, що "попри великі признання для великого твору М.Грушевського, як в нашій суспільности, так деінде, підношено закид, що автор проглядність і артистичну форму посвятив у жертві великій конденсації і ерудиційній формальности" [153, с. 9]. Далі автор полемізує з висловленим поглядом, обстоюючи слухність дослідницької логіки вчителя. Інколи святкування ювілейних дат підсумовувалося в окремих статтях інформаційного характеру, що містять не лише вибрану бібліографію грушевськіани, а й виступають першими спробами узагальнення висловлених оцінок [677; 627].

Прикметно, що глибина презентації проблеми "М.Грушевський в оцінках сучасників" та інформативність наведеної у грушевськіани першої третини ХХ ст.

інформації поступово – від ювілею до ювілею – зростала, своєрідним підсумком у цьому плані стало святкування шістдесятиліття вченого в 1926 р., коли більшість присвячених йому публікацій так чи інакше торкалися досліджуваного питання. Наприклад, про особливості сприйняття творчих ідей М.Грушевського українськими, російськими, польськими та західноєвропейськими вченими писали у своїх нарисах про ювіляра Д.Багалій, В.Дорошенко, М.Кордуба та ін. [74; 247; 352]. Поряд зі звичайними твердженнями про авторитетність творчого доробку М.Грушевського в середовищі фахівців із наведенням названих щойно прикладів, подибуємо й цікаві рефлексії самих учасників історіографічного процесу. Наприклад, Д.Багалій ділиться своїми спогадами про першу реакцію російських кіл на опубліковану М.Грушевським на сторінках "Журнала Министерства Народного Просвещения" статті про діяльність НТШ: "І я добре пам'ятаю, яке велике вражіння зробила ця стаття на наукові кола, як українські, так і особливо на російські: для останніх це було повною несподіванкою, що викликала прихильне відношення з боку одних, а обурення з боку других" [74, с. 161]. Аналогічним мемуарним відтінком позначені також свідчення Д.Багалія про боротьбу з ідеями М.Грушевського представників російських монархічних кіл, що знайшла найбільш промовистий вияв у голосній кампанії з недопущення вченого до викладання в Київському університеті в 1907 р. [74, с. 174-175]. Авторськими спогадами наповнені сторінки, де йдеться про сприйняття історичної схеми вченого "російськими націоналістами-централістами" [74, с. 194-196]. Вельми важливе значення для нас має спроба Д.Багалія узагальнити оцінки, які були висловлені під час відзначення попередніх ювілеїв М.Грушевського. Критично проаналізувавши найбільш відомі грушевськознавчі публікації, дослідник справедливо говорить про "наліт пієтету" при зверненні до постаті М.Грушевського, а це заважає виваженому та критичному осмисленню його спадщини [74, с. 212-217].

Повнотою інформації щодо особливостей сприйняття сучасниками історичних студій ученого-початківця вирізняється стаття Л.Добровольського "Київщина та Київ в працях М. С. Грушевського". Тут знаходимо вичерпний перелік

рецензій, які з'явилися на першу монографічну студію молодого історика, а також коротку авторську характеристику полеміки, що виникла в науці довкола києвознавчих публікацій М.Грушевського [232, с. 412-415].

Деяку увагу досліджуваній проблемі присвячено також у перших нарисах української історіографії, що належать Д.Багалію та Д.Дорошенкові. Останній, характеризуючи перші томи "Історії України-Руси", наводить схвальні відгуки на неї українських та західних дослідників. Так, посилаючись на статтю В.Герасимчука, автор "Огляду української історіографії" відзначає: "Українська наукова критика зійшлася на однодушній оцінці "Історії України-Руси" як праці монументальної, що містить в собі невичерпане джерело наукових відомостей про старе життя України до пол. XVII ст., без якого не може обійтись ні один дослідник цього життя" [258, с. 193]. Серед західних симпатиків історичної праці М.Грушевського автор традиційно називає А.Брікнера, просторо цитуючи його комплімент на адресу першого тому "Історії України-Руси". Також у підрядкових примітках Д.Дорошенко нерідко наводить найвідоміші рецензії, якими сучасники реагували на появу творів видатного вченого.

Д.Багалій у своїх історіографічних студіях часто звертає увагу читача на рецепцію сучасниками творчих ідей М.Грушевського, головню ілюструючи це на прикладах російської україніки. Поряд із щойно зауваженими рефлексіями вченого, в його узагальнювальних історіографічних працях міститься перша в грушевськознавстві спроба аналітичного осмислення критики ідей автора "Історії України-Руси" з погляду державницької історіософії. Учений не погоджується з гостротою характеристики у праці Д.Дорошенка спадщини М.Грушевського як застарілої в концептуальному відношенні та різким її протиставленням здобуткам представників державницької течії [76, с. 250]. Тут варто зауважити, що й сам Д.Багалій значною мірою ідентифікував себе з народницькою історіографічною традицією, тому в його репліці, безперечно, був присутнім особистісний момент.

Загалом у грушевськіані кінця XIX – першої третини XX ст. проблема сприйняття творчих ідей М.Грушевського сучасниками не була сформульована

як самостійна. У численних різнорідних публікаціях, найголовніші з яких ми назвали, було лише окреслено контури проблеми (головно в аспекті виявлення провідних оцінних тенденцій) та частково зафіксовано емпіричний і бібліографічний матеріал.

Після смерті вченого в 1934 р. розпочався новий етап у розвитку грушевськознавства. Трагічна звістка з Кисловодська була сприйнята за межами радянської держави як непоправна для української культури та науки втрата, про що промовисто свідчили численні некрологи. У них українська та світова громадськість була одностайною у визнанні епохальності внеску Грушевського-науковця. При цьому звичним було наведення прикладів з уже згадуваних текстів, що ілюстрували загальне визнання не лише однодумцями, а й опонентами вченого його ерудованості та фахової майстерності. Зрозуміло, що сам формат цих публікацій не передбачав заглиблення у суть критичних висловлювань сучасників М.Грушевського щодо його творів.

Певний короткий час, до 1939 р., наукові студії грушевськознавчого характеру з'являлися в галицькій та, рідше, емігрантській Україні. У цих різнопланових за характером, змістом і формою публікаціях продовжувалося осмислення внеску М.Грушевського в українське культурне та суспільно-політичне життя. У них також, під впливом від недавньої втрати та зрозумілого пієтету до трагічної постаті найвидатнішого українського історика, акцентувалися більшою мірою позитивні моменти сприйняття та обговорення сучасниками творчих ідей автора "Історії України-Руси" [447; 777; 882; 322; 365]. При цьому характерним було протиставлення об'єктивності схвального сприйняття наукової спадщини М.Грушевського у західному та українському вільному світі упередженості критичних тез радянської грушевськiани кінця 20-х – першої половини 30-х років. На шпальтах преси широко інформувалося про організацію різноманітних заходів щодо вшанування пам'яті видатного українця, появу публікацій про нього на сторінках західних видань [506; 526; 310; 315; 307; 645; 722].

Початок Другої світової війни, форсована радянізація всіх сторін життя на Західній Україні остаточно унеможливили об'єктивний аналіз наукового доробку М.Грушевського на його Батьківщині. Після 1939 р., як стверджує О.Оглоблин, розпочинається новий етап розвитку української історіографії, що опинилась "на вигнанні" [1246, р. 395]. Користуючись, з об'єктивних причин, обмеженою джерельною базою, українські історики, поряд зі своїми західними колегами, продовжували започатковані раніше дослідницькі традиції осмислення творчої спадщини видатного вченого, зазвичай переповідаючи вже відомі особливості сприйняття його ідей наукою кінця XIX – першої третини XX ст. Розгляд лише друкованих творів, утруднення доступу до підставової українознавчої літератури, неможливість аналізу "індивідуальних" текстів, архівних матеріалів – одна з помітних рис цього періоду грушевськознавства, що фактично тривав до кінця 80-х років.

Сформована в міжвоєнний період специфіка грушевськознавчої рефлексії щодо виявлення особливостей сприйняття сучасниками М.Грушевського його творчої спадщини наклала свій відбиток на праці, які з'явилися в діаспорній історіографії в 40–50-х роках. Поряд із цим, у грушевськознавчих публікаціях поступово накопичувалася інформація, яка проливалася світло на різноманітні, перед цим маловідомі, аспекти рецепції його доробку сучасниками. Так, цінним внеском у розширення джерельної бази окресленої проблеми став додаток до випущеної з нагоди двадцять п'ятої річниці смерті вченого збірки його праць. Затитулований як "Наукова діяльність М.С.Грушевського в оцінці східного й західного наукового світу", він містив найбільш відомі схвальні оцінки творів ученого, що належали перу Д.Дорошенка, В.Герасимчука, Л.Біласа, Г.Коха, М.Покровського, Я.Бідло та ін. [496].

Зауважимо, що значна частина істориків, що опинилася на вигнанні, належала до прихильників державницької історіософії та нерідко симпатизувала гетьманському політичному табору, а це визначало певну оцінну канву їхнього звернення до постаті та творчості М.Грушевського, котрий змальовувався "останнім і найбільшим" представником народницького напрямку. Прикметно, що

дослідники поступово відмовлялися від спрощеного та конфліктного сприйняття народницького та державницького напрямків у нашій історіографії винятково крізь призму їх здатності ідеологічно обґрунтувати визвольні змагання українського народу. Діаспорні історики слушно зауважували: народництво та державництво – це послідовні генетично пов'язані етапи у розвитку нашої науки, а кожен історіографічний феномен слід розглядати в контексті тієї епохи, що його породила [1092, с. 1-17, 95-103; 1093; 1102, с. 184-190]. Утім, і надалі визнавалася більша актуальність державницької історіософії, тому цілком аргументованою вважалася критика істориками-державниками спадщини М.Грушевського [1147; 997].

Особливо багато українські історики на вигнанні писали про становлення історичної науки в радянській Україні в 20-х роках та аналізували причини і перебіг її гвалтовного знищення в 30-ті роки. Ці публікації, що з'являлися під свіжими враженнями і були наповнені особистими рефлексіями, містили нову, нерідко мемуарного характеру інформацію про радянський наступ на М.Грушевського та його наукові інституції [1241, с. 142-152; 486; 1086; 1094, с. 27-33; 1058, с. 28-30; 1146, с. 23-25]. Неабиякою інформаційною насиченістю та глибиною історіографічного аналізу серед цих праць вирізняються студії О.Оглобина, одного з чільних представників української історичної науки на радянських землях у 20-х – 30-х роках [1123; 1115; 1127; 995].

Зважаючи на фальсифікацію діяльності М.Грушевського в радянській історіографії, а також певне занедбання систематичного дослідження спадщини вченого українознавчими науковими осередками при американських, канадських і західноєвропейських університетах, ряд науковців на чолі з О.Оглоблиним та Л.Винаром у 1963 р. утворили Українське Історичне Товариство та заснували журнал "Український історик" [1010, с. 22]. У 1966 році його члени своїми публікаціями започаткували новий міждисциплінарний напрямок – грушевськознавство. З того часу і до сьогодні на сторінках "Українського історика" регулярно з'являються грушевськознавчі дослідження, а томи за 1966, 1984, 1991, 1996, 2002, 2004, 2006 роки були цілковито присвячені згаданій

тематиці [1170, с. 226–233; 1025; 1202]. Прикметно, що поступово розбудовуючи структуру та обґрунтовуючи теоретико-методологічні засади нової дисципліни, її засновник Л.Винар серед першочергових завдань, які стоять перед грушевськознавцями, визначив також "дослідження праць, присвячених життю і творчості М.Грушевського" [1013, с. 18].

Своєрідним поштовхом до розширення грушевськознавчого пошуку стало широке відзначення століття з дня народження М.Грушевського. Серед величезної маси публікацій, у яких аналізувався життєвий та творчий шлях історика, в традиційному річищі йшлося про схвальне сприйняття сучасниками його творчості. Наприклад, у ювілейному томі "Українського історика" з'явилося декілька цікавих у розрізі нашого дослідницького завдання публікацій. Так, О.Оглоблин у біографічному нарисі про М.Грушевського ствердив, що "українська й чужоземна наукова критика високо оцінила великий твір Грушевського" [1124, с. 7]. На доказ свого твердження він навів усталені в грушевськіані компліменти на адресу "Історії України-Руси" з боку В.Герасимчука та А.Брікнера. Визначаючи вплив М.Грушевського на східноєвропейську історіографію, автор знову попадає під вплив попередньої традиції й акцентує факт визнання російськими істориками справедливості історичної схеми українського вченого, свідченням чого, вважає О.Оглоблин, є спроби О.Преснякова на підставі теоретичних ідей М.Грушевського переосмислити проблему витоків російського народу. Як сучасник описуваних подій, автор згадує також появу значної кількості грушевськознавчих публікацій з нагоди святкування ювілею М.Грушевського в 1926 р., що засвідчило його визначний авторитет у науковому світі [1124, с. 9; 1245, р. 321–333]. Характеризуючи історіософські погляди вченого, О.Оглоблин наводить їхню критику з боку представників державницького напрямку, приєднуючись до висловлених в "Огляді української історіографії" Д.Дорошенка оцінок.

Проблеми рецепції творчості М.Грушевського його сучасниками торкалися й автори інших публікацій на сторінках ювілейного річника "Українського історика". Так, засновник грушевськознавства Л.Винар у кількох своїх статтях

зосередився на вивченні цікавої теми становлення М.Грушевського як науковця, виокремивши також проблему сприйняття сучасниками перших творів молодого вченого [1015; 1020]. О.Домбровський, досліджуючи теоретичне підґрунтя антинорманської теорії автора "Історії України-Руси", відзначив особливості її сприйняття в науковому світі кінця XIX – початку XX ст. [1053]. У ювілейному томі редакцією "Українського історика" було започатковано важливу традицію публікації матеріалів мемуарного та епістолярного характеру, зміст яких відбивав особливості сприйняття постаті М.Грушевського його молодшими сучасниками, а також їхні спогади про дискусії, що викликали твори вченого [438]. Зауважимо, що аналогічно, із залученням усталеного арсеналу аргументів, про сприйняття творчої спадщини М.Грушевського писали й представники української інтелектуальної еміграції в Західній Європі [780; 795; 1233].

Ювілей М.Грушевського, зазначає О.Ясь, "став формальним приводом для з'ясування взаємовідносин між "народницькою" та "державницькою" історіографічною спадщиною у висвітленні та інтерпретації дослідників з діаспори" [1231, с. 140]. Яскравою ілюстрацією цього з'ясування стала стаття О.Прицака "У століття народин М.Грушевського", що своїм тоном різко відрізнялася від решти публікацій. У ній автор, визнавши слушність критики істориками-державниками концепцій видатного вченого та не переобтяжуючи себе аргументами, стверджував, що світогляд М.Грушевського "ніколи не вийшов поза сферу нереальної романтики та ідилії"; учений беззастережно сприйняв історіософію В.Антоновича; у своїх працях вдавався до фетишизації народу; "своєю науковою і політичною діяльністю спричинився у вирішальний спосіб до моральної та фізичної ліквідації української аристократії"; "не мав творчих способностей", що уможливили б йому узгодити здобуту в молодості теорію з дійсністю; дав науці курс історії України з перспективи народників 70-их років і т.д. [1158] Не всі наведені положення, ясна річ, можна зарахувати до наукових, більша їх частина забарвлена оцінками політичної діяльності М.Грушевського. Тому вони були цілком справедливо заперечені, відтак немає потреби тут докладно зупинятися на їхній критиці [1013, с. 17; 990]. Зазначимо

лише, що О.Пріцак у подальших дослідженнях творчості М.Грушевського фактично відмовився від подібних категоричних оцінок [1156; 1157]. Утім, провокативна за своїм характером праця О.Пріцака інтенсифікувала грушевськознавчий пошук у діаспорному українознавстві.

Святкування століття М.Грушевського посилило увагу наукової громадськості до проблем вивчення його життя та діяльності. Особливо активно розбудовували дослідницьку базу грушевськознавства члени УІТ. В аспекті нашого дослідницького зацікавлення акцентуємо, що найбільше науковці української діаспори просунулися у вивченні особливостей сприйняття творчої спадщини М.Грушевського з боку видатних представників українського наукового та суспільно-політичного життя кінця XIX – першої третини XX ст. [991; 989; 650; 1179; 1099; 992]. Використовуючи доступну, зазвичай досить обмежену джерельну базу, дослідники назагал слушно відтворили специфіку оцінних інтерпретацій, виявили їхні мотивації, реконструювали загальний контекст тогочасних інтелектуальних дискусій.

Особливою ґрунтовністю вирізнялися студії над проблемою творчих взаємин М.Грушевського з І.Франком. Така увага була зумовлена передовсім необхідністю дати відповідь на тотальне фальшування взаємин двох видатних діячів у СРСР. Більшість дослідників зосереджувалися на загальному аналізі взаємин учених, намагаючись здійснювати це в широкому контексті суспільно-політичної та культурної ситуації кінця XIX – початку XX ст. [1057, с. 42-43; 1128; 1103; 1104, с. 20-21; 1070, с. 34-39; 760; 1185; 707; 480].

Якщо дослідники-франкознавці зосереджувалися на комплексному вивченні взаємин І.Франка та М.Грушевського, то грушевськознавців цікавили насамперед відомі критичні зауваження Каменяра на історичні праці львівського професора, викладені передусім у розлогіх "Причинках до історії України-Руси". Така увага до праці І.Франка була зумовлена кількома обставинами. Насамперед слушно вказувалося, що Франкова критика була першим в українській історіографії всебічним осмисленням праць М.Грушевського. Вивчаючи проблему, діаспорні історики не тільки виявляли слушність історичних поглядів

І.Франка та М.Грушевського на окремі події української минувшини, але й, що значно важливіше, акцентували ті моменти їхньої інтелектуальної спадщини, що взаємодоповнюючись склали ідеологічні підстави модерної України [1197].

Не менш насиченим у діаспорній історіографії було обговорення проблеми критики історіографічної спадщини М.Грушевського представниками державницької течії, передусім В.Липинським. Це обговорення було доволі емоційним і відбивало ідеологічні суперечності в середовищі української еміграції. Частина істориків з традиційних позицій протиставлення народницької та державницької історіософії залишали за працями М.Грушевського виключно історіографічну та джерелознавчу вартість, наголошуючи на застарілості їхнього концептуального багажу. Найбільш яскраве вираження ця позиція отримала в уже згадуваній статті О.Пріцака. "У діаспорі, – зазначає сучасний дослідник цієї проблеми І.Гирич, – під впливом гетьманців та інтегральних націоналістів оцінка Грушевського, запропонована статтею Пріцака, була панівною, але не єдиною" [1027, с. 168]. Дослідники, об'єднані передусім довкола УІТ та його журналу "Український історик", закликали відмовитися від конфліктної парадигми у вивченні українського історіографічного процесу кінця ХІХ – першої половини ХХ ст., справедливо відзначаючи потужний вплив ідей автора "Історії України-Руси" на становлення державницького напрямку [1018, с. 33-52; 1101, с. 156]. Найбільш промовисто це протистояння виявилось в дискусії довкола доцільності англійського перекладу синтетичної праці вченого [1012].

У другій половині 60-х – 80-х роках нового імпульсу отримало дослідження радянського періоду життя та діяльності М.Грушевського. Залучаючи доступні джерела та свідчення активних учасників тогочасних подій, учені також значною мірою реконструювали еволюцію сприйняття сучасниками творчої спадщини М.Грушевського останнього десятиліття його життя. Тут як стрижневі виокремлювали дві проблеми – постать Грушевського-науковця у світлі ювілейних публікацій 1926 р. та наступ на вченого в радянській історіографії. І якщо інтерпретація першої проблеми була назагал традиційною, то стосовно другої з'явилися нові цікаві студії. Дослідники, аналізуючи

матеріали марксистської періодики та опубліковану документацію офіційних радянських установ, відтворили поступове наростання ідеологічної критики творів М.Грушевського, що завершилося руйнуванням його наукової школи та репресіями [1148, с. 75-76; 649; 1064]. Слушно вказувалося на той факт, що більшовицьке ставлення до української національної культури та її видатних представників можна розглядати як продовження традиційної російської імперської політики. Проводилися цікаві паралелі між критикою теоретичних підстав наукових праць М.Грушевського з боку російських учених кінця XIX – початку XX ст. та марксистськими істориками, що дозволило простежити спадковість інтерпретаційних моделей [1234; 1248, р. 9-75; 1251, р. 1-25]. Під впливом українських істориків та з посиланнями на їхні праці наростання марксистської критики творчої спадщини М.Грушевського досліджували також західні історики [1232, р. 42-46].

Значний масив джерел та історіографічної літератури, накопичений у діаспорному грушевськознавстві, уможливив постановку проблеми сприйняття творчості М.Грушевського його сучасниками як самостійної. На сторінках лондонського "Визвольного шляху" Б.Будурович опублікував цікаву статтю "Михайло Грушевський в оцінці західноєвропейської і американської історіографії". Акцентуючи недостатню ознайомленість західних фахівців з українською загалом та науковою спадщиною М.Грушевського зокрема, автор своє завдання сформулював як "обговорення особистих зв'язків Грушевського із Західною Європою і Америкою, переклади його творів на західноєвропейські мови, оцінка його досягнень як науковця та державного діяча в західноєвропейській і американській історіографії" [96, с. 171].

Вирішуючи це завдання, історик найбільше уваги приділив проблемі перекладів праць М.Грушевського іноземними мовами та його особистим взаєминам із західними славістами. Водночас Б.Будурович висловив також декілька цінних спостережень, важливих у контексті нашого дослідницького зацікавлення. Так, він цілком справедливо зазначив, що західний читач уперше із поглядами в той час професора Львівського університету познайомився з

німецького перекладу першого тому "Історії українського народу". Й хоча дослідник навів лише два відгуки на це видання, він правильно зауважив, що західні славісти початку ХХ ст. прихильно сприйняли спробу М.Грушевського переглянути усталену модель східноєвропейського історичного процесу та були заскочені його видатною ерудицією, проте досить скептично відгукнулися на антинорманізм українського вченого та закликали його бути обережнішим у конструюванні гіпотез [96, с. 172]. Незважаючи на цю критику, німецьке видання першого тому великої "Історії" М.Грушевського відкрило йому шлях до співпраці із західноєвропейськими вченими, передусім із німцями – законодавцями тогочасної історичної моди. Автор також торкнувся цікавої проблеми – використання праць видатного вченого у пропагандистській роботі СВУ, утім, на жаль, не пов'язав її з поживленням дискусій довкола ідей М.Грушевського в другій половині 10-х – в 20-х роках.

Не оминув дослідник також святкування ювілею вченого в 1926 р., відзначивши появу значної кількості публікацій, присвячених вченому, що засвідчили авторитетність М.Грушевського в українському та західному культурному світі. Докладно зупинившись на характеристиці літератури, що з'явилася після смерті М.Грушевського, Б.Будурович чомусь поспішно ствердив, що "його смерть не викликала широкого відгуку в західньому світі і була промовчана більшістю історичних журналів та щоденною пресою" [96, с. 174]. До певної міри він сам суперечив собі, наводячи зміст багатьох некрологів, які опублікували провідні славістичні часописи.

Зрозуміло, що бідність джерельної бази, з об'єктивних причин, не дозволила авторові більш-менш повно вирішити поставлене перед собою завдання. Про обмежені можливості українських учених на еміграції у доступі до підставової літератури свідчить хоча б те, що автор був вимушений з других рук цитувати відомий схвальний відзив А.Брікнера, надрукований у львівському журналі "Kwartalnik Historyczny", не відзначивши при цьому загальної гостроти критичної спрямованості рецензії польського вченого. Однак, незважаючи на цю обставину, вельми важливим був сам факт постановки, як самостійної, проблеми

вивчення особливостей сприйняття творчої спадщини М.Грушевського його сучасниками, що мало неабиякий вплив на подальший поступ грушевськознавчих студій.

На другу половину 30-х – 80-ті роки припадає найбільш одіозна критика радянськими вченими концепцій М.Грушевського, що велася паралельно з нищенням історіографічної традиції, започаткованої ним. Праці радянських істориків того часу (І.Кравченка, І.Лакизи, М.Рубача, М.Петровського та ін.) хибують явною заідеологізованістю з попередньо запрограмованим критицизмом на сталінсько-марксистському ґрунті. Поодинокі спроби Ф.Шевченка з нагоди століття М.Грушевського об'єктивно поглянути на спадщину вченого крізь призму проблеми його рееміграції містила також згадки про схвальні оцінки в радянській історичній науці 20-х – першої половини 30-х років доробку автора "Історії України-Руси" [1223]. Утім, як відомо, це починання було засуджено партійним керівництвом, що позначилося на долі самого автора. Оскільки концептуальні засади радянської грушевськiани на сьогодні досить досліджені [1047; 1044; 1229], а наукова вартість цих праць незначна, ми докладно не зупинятимемося на їхньому аналізі.

Підсумовуючи огляд другого періоду, можемо зробити висновок, що в грушевськознавстві 30-х – 80-х років проблема артикуляції в історіографії кінця XIX – першої третини XX ст. творчої спадщини М.Грушевського була вперше поставлена як самостійна, хоча й не здобула скільки-небудь цілісного осмислення. Дослідження різних аспектів життя та творчості М.Грушевського набули системності та організованості із впровадженням нової українознавчої дисципліни – грушевськознавства, а також із заснуванням Українського Історичного Товариства та журналу "Український історик".

До безперечних досягнень цього періоду можна віднести розробку низки проблем, пов'язаних з дослідженням особливостей сприйняття наукової концепції М.Грушевського чоловічими представниками українського інтелектуального життя кінця XIX – першої третини XX ст. Специфіка ідеологічних дискусій у самому емігрантському середовищі привернула увагу

науковців до проблеми обґрунтованості критики поглядів видатного вченого представниками державницького напрямку, де спостерігаємо поступову деідеологізацію історіографічного пошуку. Вагомість в емігрантському українознавстві голосу представників старшої генерації, що були активними учасниками наукового життя в 20–30-х роках, а також значна зацікавленість станом вітчизняної науки, що перебувала за "залізною завісою", уможливили появу численних документально обґрунтованих досліджень, де висвітлювалися різноманітні аспекти радянської грушевськiани.

Недоліки діаспорного грушевськoзнавства були зумовлені слабкістю джерельної бази через неможливість аналізу широкого кола українознавчих видань та архівних матеріалів. Це спричинило загальну фрагментарність грушевськoзнавчих студій, що позначилося також і на спробах осмислити рецепцію спадщини видатного вченого його сучасниками. І все ж, незважаючи на це, доробок учених діаспори є вагомим етапом грушевськoзнавства, що став підґрунтям сучасних досліджень [996].

Наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. наукове грушевськoзнавство, як і українська історіографія загалом, вступило в нову стадію свого розвитку [1010, с. 27]. На шпальтах українських радянських видань розпочалася непроста боротьба з партійними істориками за реабілітацію імені М.Грушевського. Прикметно, що в цій боротьбі важливими аргументами сторін були факти того чи іншого ставлення до творчості вченого з боку його сучасників. Так, прихильники традиційного в радянській історіографії критичного сприйняття спадщини М.Грушевського наголошували на численних застереженнях, які викликали його праці у М.Драгоманова, І.Франка та А.Кримського. Їхні опоненти зауважували фальсифікацію радянським франкoзнавством взаємин двох видатних учених та, своєю чергою, акцентували численні схвальні відзиви про праці М.Грушевського з боку В.Антоновича, Д.Багалія, а також деяких російських і західних істориків [1079]. Своєю емоційністю ця полеміка привернула увагу до постаті автора "Історії України-Руси" широких громадських кіл. Реакцією на масове зацікавлення спадщиною

М.Грушевського стала поява численних науково-популярних публікацій [1140, с. 193-198]. Їхніми авторами були не тільки історики, а й представники інших галузей знання. Ці матеріали мали популяризаторський, просвітницький, почасти компілятивний характер. Але вони виконували важливу суспільно-політичну функцію – зняття анафеми з імені М.Грушевського, ознайомлення широкого кола читачів з його життям та діяльністю [1139; 1201].

Видання архівної грушевськiани – мемуарів, щоденників, прозових та віршованих праць, епістолярію, а також публікація творчої спадщини української інтелігенції кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. – значно поглибили розуміння інтелектуальної атмосфери того часу, сприяли появі нових, опертих значною мірою на незнаному перед тим джерельному матеріалі, студій над проблемою сприйняття сучасниками творчості М.Грушевського. Й хоча ця проблема як спеціальне дослідницьке завдання ставилася нечасто, проте мало яке ґрунтовне грушевськознавче дослідження не торкалося її окремих аспектів.

Імпульсом до всебічного аналізу творчої спадщини видатного вченого в контексті тієї доби стало широке відзначення 125-ої річниці з дня його народження в 1991 р., який був проголошений УІТ "Міжнародним ювілейним роком М.Грушевського". Святкування ювілею вченого об'єднало під час роботи багатьох наукових форумів істориків з діаспори та України у визначенні актуальних проблем грушевськознавчого пошуку та осмисленні шляхів їх вирішення. Серед таких пріоритетних проблем у концептуальній статті з нагоди ювілейних святкувань фундатор грушевськознавства Л.Винар визначив також реконструкцію сприйняття творчої спадщини М.Грушевського в інтелектуальній думці 90-х років ХІХ – першої половини ХХ ст. [1016]. У наступних своїх статтях, присвячених проблемам подальшого дисциплінарного становлення грушевськознавства, Л.Винар чітко сформулював та обґрунтував як важливе дослідницьке завдання вивчення особливостей сприйняття творчої спадщини видатного історика інтелектуальною думкою ХХ ст. [1010]. На актуальності цієї проблеми наголошують у своїх працях й вітчизняні грушевськознавці [1042, с. 29-34; 1138]. Загалом, у часи незалежності грушевськознавчі студії стали одним з

найбільш популярних напрямків наукового пошуку, свідченням цього є низка захищених дисертацій, поява ґрунтовних монографічних досліджень і джерельних публікацій, врешті – численні перевидання творів видатного вченого, включаючи академічне у п'ятдесяти томах.

До проблеми сприйняття історіографією кінця ХІХ ст. перших наукових творів М.Грушевського, створених у студентські та магістерські часи, у тій чи іншій мірі зверталися більшість дослідників, котрі вивчали фахове становлення молодого вченого. Перші глибокі узагальнювальні студії здійснив львівський грушевськознавець Л.Зашкільняк, котрий до публікації віднайденого ним щоденника М.Грушевського додав ґрунтовну післямову "М.С.Грушевський у Київському університеті (1886–1894)". Проаналізувавши відгуки на перші праці історика-початківця, дослідник слушно констатував неабияку зацікавленість ними у середовищі тогочасних науковців, що, поряд із зауваженням недоліків у ранніх творах М.Грушевського, схилилися до визнання його як талановитого ерудованого дослідника [1073, с. 237-238; 1072]. Віднайдення нами низки нових рецензій на перші праці молодого вченого та дослідження дискусій, які вони викликали, лише конкретизують та деталізують висновки Л.Зашкільняка.

Інший львівський дослідник, М.Крикун, у післямові до перевидання магістерської дисертації М.Грушевського також торкається проблеми обговорення другої монографічної праці молодого вченого його сучасниками. Навівши зміст критичних оглядів двох рецензентів – Н.Молчановського та А.Яблоновського, сучасний дослідник минулого Поділля висловлює своє компетентне бачення зроблених М.Грушевському зауважень, відзначивши, що початківець у більшості випадків робив більш слушні висновки з джерельного матеріалу, аніж його досвідчені колеги [1089, с. 608-609]. У цьому випадку також цілком погоджуємося з його висновками (до уваги не беремо кілька віднайдених нами критичних відзивів, які не зауважив М.Крикун).

Специфіка наступного львівського періоду життя та творчості М.Грушевського, а саме зростаюча заангажованість його суспільно-політичною діяльністю, вплинула не тільки на особливості обговорення творчого доробку

вченого у тогочасному інтелектуальному середовищі, але й позначилася на сучасних грушевськознавчих студіях. Поряд із відсутністю спеціального дослідження, присвяченого сприйняттю сучасниками творчої діяльності М.Грушевського галицького двадцятиліття, численними є згадки про ті чи інші аспекти згаданої проблеми. Загалом в історіографії утвердилася теза про загальне визнання українськими інтелектуалами широкомасштабної діяльності М.Грушевського львівського двадцятиліття [1041, с. 11-127; 1071, с. 118-119; 1112, с. 132-133]. Спеціально до проблеми сприйняття сучасниками тогочасної науково-організаційної діяльності вченого зверталися в своїх монографічних дослідженнях Л.Винар, В.Педич та З.Зайцева [1017, с. 19-65; 1067, с. 57-254]. Віднайдення нових джерел, передусім епістолярію, уможливило розробку надзвичайно цікавої та майже не вивченої проблеми організації перекладу науково-популярних праць М.Грушевського західноєвропейськими мовами, якої торкнулися у своїй передмові до публікації листів українських соціал-демократів до львівського професора І.Гирич та О.Тодійчук [162, с. 633-639].

В аспекті становлення російської грушевськіани на початку ХХ ст. сучасними дослідниками окреслено проблеми інтеграції ідей М.Грушевського в російський інтелектуальний простір, зауважено позитивне, хоча й подекуди неоднозначне, сприйняття його діяльності з боку багатьох представників академічної науки та ліберальної громадськості [1112, с. 121-122]. Досить багато на сьогодні написано про ті численні перешкоди, які чинили прибічники правомонархічної ідеології поширенню впливу праць видатного вченого на Наддніпрянщині [1045, с. 122-126; 994, с. 177-183; 1145, с. 15-17].

Поряд із рецепцією наукових праць М.Грушевського кінця ХІХ – початку ХХ століть, у наш час увагу дослідників привертає проблема сприйняття сучасниками публіцистики вченого, що завжди була наповнена цікавими історичними паралелями та історіософськими роздумами й популяризувала серед громадськості його концепцію українства. Наприклад, у низці публікацій С.Панькової та І.Гирича виявлено особливості публіцистичного стилю видатного діяча, специфіку ставлення до його численних публіцистичних виступів з боку

представників різних напрямків українського суспільно-політичного життя, а також російських та польських читачів [1032; 1130; 1131]. Справедливо зауважено, що часто саме в цих критичних оцінках публіцистики М.Грушевського вперше артикулювалися зауваження до його наукових концепцій.

Не уникають сучасні дослідники й вивчення такої цікавої теми, як конфлікти в середовищі українських інтелектуалів кінця XIX – першого десятиліття XX ст., де почасти проявлялися приховані від звичайного ока особливості ставлення персонально до М.Грушевського та його творчості з боку сучасників. Для прикладу наведемо досить повно досліджений в історіографії конфлікт довкола появи популярної праці М.Аркаса та дискусію, яку вона викликала [1209; 1210; 1034; 1175]. Іншою ілюстрацією можуть слугувати критичні оцінки, які прозвучали на адресу творчого доробку та науково-організаційної діяльності М.Грушевського під час відомого конфлікту в НТШ в 1913 р., що також на сьогодні, завдяки публікаціям Л.Винара, Є.Пшеничного, В.Гориня та Я.Грицака, достатньо повно вивчені у грушевськознавстві [1161; 1043; 1039; 1040; 1019].

Значно менше сучасні дослідники звертають увагу на сприйняття наукової діяльності М.Грушевського за часів війни та революції, що зумовлено, зрозуміло, значним сповільненням самого її темпу. Стосовно 1914–1916 рр. найчастіше наводяться факти використання в пропагандистській діяльності СВУ праць ученого та зауважується реакція на ці видання з боку пресових оглядачів воюючих сторін [1216; 1135; 1023, с. 94; 1098; 1175; 1076]. При цьому практично немає аналізу історіографічного резонансу, який викликали ці праці в тогочасному професійному середовищі. У літературі також коротко згадується про критику, що звучала в часи війни зі сторінок російської патріотичної періодики на адресу суспільно-політичної та наукової діяльності М.Грушевського [1063; 1218]. Оглядаючи ж українську грушевськіану, дослідники зазвичай акцентують увагу на критичних відгуках С.Томашівського стосовно наукової діяльності вчителя під час відомого судового слухання у

Львові [1006].

При зверненні дослідників до життя та діяльності М.Грушевського в 1917–1918 рр. домінує, зрозуміло, аналіз його державотворчої діяльності. У цьому контексті В.Верстюк досить повно дослідив тогочасну публіцистику вченого, що, як і в попередній період, була насичена важливими історіософськими роздумами, та вказав на значну зацікавленість нею сучасників [1008]. Сприйняття російськими лібералами діяльності М.Грушевського в добу Центральної Ради вивчала А.Процик [1160]. Історіографічний аспект ідейної критики суспільно-політичної діяльності М.Грушевського з боку прихильників малоросійської орієнтації крізь призму публіцистичних праць І.Лінниченка дослідив О.Толочко [1203, с. 98; 697]. З посиланнями на статтю останнього до цієї проблеми зверталися й інші дослідники [1112, с. 217-222]. Про реакцію читачів на появу перших частин науково-популярної "Всесвітньої історії" М.Грушевського писав у своєму дослідженні С.Кульчицький [1095].

Наступний – еміграційний період життя та діяльності М.Грушевського – чи не найменше висвітлений в історіографії. На сьогодні дослідники лише підходять до реконструкції загального перебігу подій перебування вченого за кордоном в 1919–1924 роках. При цьому акцент робиться на його політичній та публіцистичній діяльності. Так, у передмові до свого ґрунтовного дослідження еміграційної доби життя видатного вченого А.Жуковський зазначає, що "в цій розвідці ми трактуємо тільки політичну і публіцистичну діяльність М.С.Грушевського, а наукову залишаємо для спеціалістів у галузі історіографії чи досліджень української літератури" [1065, с. 97]. Утім, всебічно дослідивши публіцистичну творчість М.Грушевського у ті роки, наповнену серйозними історичними та теоретико-методологічними рефлексіями, дослідник, на жаль, не висвітлює її сприйняття сучасниками, хоча реакція на висловлені вченим ідеї історіософського плану, як це вдалося встановити, була досить бурхливою. Саме це сприйняття в середовищі української еміграції публіцистичних виступів М.Грушевського на сторінках редагованих ним партійних часописів, де прозвучали відверто прорадянські висловлювання, що викликали гостру

полеміку та стали приводом для звинувачення їх автора у "патологічному народництві", на сьогодні є найбільше дослідженим [1026, с. 62; 1113, с. 37-39]. Поодиноких аспектів інтерпретації російською еміграційною публіцистикою того часу наукової спадщини М.Грушевського торкнулися у своїх працях український дослідник В.Масненко [1112, с. 214-215] та його російський колега А.Прохоренко [1159, с. 57-142]. Цікаву проблему особистих і групових конфліктів у середовищі українських емігрантів у Чехословаччині крізь призму обговорення науково-організаційної діяльності М.Грушевського дослідив В.Ульяновський [1211].

Найповніше на сьогодні вивчено останнє радянське десятиліття життя та творчості М.Грушевського. Завдяки узагальнювальним працям Р.Пирога, Ю.Шаповала, В.Пристайка, О.Рубльова, В.Заруби та інших дослідників можемо досить повно реконструювати особливості сприйняття сучасниками творчості київського академіка в другій половині 20-х – початку 30-х років [1069; 1140, с. 36-144; 1184, с. 30-135; 1154, с. 17-118; 1168; 1221]. Важливим кроком до розширення джерельної бази грушевськознавства стало видання збірки документів "Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930-ті роки)", а також інших численних раніше засекречених матеріалів. Найбільш докладного висвітлення у працях згаданих дослідників знайшла проблема еволюції ставлення до наукової спадщини М.Грушевського з боку представників як української, так і російської марксистської історіографії, пояснено зумовленість висловлених оцінок гостротою внутрішньополітичної боротьби, що точилася у вищому керівництві республіки та країни. Виявлено також основні оцінки спадщини М.Грушевського, які прозвучали в контексті відзначення його шістдесятилітнього ювілею. Не оминули дослідники й надзвичайно складної проблеми взаємин у тогочасному українському академічному середовищі. На сьогодні аргументовано доведено, що на загальну конфліктність між чільними представниками вітчизняної науки, корені якої сягали передвоєнних часів та доби Визвольних змагань, накладалися також обставини непростой ідеологічної ситуації в радянській Україні та цілеспрямовані дії з боку працівників

спецорганів, спрямовані на атомізацію української інтелігенції.

Серед наскрізних проблем дослідження нашої теми звернемо увагу на надзвичайно активне в 90-х роках ХХ ст. обговорення питання критики творчої спадщини М.Грушевського представниками державницької течії української історіографії. Відмовившись від явно заполітизованих оцінок цієї проблеми, які прозвучали як у міжвоєнний час, так і в середовищі українських учених на еміграції, сучасні дослідники наголошують на значній долі умовності самих визначень "народництво" та "державництво", слушно відзначаючи креативний вплив ідей автора "Історії України-Руси" на формулювання історіософських поглядів С.Томашівського, В.Липинського та їхніх послідовників [1143; 1048; 1022; 1112, с. 276-277; 1100, с. 12-13].

Ренесанс біоісторіографічних досліджень у наш час зумовив посилену увагу до персоналогічного виміру інтерпретації творчого доробку М.Грушевського його сучасниками. Дослідники життя та діяльності представників української науки та культури другої половини ХІХ – першої третини ХХ століть, розробляючи власні наукові проблеми, переважно звертаються також до сприйняття героями їхніх студій особистості автора "Історії України-Руси". Створені, зазвичай, на підставі малознаних архівних джерел із застосуванням сучасних теоретичних підходів, ці дослідження проливають нове світло не тільки на особливості бачення різнобічної діяльності М.Грушевського з боку його однодумців та опонентів, але й загалом дозволяють реконструювати інтелектуальну атмосферу того часу, що дає імпульс також до нового переосмислення багатьох усталених оцінок. На сьогодні, у контексті дослідження міжособистісних взаємин, знайшла висвітлення проблема сприйняття творчої спадщини видатного вченого В.Антоновичем [1177; 1029], М.Драгомановим [1091, с. 151-152], І.Франком [1030; 1197], О.Кониським [98], С.Єфремовим [1028], Д.Багалієм [1068], М.Василенком [1037], С.Томашівським [1000], М.Кордубою [1096], І.Крип'якевичем [1090], В.Герасимчуком [1213], В.Липинським [1183; 1024], М.Яворським [1167, с. 99-129], О.Оглоблиним [1007, с. 69-75] та багатьма іншими визначними представниками української культури

тієї доби.

Віднайдення нових джерельних комплексів, насамперед епістолярію, уможливило також звернення до цікавої проблеми сприйняття творчості М.Грушевського західними та російськими вченими кінця XIX – першої третини XX ст. Прикметно, що поряд з українськими дослідниками, у цьому напрямку активно працюють колеги з сусідніх держав. Чи не найбільше про специфіку сприйняття творчості М.Грушевського пишуть польські дослідники. Наприклад, на особливостях та еволюції сприйняття історичних і публіцистичних праць М.Грушевського польським істориком Ф.Равітою-Гавронським на сторінках кількох своїх праць зупинився Є.Коко, справедливо відзначивши значні впливи на твори останнього загострення польсько-українських взаємин наприкінці XIX – у першій третині XX ст. [1236-1240]. Загальні роздуми над сприйняттям концепцій М.Грушевського в польській історіографії кінця XIX – початку XX ст. знаходимо в працях М.Мондзіка та А.Стемпніка [1243; 1250, s. 245-246]. З українських дослідників до проблеми рецепції творчості М.Грушевського у польському інтелектуальному просторі неодноразово зверталися Л.Зашкільняк та І.Гирич [1031; 1047]. Не оминули своєю увагою сучасні вчені феномену чеської грушевськiани, при цьому зазвичай обмежуючись висвітленням взаємин М.Грушевського з Ярославом Бідло [1119]. На особливостях обговорення французькими славістами історичних концепцій М.Грушевського у низці своїх праць зосередилися А.Жуковський та В.Череватюк [843, p. 29-52; 1217, с. 130-174]. Вдалу спробу всебічного узагальнення німецької грушевськiани здійснив О.Кураєв [1097].

Активно також розробляється проблема сприйняття російськими інтелектуалами кінця XIX – першої третини XX ст. творчої спадщини М.Грушевського [1134; 1005; 647]. Так, у кількох своїх працях Н.Юсова проаналізувала ставлення до історичної концепції М.Грушевського з боку російського історика О.Прєснякова. Дослідниці вдалося аргументовано довести перебільшення попередньою історіографічною традицією впливу українського дослідника на еволюцію концептуальних засад російської науки першої

половини ХХ ст. [1227]. Також у працях Н.Юсової наведено цікаві спостереження над проблемою сприйняття запропонованої українським істориком схеми східноєвропейського минулого з боку відомих російських учених М.Покровського й М.Любавського та білоруського історика В.Пічети [1225, с. 89-94].

Поряд із розробкою окремих аспектів, пов'язаних з особливістю сприйняття творчої спадщини М.Грушевського наукою кінця ХІХ – першої третини ХХ ст., маємо декілька спроб цілісного погляду на цю проблему. Так, вже у передмові до перевиданого в незалежній Україні першого тому "Історії України-Руси", її автори В.Смолій та П.Сохань, наводячи численні приклади, вказують на значне зацікавлення сучасниками творчістю М.Грушевського від його перших студентських студій до зрілих праць 20-х років. Відзначаючи загалом схвальне сприйняття наукою доробку Грушевського-історика, дослідники не оминули, однак, й критичних зауважень на його адресу, які прозвучали і з боку представників української державницької історіографії, і західноєвропейських колег. При цьому, окреслюючи власне ставлення до творчої спадщини видатного історика, автори приєднуються до оцінок І.Франка, викладених у "Причинках до історії України-Руси" [1182, с. XXXVIII]. Широку оцінну панораму рецепції сучасниками М.Грушевського його наукової спадщини навели у своїх синтетичних нарисах Ф.Сисин, С.Плохій, А.Поппе та І.Гирич [1249; 1176; 1038; 1247, р. 92-192].

Певний доробок з досліджуваної проблеми належить автору дисертаційного дослідження. Ми, зокрема, окреслили провідні тенденції російської та польської грушевськіани [1191, с. 1196]. Вдалося також відтворити головні напрямки грушевськознавчої рефлексії кінця ХІХ – першої третини ХХ ст., розширити тематичний спектр реконструкції нашої теми за рахунок залучення невідомих і малознаних джерел [1189; 1190; 1192; 1193; 1195].

Підсумовуючи, зазначимо, що в грушевськознавстві за часи української незалежності дослідження нашої проблеми досягло свого апогею. Водночас впадає у вічі диспропорція у вивченні рецепції творчої спадщини

М.Грушевського наукою його часу – прискіплива увага дослідників до персоналогічного виміру питання та незначна зацікавленість його цілісним осмисленням.

До досягнень сучасної грушевськіани насамперед варто зарахувати розробку більшості питань, пов'язаних з персоналогічним виміром сприйняття творчості М.Грушевського в історичній думці його доби. При розгляді цієї проблеми науковці нівелювали ідеолого-політичні нашарування, властиві попередньому періоду. Також важливою є розробка окремих етапів грушевськознавчої рефлексії, де повнотою опрацювання, як ми вже зазначали, вирізняється радянська грушевськіана. Безперечною перевагою сучасного етапу грушевськознавства є феноменальне розширення джерельної бази, застосування нових методологічних концептів, що привернуло увагу дослідників до не зауважених раніше проблем. Це призвело до створення нових та оригінальних, не завжди однозначних, інтерпретацій сприйняття тогочасною наукою спадщини видатного історика.

Попри продемонстровану вище зацікавленість сучасної історіографії проблемою рецепції творчої спадщини М.Грушевського науковою думкою кінця XIX – першої третини XX ст., не можна не відзначити фрагментарність уваги дослідників до цієї теми. Свідченням цього є також поширювана дослідниками теза, що "тільки після Першої світової війни на багатотомну працю історика [М.Грушевського] з'явилася низка рецензій" [1067, с. 189]. Про сьогоденний стан поінформованості стосовно інтенсивності осмислення творчих ідей М.Грушевського його сучасниками свідчить зроблене Р.Пирогом спостереження при обговоренні проблем підготовки наукової біографії вченого: "Якби 68 років земного життя М.Грушевського зобразити у вигляді стрічки, на якій густина фарби буде адекватною оприлюдненій про нього інформації, то отримаємо доволі строкату картину. Найбільш насиченими виявляються львівське двадцятиріччя (1894–1914 рр.) та київські сім років (1924–1931 рр.), дещо біднішими постають тифліські гімназичні, київські університетські роки (1884–1894), емігрантське п'ятиріччя (1919–1924 рр.). Майже не зафарбованими

залишаться симбірсько-казанське заслання (1915–1916 рр.) та московське вигнання (1931–1934 рр.)" [1141, с. 179]. Отже, малодослідженими, відтак перспективними для подальших досліджень, є, поряд із окресленими щойно періодами осмислення творчої спадщини М.Грушевського, також проблеми сприйняття тогочасною критикою праць ученого, формування та розширення дискусійного поля довкола його ідей, реконструкція національних традицій рецепції творів історика, що врешті уможливить створення цілісної концепції оцінки творчої спадщини М.Грушевського наукою його часу.

Осмислення історіографічною традицією досліджуваної проблеми пережило декілька етапів, кожен з яких мав власні ознаки, проте можна окреслити й певні спільні тенденції у цьому процесі. Зокрема, в усі періоди домінувала персоналогічна складова обговорення тогочасною наукою творчості М.Грушевського, проблема ж сприйняття критикою поодиноких його творів чи загалом історіографічної спадщини вивчалася побіжно. Вкрай фрагментарним є звернення до питання становлення національних грушевськознавчих традицій. Персоналогічні пріоритети й досі домінують в історіографічних грушевськознавчих публікаціях, що не сприяє цілісності оцінки постаті М.Грушевського на тлі науки його доби. Активні архівні пошуки та жваві дискусії з різних питань грушевськознавства швидко заповнюють лакуни у дослідженні нашої проблеми. Загалом, логіка розвитку грушевськознавчих студій цілком очевидно вимагає докладного аналізу та синтезу дискусій довкола спадщини М.Грушевського в цілісному контексті розвитку української історичної науки наприкінці XIX – в першій третині XX ст.

1.2. Джерельна база дослідження

Період вітчизняного інтелектуального життя з кінця XIX до першої третини XX ст. характеризується щільним поєднанням проблем суспільного та наукового розвитку, процесом формування української історіографії як

самостійної наукової дисципліни, швидким зростанням національної свідомості українців. Сказане накладає відбиток на особливості студіювання українського інтелектуального простору зазначеного періоду та його найвидатніших представників. Тому для реконструкції особистості масштабу М.Грушевського досліднику доводиться, поряд із суто історіографічною спадщиною, вивчати суспільно-політичну, літературну діяльність та приватне життя вченого, процес формування та еволюції не тільки наукових, а й суспільно-політичних поглядів історика, що мали помітний вплив на інтелектуальну історію та національні і культурні традиції.

Враховуючи сучасні герменевтичні підходи та методіку системно-структурного аналізу, а також виразно історіографічне спрямування нашої проблеми, виокремлюємо три основні джерельні комплекси: 1) "конкретний текст", який включає наукові матеріали, що відображають процес осмислення творчих ідей М.Грушевського у фаховому середовищі його доби; 2) "великий текст" – усі пам'ятки, що відбивають ставлення до різнобічної діяльності (передусім суспільно-політичної та державотворчої) вченого з боку його сучасників; 3) "історико-культурний контекст" – сукупність матеріалів, які характеризують епоху та обставини інтелектуального життя 90-х років XIX – першої третини XX ст. Такий поділ, уперше теоретично обґрунтований І.Колесник [1083, с. 37-38], видається нам виправданим, позаяк дозволяє охопити всю сукупність необхідних для дослідження джерел. Особливо доречною така класифікація є при вивченні історіографічних дискусій довкола спадщини М.Грушевського. Адже, як слушно зауважила Г.Сварник, джерельно-документальна база грушевськознавства "загалом неоднорідна і включає великий діапазон джерел різних рівнів" [1172, с. 235-236]. Сучасні активні архівні пошуки та публікаторська діяльність значно розширили джерельну базу грушевськознавства, уможлививши більш глибоке та масштабне тлумачення проблематики, пов'язаної з його творчістю.

Перший комплекс джерел – найважливіший, він розпадається на декілька видів: рецензії на численні наукові та науково-популярні праці М.Грушевського,

передусім на його монографічні студії, що знаходили досить оперативний відгук на сторінках наукової періодики, а також матеріали дискусій довкола наукових творів ученого в українській, російській, польській, чеській та західній фаховій літературі, у яких сам дослідник нерідко брав активну участь, корегуючи та вдосконалюючи доказову базу своїх гіпотез; спеціальні статті, а також частини в узагальнювальних історіографічних працях, присвячені аналізу вибраних аспектів наукової спадщини історика або її цілісному осмисленню; некрологи та різноманітні за характером публікації (передусім аналітичні статті та синтетичні праці), якими українська та світова громадськість відгукнулися на смерть М.Грушевського, відбиваючи узагальнене ставлення сучасників до його наукової спадщини.

Серед зазначених праць, на нашу думку, варто зупинитися на рецензіях та різноманітних критичних матеріалах, що віддзеркалюють оперативне сприйняття сучасниками наукових ідей М.Грушевського. Попередня грушевськознавча традиція не надавала цій групі джерел особливої ваги, свідченням цього може бути надзвичайно скромний відділ рецензій на праці вченого у найповнішій на сьогодні біобібліографії, укладеній Б.Грановським, а також наведене щойно переконання про ігнорування історичною думкою кінця XIX – початку XX ст. наукових студій М.Грушевського. Спеціальна пошукова робота у цьому напрямку дозволила залучити до активного грушевськознавчого аналізу значну кількість малознаних рецензій багатьма європейськими мовами і переконливо ствердити, що вже від перших студентських праць творчість М.Грушевського сприймалася досить жваво. Опрацьовуючи українську, російську, польську, чеську, болгарську, німецьку, французьку, англійську, північноамериканську наукову періодику кінця XIX – першої третини XX ст. з метою виявлення відгуків на твори вченого, вдалося віднайти й кілька невідомих сучасним дослідникам праць самого М.Грушевського [842; 845].

Найбільше рецензій на твори М.Грушевського, належить зрозуміло, українським оглядачам. Практично кожна хоч трохи значуща праця вченого була обговорена на сторінках вітчизняних часописів, а на деякі резонансні видання

з'являлося одразу декілька відгуків. З огляду на об'єкт рецензування (статті, популярні твори, монографічні студії), коливався й обсяг критичних оглядів – від невеликих анотаційного характеру бібліографічних заміток до ґрунтовних аналітичних публікацій, що нерідко мали самостійну наукову вагу. Серед останніх, як приклад, наведемо солідну (біля 100 сторінок) рецензію М.Кордуби на восьмий та дев'ятий томи "Історії України-Руси", де оглядач, обговорюючи змістове та концептуальне наповнення праці М.Грушевського, наводить власні судження з приводу порушених в аналізованій праці проблем.

Загалом, до вибуху Першої світової війни наукові праці вченого зустрічали практично одностайно схвальне сприйняття в українському середовищі; поодинокі зауваження мали лише корегуючий та доповнювальний характер. Серед найбільш значних у цей час назвемо рецензії, якими українські вчені відгукнулися на появу перших томів "Історії України-Руси", а також на його науково-популярні твори. Своєрідним історіографічним підсумком в осмисленні довоєнної українською наукою творчості М.Грушевського стали "Причинки" І.Франка. Саме в рецензіях на праці видатного вченого виявилось ставлення до засадничих моментів його творчості з боку представників різних течій української історичної думки. Наприклад, у полеміці з М.Грушевським виразно сформулювали власне бачення минулого українських земель прихильники москвофільської течії [1189]. Та й у таборі симпатиків автора "Історії України-Руси" критичне осмислення його гіпотез поступово призвело до появи різних інтерпретацій ключових моментів вітчизняної історії. Наприклад, саме при обговоренні історичної схеми М.Грушевського С.Томашівський висловився за слушність норманської теорії. Власний погляд на інтерпретацію важливих подій історії України у щойно згаданих "Причинках" навів І.Франко.

Більш різнобарвними були оцінки наукових студій ученого в рецензіях українських авторів, що з'явилися в міжвоєнний період. Гарячі дискусії довкола низки складних суспільно-політичних проблем, виникнення та концептуальне становлення державницької течії української історіографії, формування моноідеологічного простору в радянській Україні – ці та багато інших чинників

сформували складну палітру обговорення наукового доробку М.Грушевського в 1917–1934 рр., який збагатився кількома важливими монографічними студіями, передусім багатотомною "Історією української літератури". Історичні концепції вченого стали ніби лакмусовим папірцем на численні нуртування в українській інтелектуальній думці повоєнного часу. Тут прикладом може бути доволі гостра критика історіографічних концепцій ученого з боку представників консервативно-гетьманського табору на еміграції, а також еволюція ставлення до ідей М.Грушевського в українській радянській науці упродовж 20-х – першої половини 30-х років.

Видання вченим своїх студій іноземними мовами розширювало відповідно й коло рецензентів поза суто українським науковим світом, що зверталися до аналізу його творчості. Найбільш промовистим тут може бути вперше реконструйоване нами жваве обговорення німецькомовного перекладу першого тому "Історії українського народу", в якому взяли участь німецькі, польські, чеські та румунські дослідники. Переклад М.Грушевським кількох томів великої "Історії" та низки науково-популярних праць російською мовою зумовив появу значної кількості відгуків на сторінках російської періодики. Цілеспрямоване розширення істориком артикуляційного поля своїх ідей шляхом перекладу наукових і науково-популярних праць іноземними мовами збільшувало й коло національних історичних шкіл, представники яких зацікавлювалися його ідеями. Так, критичні огляди на праці М.Грушевського ще за його життя з'явилися на сторінках таких реномованих часописів, як "Исторический вестник", "Славянское обозрение", "Русская старина", "Вестник Европы", "Kwartalnik Historyczny", "Przeгляд Historyczny", "Archiv für Slavische Filologie", "Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte", "Historische Zeitschrift", "Historische Vierteljahrshrift", "Český Časopis Historický", "Slovansky Přehled", "Věstnik Slovanských Starožytosti", "The American Historical Review" та багатьох інших. Більші за обсягом рецензії іноді друкувалися також у вигляді окремих брошур [537; 875]. Часом організацію перекладних видань своїх праць здійснював не він сам, а різні суспільно-політичні організації з пропагандистською метою, як це

було, наприклад, у випадку із Союзом визволення України в роки Першої світової війни. Особливістю реакції західних фахівців на твори українського дослідника було те, що вона здебільшого проявлялася не в персональних рецензіях, а в загальних оглядах славістичної літератури. Звідси – не лише складність пошуку та опрацювання наукових часописів того часу, але й виразні перспективи подальшої роботи у цьому річищі. Нерідко рецензії на праці М.Грушевського були анонімними або підписані криптонімами чи псевдонімами. Частина з них, що належала українським і російським авторам, була розкрита за допомогою словників О.Дея [1051] та І.Масанова [1108-1110], а також низки бібліографічних покажчиків.

Назагал, переважна більшість відомих рецензій на праці М.Грушевського опублікована. Поодинокі критичні огляди, що з різних причин залишалися в архівосховищах, на сьогодні також оприлюднені та залучені до активного дослідницького вжитку [998; 1214]. Зважаючи на актуальність переосмислення грушевськознавчих дискусій кінця ХІХ – першої третини ХХ ст., у наш час з'являються друком збірки матеріалів, де, поряд з іншими документами, зібрані також рецензії на праці вченого. Як приклад наведемо згадувану збірку документів "Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930-ті роки)", що дозволяє узагальнити дискусії довкола творчості вченого в радянську добу його життя.

Не менш важливим від першого є другий вид джерел, що охоплює присвячені науковій творчості М.Грушевського спеціальні статті та частини в узагальнювальних історіографічних працях. Спеціальні грушевськознавчі публікації в українській літературі з'являлися переважно з нагоди уродинних або інших ювілейних дат, пов'язаних з особою вченого. Сучасники, як уже зазначалося, з різним розмахом відзначали "круглі" уродинні ювілеї М.Грушевського з нагоди його сорокаріччя, п'ятдесятиріччя та шістдесятиріччя, а також двадцятип'ятиліття науково-літературної діяльності (1910 р.). І якщо література, яка з'явилася до сорокалітнього та шістдесятилітнього ювілеїв загалом відома у грушевськознавстві, то малознаними є публікації з нагоди

двадцятип'ятиліття творчості та – особливо – відзначення полудня віку М.Грушевського, що припав на воєнний 1916 р., коли сам ювіляр перебував на засланні. Також малознаною є проблема звернення до постаті М.Грушевського та його творчості з нагоди ювілеїв поза українським культурним світом. Лише з нагоди шістдесятиліття вченого аналізуються вітальні адреси, надруковані в "Ювілейному збірнику на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського". Спеціальне зацікавлення цією проблемою дозволило нам виявити значне коло ювілейних публікацій, авторами яких були російські, польські, чеські, італійські та німецькі науковці.

Більш локальний характер мало відзначення західноукраїнськими інтелектуалами десятиліття праці М.Грушевського в Галичині (1904 р.) та двадцятип'ятиліття його приїзду до Львова (1919 р.). Загалом же, кількість і ґрунтовність змісту ювілейних публікацій поступово зростала від ювілею до ювілею і найбільш солідною була з нагоди урочистостей 1926 р. Прикметно, що сучасники, відзначаючи останню дату, вперше в ювілейних дописах на сторінках деяких українських еміграційних і радянських видань висловили і критичні зауваження щодо різнобічної діяльності М.Грушевського, а це невластиво для такого формату публікацій. У багатьох ювілейних виданнях підводилися своєрідні підсумки певного етапу життєвого та творчого шляху М.Грушевського з узагальненням ставлення до нього, переважно з боку прихильників.

Більшість ювілейних статей, присвячених особі М.Грушевського, на сьогодні відомі грушевськознавцям. Вони опубліковані на шпальтах численних українських, російських, польських, чеських, італійських та німецьких видань. Декілька невиданих ювілейних нарисів ми віднайшли у львівських і київських архівосховищах. Частина з них належить перу колеги М.Грушевського К.Студинського та написана з приводу п'ятдесятиліття автора "Історії України-Руси" [33; 34; 36]. Фрагмент статті Л.Добровольського з нагоди ювілею М.Грушевського в 1926 р. зберігається в Інституті Рукопису НБУ ім. В.Вернадського [24].

Дещо відсторонений характер мають критичні статті та відступи, присвячені осмисленню наукової спадщини М.Грушевського, в

узагальнювальних історіографічних студіях. Ми вже згадували нариси української історіографії В.Біднова, В.Дорошенка та Д.Багалія, в яких було здійснено першу спробу цілісного погляду на діяльність Грушевського-науковця. Літературознавчі зацікавлення вченого вперше намагався узагальнити С.Єфремов у своїй "Історії українського письменства". У випадку з історіографічними працями Д.Багалія ми маємо можливість вивчити їх чернетки, що містять матеріал, вилучений автором з різних причин, маргіналії тощо. Зіставлення рукописів харківського академіка з друкованими варіантами його творів дає можливість більш адекватно реконструювати його грушевськіану.

Якщо в українській історіографії спеціальні грушевськознавчі публікації з'являлися головно з приводу ювілейних дат, то в російській та польській науці їх оприлюднення було зумовлено логікою власного історіографічного поступу, необхідністю дати аргументовану відповідь на висловлені М.Грушевським наукові гіпотези, що суперечили національним традиціям інтерпретації тих чи інших аспектів, пов'язаних із минулим українських земель подій. Найактивнішими в цьому плані були польські вчені Я.Камінський, Л.Колянковський та Ф.Равіта-Гавронський [876; 928; 871]. Серед російських інтелектуалів найбільше спеціальної уваги історичним поглядам М.Грушевського присвятили прихильники правомонархічної ідеології, зокрема, І.Сікорський, М.Павлов та Т.Флоринський [630; 684; 685; 688; 537; 538].

Найбільшою полемічністю у сприйнятті творчих ідей М.Грушевського позначені критичні відступи на адресу концепцій ученого в численних історичних працях українських, російських, польських та західних науковців, що торкалися досліджуваної автором "Історії України-Руси" проблематики. В українській науці згадана полемічність передовсім була пов'язана з формуванням державницької історіографічної традиції, представники якої в своїх наукових опрацюваннях саме в полеміці з М.Грушевським вибудовували нову модель інтерпретації українського минулого. Надзвичайно багато уваги критиці поглядів старшого колеги присвятив, наприклад, В.Липинський в своїх "Листах до братів-хліборобів" та "Україні на переломі".

У російській та західній історіографії історичні погляди М.Грушевського розглядалися зазвичай як останнє слово української науки у дослідженні широкого спектру славістичної проблематики. Полемізуючи, почасти досить гостро, з українським ученим у тих моментах, що суперечили традиціям їхніх національних історичних шкіл, російські та західноєвропейські дослідники все ж таки високо поцінювали ерудицію та фаховий рівень студій автора "Історії України-Руси". Навіть у часи загострення міжнаціональних проблем на теренах Центрально-Східної Європи ці оцінки найменше зазнавали впливу суспільно-політичної кон'юнктури. До творчих ідей М.Грушевського, наприклад, зверталися у своїх працях росіяни О.Шахматов, О.Прєсняков, М.Любавський, білоруси М.Довнар-Запольський та В.Пічета, поляки А.Брікнер, А.Прохазка, А.Ванчура, чехи Я.Славік, Я.Бідло, Ї.Полівка, німці Г.Кох та О.Геч, французи А.Мазон та А.Мейє, румун Н.Йорга та багато інших дослідників.

Поряд зі значною кількістю друкованих наукових матеріалів, присвячених творчості М.Грушевського, ми віднайшли декілька неопублікованих джерел в українських (ІЦІАЛ, ІЦДАГО, ІЦДАВО, Інституті Рукопису НБУ ім. В.Вернадського), польських (Відділ рукописів Бібліотеки ПАН у Кракові, Архів ПАН у Кракові) та французьких (Відділ рукописів Польської бібліотеки в Парижі) архівосховищах, що суттєво урізноманітнюють грушевськознавчу палітру кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. Серед них найбільш інформативними є матеріали, які ілюструють еволюцію ставлення до творчості вченого з боку радянських марксистських істориків – доповідні записки, стенограми дискусій, статті рецензійного характеру, які відклалися в Інституті Рукопису НБУ ім. В.Вернадського та в ІЦДАГО України.

Чільне місце серед джерел першого комплексу посідає різноманітна література, що з'явилася як реакція на передчасну смерть М.Грушевського. Тут передовсім треба назвати численні некрологи, якими українська та світова громадськість відгукнулися на трагічну звістку з радянської держави. У грушевськознавстві ця проблема не досліджувалася як самостійна, адже були відомі лише поодинокі некрологи, що з'явилися в СРСР, в західноукраїнському

та емігрантському середовищі, а також на сторінках деяких європейських славістичних часописів. Спеціальна пошукова робота в цьому напрямку дозволила значно розширити коло джерел і ствердити, що на смерть М.Грушевського відгукнулися не тільки українські, але й польські, болгарські, чеські, німецькі, англійські, американські, шведські видання. Зрозуміло, що як і у випадку з ювілейними публікаціями, наведені оцінки наукової спадщини українського вченого були, за винятком поодиноких випадків, компліментарними.

Ширший оцінний діапазон представляє грушевськознавча література, що з'явилася в середині – другій половині 30-х років. У ній представлено перший аналіз і вибраних аспектів творчої спадщини М.Грушевського, і спробу цілісного погляду на його наукову діяльність. Цікаво, що українські дослідники частіше зверталися до нюансів творчої лабораторії померлого, а їхні західні колеги намагалися цілісно узагальнити його внесок в українську та світову культуру.

Джерела другого комплексу класифікуються за характером інформації (творчі, нормативно-законодавчі та науково-організаційні), змістом (документальні й наративні), походженням (офіційні й особисті) та формою існування (опубліковані й архівні). Серед них найважливіше місце посідає публіцистика, присвячена аналізу суспільно-політичної та державотворчої діяльності М.Грушевського, що до певної міри відображала загальне ставлення до вченого з боку представників багатьох течій українського, російського, польського та західноєвропейського суспільно-політичного життя. У ній автори часто зверталися також до його наукової творчості, слушно наголошуючи на тісній пов'язаності всіх аспектів діяльності М.Грушевського. Так, на зламі XIX–XX століть в західноукраїнському інтелектуальному середовищі спалахнула полеміка довкола критики М.Грушевським галицького політикуму (С.Томашівський, О.Барвінський, М.Павлик). У цей же час на Наддніпрянщині розгорілася дискусія навколо мовного боку історичних творів професора. Саме в безпосередній полеміці з суспільно-політичною діяльністю автора "Історії України-Руси" уперше прозвучала критика його історіософських поглядів. У

міжвоєнний період така практика лише утвердилася: і в еміграційній, і в західноукраїнській публіцистиці мало який осуд прорадянських симпатій ученого не пов'язувався з його історіографічними роздумами в дусі народницької історіософії про пріоритет інтересів "трудового народу" (наприклад, В.Липинський, І.Кревецький, Д.Донцов). Переважно в публіцистичних виступах, у контексті всієї суспільно-культурної праці М.Грушевського, звучала критика його історіографічних ідей з боку представників москвофільського (наприклад, Ф.Свистун, О.Мончаловський) та малоросійського (наприклад, І.Лінниченко) таборів.

Ще більш щільним пов'язання суспільної та наукової складових діяльності М.Грушевського було в російській та польській публіцистиці, де вони розглядалися в нерозривній ідейній та змістовій взаємозумовленості. Шовіністично налаштовані польські [871; 947] та російські [683; 686; 682; 718; 372] публіцисти прямо вказували, що М.Грушевський на кошти ворожих слов'янству сил творить свої історичні праці як ідеологічне обґрунтування майбутньої української держави. О.Лотоцький згадував: "М.С. Грушевський користувався просто таки легендарною популярністю у ворожих українству колах – в лавах російських націоналістів та взагалі реакціонерів" [401, ч. 323, с. 3]. Спалахи зацікавлення до власної персони зазвичай викликала суспільна активність М.Грушевського чи загальне загострення міжнаціональних відносин у східноєвропейському регіоні. Наприклад, польські часописи доволі гостро реагували на вислови львівського професора в університетській справі чи на його заяви при обговоренні проблеми Холмщини [927]. На сторінках російських видань жваву полеміку, для прикладу, викликала спроба заміщення М.Грушевським кафедри в Київському університеті в 1907 р. [326].

Важливе місце в другому комплексі джерел посідають документальні матеріали. Це – документація офіційних закладів та установ, з якими співпрацював чи в поле зору яких потрапив М.Грушевський. Цей вид джерел містить певну "офіційну" інформацію про вченого. Сюди належать, передовсім, характеристики на вченого, дані навчальними закладами, де він працював, а

також матеріали, що накопичували спецоргани російської, австрійської та радянської держав. У першому випадку прикладом слугує характеристика на М.Грушевського, яку дав Сенат Львівського університету на вимогу цісарсько-королівського польового суду при військовій комендатурі Львова [73]. Більш розлогими та інформативними є матеріали різноманітних компетентних органів, що зафіксували специфічне сприйняття широкопланової діяльності М.Грушевського. Як приклад, назвемо численні обіжники царської охоранки та радянських спецслужб, які дозволяють отримати уявлення про справжнє, а не лише деклароване ставлення влади до вченого [305; 647; 460, с. 64].

Сучасна "нова біографічна", чи "персональна", історія все більше тяжіє до техніки мікроаналізу, що зумовлює також певну специфіку при ієрархізації джерел. У зв'язку із цим особлива увага приділяється аналізу персональних текстів, або джерел особистого походження, в яких виявляється зафіксованим індивідуальний досвід або той чи інший рівень його осягнення [1164; 1066]. Відтак великий інтерес для нас становлять щоденникові та мемуарні джерела. Важливість мемуаристичних матеріалів полягає в тому, що вони допомагають з'ясувати ступінь відповідності публічних (друкованих) висловлювань дійсним поглядам діяча, виявити, чи не є вони наслідком політичної кон'юнктури, бажання захистити себе тощо. Зауважимо, що так чи інакше постать М.Грушевського присутня на сторінках щоденників та мемуарів більшості чоловічих представників українського культурного життя того часу. Серед найбільш інформативних назвемо щоденники С.Єфремова, Є.Чикаленка, В.Винниченка [135; 279; 706], мемуари Д.Дорошенка, А.Маршинського, О.Лотоцького, М.Мочульського, О.Оглобина та багатьох інших представників української інтелігенції [254; 759; 403; 404; 439; 705; 476; 1125]. З російської щоденникової та мемуарної літератури у розрізі нашої теми особливо цікавими є матеріали авторства російських учених, де згадується українська проблематика. Наприклад, щоденники О.Преснякова не лише дозволяють співвіднести висловлені ним у рецензіях оцінки праць М.Грушевського з його приватними рефлексіями, а й дізнатися, з якими проблемами в дореволюційні часи

зіштовхувалися російські науковці, намагаючись отримати твори українського вченого [66, с. 339]. Щоденникові записи іншого видатного російського історика, М.Карєєва, проливають світло на львівську добу життя та творчості автора "Історії України-Руси" [334, с. 170, 214]. У щоденниках та мемуарах зафіксовано глибоко особистісне, без прикрас, бачення життя та творчості М.Грушевського, що дозволяє доповнити наше уявлення про взаємини видатного історика з оточенням, подивитися на нього з іншого становища.

Найчисленнішим видом другого комплексу джерел є епістолярій – унікальне історичне першоджерело для вивчення обставин творчості М.Грушевського та дослідження інтелектуальної атмосфери його доби. Кореспонденція, як і попередній вид джерел, дозволяє реконструювати приватний вимір ставлення до наукової творчості вченого. До цього джерельного комплексу належить значна кількість листів до самого вченого, а також листування його сучасників. З цього приводу І.Гирич зауважив: "Листи до історика – почасти єдине джерело інформації про події історичної давнини, про процес роблення політичних програм, заміри, інтелектуальні суперечки, взаємини між визначними діячами цієї доби" [1036, с. 1]. З метою наближення епістолярію М.Грушевського до дослідників-грушевськознавців було започатковано серію "Епістолярні джерела грушевськознавства". Пильна увага науковців до перших томів цієї серії вкотре засвідчує актуальність видавничої діяльності в цій галузі грушевськознавства [1132; 1198]. Так, саме з листування М.Грушевського з В.Антоновичем ми вперше дізнаємося про реакцію голови Київської документальної школи на перші твори дослідника-початківця. Лише на підставі аналізу епістолярію ми також можемо стверджувати, що один із засновників державницького напрямку – В.Липинський – у передвоєнні роки з великим пієтетом ставився до творчості львівського професора, навіть називав себе його учнем. Вивчення епістолярію дозволяє нам відтворити й особливості написання рецензій на праці М.Грушевського, акцентувати його активну позицію у пошуку відповідних рецензентів [388; 503].

Листи уможливають відтворення незауваженого погляду на творчість

М.Грушевського в середовищі його сучасників. Тут, наприклад, надзвичайно цікавим є листування між симпатиками державницької історіософії, де досить відверто та безапеляційно стверджується про застарілість спадщини М.Грушевського, в історіографічних ж працях це робилося з певними застереженнями [387, с. 23, 27; 385, с. 56-57; 384, с. 54]. З листів також дізнаємося про плани використання сучасниками творів ученого з популяризаторською та пропагандистською метою. Так, цікаві обставини заходів щодо перекладу науково-популярних творів М.Грушевського англійською мовою на початку ХХ ст. привідкривають для нас листи українських соціал-демократів до М.Грушевського [162]. Особливості організації перекладу першого тому "Історії України-Руси" німецькою мовою дозволяє відтворити віднайдене нами у львівському ЦДІА листування між галицькими діячами [32]. Опубліковане в російському альманасі "Минувшее" листування між російськими істориками у часи Першої світової війни, де обговорювалася тема полегшення М.Грушевському умов наукової праці на засланні, містить також і цікаві характеристики українського діяча [647].

На сьогодні опубліковано величезний масив листування не тільки М.Грушевського, але й інших видатних представників українського та європейського культурного життя досліджуваної доби. Утім, загальновідомо, що це лише невелика частина епістолярію. Так, тільки в ЦДІАК, за підрахунками І.Гирича, зберігається понад 13 тисяч листів до нього від різних осіб, установ та організацій [1033, с. 8-97]. Великі "поклади" листів "залягли" в інших архівосховищах України [1052; 1078; 1004; 1142; 1107; 1051] та сусідніх країн [999; 1133; 1134]. Активні джерельні пошуки у цьому напрямку дозволяють говорити про існування значних епістолярних масивів, невідомих широкому досліднику. Їх віднайдення, видання та опрацювання – важлива перспектива едиційного грушевськознавства.

До другого комплексу джерел належать також енциклопедичні гасла, присвячені М.Грушевському. Перші з них з'явилися ще на початку ХХ ст., головню в українських і російських енциклопедіях, що було свідченням значної

зацікавленості сучасників його науковою працею [123; 178; 638]. Активна суспільно-політична та, особливо, державотворча діяльність М.Грушевського привернула увагу до постаті голови Центральної Ради в культурних колах інших європейських країн, у результаті чого в міжвоєнний період бачимо появу присвячених йому енциклопедичних гасел у польській, чеській, французькій, італійській, іспанській, угорській довідковій літературі [841; 847; 853; 852; 846; 851; 848]. Обсяг переважної більшості з них був невеликим, їхній зміст у констатуючому ключі відбивав плідний творчий доробок ученого. Нерідко вказувалося, що М.Грушевський є одним з найвидатніших українських наукових і політичних діячів. Поряд з українськими енциклопедичними виданнями, докладністю відзначалися і радянські довідники, що, попри виразну ідеологічну спрямованість змісту, досить повно відображали головні творчі здобутки вченого [97; 423].

Не менш важливим є і третій джерельний комплекс. Використання джерел цього комплексу дозволяє реконструювати інтелектуальну атмосферу тієї доби, повніше відновити обставини творчості історика, виявити можливі впливи на процес формування його поглядів та їх обговорення сучасниками. Джерела цієї групи сприяють також висвітленню особливостей існування мікро- та макросоціуму вченого на різних етапах його життя. Відмова від аналізу цього комплексу джерел значно збіднить уявлення дослідника про історика та його епоху. Джерела цього комплексу класифікуються за аналогією до попереднього.

Виняткову вагу тут мають пам'ятки письмового типу, які поділяються на документальний і наративний роди. Головними документальними видами є пам'ятки державного та громадсько-наукового справочинства. Спільною ознакою документальних видів джерел є їхня відносна масовість та офіційність походження. Вони також подекуди мають біографічний характер. Наочним прикладом цінних відомостей, уміщених в актах державного справочинства, є документи Галицького намісництва зі справою надання М.Грушевському посади професора Львівського університету, а також записи про народження, зарахування до навчальних закладів, призначення на посади, реєстри студентів

університету, тематика курсів, прочитаних істориком, тощо. Громадсько-наукова документація увібрала комплекс документів науково-академічних, суспільно-громадських та культурно-освітніх установ, у яких розгорталася діяльність М.Грушевського. Прикладами цього типу джерел можуть слугувати комплекси документів НТШ, УНТ, УСІ, ВУАН; документація редакцій часописів, які очолював чи з якими співпрацював М.Грушевський (“Записки НТШ”, “ЛНВ”, “Україна” тощо), архіви культурно-освітніх організацій, членом яких він був. Тут особливо варто відзначити офіційні біографічні матеріали самого М.Грушевського – його опубліковані автобіографії (“Автобіографія, 1906 р.”, “Автобіографія, 1914–1919 рр.”, “Автобіографія, 1926 р.”), невидані автобіографії для установ та організацій (наприклад, “Curriculum vitae” для Львівського університету), автобіографічні записи (“Як я був колись белетристом”, “Як мене спроваджено до Львова”), що дозволяють поглянути на епоху вченого його очима. В автобіографіях М.Грушевський нерідко звертається до проблеми сприйняття сучасниками його творчості, змальовує умови своєї наукової праці.

Наративні (оповідні) джерела – цінне доповнення до документів. Цей рід є масовим, також відзначається видовою різноманітністю й об’єднує творчі наукові матеріали, публіцистику, мемуаристику та епістолярій. Наукові матеріали представляють праці, що відтворюють соціокультурне тло досліджуваної доби. Це так звані “документи епохи”, численні наукові компендіуми кінця XIX – першої третини XX ст., – твори вітчизняних (включно з М.Грушевським) та зарубіжних дослідників, що дозволяють скласти уявлення про стан науки в досліджуваний період. Їх вивчення дозволяє виявити джерела історіографічних поглядів М.Грушевського, впливи різних історико-наукових шкіл на його творчість, а також глибше осмислити характер дискусій довкола ідей ученого.

Публіцистика репрезентована багатьма творами полемічного характеру, в яких обговорювалася широка українознавча проблематика з виразним суспільно-політичним забарвленням. Так, у польській публіцистиці (праці Л.Василевського, С.Смольки, Т.Грабовського, О.Галецького та багатьох інших)

осмислювався феномен модерного українства, з поступовим вибудуванням нової моделі міжнаціональних взаємин [963; 834; 832; 938]. У російській – особливо гарячими були дискусії щодо самотності української мови і культури в дореволюційний час (наприклад, у працях Т.Флоринського, І.Філевича, П.Струве й Ф.Корша [682; 654; 359]) та жваве осмислення у середовищі російської еміграції дієвості українського чинника у розпаді імперії Романових (наприклад, у працях О.Волконського, Ю.Романовського, Є.Єфимовського, А.Стороженка [144; 271; 604; 699]).

В українській публіцистиці, своєю чергою, тривали суперечки стосовно векторів розвитку української модерної культури у довоєнний час, довкола проблеми зовнішньополітичного вибору України в роки Першої світової війни чи осмислення в емігрантських колах феномену радянської держави у 20-30-х роках. Тут також варто відзначити важливість звернення до публіцистики самого М.Грушевського, опублікованої переважно на сторінках періодичної преси, а також окремими збірками, де знаходимо відбиття характерних рис всієї епохи та відгомони дискусій навколо його творчості. Матеріали публіцистики цінні з огляду на їх безпосередність та невідрефлектованість: у них обговорювалися актуальні проблеми поступу українства, створювалися нові моделі та концепції, що значною мірою впливали на суто історіографічні дискусії.

Щоденники, мемуаристика та епістолярій – найчисленніший вид джерел, що об'єднують і матеріали самого М.Грушевського, і його сучасників і дозволяють на перетині особистісного сприйняття проблем тієї доби відчутти насиченість її колориту. До цього виду джерел належать, передусім, вже згадувані при характеристиці другої групи мемуарні, щоденникові та епістолярні матеріали в тій частині, де вони відтворюють добу М.Грушевського, не торкаючись безпосередньо оцінок його особи. Тому ми докладніше зупинимося лише на характеристиці матеріалів самого вченого. Так, завдяки щоденникам та мемуарам М.Грушевського можемо простежити наукові контакти вченого, з'ясувати ступінь впливовості оточення на творчість видатного історика. Наявність щоденникових записів та мемуарів дозволяє провести зіставлення

спонтанної реакції М.Грушевського на події з їхньою пізнішою рефлексією – це сприяє кращому розумінню перипетій життя та творчості вченого. Особливу цінність мають щоденники, оскільки фіксація подій та вражень "по гарячих слідах" дає можливість спостерігати його актуальний психологічний стан, а відвертість ученого перед собою та безкомпромісність самооцінки збільшують цінність цього виду джерел. Щоденники М.Грушевського – це якоюсь мірою його наукова лабораторія, що дозволяє зафіксувати етапи створення та еволюції багатьох його історіографічних концепцій [1035; 1075]. У щоденниках нерідко відображено реакцію вченого на сприйняття сучасниками його творчих ідей, осмислюються плани щодо написання полемічних відповідей. Так, саме щоденникові записи за 1907 р. дозволили ствердно відповісти на питання, чи готував М.Грушевський відповідь В.Мільковичу на його критичну рецензію на німецькомовну "Історію українського народу" [721, с. 21].

Не менш важливим для реконструкції контексту досліджуваної проблеми є численний епістолярій ученого. Листи історика – інтегральна частина його творчості, що є незамінним джерелом у всебічному вивченні родинного і побутового життя М.Грушевського, у дослідженні його академічної, наукової, суспільно-політичної та культурно-освітньої діяльності і взагалі у висвітленні багатомірного історичного процесу найновішої доби історії України [1014]. Попри значну кількість опублікованого епістолярію вченого, відомою є значна частина його листів, що зберігається в українських (наприклад, лише в ЦДІАК знаходиться майже тисяча його листів [1033]) та зарубіжних архівосховищах. Так, нам вдалося відшукати цікаві листи вченого до польських науковців у краківських архівах [1187].

Узагальнення зазначених джерел та їх порівняльний аналіз допоможе розв'язати низку проблем історіографічного дослідження: 1) вивчення стану розвитку науки кінця XIX – першої третини XX ст. та її впливів на історика; 2) виявлення особливостей формування та ускладнення дискусійного поля довкола творчості вченого; 3) визначення впливовості грушевськознавчої полеміки на розвиток українознавства; 4) визначення місця історика в тогочасному

історіографічному процесі, включаючи взаємозв'язки, взаємовпливи та взаємозалежність творів різних авторів [1080].

Насамкінець зауважимо, що виявлена евристичним шляхом сукупність джерел історіографічного характеру, попри деякі прогалини, є достатньо репрезентативною і може забезпечити досягнення мети дослідження та вирішення поставлених завдань. Хочемо відзначити також існування певних джерельних "резервів" для поглиблення історіографічного аспекту грушевськознавчих студій сьогодні, адже невиданими залишаються численні матеріали грушевськознавчого змісту, деякі твори самого М.Грушевського, значний масив епістолярію, справочинство НТШ, УНТ, УСІ, історичних установ ВУАН, які дозволять зробити більш рельєфним аналіз проблеми сприйняття сучасниками наукової творчості видатного вченого. Залишаються питання й щодо можливостей пошуку досі не виявленої або невідомої грушевськіани, про що свідчать численні публікації, присвячені цій проблемі.

1.3. Методологія наукового пошуку

Специфіка методологічного підходу, що застосовується в нашому дослідженні, зумовлюється вирішенням його основних епістемологічних проблем, а також розумінням предмета та проблемного поля наукового пошуку. У вступній частині ми зазначали, що однією з важливих цілей нашого дослідження є спроба вивести творчість М.Грушевського поза межі суто українського контексту і показати, як на сприйняття його ідей сучасниками впливали численні професійні, національні, соціальні та ідеологічні чинники. Відтак найбільш придатною для реалізації завдань дослідження є теоретична модель нової культурно-інтелектуальної історії. На відміну від традиційної історії історіографії, цей напрямок тяжіє до методологічного плюралізму, міждисциплінарності, орієнтує дослідника передусім на дослідження інтелектуальної діяльності і процесів у сфері гуманітарного, соціального та природничонаукового знання в їх конкретно-історичному соціокультурному

контексті. Це спонукає інтерпретатора вітчизняної історичної думки постійно враховувати широке історико-культурне тло становлення історіографічних моделей. Обґрунтовуючи плідність цього напрямку для осмислення проблем з царини історії історіографії, російська дослідниця Л.Рєпіна зазначає: "У наш час принциповим стає процес врахування взаємодії, яка існує між рухом ідей та їх зовсім не абстрактним історичним "середовищем існування", тими соціальними, політичними, релігійними, культурними контекстами, де ідеї народжуються, поширюються, спотворюються, модифікуються, розвиваються" [1165]. Такий підхід дозволяє простежити, як творчі ідеї М.Грушевського сприймалися не лише в науці його часу, а й у масовій свідомості сучасників, як вони "жили" та яких змін, модифікуючись, зазнавали. Багато уваги в роботі звернено також на проблеми впливу позанаукових чинників на продуктивність інтелектуальної праці М.Грушевського та еволюції його творчих зацікавлень. Наприклад, відомо, що саме через вплив зовнішніх обставин видатний учений сів у роки заслання за написання праці з всесвітньої історії та взявся за розробку соціологічної проблематики на еміграції, що значно збагатило дисциплінарний спектр обговорення його ідей сучасниками.

Тут ми торкаємося й важливої проблеми зворотного зв'язку – виявлення того, яким чином дискусії довкола запропонованих ученим ідей впливали на його власну творчість. Цей вплив мав два головних прояви – появу нових історіографічних праць ученого та модифікацію його наукових концепцій. Наприклад, необхідність відповіді на висловлені в рецензії В.Мільковича закиди змусила М.Грушевського вкотре звернутися до обґрунтування своєї ранньоісторичної моделі. Його велика за обсягом стаття, що з'явилася німецькою мовою на сторінках реноманого австрійського історичного часопису, містила цілу низку нових аргументів на користь своєї концепції та сприяла подальшій популяризації українського погляду на східноєвропейське минуле в середовищі західних фахівців. Реагуючи на критичні зауваження сучасників, М.Грушевський також нерідко вдосконалював як структурне оформлення, так і змістове наповнення власних праць. Так, під впливом полеміки, що розгорнулася довкола

першого видання російськомовного "Нарису історії українського народу", реагуючи на закиди щодо незадовільного представлення у книзі українського XIX століття, у наступних виданнях учений більш раціонально розподілив матеріал за періодами [1192]. Під впливом критики зазнала змін також "Історія України-Руси", свідчення цього – поява оновлених видань перших томів праці [1194].

Концептуальна стратегія культурно-інтелектуальної історії, відповідно, передбачає врахування, поряд з наукознавчим і культурологічним, також персоналізованого підходу – зосередження не тільки на аналізі різноманітних інтерпретативних моделей, але й на процесі їхнього творення, тобто на дискурсивній практиці дослідника; виявлення впливу на його діяльність численних ідейних, соціальних і психологічних чинників. Тому ми намагалися виокремити певні тенденції та простежити традиції у сприйнятті творчого доробку М.Грушевського його сучасниками – виявити те, яким чином світоглядні настанови критика вплинули на особливості його інтерпретації. Відповідно до цього ми реконструюємо національні грушевськознавчі традиції – українську, російську, польську, чеську, німецьку, французьку та ін. Нерідко джерельний матеріал є настільки змістовним, що уможливорює нам виокремити певні течії всередині цих національних традицій. Найбільш різнобарвною, природно, була палітра сприйняття творчих ідей М.Грушевського в українському інтелектуальному середовищі, де фактично від зламу XIX–XX ст. дискусії довкола його поглядів відзначалися гострою емоційністю, віддзеркалюючи ускладнення українського суспільно-політичного та культурного життя. Неоднорідним було сприйняття творчості М.Грушевського також у російському та польському інтелектуальному просторі, оскільки залежало від професійних, ідеологічних та навіть регіональних особливостей. Наприклад, у російському інтелектуальному середовищі найбільш помітними були академічний підхід до творчості М.Грушевського та обговорення його концепцій з позиції ідейних настанов прихильників правомонархічної ідеології. Критичність ж сприйняття

поглядів українського вченого польськими колегами суттєво залежала від їх приналежності до львівського, краківського чи варшавського осередків.

Особлива увага в сучасній культурно-інтелектуальній історії звертається, з одного боку, на з'ясування того, що з ідейних комплексів сприймалося та утримувалося (хай навіть вибірково та непослідовно) масовою свідомістю, яка не претендує на оригінальність. А з іншого, досліджуються способи поширення нових ідей, зокрема через популярну літературу, передусім у зламні періоди. З огляду на це, спеціальну увагу у нашій роботі звернуто на зусилля М.Грушевського по популяризації своїх наукових ідей у широкому українському, російському та західному читацькому середовищі. Відомо, що сам учений особливого значення надавав важливості популяризації своїх праць багатьма мовами, адаптуючи наукові тексти відповідно до інтелектуального рівня читацької аудиторії, котрій адресувалося написане. Останню обставину він завжди відзначав у авторській передмові до популярних видань. Про виняткову важливість наукової популяризації свідчить також його принципова позиція у відомій дискусії довкола появи праці М.Аркаса. Утім, найбільшу актуальність у науковій популяризації вчений вбачав у зламні епохи української історії. Відомою є його цілеспрямована популяризаторська діяльність у часи Української революції та на еміграції. Як свідчить вивчена критична література, найактивніше сучасники відгукнулися саме на його науково-популярні праці, що викликали досить емоційні дискусії. Зауважений аспект сприйняття творчості М.Грушевського безпосередньо торкається проблематики ще одного популярного зараз історіографічного напрямку – історії читання [1046]. Спеціально не торкаючись цієї теми, лише на підставі зазначених накладів книг, можемо впевнено ствердити, що М.Грушевський був найбільш читаним серед сучасників українським істориком, принаймні серед тих, що не тішилися допомогою державних структур (на противагу, наприклад, українським марксистським історикам).

Важливе місце в сучасній інтелектуальній історії посідає інтенсивний мікроаналіз – чи то аналіз конкретного тексту, чи ситуації, окремої творчої

особистості або міжособистісних взаємин в інтелектуальному середовищі. Біографічний підхід є традиційно пріоритетним в історії думки та науки, з урахуванням ролі особистісного начала в цих галузях людської активності [1163]. На відміну від традиційної історії історіографії, інтелектуальна історія звертає пильну увагу дослідників на істориків другого та третього плану, чії твори не мають особливої цінності з погляду сучасних історіографічних та інтелектуальних стандартів, але з огляду на формування суспільної думки можуть бути так само важливими, або навіть і більш важливими, аніж праці визнаних сьогодні великими дослідників. Зрештою, і зрозуміти історичне значення видатних істориків неможливо без знайомства з їхнім інтелектуальним оточенням та загальними моральними та естетичними цінностями епохи, а сам характер цього оточення повинен бути встановлений у результаті історичного дослідження природи та взаємозв'язків тих ідей, які в ті часи переважали в суспільстві. Тому в поле нашої уваги потрапили не лише критичні відгуки на праці М.Грушевського авторства його видатних українських, російських, польських, чеських, німецьких, французьких, румунських та американських сучасників, але й дискусії, що точилися на сторінках популярних видань і щоденної преси, адже саме вона найбільшою мірою впливала на формування ставлення до творчості вченого з боку пересічного читача. Найбільш прискіпливою у зверненні до творчості М.Грушевського окрім української, була російська та польська преса, на сторінках якої велася нерідко брутальна полеміка з ідеями вченого, формувався його образ як ворога національних інтересів росіян і поляків. Візуально це ставлення відбилося у численних карикатурах, героєм яких був український учений. Збирання, систематизація та вивчення останніх – ще один перспективний напрямок сучасного грушевськознавства.

Сучасна інтелектуальна історія, як й історична наука загалом, усе більше тяжіє до методологічного плюралізму та міждисциплінарного підходу, що вимагають від дослідника не лише використовувати якомога ширший спектр теоретичних і практичних досягнень усіх гуманітарних і соціальних наук, але й орієнтують його на системне вивчення джерел, звернення до всього обсягу

корисних для реконструкції поставленого завдання пам'яток минулого [1150; 1162]. Відтак ми не стали виокремлювати суто історіографічну складову творчості М.Грушевського, вважаючи за доцільне розглянути сприйняття сучасниками всієї його наукової спадщини. Тому, поряд із оцінкою в науці кінця XIX – першої третини XX ст. історичних концепцій ученого, у поле нашого аналізу потрапила проблема ставлення сучасників до його історико-літературних, соціологічних та релігієзнавчих праць, що суттєво збагачує узвичаєну дисциплінарну палітру грушевськознавчих студій. Таке розширення джерельної бази дослідження спонукало нас застосовувати категоріальний апарат історії філософії та культури, історії та теорії літератури, історії суспільної думки, культурології тощо.

Поряд з окресленими перспективами макро- та мікроаналізу, сучасна інтелектуальна історія значну увагу звертає на вивчення "безлюдної" історії ідей. У нашому випадку, наприклад, надзвичайно цікавим видається простежити те, яким чином концепція самобутнього українського історичного процесу, сформульована та обґрунтована М.Грушевським, об'єктивувалася від свого творця та функціонувала не лише у вітчизняному, але й у польському, російському та – ширше – західному інтелектуальному просторі, впливаючи на переосмислення, здавалося б, усталених історіографічних постулатів. Так, у російській науці, під впливом схеми М.Грушевського вже напередодні Першої світової війни розпочався поступовий перегляд погодинської моделі східноєвропейського минулого. У працях О.Преснякова, наприклад, йшлося про необхідність самостійного вивчення історичної долі українців, білорусів та росіян – ідея, що була неможливою в російській історіографії XIX ст. Частина польських науковців під впливом концепцій українського колеги поступово відмовлялася від усталеної моделі інтерпретації феномену козаччини виключно в термінах "зради" та "внутрішнього неспокою". Західні фахівці, хоча тривалий час і чинили опір моделі М.Грушевського, все ж погодилися з правомірністю постановки ним низки наукових проблем, все частіше вживаючи у своїх працях етнонім "українці", що було свідченням їх розуміння існування окремого

слов'янського народу зі своєю самобутньою історією та культурою. Та найцікавіших метаморфоз концепції М.Грушевського зазнали в українському інтелектуальному просторі, де були переосмислені з позицій державницької та марксистської історіософської традицій. Ініційовані ідеями М.Грушевського численні історіографічні дискусії привернули увагу до україністики в середовищі славістів, що суттєво вплинуло на модернізацію вітчизняної науки.

Певне методологічне навантаження в роботі має термінологічний апарат, що дозволяє організувати емпіричний історіографічний матеріал. У дослідженні використані гносеологічні можливості ряду наукознавчих термінів – "історична думка", "наукова спадщина", "історіографічна дискусія", "історіографічна ситуація", "історіографічний процес", "історіографічна традиція", "історіографічна модель" тощо. Поняття "історіографія" розглядається в широкому значенні та охоплює всю історичну літературу досліджуваного періоду, де є спроба вивчення чи інтерпретації минулого. Значення такого розширеного тлумачення предмета історіографії подвійне. По-перше, воно допомагає глибше з'ясувати соціальну значущість історичного пізнання, що пояснює звернення до його проблем широкого кола "непрофесіоналів". По-друге, воно вельми важливе саме для вивчення історії історичної думки, оскільки в досліджуваній період поширені історичні стереотипи безпосередньо чи опосередковано суттєво впливали на професійну історіографію.

Найбільш узагальнюваним зі згаданих понять є "історична думка" та "історіографічний процес". Історичну думку ми розуміємо як сукупність філософсько-історичних систем в їх онтологічних та гносеологічних складових, які формують історичну свідомість індивідуума у певні епохи та історичні періоди і є визначальними у створенні тлумачно-інтерпретативних моделей минулого для історичної науки. "Історія історичної думки, – як вважає Б.Г.Могильницький, – це історія взаємовідносин історичної науки та сучасності. Вона вивчає поступальний розвиток історичних напрямків та шкіл, зміну панівних концепцій та поглядів, переважно, під кутом зору соціальної значущості історичної науки. Її увагу привертає широке коло питань, пов'язаних

із визначенням місця історії в суспільстві, її соціальних функцій, її значення як одної з форм суспільної свідомості" [1118]. Дослідження історії історичної думки дозволяє особливо рельєфно розкрити соціальну природу історичної науки, продемонструвати справжній характер взаємовідносин між розвитком історичних уявлень та суспільно-політичною практикою. Ці взаємовідносини, як відомо, мають подвійний характер. Історичні погляди та уявлення, поширені в суспільстві, не тільки відбивають панівні соціально-політичні відносини, а й через суспільну свідомість – більш чи менш суттєво – впливають на них. Вивчаючи взаємовплив історії та сучасності, історія історичної думки, як жоден інший аспект історіографічного дослідження, розкриває проблему соціальної значущості історичної науки.

Аналіз поняття "історіографічний процес", на думку сучасної дослідниці Т.Попової, зумовлює три рівні дослідження. Перший рівень – соціокогнітивний, що передбачає вивчення внутрішніх і зовнішніх впливів на перебіг історіографічного процесу. Другий рівень – це вивчення інфраструктури історичної науки, що містить висвітлення матеріально-виробничих і персональних аспектів, з одного боку, і соціально-інституційних – з іншого. Третій рівень – соціокультурна система, що передбачає врахування специфіки типу суспільства, системи суспільної свідомості, менталітету, культурних і наукових традицій тощо [1150]. Загалом, категорія "історіографічний процес" виступає як дослідницький засіб, за допомогою якого можна здійснювати історіографічний аналіз.

Обґрунтована концептуальна модель дослідження та обраний методологічний інструментарій, а також узагальнена історіографічна література й залучений джерельний матеріал уможливають вирішення сформульованої у роботі мети та поставлених завдань. Це сприятиме, на нашу думку, не лише розширенню проблематики грушевськознавчих досліджень, але й дозволить інтегрувати український історіографічний матеріал у більш широкі інтелектуальні контексти.

РОЗДІЛ 2

ТВОРЧИСТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В КОНТЕКСТІ УКРАЇНОЗНАВЧИХ ДИСКУСІЙ (1890–1914 РР.)

Перше двадцятип'ятиліття наукової творчості М.Грушевського є складною для узагальнення картиною, адже сама діяльність ученого розгорталася у цей час в досить відмінних умовах, що визначали особливості її сприйняття сучасниками. Київський період професійного становлення історика-початківця, пов'язаний із інтелектуальним середовищем університету Святого Володимира, був позначений першими впевненими кроками в науці, що одразу виявили серйозного дослідника та привернули до нього увагу з боку старших колег.

Після переїзду до Львова наукова діяльність М.Грушевського сягнула свого апогею, а львівська, а згодом львівсько-київська доба життя та творчості вченого справедливо вважається найпліднішою. Поряд із творчою та науково-організаційною діяльністю, історик у цей період багато уваги й часу також присвячував громадсько-політичній роботі. Остання обставина зумовила появу нових вимірів в оцінці його наукового доробку: поряд із власне історіографічним контекстом усе помітнішим стає політико-ідеологічний. Та попри останню обставину, цей період позначений динамічним формуванням і постійним ускладненням дискусійного поля довкола ключових постулатів української національної історіографії, що знаходили свою кристалізацію у творах М.Грушевського. Цей дискусійний простір досить швидко переріс суто українські межі та залучив і представників історичної науки сусідніх народів – поляків, росіян та чехів, і західноєвропейських дослідників. Верхня межа цього періоду зумовлена політичними та ідеологічними змінами на широкому просторі Східної Європи, яким поклала початок Перша світова війна. Її вибух значно вплинув і на творчу біографію самого М.Грушевського, не тільки завершивши тривалий окрес інтелектуальної праці, але й сформувавши нові обставини та напрямки його діяльності, а також своєрідний історіографічний та ідеологічний контекст їхнього обговорення.

Досліджуваний у розділі двадцятип'ятилітній період умовно може бути поділений на три підперіоди, що відрізняються умовами наукової діяльності М.Грушевського, широтою інтелектуального простору сприйняття його ідей та інтенсивністю їх обговорення. Перший – це час фахового становлення М.Грушевського у Київському університеті, створення ним ранніх наукових праць, що були помічені далеко за межами київського наукового осередку. Осібно стоїть львівське двадцятиліття, котре умовно можна поділити на два етапи, водорозділом між якими стали революційні події 1905 р. в Росії, що уможливили розгортання українського культурного та наукового життя на Наддніпрянщині. Ці етапи збігаються з виокремленими біографами вченого власне львівським та львівсько-київським періодами його життя. У першому М.Грушевський розгортає науково-організаційну та суспільно-політичну діяльність у Східній Галичині, друкує перші томи "Історії України-Руси", налагоджує комунікативні шляхи обміну ідей з російськими та європейськими фахівцями. Другий період позначений інтенсивним проникненням творів та ідей М.Грушевського в російський та західноєвропейський інтелектуальний простір і пов'язаного з цим широким обговоренням в українській, російській та західноєвропейській публіцистиці та науковій періодиці історіографічної і суспільно-політичної практики вченого, його науково-організаційної і громадської діяльності. Іншою межею – історіографічного характеру – між згаданими етапами стала поява в 1906 р. першого німецькомовного тому великої праці М.Грушевського, що започаткувало системне обговорення ключових постулатів української історіографії західноєвропейськими фахівцями та стимулювало становлення національних традицій грушевськознавчої рефлексії. Розглядові широкого спектру окреслених проблем і присвячений цей розділ.

2.1. Початки наукової діяльності М.Грушевського в оцінках істориків кінця XIX ст.

Початки історіографічної рефлексії над працями М.Грушевського

збігаються, зрозуміло, з його власними першими кроками в науці, головню з появою його дебютної друкованої розвідки "Южнорусские господарские замки в половине XVI века", що вийшла з наукового семінару В.Антоновича. Прикметно, що вже цю першу "пробу" сил помітили не лише в київських наукових колах, але й за межами Російської імперії. Київське наукове середовище відгукнулося на працю М.Грушевського рецензією П.Голубовського, що з'явилася в "Киевской Старине". У ній критик зазначив, що поставлене перед собою у розвідці завдання молодий автор "виконав досить старанно та вміло", підкреслив докладність опрацювання джерельного матеріалу, підніс значення праці вченого-початківця, який подав стислий, але місткий образ колонізації степових теренів України на підставі опублікованого актового матеріалу. "Праця п. Грушевського читається з великою цікавістю та легкістю, а за уважністю обробки матеріалів та повнотою, з якою автор висвітлює питання, є приємним явищем в російській історичній літературі", – зазначав рецензент [532, с. 334].

Аналогічною оцінною тональністю вирізнялися й рецензії польських дослідників, опубліковані на сторінках авторитетного польського історичного часопису "Kwartalnik Historyczny". Польські фахівці високо оцінили перший крок у науці талановитого учня В.Антоновича. Так, у рецензіях на згадувану вище працю йшлося, що вона написана "критично, зі знанням предмету", а "автор подає цікавий погляд" на важливу та малодосліджену проблему [955; 808, s. 706]. Оглядачі одностайно зауважили той факт, що рецензована праця є першим вагомим науковим здобутком молодого автора, тому, до певної міри, й цим фактом можна пояснити виключно доброзичливий тон наведених оцінок.

Значно критичнішими були відгуки на першу монографічну студію М.Грушевського "Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст.", що була відзначена золотою медаллю як найкраща студентська наукова праця року на Історико-філологічному факультеті університету св. Володимира. Підвищена увага до книги молодого вченого була зумовлена, передусім, вагомістю предмету вивчення, адже історія Київщини княжої доби традиційно перебувала у фокусі зацікавлень російських дослідників. Праця була написана в

дусі теоретичних настанов школи В.Антоновича, тому отримала цілковите схвалення метра. У своєму листі до М.Грушевського в піднесеному тоні він зазначав: "Особливо мене привабили два сюжети у Вашій праці, котрі я вважаю вашим цілковитим досягненням. Це вказівка на існування земської боярщини в Києві та гіпотеза про відсутність князів після нашестя монголів" [763, с. 399]. Також, як занотував М.Грушевський у щоденнику, В.Антоновичу припав до душі п'ятий розділ монографії, присвячений суспільному устрою Київської землі у домонгольський період [194, с. 126]. Київський професор особливо похвалив у праці біографічний нарис та укладену автором історичну карту. Аргументуючи нагородження "Нарису" золотою медаллю, В.Антонович наголошував: "Прийоми, котрі використовував автор при написанні своєї праці, заслуговують цілковитого схвалення: з посібниками та джерелами, котрі стосуються обраного предмету, він познайомився ґрунтовно і з цілковитою повнотою, про що свідчать посилання, котрими обставлені найдрібніші подробиці дослідження. План всього твору, його виконання та спосіб дослідження окремих питань свідчить про вміння працювати з історичним матеріалом, згідно з вимогами наукової критики, та про значну обдарованість автора" [304, с. 18].

Одним із перших з доволі докладною рецензією на "Нарис історії Київської землі" виступив уже згадуваний П.Голубовський. Він справедливо виокремив ті проблеми, які стояли перед дослідником, адже "писати історію Київської землі значить писати історію всієї Русі внаслідок того значення, котре мав Київ у давньоруському житті" [533, с. 431]. Та незважаючи на вказані труднощі, "Нарис", на думку рецензента, став вагомим внеском у розробку проблеми, а автор зумів представити історію полянської землі "в ясного розслідуваному вигляді", наскільки взагалі це йому уможливили кількість і характер джерел. Виклад автора П.Голубовський називає легким, а наведені ним характеристики історичних діячів – живими та образними, водночас зазначаючи, що не погоджується з деякими з них. До числа вдалих місць праці М.Грушевського у рецензії віднесено пояснення походження удільно-вічевого устрою, еволюції віча й аналіз окремих періодів у політичній історії давньоруської держави. З

особливою докладністю, наголосив рецензент, окреслено політичну діяльність Андрія Боголюбського. Усе це тим більше підносить вартість праці, позаяк, незважаючи на солідну історіографічну традицію дослідження Київщини, "... в наведених місцях внесено п. Грушевським багато свого оригінального, що явилось результатом і самостійною розробкою першоджерел". Загалом, підсумовує П.Голубовський, історичний нарис Київської землі відрізняється повнотою та глибиною опрацювання матеріалу.

Далі критик не менш докладно зупиняється на слабших місцях монографії. Найбільшим недоліком він називає певний апріоризм та категоричність молодого дослідника, який, сформулювавши для себе робочу гіпотезу, не припускає навіть можливості її перегляду чи корекції. Також рецензент акцентує на "випадкових неточностях", демонструє певну суперечливість похідної інформації та висновків, певне порушення логіки розташування розділів. До слабких місць рецензентом віднесено й недостатність вивчення економічних процесів та їхнього впливу на політичне життя у давньокиївській державі.

Натомість П.Голубовський схвально відгукується про останню частину праці, присвячену характеристиці минулого Київської землі від монгольського нашествия до кінця XIV ст. "Загалом, шоста глава представляє одну з кращих частин праці п. Грушевського, – зауважив він. – [...] Нам здається, що автор саме тут показав своє вміння обходитися з історичними матеріалами, критично розробляти й встановлювати ясно свої погляди на цілі епохи та на окремі явища" [533, с. 438]. Прикметно, що П.Голубовський підтримує аргументи М.Грушевського проти "теорії запустіння", водночас наголошуючи, що гіпотеза про відсутність князів "ще не цілком підтверджується фактами". Загальне враження від книги, підкреслив рецензент, є приємне, праця свідчить про солідний фаховий рівень її автора.

Першу монографію М.Грушевського обговорювали також в інших фахових часописах Російської імперії. Так, оглядач "Вестника Европы" наголосив, що праця М.Грушевського є однією з кращих у серії обласних монографій школи В.Антоновича. Рецензент докладно проаналізував погляди молодого вченого на

історію Київщини після монгольської навали та підсумував, що "автор добре вивчив літературу, котра відноситься до його предмету" [410].

На сторінках бібліографічного відділу "Исторического вестника" стверджувалося, що хоча молодий автор у вирішенні спірних питань давньоруської історії (йшлося, передусім, про автохтонне населення Київщини та характер литовського завоювання цієї території) йде шляхом свого вчителя В.Антоновича, він намагається обґрунтувати власне розуміння тих чи інших проблем, виступаючи своєрідним "третейським суддею" у полеміці іменитих дослідників [108].

Близькою за тональністю була й рецензія, опублікована на сторінках "Русской мысли". Її автор підкреслив ґрунтовність та майстерність опрацювання М.Грушевським джерельної бази та історіографії проблеми. "До цієї літератури п. Грушевський, – зауважив рецензент, – віднісся надзвичайно уважно; постійне зіставлення різноманітних думок зі спірних питань і є головною перевагою його книги" [44, с. 119]. І все ж, незважаючи на значне коло історіографічної літератури та запропонованих дослідниками гіпотез, молодий автор, зазначається у відзиві, повсюди пропонує власне бачення тієї чи іншої проблеми, щоправда, не завжди достатньо аргументуючи його. Особливістю праці, на думку оглядача, є те, що в ній на першому плані стоїть не стільки дослідження у власному сенсі, скільки оповідання, що "складає найбільш сильну сторону авторського викладу". Проте ця перевага наративної складової є в очах рецензента одночасно й недоліком у тих випадках, коли треба було докладно проаналізувати наявні факти та навести власний узагальнювальний висновок. Особливо цей недолік, що проявився в недостатній оригінальності та обґрунтованості авторських думок, впадає у вічі в розділі, присвяченому суспільному устрою та побуту Київської землі у домонгольський період. Як і решта оглядачів, рецензент підніс фаховий рівень останньої частини книги, назвавши її "найбільш оригінальною та цікавою". Зупиняючись на концептуальних засадах цілої монографії, він зараховує М.Грушевського до "поміркованих прихильників українофільської теорії" в аспекті вирішення питання про впливи монгольського нашествия на

Київщину [44, с. 120]. У цьому контексті рецензент полемізує з гіпотезою автора про наслідки татарського завоювання для Київщини, слушно вважаючи його погляди наслідком впливу ідей школи В.Антоновича. Зауважимо, що на останню обставину звернули увагу й інші оглядачі праці М.Грушевського [595, с. 459].

"Наукову відважність" київського дослідника на сторінках московських "Библиографических записок" відзначив О.Кізеветтер. Окресливши ті численні труднощі, що стояли перед М.Грушевським у реалізації його дослідницького завдання, оглядач ствердив, що "в межах можливого він [М.Грушевський] дав нам працю доволі [...] корисну" [336, с. 377]. Стисло аналізуючи змістове наповнення книги, рецензент пише про недостатню аргументованість висунутих молодим автором гіпотез. Критикує він також фактографічну перенасиченість праці, коли "крізь окремі факти не видно загальних історичних течій, за деревами не видно лісу". Спірною для оглядача є й концепція праці загалом, передусім намагання М.Грушевського відобразити "індивідуальну фізіономію" київської землі замість того, щоб зосередитися на осмисленні значення Києва як політичного центру всієї Русі. Утім, наголошує О.Кізеветтер, наукова вартість книги є безсумнівною, головню в аспекті узагальнення всієї попередньої традиції вивчення історії давньоруської держави.

Схвальний відгук на "Нарис" подав також І.Філевич [681]. Він підкреслив ґрунтовність проведеної джерелознавчої та історіографічної роботи, зауважив, що автор "мистецьки згрупував наявні дані". Концептуальні засади праці, особливо в аспекті негативної оцінки дружинно-княжого устрою, оглядач цілком слушно пояснив впливом теоретичних поглядів В.Антоновича та всією традицією його київської школи. Досить докладно рецензент зосередився на критиці "теорії безкняжіння". "Гіпотеза п. Грушевського, – зауважив І.Філевич, – побудована дуже ґрунтовно: автор скористався всіма фактами, які можна навести на її користь [...]. При всьому цьому вказаній гіпотезі не вистачає внутрішньої вірогідності [...]. Яку б роль не відігравала в нашій історії маса населення, тим не менше безперечно – вона не могла залишатися без керівництва" [681, с. 420]. Надто категорично, на думку оглядача, молодий автор розправляє і з

питанням "уявного запусіння Київщини після татар", яке, на думку І.Філевича, можна буде остаточно вирішити лише після всебічного вивчення колонізаційних процесів на Подніпров'ї. Незважаючи на серйозність висловлених у рецензії зауважень, І.Філевич підкреслив, "що книга п. Грушевського є фактом дуже відрадним. [...] Виявила й серйозні знання, і критичні, конструктивні здібності і самостійну думку".

Докладному обговоренню перша монографічна студія молодого дослідника була піддана й у польській історіографії. Рецензент книги А.Шарловський, як й інші оглядачі, акцентував, що тема праці та методика опрацювання матеріалу зумовлені фактом приналежності М.Грушевського до київського історичного кола В.Антоновича. Проте, зауважив рецензент, праця молодого історика помітно відрізняється від решти обласних монографій київської школи як глибиною дослідження, так і широтою охоплення матеріалу. Поряд із дрібними зауваженнями фактологічного характеру, критик відзначив надзвичайну солідність джерельної та історіографічної бази дослідження, глибину аналізу політичних та соціально-економічних процесів. Вельми цікавим А.Шарловський вважає п'ятий розділ, присвячений побуту та суспільному устрою Київської землі. У книзі рецензенту заімпонували також предметність аргументації й академічний тон висловлювань М.Грушевського, високий фаховий рівень дослідження, відсутність у творі "відступів на національно-політичному полі та модних сьогодні патріотичних вигуків". Завершуючи огляд, він зауважив: "Хоча наукова діяльність пана Грушевського не сягає за наше десятиліття, проте він вже здобув собі почесне місце в ряді київських істориків" [945, s. 140].

Перша монографічна студія М.Грушевського зробила його ім'я відомим у фаховому середовищі, що привернуло увагу до інших публікацій молодого дослідника. Певного резонансу набуло дослідження феномену "руху болохівців" – масового добровільного підданства українських громад татарській владі, висвітлене у низці статей. Дослідники загалом високо оцінили важливу джерельну знахідку М.Грушевського, що підтверджувала тезу М.Дашкевича про локалізацію болохівців [922]. Однак у їхньому середовищі не знайшло підтримки

твердження М.Грушевського про значну поширеність цього руху в землях Київської Русі. Зазнали також критики погляди молодого історика на причини та шляхи денаціоналізації української шляхти в XVI–XVII століттях, викладені ним у ряді статей, присвячених шляхті Барського староства.

А.Прохаска, один з оглядачів цих публікацій, звернув увагу на слабку джерельну аргументацію запропонованої автором гіпотези. "Автору треба собі побажати, – занотував він, – щоб його праці були вільними від упереджень, що не личать серйозній науці" [921, s. 353]. Зрозуміло, що гостра критика молодим дослідником надуживань польської адміністрації на українських землях Речі Посполитої та протишляхетське спрямування всієї розвідки і зумовили різкість оцінок польського дослідника. Додамо також, що практично всі оглядачі ранніх творів М.Грушевського писали про те невиправдано значне місце, що посідали у його працях сміливі припущення. Однак сам Грушевський на такі закиди відповідав, що навіть "невдала гіпотеза веде за собою більш ґрунтовну та правдоподібну" [188, с. 422].

Незважаючи на той факт, що М.Грушевський на початку 90-х років XIX ст. лише проходив етап професійного становлення, він був активним членом наукового співтовариства – не лише "споживав" готові історіографічні концепції та "перетравлював" відомі історичні конструкції, але й творив нові підходи до осягнення минувшини українського народу, що викликали широкий резонанс не лише наприкінці XIX ст., але й в історичній науці XX ст. Найбільш показовою в цьому плані є дискусія, що виникла в історіографії після публікації у першому томі "Записок НТШ" статті М.Грушевського "Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці". Сучасні дослідники зазначають, що стиль, методика і джерельно-теоретичний рівень цієї студії молодого історика суттєво різнилися від праць тогочасних українських істориків, у ній відображено нові явища в європейській історіографії, пов'язані з посиленням уваги до теоретично-пізнавальних аспектів історичної науки [1072, с. 128]. Такий стиль не відразу був сприйнятий у колі українських інтелектуалів. Саме ця стаття стала своєрідним лакмусовим папірцем, що визначив провідні тенденції розвитку не лише в українській

історичній науці, а й у вітчизняному інтелектуальному середовищі того часу взагалі. Концептуальна канва праці відома: після нашестя на українські землі татар ряд українських громад-"болохівців" відмовилися платити данину князеві Данилу, зав'язавши безпосередні відносини з татарами. Автор статті не засудив дій "болохівських громад". "...Ми-ж, не збавляючи ціни державі, яко культурній і поступовій формі, одначе тільки тоді можемо встоювати за неї, – вважає він, – коли вона дає запомогу духово-моральному, економічному й політичному розвитку громади. Скільки ми розуміємо державний устрій тогочасної України-Руси, не можна сказати, що-б він задовляв такі бажання..." [629, с. 27]. Як бачимо, молодий учений виступив з чітких народницьких позицій школи В.Антоновича. Впливом позитивістських настанов останнього також пояснюється відсутність ширших історіософських узагальнень у статті.

Зовсім з інших – універсалістсько-прогресивістських і цивілізаційних – позицій до оцінки статті підійшов Михайло Драгоманов [1091, с. 151-152]. Рецензуючи перші два томи "Записок НТШ", він особливу увагу звернув на статтю молодого дослідника. М.Драгоманов у цілому позитивно сприйняв спробу М.Грушевського узагальнити суспільні процеси в давньоруській державі у зламний період її існування. Особливо імпонувало йому порушення проблеми прогресивності в змаганні громад за послаблення залежності від держави. Водночас, на погляд рецензента, "заголовок статті д. М.Сергієнка трохи за широкий, а вся робота трохи вривкова" й недосконала [267, с. 130]. Ілюструючи останнє твердження, рецензент дає слово самому автору, цитуючи, як він зазначає, "важні слова" про те, що "громада нищила зовсім те, чого не вміла реформувати, як те потім нераз з нею траплялось. Чи вона тим більше виграла, чи програла – за се не беремося гадати". "Чому ж так боязко?" – риторично запитує М.Драгоманов молодого автора. Та продовжує – "...треба було тільки приложити до єго "громади" ту саму мірку, котрою він міряє вартість його "держави", тобто спитати, чи противукняжа реакція Болохівців [...] дала запомогу духовно-моральному, економічному і політичному розвитку громади та пошукати в документах хоч натяку на той розвиток, напр. якого письменства в

тих "історичних реакціонерів" [267, с. 186-187]. Причину нерішучості дослідника рецензент вбачає у некритичному сприйнятті поширених у тогочасній російській науці поглядів щодо протиставлення громади та держави, адже громада, на думку М.Драгоманова, по суті своїй є державою. А різниця між державою та громадою не якісна, а радше кількісна. Тому судити всі держави "однаково треба по тому, скільки в них було свідомої організації народних сил [...] і скільки просвіти, котра всего точніше міряється письменством".

Далі М.Драгоманов наводить численні приклади із західноєвропейської історії, що ілюструють, як слідування хвилинним інтересам громади може в ширшій історичній перспективі обернутися шкідливими регресивними наслідками, і – навпаки – що свідоме прийняття громадою, як необхідних, тимчасових труднощів зрештою винагороджує її зусилля поступом у всіх сферах культури у більш віддаленій часовій перспективі. Прикладаючи цей, за словами М.Драгоманова, закон до дій болохівців, він стверджує, що беззмістовним є саме запитання М.Грушевського про те, чи виграла, а чи програла громада. Дії останньої, переконаний рецензент, "просто пропали без наслідків, як мільйони доісторичних суперечок, котрі случались на нашій Великій Скитії". Зрештою, зазначає критик, автор сам у статті дає аналогічну оцінку болохівцям, пишучи, що їх дії не дали поставити Данилу надійний опір татарам. "А який же можливий у нас був сталий прогрес без того, що б наша нація вибилась від татар?" – риторично запитує оглядач. Висловлені у статті погляди, зазначає М.Драгоманов, є вкрай шкідливими для подальшого поступу української нації. Проте, висловлює він занепокоєння, різного роду втечі "під татар", чи то в давньоруські, чи то в козацькі часи, є надалі популярним сюжетом українського письменства, котре добробут окремої людини ставить вище за інтереси національного організму. Щоб уникнути в майбутньому цих теоретичних перекосів, критик радить молодому ще тоді вченому серйозно зайнятися філософією історії і не відривати українську минувшину від загальноєвропейського тла. "Ні, – наголошує М.Драгоманов, – коли вже ми вводимо в наші історичні праці такі речі, як питанє про прогрес, то треба рішучо

позбутись від усяких ідилій, монархічних і аристократичних, як болохівських, козацькотатарських, народницьких, а цінити прояви історичні тільки з погляду прогресу і его умов! Встановивши собі консеквентний погляд на прогрес в історії, ми зможемо виробити собі і міцну підставу і провідну думку і для прогресивної громадської праці" [267, с. 188].

Оцінюючи критичне ставлення М.Драгоманова до статті київського магістранта та загалом до змісту перших томів "Записок НТШ", треба мати на увазі політико-ідеологічну складову його закидів. Як відомо, софійський емігрант був одним із непримиренних і послідовних опонентів діяльності галицьких народовців. Ця критичність поширювалася також на культурні і наукові акції, які ініціювали О.Барвінський та його однодумці. Навіть реорганізацію НТШ М.Драгоманов сприйняв негативно, вважаючи наукову діяльність Товариства не національною, а партійною акцією. Ілюстрацією такого ставлення було те, що він відмовляв своїх колег від співпраці із "Записками НТШ", як це було, наприклад, у випадку з І.Франком [142]. Незважаючи на таку скептичність, М.Драгоманов гаряче цікавився науково-видавничою діяльністю реорганізованого Товариства і просив галицьких колег купувати та надсилати йому перші томи "Записок НТШ" [440, с. 403, 406, 410].

Рецензія М.Драгоманова мала не лише вплив на подальшу творчу долю молодого історика, вона поклала початок теоретичній дискусії в українській історіографії. Про резонансність висловлених М.Драгомановим у рецензії на статтю М.Грушевського тез і їх затребуваність українською історіографією кінця XIX – початку XX ст. свідчать передруки його критичного відзиву на статтю молодого автора [266]. Праця ж самого М.Грушевського про болохівський рух стала своєрідним каталізатором модернізаційних змін у вітчизняній гуманістиці, спонукаючи до активної історіографічної та теоретичної рефлексії. Отож, навіть у ранній період творчості М.Грушевського доцільно вести мову про двобічний характер його взаємодії з українським інтелектуальним середовищем.

Стаття київського магістранта у першому томі "Записок НТШ" була помічена також іншими українськими виданнями Львова. Так, на сторінках

галицької "Зорі" в огляді українського літературного руху за 1892 р., написаного Іваном Франком, йшлося про те, що праця М.Грушевського "дуже гарна з погляду методичного, та трохи заспеціяльна для "Записок" [690, с. 17]. У щоденнику М.Грушевський з певною образою сприйняв цю характеристику Каменяра: "... А в Зорі названо Гром[адський] рух заспеціяльним. Се більш прикро задля галицької громади – яка ж можлива наукова діяльність гля них, коли й така стаття в них заспеціяльна?" [194, с. 197]. Додамо, І.Франко знав, що під псевдонімом М.Сергієнко ховається саме М.Грушевський. У листі до М.Драгоманова, роблячи огляд змісту першого тому "Записок НТШ", він зазначив: "Кандидат на катедру руської історії у Львові, Грушевський, переповів (закрившись псевдонімом) головну главу із своєї книжки про історію Київської землі" [440, с. 401]. Цікаво також, що в тому ж огляді І.Франко, не підозрюючи, що пише про одну й ту ж людину, висловлював жаль що "затих якось і молодий автор прекрасної повістки "Бех аль Джугур", друкованої колись у фелетоні "Діла", письменник, на котрого ми тоді великі покладали надії" [690, с. 17].

"Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці" був неоднозначно сприйнятий і в російській науковій періодиці. Для московського "Этнографического обозрения" огляд перших двох томів "Записок НТШ" дав А.Кримський. Досить критично відгукнувшись про загальний науковий рівень першого тому "Записок НТШ", він як про найбільш цікаву публікацію писав про працю М.Грушевського. Коротко переповівши зміст та провідні ідеї цієї статті молодого вченого, рецензент зазначив, що той зробив "короткий, але досить влучний огляд суспільно-політичних відносин у всіх південноросійських землях на початку їх історичного життя" [370, с. 178]. А.Кримський слушно зауважив, що порушені автором проблеми не були абсолютно оригінальними, оскільки осмислювалися попередньою історіографічною традицією, але його стаття заслуговує на увагу живим викладом та знанням предмету. "До її чеснот можемо віднести й чистоту мови у філологічному відношенні", – зазначив критик, що вигідно відрізняє статтю М.Грушевського від решти публікацій першого тому "Записок НТШ" [370, с. 178].

"Киевская Старина" відгукнулася на появу "Записок НТШ" рецензією Н.Молчановського. Зосередившись на статті М.Грушевського, оглядач підкреслив сміливість автора в конструюванні моделі суспільних відносин у ранній період східнослов'янської історії, вказав на досконале володіння ним джерелами та літературою. Водночас під сумнів було поставлено саму гіпотезу вченого, для якої, як вважає рецензент, немає достатніх аргументів. "Але необхідно зауважити, – резюмує рецензент, – що ці питання до теперішнього часу залишаються спірними в науці, п. Сергієнко не береться за їхнє вирішення, і як би вони не вияснились в кінці кінців, намальована автором історична картина залишається вірною у загальних рисах" [491, с. 73; 652].

Значно гострішими у своїх оцінках "Громадського руху на Україні-Руси в XIII віці" були польські дослідники. Так, на сторінках "Kwartalnika Historycznego" А.Шарловський у різкій формі розкритикував надзвичайно слабку, на його думку, джерельну аргументацію запропонованої автором теорії про двоїстість суспільного устрою у давньоруські часи, недосконалість її доказової бази, що, зрештою, не дозволяє погодитися з історичною реконструкцією М.Грушевського. "Подібними аргументами, – зазначив він, – можна було б підперти навіть найдивніші історичні гіпотези" [946].

До другого тому "Записок НТШ" М.Грушевський під псевдонімом М.Сергієнко подав коротку статтю "Для ювілею Івана Котляревського. Desiderata", присвячену обговоренню громадського резонансу майбутнього ювілею І.Котляревського та важливості його широкого відзначення. У ній він, нагадавши українській громадськості про наближення столітнього ювілею від дня народження видатного українського літератора, не лише спробував визначити місце письменника у вітчизняному літературному русі, але й окреслив основні завдання дослідження його життя та творчості, а також видання художньої спадщини. При обговоренні праці М.Грушевського на засіданні Філологічної секції НТШ було сказано, "що в своїх desiderata-х автор станувши на основах критики нової, порушив багато цікавих нетиканих справ" [498].

У своєму огляді другого тому "Записок НТШ" А.Кримський, як і в попередній рецензії, також багато місця присвятив характеристиці статті київського магістранта. Переказавши основний зміст та провідні думки "Desiderata", рецензент акцентував, що для осмислення важливості місця І.Котляревського в загальному розвитку нової української літератури зауваження М.Грушевського "поставлені цілком науково" [369, с. 205]. "Якби малоросійські вчені встигли їх реалізувати, – зазначив А.Кримський, – то це принесло би велику допомогу також малоросійській етнографії" [369, с. 205]. Схвально відгукнувся оглядач і про мову праці – "загалом дуже чисту та правильну", принагідно навівши численні огріхи у мовному оформленні решти публікацій тому. Прикметно, що на статтю М.Грушевського у другому томі "Записок НТШ" звернув увагу у своїй рецензії і М.Драгоманов, назвавши його "Desiderata" "досить симпатичними" [267, с. 236].

Друга монографічна студія М.Грушевського – його магістерська дисертація, присвячена історії Барського староства, – також стала помітним явищем тогочасної історичної науки. Про це свідчить низка ґрунтовних рецензій, що з'явилися відразу після виходу праці. В офіційному відзиві на книгу керівники магістерської роботи молодого вченого В.Антонович і В.Іконніков писали, що "твір п. Грушевського [...] представляє монографію, дуже ретельно зроблену". Коротко характеризуючи зміст роботи, В.Антонович (а саме він був автором рецензії, В.Іконніков лише додав – "С настоящим мнением согласен") підкреслював, що всі висловлені автором положення ґрунтуються на достатньо численному та ретельно опрацьованому актовому матеріалі, а також враховують здобутки у цій галузі російської та польської історичної літератури. Прикметно, що зауважена В.Антоновичем у роботі надмірна деталізація при розробці деяких сюжетів дослідження подавалася ним як одна із сильних сторін праці, оскільки, на його переконання, "ця детальна розробка у будь-якому випадку надає достатньо міцний ґрунт для висновків, і в науковому відношенні є швидше перевагою, ніж недоліком" [69, с. 6-7].

Решта ж рецензентів цієї та й інших праць М.Грушевського згаданий мікрографізм вважали слабким місцем його творів та обов'язково вказували на це у своїх оглядах. Тож пріоритетність аналітичної процедури над синтетичною у творчій лабораторії М.Грушевського можемо цілком віднести до впливів його вчителя. В.Антонович також підносив об'єктивність та обережність висновків, їхню цілковиту обґрунтованість; підкреслював уникання молодим ученим методу аналогій та гіпотезування. Схвально відгукнувся рецензент й про мовностилістичне оформлення праці, зауваживши, що деякі її частини написані дуже живо. "Загалом, – робить висновок В.Антонович, – твір п. Грушевського являє собою працю самостійну, написану, значною мірою, на матеріалі першої руки, отриманому самим автором та обробленому з необхідними критичними прийомами".

Значно критичніше до магістерської монографії М.Грушевського поставився Н.Молчановський, написавши докладний огляд для "Киевской Старины". Передусім, рецензент високо оцінив едиційну працю, проведену автором, що вилилась у два томи актів Барського староства [484, с. 105]. Значне місце в рецензії оглядач відводить для полеміки з автором. Так, він дорікає М.Грушевському у зловживанні методом аналогій, їх штучності і довільності; підкреслює "сумнівність" та "гадальний характер" деяких висновків. До останніх він відносить гіпотезу М.Грушевського про походження привілейованої та непривілейованої шляхти, а також його твердження про антиукраїнський характер польської урядової колонізації. Рецензент висловлює зауваження і щодо структури книги, особливо гостро критикує зміст першої та шостої частин. Перший розділ, що містить традиційний для представників школи В.Антоновича географічний огляд та нарис передісторії Барщини, є настільки недоречним, що, на переконання Н.Молчановського, "міг би не ввійти у це дослідження без втрати для останнього".

Значно позитивніше оглядач оцінив розділи праці, присвячені заселенню Барщини в XV та на початку XVI ст., діяльності королеви Бони, історії шляхетських родів, обчисленню та характеристиці населення староства та змінам

його внутрішнього устрою до кінця XVIII ст. Та й тут рецензент висловлює низку критичних зауважень, передусім закидає М.Грушевському апріорність та категоричність окремих положень, для яких немає достатніх підстав у документальному матеріалі. Н.Молчановський також критикує "еклектичну манеру" автора, надмірний мікрографізм у висвітленні ряду питань, що, зрештою, "призводить іноді до результатів прямо протилежних...". Старший колега дає молодому досліднику пораду – "уникати еклектичної манери викладу, здатної реальні факти дійсності перетворити у невідчутний та ні для кого непереконливий вимисел". Незважаючи на достатньо гострий та полемічний зміст рецензії, оглядач підсумував, що "наведені окремі зауваження з приводу книги п. Грушевського цілком не применшують значення зробленого ним цінного внеску до скарбниці нашої південно-руської історії" [484, с. 112-112].

Не залишила поза своєю увагою магістерську дисертацію М.Грушевського й галицька українська наукова періодика. У четвертому та шостому томах "Записок НТШ" було докладно прорецензовано і нову монографію молодого вченого, і два томи виданого ним документального матеріалу. Рецензенти передусім наголосили на вагомості зібраного М.Грушевським джерельного масиву для реконструкції колонізаційних процесів та соціально-економічного життя на Поділлі в XV–XVIII століттях [514; 723, с. 21]. Ознайомивши читача зі змістом обох томів документів, рецензенти наголосили, на які саме аспекти минулого Поділля ці вперше опубліковані матеріали можуть пролити істотно нове світло.

Розглядаючи саму книгу, оглядач "Записок НТШ" підніс оригінальність наукового дослідження М.Грушевського, назвавши його "вельми пильно обробленою історією південно-східного Поділля з найдавніших часів до кінця XVIII століття" [724, с. 23]. В огляді відзначено, що автор був змушений з більшістю піднятих у книзі проблем практично самотужки формувати наукову традицію, збагачуючи своє дослідження численним, уперше залученим документальним матеріалом. Докладно розглянувши ключові моменти реконструйованої М.Грушевським історії Поділля, рецензент оцінив старанність

і ґрунтовність проведеної праці у збиранні розпорошених відомостей. У рецензії також йшлося про необхідність докладніше аналізувати етнографічні ознаки місцевої шляхти [724, с. 25]. У підсумках огляду дослідження М.Грушевського було названо взірцевим, і рецензент висловив побажання, щоб й історія інших українських регіонів була настільки ж ретельно опрацьована.

Нову монографічну студію М.Грушевського помітили й польські історики. Розгляду цієї праці було присвячено розлогу рецензійну статтю спеціаліста з історії Поділля Александра Яблоновського. Останній підкреслив солідність джерельної бази праці та поважну археографічну роботу автора, назвав рецензовану монографію "чудовим причинком до історії наших внутрішніх стосунків", "вичерпним фактичним описом Барського староства", що "у всій повноті представляє картину внутрішніх, економічних відносин у ньому...". Поряд з такими оцінками, рецензент робить авторові й один серйозний закид. На його думку, колонізаційні процеси та еволюцію шляхетського землеволодіння XV – початку XVII століть М.Грушевський зображує тенденційно, керуючись "виразно українським (ruskim) підходом", він втрачає об'єктивність суджень та явно перебільшує сприяння уряду польській шляхті в Західному Поділлі [860].

Як свідчить змальована палітра рецепції ранніх праць М.Грушевського, уже перші дослідження молодого вченого викликали жвавий інтерес. Незважаючи на початковий етап становлення його як історика, ці студії були помічені далеко за межами київського наукового середовища, в якому М.Грушевський сформувався як фахівець. Узагальнене сприйняття його ранніх праць дозволяє констатувати переважання позитивних оцінок. До переваг історичних студій М.Грушевського оглядачі одностайно зараховували солідну та ґрунтовну джерелознавчу роботу, що можна цілком віднести на рахунок впливу документалізму школи В.Антоновича. Схвально також сприймалися критицизм молодого історика, всебічність у підході до дослідження наукової проблеми, сумлінність у вивченні історіографічної літератури. Принагідно зауважимо, що ці риси Грушевського-історика відзначатимуть й рецензенти його пізніших праць.

Дискусійні за характером моменти можна умовно поділити на професійні та концептуальні. До перших практично всі оглядачі відносили надмір аналітики і пов'язаний із цим брак ширших узагальнень у працях М.Грушевського. Також молодому дослідникові закидали певний апіоризм у конструюванні історичних моделей, зайву категоричність у відстоюванні власної гіпотези. Щодо концептуальних зауважень, то можемо констатувати, що вже в цей ранній період формування професійної особистості М.Грушевського поступово створювався його образ як продовжувача традиційних народницьких та творця нових українських національних підходів до інтерпретації ключових подій і фактів східноєвропейського минулого. При цьому деякі пояснювали це лише приналежністю М.Грушевського до школи В.Антоновича, інші ж – особливо російські та польські історики – виразно наголошували на його українофільських симпатіях, закидали ідеологічно вмотивоване переоцінювання усталених у науковій літературі поглядів. Ця тенденція в різних варіаціях також розвиватиметься й надалі.

2.2. Наукова діяльність М.Грушевського 1894–1905 рр. в оцінках сучасників

Через декілька днів після прибуття до Львова М.Грушевський виголосив у Львівському університеті інавгураційну лекцію на тему "Вступний виклад з історії давньої Русі". Уже цей перший його науковий дебют на галицькій землі викликав неабиякий резонанс в інтелектуальному середовищі міста. Насичений важливими для подальшого розвитку української науки теоретико-методологічними роздумами, виступ став своєрідним професійним маніфестом і самого М.Грушевського, і тієї наукової школи, що згодом створювалася ним із студентів Львівського університету. Запропонована у лекції концептуалізація раннього періоду української історії з національного погляду не пройшла повз увагу оглядачів і стала предметом широкого обговорення.

Для більшості присутніх було незвично сприймати виголошені М.Грушевським теоретичні постулати. Український письменник і публіцист

Михайло Мочульський пізніше згадував: "Галичани призвичаєні були бачити героями історії царів, князів, гетьманів, боярів, тим часом від молодого вченого, в якому хотіли бачити "готовий авторитет", вони почули щось зовсім протилежне: єдиний герой історії це народ, народна маса, а мета історії – зрозуміти "стан економічний, культурний, духовий" цієї маси, "її пригоди, її бажання й ідеали". Така демократизація історії певне не подобалася слухачам, особливо старшим, – вона й тепер не подобається деяким, – але вони мовчали й оплескували молодого вченого. Оплескували, хоча цей вчений сказав ще більше кощунство, що всяке "juratio in verba magistri" він вважає за неможливе. Як то не вірити в догматизм, в авторитет, в професора університету? Але, що було робити, коли вже прийшов такий революціонер та ще й такі авторитети, як проф. Володимир Антонович і Олександр Кониський, особливо перший, казали його шанувати, то треба мовчати й чекати що буде далі" [476, с. 237-238].

Для української громадськості виступ М.Грушевського був не лише звичайною інавгураційною лекцією молодого професора, а видатною подією, що маніфестувала появу в курсі університетських дисциплін нового предмету – історії України. Саме на цьому факті наголошували у своїх оглядах українські часописи Львова. Так, уже наступного дня газета "Діло" з приводу першої публічної лекції новоспеченого професора писала: "Виклад, котрий зібрані вислухали з великою увагою і нагородили прелегента гучними оплесками, зробив на всіх дуже добре враження, добре тому, що був видержаний від початку до кінця в тоні поважнім, науковим, а миле, бо се перший раз довелось Русинам почути такий виклад з історії своєї вітчизни з університетської кафедри в рідній і гарній мові" [542]. Про ті надії, які пов'язували з приїздом М.Грушевського до Львова галицькі українці, свідчать відзиви на його інавгураційну лекцію в інших місцевих часописах. Так, оглядач поточних подій журналу "Правда", назвав приїзд М.Грушевського "вижиданою, вельми відрадною подією, подією далекосяглої ваги" [660; 445].

Не менш тепло та оптимістично М.Грушевського зустріли і в польському науковому середовищі Львова. До певної міри це пояснюється, можливо, не так

фактом наукових здобутків ученого, що на той час ще не були настільки значними, як тією обставиною, що М.Грушевський приїхав у Галичину як прихильник політики польсько-українського порозуміння – "нової ери". Символічною можна назвати реакцію польських науковців на першу лекцію М.Грушевського у Львівському університеті. "Таким є зміст цього захоплюючого виступу, – підсумовуючи писав у своїй рецензії А.Левицький. – Вітаємо в його авторі нового працівника на полі нашої спільної минувшини; знаємо його з попередніх праць як дослідника талановитого та працюючого, володіючого вишуканим історіографічним методом, а передусім, захопленого щирим бажанням осягнення правди, якою б вона не була..." [895].

Одразу після приїзду до Львова М.Грушевський зосередився на розгортанні видавничої діяльності в галузі наукового українознавства. Значні зусилля доклав він до реформування "Записок НТШ", які зі щорічника за короткий час перетворилися на двомісячник і стали органом не всього Товариства, а лише його Історико-філософської та Філологічної секцій. Невдовзі "Записки" перетворюються на найавторитетніший українознавчий орган, у якому сам М.Грушевський став найактивнішим дописувачем. Він виявив також особливий талант редактора, що зумів мобілізувати розрізнені кордонами та політичними симпатіями творчі сили та притягнути їх до спільної праці. Серед авторів реформованого журналу бачимо Івана Франка, Володимира Гнатюка, Олександра Кониського, Кирила Студинського, Василя Щурата, Олександра Колессу, В'ячеслава Липинського, Володимира Шухевича, Федора Вовка та інших видатних українських гуманітаріїв.

Зростаючий науковий рівень "Записок", а також розсилання видання в численні дослідницькі осередки Європи та Північної Америки зробили його знаним у середовищі фахівців. Уже від кінця XIX ст. з'являються критичні огляди змісту "Записок" в українських, польських, західноєвропейських та російських часописах. Як свідчить активне листування М.Грушевського з багатьма західноєвропейськими гуманітаріями кінця XIX – початку XX ст., науковий світ жваво цікавився розгорнутою в НТШ науковою працею,

висловлювалися прохання про обмін виданнями та надсилання друкованої продукції НТШ для рецензування у фахових часописах. Як приклад, наведемо листи видатного австрійського вченого-етнографа професора Чернівецького університету Раймунда Фрідріха Кайндля до голови НТШ у справі регулярного обміну літературою для її рецензування та популяризації постулатів української національної культури в європейському науковому світі [388]. Завдяки обміну, чернівецьким професором було опубліковано численні рецензії та огляди на видання Товариства у таких провідних наукових часописах, як "Globus", "Österreichisches Literaturblatt", "Historich-Literaturblatt", "Bukowiner Rundschau", "Jahresberichte der Geschichtswissenschaft", "Allgemeine Literaturblatt", "Mitteilungen der Geographischen Gessellschaft in Wien" та ін.

Західноєвропейські оглядачі наукової періодики, незважаючи на проблеми з розумінням української мови, загалом досить схвально поставилися до розгорнутої українцями Львова наукової діяльності. Вони постійно відзначали солідний науковий рівень "Записок НТШ" та інших друкованих видань Товариства. Можливі зауваження носили здебільшого дискусійний характер. Наприклад, на сторінках авторитетного видання "Archiv für Slavische Filologie" йшлося про несприятливі умови для розвитку української науки рідною мовою у межах Російської імперії та вказувалося, що справу розбудови української культури взяли на себе львівські науковці, об'єднані у НТШ. Товариство, володіючи обмеженими коштами, наголошував головний редактор журналу Ватрослав Ягич, настільки фахово реалізує свою наукову програму, що "обіцяє у майбутньому розвинутися в русинську академію наук" [862, s. 628-629]. У такому ж тоні про рівень видань НТШ писав оглядач пражського журналу "Český Časopis Historický" Ї.Полівка. Він говорив про важливість наукових видань НТШ у справі популяризації здобутків української культури та науки, зауважив, що майже бездоганно у титульному виданні Товариства поставлено відділи бібліографії та наукової хроніки [858]. Відзиви інших західноєвропейських славістів також були прихильними [974; 896; 785, s. 293-294; 869; 786; 890, s. 546; 979; 779; 964; 973].

Аналогічними були оцінки наукового рівня "Записок НТШ" і в польській історіографії. І хоча польські науковці досить гостро опонували представленому на сторінках видання образу східноєвропейського минулого, презентованого передусім у працях М.Грушевського та його учнів, проте віддавали належне фаховому рівню самого часопису [971; 319; 894]. Особливо схвально сприймали польські історики джерельні публікації М.Грушевського, що збагачували дослідницьку базу вивчення багатьох наукових проблем [898; 963, s. 147-148].

Досить строкатими були відзиви на публікації НТШ у фахових часописах Російської імперії. Найбільш схвально про них відгукувалися у виданні київського історичного середовища – журналі "Киевская Старина", на сторінках якого було прорецензовано практично всі томи "Записок НТШ". Авторами більшості оглядів змісту "Записок" були Н.Молчановський і В.Доманицький. Оскільки потрапляння українських видань до рук російського читача було великою проблемою наприкінці XIX – на початку XX ст., рецензії мали здебільшого інформаційно-ознайомлювальний характер. У них наголошувалося, що без урахування творчих здобутків галицьких учених в галузі україністики неможливою є ґрунтовна розробка цілого спектру питань історіографічного, історико-літературного та етнографічного характеру [490; 111, с. 179; 487]. Так, один з оглядачів писав: "Навіть поверхового огляду цього видання Галичини цілком достатньо для кожної неупередженої людини для того, щоб побачити, наскільки серйозною, наскільки ретельною є наукова праця малоросів за межами Росії. Є теми в південноросійській історії, з котрих немислимо вченим у Росії не знати того обширного наукового матеріалу, котрий розроблений у Галичині в "Записках Наукового Товариства імені Шевченка" [55, с. 138].

Оглядачі "Киевской Старины" уважно стежили за всіма напрямками діяльності НТШ, переживали за наслідки тих конфліктів, які час від часу спалахували у середовищі його членів. Прикладом може бути згадка на сторінках часопису про так звану "видавничу кризу" в Товаристві, що розгорілася з приводу відмови частини керівництва НТШ друкувати у його видавництві українські політичні часописи, які створювали борги самій інституції та могли

спричинитися до відмови їй у державній фінансовій дотації. Як відомо, унаслідок конфлікту головою НТШ було обрано М.Грушевського, котрий проголосив, що Товариство та його видавництва повинні служити виключно науковим цілям [1017, с. 45-46]. Київський історик Н.Молчановський у своєму огляді схвалив таку позицію нового голови НТШ, приєднавшись до його вимоги деполітизації цієї наукової установи [488]. Популяризуючи наукові здобутки НТШ для російської читацької аудиторії, оглядачі "Киевской Старини" писали, що довкола М.Грушевського в Товаристві формується потужна дослідницька історична школа, а сама наукова інституція галицьких українців все більше набуває рис, притаманних класичній Академії наук [489, с. 38]. На важливості редакційної політики "Киевской Старини", спрямованої на популяризацію видавничих здобутків НТШ у російському інтелектуальному середовищі, в некролозі Н.Молчановського наголошував сам голова Товариства, вказуючи, що ця робота завжди провадилася "сop amore [з любов'ю]" [190].

Про важливість науково-дослідної діяльності, розгорнутої під керівництвом М.Грушевського в НТШ, для поступу тогочасної славістики йшлося також на сторінках багатьох центральних російських часописів [282]. Так, оглядач журналу "Русская мысль", даючи відзив про "Записки НТШ", зауважив: "Загалом "Записки" справляють дуже добре враження, і доводиться тільки пошкодувати, що політична відокремленість і незнання малоруської мови заважають широкому розповсюдженню в Росії цих цікавих і змістовних львівських видань" [306, с. 18]. А на сторінках академічних "Известий Отделения русского языка и словесности" прямо вказувалося, що за своїм науковим рівнем видання НТШ не поступаються друкованій продукції інших слов'янських академій [408, с. 705; 351].

Проте були й такі оглядачі, котрі при характеристиці львівських "Записок" на перший план ставили не фаховий рівень опублікованих статей, а експонували політико-ідеологічну складову національно-культурної діяльності, що була розгорнута під керівництвом М.Грушевського в Галичині. У цьому контексті наголошувалося на непридатності української мови для наукових публікацій, згубність для цілісності Російської імперії тієї роботи, яку проводили українці

Австро-Угорщини [483]. Особливою активністю у формуванні негативного образу науково-дослідної діяльності галицьких українців відзначився професор Київського університету Т.Флоринський, котрий у своїх оглядах слов'янознавчої літератури українській мові (за термінологією автора – "малорусському наречію") відводив роль виключно інструмента простонародної літератури, відмовляючи їй у праві обслуговувати високі сфери культури та науки [685, с. 219; 684].

Від теоретичних постулатів Т.Флоринський нерідко переходив до практичної реалізації своїх переконань. Так, під час підготовки Київського археологічного з'їзду саме він наполіг на забороні львівським ученим виголосити свої доповіді рідною мовою, навіть попри те, що згоди було досягнуто у керівництві Петербурзької Академії наук. Така позиція організаторів з'їзду викликала справжній скандал в наукових і демократичних колах Росії та Західної Європи й стала зручним приводом обговорити складне становище української мови та культури в Російській імперії. Додатковим імпульсом для такого обговорення стала публікація в XXXI і XXXII томах "Записок НТШ" рефератів галицьких учених, які планувалося виголосити на XI Археологічному з'їзді у Києві. У бібліографічному огляді "Киевской Старини" підкреслювалося: "...Можна без перебільшення сказати, що проведений з'їзд багато втратив, оскільки був позбавлений можливості познайомитися з досить солідними науковими працями галицьких учених" [112, с. 35]. Скандал довкола мовної цензури на Київському з'їзді привернув увагу до рефератів львівських українців також оглядачів центральних російських часописів, які практично одностайно засудили позицію Т.Флоринського та його однодумців. Висловлювалося загальне обурення, що позиція однієї людини "забарвлює всю російську науку у зовсім невластиві для неї кольори". Наприклад, на сторінках бібліографічного відділу "Вестника Всемирной истории" йшлося: "Нічого й говорити, що в цих рефератах найбільш витончене око не віднайде ані найменших слідів "сеничкиної отрути" й лише поліційна запопадливість може побачити "сепаратизм" у намаганні галицько-українських учених читати ці реферати своєю рідною мовою..." [106, с. 250]. Поведінка Т.Флоринського та його однодумців, котрі "звикли плутати "два

відмінних ремесла" – науку та розшук", обурювався оглядач "Вестника", призвела до загального спротиву в середовищі слов'янських учених, котрі майже одноголосно засудили не лише дії київського професора, а в його особі й всю російську науку [106, с. 251; 966].

Висунуті Т.Флоринському звинувачення у науковій періодиці у привнесенні до науки поліційних обмежень змусили його давати необхідні пояснення. У кількох статтях, опублікованих на сторінках "Киевлянина" та передрукованих низкою інших правомонархічних видань, Т.Флоринський наголошував, що його практична участь у заборонних акціях щодо українського слова на Наддніпрянщині є прямим наслідком власного наукового переконання у штучності надання права українській мові обслуговувати сфери високої культури [273; 686]. Ці публікації викликали хвилю публіцистичних виступів по обидва боки Збруча та привернули увагу широкої громадськості не лише до становища української мови, але й до українських наукових і просвітніх організацій, діяльності провідних українських діячів, в тім числі і до М.Грушевського [960; 465; 939]. Зауважимо, що своїми українофобськими публікаціями та практичною діяльністю щодо поборювання будь-яких проявів українського культурного життя на Наддніпрянщині на посаді київського цензора Т.Флоринський здобув досить специфічну славу в демократичному інтелектуальному середовищі Російської імперії. Так, коли в 1905 р. вийшов збірник на його пошану, оглядач "Русской мысли" висловив своє здивування з приводу вшанування людини, котра за свою громадську діяльність заслуговує лише засудження, та в'їдливо зауважив, що в книзі "не вистачає тільки якої-небудь значної передовиці про малоросійську та польську зраду" [565].

Прикметно, що з антиукраїнськими виступами Т.Флоринського цілком солідаризувалися галицькі москвофіли, передруковуючи на сторінках "Галичанина" його праці [590; 46]. З друкарень русофільських культурно-освітніх установ, як-от Галицько-руська матиця та Ставропігійський інститут, значними накладками виходили численні опуси київського професора та його однодумців [682; 687]. Представники галицького москвофільського руху зі

сторінок своїх видань з великою настороженістю сприймали активізацію українського національного суспільно-політичного та культурного життя в краї, слушно пов'язуючи це з ім'ям М.Грушевського [474; 475]. Вони звинувачували народовців і радикалів у спробі внести розкол у єдність "руського народу", сприймаючи будь-які акції культурного чи громадсько-політичного життя саме під цим кутом зору. Особливо гострою така критика стала після того, як на сторінках бібліографічного відділу "Записок НТШ" було піддано гострій критиці історичні праці визначних представників русофільства, передусім А.Петрушевича [1200]. Проте критика наукових праць самого М.Грушевського з боку москвофілів була у фаховому сенсі досить безпорадною. Федір Свистун, наприклад, у своїй полемічній статті "Кто більший: г. Михайло Грушевській или о. А.Петрушевич?" замість конкретних аргументів присоромив голову НТШ у неповазі до представників старшого покоління українських учених [661]. Символічно, що в своїй критиці суспільно-політичної та наукової діяльності М.Грушевського галицькі москвофіли досить часто, глузуючи, називали останнього "майбутнім президентом української республіки" [543].

Інший напрямок наукової активності М.Грушевського у Львові стосувався розробки цілісної картини українського минулого. Учений передусім звернув увагу на розширення джерельної бази для вивчення окремих періодів і наукових проблем. Уже перші томи започаткованої та редагованої ним документальної серії "Жерела до історії України-Руси" були схвально сприйняті в середовищі науковців. Ці томи містили багатий матеріал з російських і польських архівів та мали ґрунтовні передмови, що стали першою спробою їх узагальнення. Оглядачі відзначали прогресивну археографічну методику видавця, який обстоював точне передавання змісту оригіналів [234, с. 146]. Особливий інтерес привертала передмова, що узагальнювала опублікований джерельний матеріал. У науковій літературі підносились їхня самостійна наукова цінність, відзначалися "сумлінність" і "вичерпність" опрацювання джерел [790]. І все ж критичні зауваження викликали зловживання істориком аналітичною процедурою наукового дослідження, уникання ширших узагальнень. Останнє зауваження

найбільш концентровано у декількох своїх рецензіях висловив В.Щербина, зазначивши, що М.Грушевський абсолютизував свій "лабораторний" метод і "ретельно уникав всіляких узагальнень та більш чи менш загальних пояснень фактів, що наводяться" [719; 720]. Відповідаючи на критику, М.Грушевський заявляв, що свідомо уникає широкого синтезу, оскільки джерельний матеріал в основній частині ще не зібрано, а слабкість джерельної бази некорисно позначилась би на достовірності висновків, спотворюючи дійсний образ минулого. "Я думаю, – писав він, – що мої розвідки служать живим протестом проти таких перекручених генералізувань... Спішитися з такими загальними висновками, маючи під руками величезний матеріал, що кожною цифрою протестує проти таких генералізацій [...] було б ненауково" [283, с. 2].

Цікаво, що наведена відповідь ученого на зауваження В.Щербини була сприйнята старшими представниками Київської документальної школи з певною образою, як закид щодо помилковості загального методу їхньої наукової праці. Адже, стверджував Д.Багалій, скептичне ставлення М.Грушевського до узагальнень ставило під сумнів цінність наукових здобутків решти учнів В.Антоновича, хоча вони оперували іншим за характером джерельним матеріалом, що охоплював триваліший хронологічний період і ширший географічний ареал [74, с. 183-184]. На нашу думку, прискіплива увага М.Грушевського до критичного джерелознавства та аналітичний характер деяких його студій були об'єктивно зумовлені станом тогочасної української історіографії, а також пануванням позитивістської методології. Зрештою, саме такий підхід до історичного матеріалу в працях М.Грушевського надає їм першоджерельного характеру, що вельми важливо для сучасного дослідника.

Увага наукового світу до творчості М.Грушевського значно зросла після публікації перших томів його "Історії України-Руси". Поява першого тому цього видання в 1898 р. стала найпомітнішою подією української історіографії кінця XIX ст. Вона знаменувала якісний злам у вітчизняному історіописанні – перехід від монографічного опрацювання певних проблем та періодів минулого українського народу до створення синтетичних творів, написаних з перспективи

національної історіософії. І все ж незважаючи на таку загальновизнану оцінку значення головного твору вченого для української культури та науки, досі в історіографії не були зауважені ті дискусії, які розгорілися після його виходу.

Появу першого тому "Історії України-Руси" "з радістю и з вдячністю" привітала українська преса Львова. Зреферувавши ключові ідеї та теоретичні постулати, покладені М.Грушевським в основу його праці, редакція "Діла" висловила подяку авторові за такий величний подарунок українцям до століття національного відродження. Бажаючи львівському професору продовження розпочатої праці, висловлювалося сподівання, щоб український народ якомога швидше "мог в проф. М.Грушевском повитати свого Паляцкого" [120].

Наукові рецензії на перший том "Історії України-Руси" з'явилися не зразу. Попри політико-ідеологічні моменти, на які звертав увагу сам автор, запізніла реакція не в останню чергу пояснюється й тим, що не просто було знайти достатньо фахового оглядача, котрий мав би необхідну кваліфікацію та рівень володіння українською мовою для критичного аналізу порушених у книзі проблем. Та й на саме прочитання значного за обсягом тому й осмислення викладених у ньому концепцій потрібен був якийсь час. Принаймні цими обставинами редакція празького часопису "Věstník Slovanských Starožytosti" пояснювала затримку з виходом рецензії на працю М.Грушевського, обіцяючи обов'язково познайомити читачів із виданням [201]. Цієї обіцянки було дотримано у третьому томі часопису.

Сміливість зробити перший докладний аналіз "Історії України-Руси" взяв на себе молодий на той час учень М.Грушевського Мирон Кордуба, якому замовив рецензію редактор празького журналу Любор Нідерле [503, с. 634-635]. Важливе значення рецензованої книги, наголосив він на початку огляду, полягає у самому факті першого в українській історіографії цілісного опрацювання історії України загалом та її раннього етапу зокрема. Ніхто з попередників не ставив перед собою такої широко закресленої дослідницької задачі та не намагався сягати настільки віддаленої історичної ретроспективи. Сильним моментом рецензованої

праці оглядач називає широту зауважених автором джерел та докладність історіографічного огляду [357, с. 63].

Далі рецензент докладно аналізує зміст усієї праці, вказуючи на її сильні та слабші моменти. До останніх він, наприклад, зараховує недостатньо обґрунтоване М.Грушевським віднесення початків хліборобства на українських землях до неолітичної доби. М.Кордуба також полемізує з деякими поглядами свого вчителя на міграційні процеси в центральній та східноєвропейському регіоні. Недостатньо, на думку рецензента, приділено уваги проблемі становлення правових відносин у східних слов'ян. Цікаво, що молодий дослідник наважується давати старшому колезі й поради суто методологічного характеру. Погодившись із М.Грушевським щодо вузькості джерельної бази для повноцінної реконструкції життя на українських землях в добу раннього середньовіччя, він зауважив, що "звістки жерел, правда не дуже багаті, можна було доповнити вислідами порівняної етнології, як се зробив прим. Лямпрехт у своїй історії Німеччини". Натомість рецензент цілковито солідаризується з поглядами М.Грушевського на генезу українського народу, бачення його предків в антських племенах. М.Кордуба також підтримує наведене у праці бачення початків давньоруської державності, визнає антинорманську аргументацію автора [357, с. 67]. Попри зауважені спірні моменти та деяку побіжність у представленні поодиноких питань, загальна оцінка праці є надзвичайно високою. "Як загальний осуд праці проф. Грушевського скажемо, – зазначав М.Кордуба, – що вона вповні відповідає вимогам, які історична наука ставить до сего рода підручників, та сподіваємося, що шановний професор не дасть довго ждати на продовження так вдало початого діла" [357, с. 67].

Незважаючи на очевидні для західноєвропейського читача проблеми зі сприйняттям першого українськомовного тому "Історії" М.Грушевського, у фахових часописах було відзначено його появу. Так, на сторінках празького журналу "Český Časopis Historický" наголошено, що книга українського професора, створена на високому професійному рівні, є першим ґрунтовним опрацюванням раннього періоду історичного буття українського народу [975].

Для берлінського часопису "Archiv für Slavische Filologie" невеликий огляд книги М.Грушевського представив знаний польський дослідник староруської літератури Александр Брікнер [1242]. Передусім він висловлює своє захоплення від широти зауважених у книзі проблем, кола залучених джерел та літератури: "Автор не пошкодував часу та праці; він надзвичайно начитаний, виявляє критичний такт, добру школу та метод і подав нам гарну, ґрунтовну та доступно написану книгу, якій рівну має далеко не кожна, навіть старша слов'янська література". Далі А.Брікнер робить низку застережень щодо окремих аспектів східноєвропейської історії, порушених у праці М.Грушевського. Докладно та принципово він полемізує з антинорманською концепцією українського вченого. Свої зауваження рецензент завершує переконанням, що "... не зважаючи на ті чи інші закиди ця поважна праця варта всякого визнання і вона принесе багато користі" [785, s. 293-294; 786]. Забігаючи наперед, скажемо, що значно докладніше на аналізі історичних поглядів українського вченого А.Брікнер зупиниться через кілька років у розлогій рецензії на німецькомовне видання першого тому.

Наступні томи "Історії України-Руси" також були із захопленням сприйняті в українському інтелектуальному середовищі. Акцентувалося модерне у теоретико-методологічному сенсі розуміння М.Грушевським завдань історичної науки, пов'язаних із зосередженням уваги на вивченні різноманітних аспектів минулого народних мас; джерельне та історіографічне підґрунтя праці; солідність наукового апарату роботи, її об'єктивний характер та, найголовніше – чітко сформульовані та послідовно впроваджувані на практиці концептуальні засади [618; 324; 297].

Значно критичнішим було сприйняття головної праці М.Грушевського у середовищі польських колег. Починаючи від четвертого тому, "Історія" висвітлювала процеси поступової колонізації українських територій польською адміністрацією, що й пояснює прискіпливість уваги до праці з боку польських дослідників. Після публікації томів "другого циклу", між М.Грушевським та його

польськими опонентами розгорілася полеміка довкола гострих питань генези міжнаціонального протистояння у Східній Галичині, порушених в "Історії".

Особливої гостроти набула дискусія при обговоренні становища православної церкви на українських землях Речі Посполитої в XIV–XVI століттях, що відбувалася між українським істориком та кустошем львівського крайового архіву Антонієм Прохаскою. Приводом для обговорення стали події, що розгорнулися довкола побудови православної церкви у Дрогобичі в XVI ст. М.Грушевський, опублікувавши низку документів, апелював до них, щоб продемонструвати упередженість королівської влади до православної церкви. А.Прохаска, також навівши джерельні свідчення, стверджував, що жодних утисків не було, а заборона на будівництво православного храму в Дрогобичі не пов'язана з конфесійним чи національним протистоянням. Невдовзі предмет цієї дискусії розширився до з'ясування загального становища православ'я за часів Сигізмунда I, що достатньо повно висвітлено сучасними дослідниками [1186].

Складніше було зі сприйняттям історичних праць М.Грушевського в середовищі російських дослідників, оскільки заборона української книжки в Російській імперії тривалий час ускладнювала можливість ознайомлення з ідеями львівського професора. На сторінках російської періодики, почасти й наукової, нерідко створювався негативний образ тієї національно-культурної праці, що була розгорнута українцями в Галичині. Наголошувалося на штучності конструювання наукового дискурсу української мови, політичному антиросійському забарвленні всього культурно-наукового руху галицьких українців [483]. Сам професор з певною долею образи зазначав у своїй "Автобіографії", що внаслідок цих обставин його праці в Росії було "грунтовно замовчано" [179, с. 207]. Свідченням цього може бути той факт, що на вихід першого тому "Історії України-Руси" одинокою коротенькою заміткою відгукнулася лише "Киевская Старина" [513].

Тому вчений шукав будь-яку можливість для популяризації національної схеми українського минулого. Наприклад, коли з'явилася нагода дати огляд про діяльність НТШ та його внесок у розробку української науки до "Журнала

Министерства народного просвещения", М.Грушевський, описуючи видавничі здобутки Товариства, досить багато місця відвів для характеристики змісту своєї великої "Історії", пояснюючи такий крок тим, що не знаходив у російській науковій літературі жодних відомостей про неї; "тим часом особи, що займаються історією давньої Русі й західно-руською історією, можуть знайти у ній не одну корисну вказівку" [172].

Незважаючи на проблеми з поширенням видань НТШ і праць його голови в імперії Романових, наукові концепції М.Грушевського поступово здобували все більшого розголосу в російському фаховому середовищі. Свідченням цього було звернення до його ідей та пряма чи опосередкована полеміка з ними на сторінках російської періодики. Для прикладу наведемо дискусію львівського професора з дослідником історії Галичини та представником школи В.Антоновича Іваном Лінниченком. Як дослідив О.Толочко, І.Лінниченко та М.Грушевський були знайомі ще з кінця XIX ст., свідченням чого є їхнє листування [1203, с. 98; 697]. Українці за походженням та представники однієї наукової школи, ці вчені розходилися у поглядах на минуле українських земель. Якщо М.Грушевський обстоював ідею національної та історичної самобутності українців, то І.Лінниченко сповідував класичні для російської історіографії тези про "єдність російського народу" та підпорядковану, в культурному та історичному відношенні, роль його "південного відгалуження". Узагальнивши низку публікацій М.Грушевського, І.Лінниченко у статті на сторінках академічних "Известий" піддав критиці скептичні висловлювання львівського професора щодо достовірності грамот князя Лева Галицького [377]. Наводячи суто наукові аргументи, дослідник некоректно висловився на адресу української мови, цілком у дусі тез Т.Флоринського поставивши під сумнів її здатність бути інструментом академічної науки.

У своїй відповіді на сторінках того ж видання М.Грушевський зауважив, що критичні аргументи І.Лінниченка не стали для нього несподіваними. Натякаючи на складність доступу своїх україномовних праць до російського читача, львівський професор вказує, що вкотре взятися за перо його змусило те, що

"критика п. Лінниченка не є такою об'єктивною й обережною у ставленні до моїх поглядів, аби могла сама по собі дати про них вірне враження" [174, с. 269]. Полемізуючи з приводу порушеної критиком дослідницької проблеми, зрештою визнаючи часткову рацію його аргументів, М.Грушевський із прикрістю зазначив, що його опонент, замість того, щоб дати уважний аналіз відомого матеріалу або ретроспективне вивчення пізніших явищ, перекручує його висловлювання, зумисне неточно перекладає фрази з української мови російською, глузує з українських слів [174, с. 281]. У науці, переконаний історик, посиленнями на різні факти, що не стосуються справи, висміюванням слів або безпідставними звинуваченнями в упередженості позитивних результатів досягти важко.

Полемічний характер виступу І.Лінниченка засвідчив існування в середовищі певних інтелігентських кіл підросійської України опозиційних настроїв щодо громадської та наукової діяльності М.Грушевського. Сповідуючи гасла про культурну та історичну єдність всіх гілок "російського народу", ці носії малоросійської ідентичності скептично сприйняли спроби львівського професора концептуалізувати український історичний гранд-нарратив.

Можливість для популяризації в Росії своєї історичної концепції з'явилася в М.Грушевського у зв'язку з виданням Академією наук збірки "Статті по славяноведенью". У ній учений опублікував, серед інших, статтю "Звичайна схема "російської" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства", що отримала голосний резонанс у російському науковому світі. Прихильно сприйнята в українському інтелектуальному середовищі як струнке теоретичне обґрунтування самостійності вітчизняного історичного процесу [103], вона викликала полеміку та застереження в колі російських учених. Деякі з них зосереджувалися лише на історіографічній оцінці статті М.Грушевського, відзначаючи оригінальність запропонованого ним погляду та недостатню обґрунтованість основних теоретичних положень, що вимагають подальшого глибокого вивчення [270]. Інші ж обурилися через сам факт допуску української мови до академічного видання, що легалізувало її як інструмент науки та

створювало прецедент для продовження роботи з популяризації здобутків українського культурного руху.

Найбільш рельєфно цю позицію в своєму огляді славистичної літератури представив Т.Флоринський. Він наголосив на помилковості та шкідливості допуску української мови до академічних видань та засудив сам факт "покровительства" над українським культурним рухом з боку деяких російських учених [688, с. 184-189]. Окремо київський професор зупинився на концептуальних засадах статті, відмовивши їм у науковості. У висліді автор закликав російських істориків "дати належну оцінку праці Грушевського". Зауважимо, що висловлені в огляді Т.Флоринського тези були згодом широко розтиражовані прихильниками правомонархічної ідеології [718, с. 139-140]. Адепти останньої побачили також у публікації могутній ідейний підтекст, вважаючи висловлені у ній наукові положення підставою для розвитку "сепаратистських тенденцій" в середовищі української інтелігенції країни. Були серед них і такі, що з позиції постулатів "теорії змови" намагалися показати шкідливість і згубність сепаратного тлумачення історичних доль двох сусідніх народів, апелюючи до класичної слов'янофільської тези про "зовнішню загрозу" для слов'янства [596]. Інші статті М.Грушевського, опубліковані у цьому збірнику, також жваво обговорювалися серед фахівців, які зосереджували увагу на оригінальних моментах його концепцій [102, с. 104, 113].

Певна лібералізація суспільно-політичного життя в Російській імперії на початку ХХ ст. уможливила проникнення інформації про головну працю М.Грушевського на шпальта російської наукової періодики. Так, у часописі "Киевская Старина" В.Доманицький писав про перші томи "Історії України-Руси". Рецензент передовсім зауважив той факт, що фундаментальна праця М.Грушевського, котра є важливим внеском у східноєвропейську історіографію, так і не здобула обговорення в російській науковій літературі, відтак це не дозволяє дослідникам повноцінно використати творчі ідеї львівського професора, врахувати у своїх пошуках запропоновані ним ідеї. Саме на тих історіографічних концепціях М.Грушевського, що йдуть врозріз з усталеними в

російській історичній науці положеннями, і зосередився в своєму огляді В.Доманицький. Він проаналізував зміст першого тому "Історії", відзначивши традиційні для попередніх оглядачів ґрунтовність джерельної та історіографічної бази праці. Не вдаючись до докладного історіографічного аналізу, рецензент підніс оригінальність концептуального та змістового наповнення книги М.Грушевського. "Поза сумнівом, відзначені нами томи Історії України-Руси – праця найвищою мірою цінна та корисна, – підкреслив В.Доманицький. – Автор наводить масу цікавого, згрупованого та належним чином висвітленого матеріалу, що виявляє до найменших подробиць, наскільки дозволяють у наш час засоби історичної та археологічної наук, не лише побут нашого народу в XI – пол. XIV ст., але й найдавнішу історію наших предків [...]. В цих 3-х томах праці проф. Грушевського ми маємо, нарешті, початок повної давно очікуваної історії нашого народу" [235, с. 192]. Окремо В.Доманицький зупинився на науковому апараті книги, відзначаючи його ґрунтовність і докладність та називаючи взірцевим для подібного роду видань [236, с. 163]. Зауважимо, що В.Доманицький тримав у полі своєї уваги також наступні томи головної праці М.Грушевського, популяризуючи їхній зміст на сторінках не лише наукових, а й популярних видань, а також преси з обох берегів Збруча [237].

Потреба популяризації українського питання в російському суспільстві змусила М.Грушевського шукати шляхи та можливості для публікації своїх праць в Російській імперії. Таку можливість певною мірою дала "весна" князя П.Святополка-Мирського, пов'язана з лібералізацією в культурній сфері. Останній, у відповідь на емоційне відкрите звернення М.Грушевського, дозволив доступ його праць до читачів Росії. Ця подія співпала з перебуванням ученого в 1903 р. у Парижі, де він на запрошення Російської вищої школи суспільних наук впродовж двох місяців читав російською мовою лекції з української історії [92]. Вони й лягли в основу виданого через рік російськомовного "Нарису історії українського народу". Вихід цієї книги виявився настільки своєчасним і затребуваним суспільством, що перший її наклад 1904 р. розійшовся за кілька місяців. Відтак праця з'явилася у переробленому вигляді другим (1906 р.) та

третім (1911 р.) виданнями. Вона була вельми важливою для подальшого поступу української історичної науки, адже до того часу не було видано цілісного, написаного з чітких національних позицій, курсу вітчизняної історії. Наприклад, у своєму огляді Д.Дорошенко зазначав: "В малоросійській історичній літературі, достатньо ґрунтовно розробленій у деталях, давно вже відчувався суттєвий пробіл – відсутність повного курсу історії малоросійського (українського) народу, котрий би, охоплюючи все історичне життя цього народу аж до останнього часу, представляв разом із тим сувору наукову працю, останнє слово історичної науки. Нещодавно опублікована книга [...] М.Грушевського досить вчасно заповнює вказаний нами пробіл" [218, с. 25].

Говорячи про мету своєї праці, М.Грушевський у передмові зауважив, що в російських читацьких колах вчувається брак цілісного та науково виваженого огляду минулого українського народу, про що свідчив хоча б комерційний успіх перевиданої "Історії Малої Росії" Д.Бантиш-Каменського, яка активно розкуповувалася єдино завдяки своєму заголовку. Далі вчений констатує, що через низку обставин його велика "Історія" є недоступною для широких читацьких кіл у Росії. Усі ці причини, разом взяті, й змусили його взятися за роботу над книгою, в основу якої лягли лекції, прочитані в Парижі. Окреслюючи свою читацьку аудиторію, автор зауважив: "...При складанні цього нарису я мав на увазі читачів з певною звичкою до наукового читання, котрі шукають не зовнішньої цікавості розповіді, а наукового викладу. У короткому і стислому вигляді я намагався дати можливо точний образ історичного процесу, пережитого українським народом" [177, предисловие]. Видання ж більш популярної та загальнодоступної праці дослідник бачив як завдання на майбутнє.

Сам факт появи цілісного нарису історії українського народу, написаного найавторитетнішим спеціалістом з виразно українського національного погляду, був із захопленням сприйнятий у патріотичному середовищі. Так, львівська газета "Діло" відгукнулася на появу книги статтею І.Копача під промовистою назвою "Може епохальна книга" [347]. У вступі автор докладно, цитуючи російські історичні часописи, говорить про загальне прихильне сприйняття

"Нарису" серед фахівців Російської імперії, наголошуючи на своєчасності появи праці та її затребуваності суспільством. Далі І.Копач стисло характеризує зміст усієї роботи, більше зупиняючись на тих її новаційних моментах, що входять у суперечність із поширеними в російській науці поглядами. Особливо зосереджується він на питанні генези українського народу. Загалом солідаризуючись з інтерпретацією цієї ключової проблеми М.Грушевським, І.Копач водночас полемізує з ним з приводу низки дослідницьких нюансів. Так, апелюючи до теорії Едварда Маєра, він не погоджується з тезою про виокремлення предків українців зі східноєвропейського етнічного тіла вже в передісторичну добу, відносячи цей процес до X–XIII століть. Натомість оглядач повністю солідаризується з думками М.Грушевського щодо стану українського народного життя на початку XX ст., потреби ширення просвітницької діяльності на Наддніпрянщині, перенесення туди культурного та політичного центру національних змагань. Говорячи про загальне значення рецензованої праці, І.Копач підкреслює її важливість як своєрідного резервуара історичної пам'яті, з якого, при бажанні та певному духовному й інтелектуальному зусиллі, кожен українець зможе почерпнути необхідну для зміцнення національної самосвідомості силу. Звідси – пояснює оглядач – обережне формулювання назви самої рецензії.

Про вартість нової книги для розвитку національної справи та популяризації українського питання в середовищі російської інтелігенції писав також у кількох статтях на сторінках "Літературно-наукового вістника" С.Томашівський. На його переконання, книга М.Грушевського відкриває новий етап в українській історіографії. Сам "Нарис" учень М.Грушевського характеризує як працю цілісну, з виразним національним характером, написану науково та водночас доступно. Оглядач підносить аргументованість основних концептуальних тез автора, наголошує, що вартість книги полягає передусім у її руйнівному щодо імперських історіографічних стереотипів впливі [665]. У контексті аналізу нової книги М.Грушевського С.Томашівський робить першу в українській історіографії спробу узагальнити теоретико-методологічні засади творчості

вчителя. Він, зокрема, зазначив, що М.Грушевський, як "вихованець української історіографії Росії", засвоїв її методологічні здобутки та розвинув їх далі на вітчизняному історичному матеріалі, позбавившись від догматизму, подекуди властивого старшим репрезентантам українознавства. Основні риси творчої лабораторії історика – це об'єктивність і критичний документалізм. Провідною ж рисою методологічної концепції М.Грушевського С.Томашівський називає "синкретичність", що полягає у синтезуванні пізнавальних можливостей різноманітних теоретичних моделей, якщо вони дають "... щось позитивне для дослідження розвитку людської громади". "Наукова історична метода, репрезентована і пропагована проф. Грушевським, – резюмує рецензент, – нічим не відхиляється від найкращих взірців західно-європейської історичної науки щодо всіх її сторін (гевристики, критики й синтези)" [665, с. 53; 617]. Інші українські оглядачі також підносили важливість наукового та просвітницького значення праці М.Грушевського, вказували на необхідність продовження діяльності по популяризації українського минулого в широкому читацькому середовищі [512; 893].

Саме поява "Нарису" започаткувала ознайомлення російського суспільства з національною моделлю українського минулого та спонукала до широкого обговорення наукових ідей М.Грушевського у професійних колах імперії. Інтерес до книги виявився настільки значним, що на перше її видання рецензіями відгукнулися більшість російських історичних часописів. Частина з цих рецензій носила характер звичайного огляду змістової наповненості нової книги та мала на меті ознайомити читача з її провідними ідеями. Більшість рецензентів визнали важливість появи книги і в плані науковому (цілісне представлення українського минулого), суспільно-політичному (задоволення зростаючої зацікавленості російських інтелектуалів молодим українським рухом та самою культурою й історією українців), і виховному (можливість українців імперії отримати зважені та науково обґрунтовані знання про своє минуле). Незважаючи на популярне спрямування видання, рецензенти підносили його наукову вартість як самостійної праці, написаної з чітких теоретичних позицій з урахуванням

широкого комплексу джерел і літератури. "Нарис" Грушевського, – зауважив В.Черепін, – пробуджує допитливість у читача, заставляє його думку посилено працювати, повертає його увагу до рідної історії та спонукає прямувати до висвітлення та вияснення зачеплених книгою жагучих питань" [701, с. 232].

Попри очевидне ідеологічне забарвлення більшості висловлених у книзі положень, оглядачі відзначали спокійний академічний тон оповіді, об'єктивність у висвітленні спірних наукових проблем, що було вельми важливим у розділах, присвячених становищу українців у нові часи. Водночас висловлювалися численні зауваження полемічного характеру. Зрозуміло, що більшість цих зауважень торкалися проблем, які М.Грушевський подав у відмінному від російської історіографічної традиції дусі. Найбільше критики, як недостатньо обґрунтовані, викликали декілька положень: про спадкоємність державницької традиції від Київської Русі до Галицько-Волинського князівства; про антів, як безпосередніх предків українців; про вагомість українського внеску до скарбниці східнослов'янської культури тощо [703; 58; 284, с. 413]. Попри такі концептуальні зауваження, полеміка точилася також довкола спеціальних наукових проблем – інтерпретації станового поділу давньоруського суспільства, порядку заміщення князівських столів, розуміння ваги економічної складової в суспільній еволюції того часу тощо [584; 653].

Висловлювалися зауваження й щодо структури книги: відзначалася диспропорція у поділі матеріалу на частини, коли давньоруська проблематика змістовно домінувала над висвітленням минулого українських земель у новий, більш затребуваний читачем, період. Наприклад, ділячись з автором своїми враженнями після прочитання "Нарису", С.Єфремов писав: "На мою думку, "Очерк", видаючи наново, треба доповнити особливо в останній частині (XIX вік) [...]. Так, як воно зараз є, читачеві трохи незрозуміло, чому цілковите "банкрутство" українства в XVIII в[іці] одмінилося в XIX на такий рух, що має перед собою будущину. Треба сю прогалину заповнити. Трохи розтягнута частина перед козацькими рухами; чи не можна б її скоротити? Тоді книжка читалась би з більшим інтересом" [392, с. 221-222]. Сам М.Грушевський,

пояснюючи структурні перекося у книзі, відзначав, що стосовно сучасних йому подій "про багато речей [...] не можу тут багато говорити" [177, с. 367]. Водночас деякі пункти критики М.Грушевським класичних тез російської науки, як, наприклад, Погодинської теорії, були визнані слушними [58, с. 695]. Нерідко також траплялися нарікання на українську історичну термінологію, піддавалася сумніву і доречність вживання етноніму "українці", особливо в контексті історії східноєвропейського середньовіччя. Загальним місцем критики були сухість викладу, численні мовні помилки перекладу та погане редагування праці, про що, зрештою, вибачаючись, писав і сам М.Грушевський у передмові до "Нарису" [118; 218, с. 30; 482, библиографический листок].

Попри такі достатньо серйозні зауваження, загальна оцінка праці була вельми прихильною. Один з найпослідовніших критиків концептуальних положень книги М.Грушевського М.Чечулін зауважив: "Загалом же книга проф. Грушевського дуже цікава; вона виявляє в авторі вченого, що володіє значними знаннями, здатного охоплювати широкі питання, скажемо, мабуть, навіть – обрії" [703, с. 394]. А О.Яцимирський висловив свій жаль з того приводу, що "такий великий талант" досі не посів російської університетської кафедри [58, с. 694]. Прикметно, що вихід "Нарису", попри те, що праця була орієнтована на російськомовну аудиторію, був також відзначений і схвально сприйнятий на сторінках західноєвропейської наукової періодики [985; 976, с. 361].

Поряд з рецензіями академічного характеру, на "Нарис" з'явилися також численні відгуки представників російського інтелектуального життя, стурбованих активізацією українського руху в Російській імперії та невдоволених тими поступками, які зробив царат у сфері своєї української політики. Книгу М.Грушевського такі оглядачі сприйняли як справжній виклик державному устрою та цілісності "російського народу". У своїх відзивах вони зосередилися на ранньоісторичній реконструкції львівського професора, завзято полемізуючи з його тезами про етнічну самотність українців, виведення їхньої генези від антських племен, бачення давньоруської культури як питомо української тощо. Замість конкретних аргументів на користь своїх поглядів, такі

оглядачі зазвичай послуговувалися емоційними випадками, нерідко наповненими образливими для українців епітетами. Наприклад, один з таких критиків "Нарису" – М.Павлов – на сторінках харківського журналу "Мирный труд", розглянувши ранньоісторичну модель українського вченого, категорично заявив, що "весь наведений набір учених фраз і наукових слів пана Грушевського виявляється нісенітницею", та висловив переконання, що праця останнього "не отримає розповсюдження у середовищі свідомих російських читачів просто через безглуздість змісту" [537, с. 538]. Прикметно, що ця рецензія, як і решта упереджених критичних відзивів, які з'являлися на праці львівського професора в російській періодиці, досить оперативно була передрукована львівським "Галичанином". У передмові до другого видання "Нарису" М.Грушевський назвав ці критичні відзиви на його працю "голосами из оврага".

"Нарис історії українського народу" М.Грушевського привернув увагу до його творчості в широких колах російських фахівців, а поглиблення лібералізації політичного життя в імперії після подій 1905 р. уможливило подальше обговорення історичних творів львівського професора, в тому числі і його україномовних праць. З того часу практично всі відомі дослідники російської історії вважали за необхідне висловитися з приводу запропонованої М.Грушевським інтерпретації українського минулого, що завжди торкалася й розуміння тих чи інших аспектів генези українсько-російських взаємин.

Популярність російського "Нарису" підштовхнула ідейних однодумців М.Грушевського шукати можливості його перекладу для західноєвропейського читача. Так, наприклад, велися переговори про переклад праці англійською та її видання у престижному лондонському видавництві. Ці переговори були спробою знайти у Великій Британії покровителів, котрі б зацікавилися українською проблемою. М.Грушевський також був зацікавлений у поширенні в Європі відомостей про Україну та її національний рух, із симпатією поставившись до планів перекладу його книги. Переговори з англійським видавництвом вів відомий діяч українського соціал-демократичного руху Володимир Степанківський [162, с. 648-651]. Проте, незважаючи на прихильну

рекомендацію професора Оксфордського університету У.Р.Морфіля, видавці виставили надто не вигідні фінансові умови, тож від ідеї довелося відмовитися.

Перші узагальнені оцінки наукової праці М.Грушевського прозвучали у зв'язку з відзначенням у Галичині учнями та колегами історика десятиліття його діяльності у Львові (1904 р.) та сорокаріччя від дня народження (1906 р.). На пошану вченого вийшов об'ємний "Науковий збірник", в якому взяли участь усі найпомітніші представники тогочасної української гуманістики [626]. У "Передмові" до збірника його упорядники В.Гнатюк, Д.Коренець, І.Кревецький, С.Томашівський та І.Франко головну працю М.Грушевського назвали "величавою основою української історичної науки і невичерпаним жерелом національно-політичного і соціально-культурного самопізнання й освідомлення, що вводить нас дійсно вперше в сім'ю європейських народів..." [540, с. VII].

Вихід "Наукового збірника", яким, як писало "Діло", "ушановано нашого героя праці" [109, ч. 58, с. 1], було помічено далеко за межами Львова в західноєвропейській і російській критичній літературі, що привернуло увагу до ювілею та праць М.Грушевського в широкому контексті його різнопланової діяльності. Польські дослідники, попри загострення міжнаціональних стосунків у Галичині, підносили заслуги М.Грушевського перед українською наукою й наголошували, що він своєю "бенедиктинською працьовитістю" створив "руський науковий світ", "цілу школу", ба, навіть більше – цілість українського суспільно-політичного й культурного життя [948, s. 440-442; 963, s. 147-148]. Особливий наголос у ювілейних дописах робився на науково-організаційній роботі М.Грушевського в Галичині, що перетворила українські студії з діяльності одиниць на добре організований дослідницький напрямок [864; 261].

На сторінках наукової та суспільно-політичної періодики, що видавалась у межах Російської імперії, також вказувалося на непроминальність дослідницької та громадської праці львівського професора для поступу українства на зламі століть. Так, підносячи всебічність національного служіння М.Грушевського, Д.Дорошенко на сторінках полтавського "Рідного краю" підкреслив: "Пр[офесор] Грушевський – зовсім не сухий кабінетний вчений, що замикається в своїй

науковій роботі; навпаки – він самий енергійний громадський діяч в найкращім розумінню цього слова. [...] Його велике обзнайомлення з минулою долею нашого народу дозволяє йому мати самий широкий погляд на сучасні справи, погляд опертий на глибокому розумінню громадських потреб і відносин, без усякої партійности чи якої однобічности" [216, с. 19; 257, с. 167].

Прикметно, що саме в контексті відзначення ювілеїв і пов'язаного із цим осмислення ролі М.Грушевського в розвитку національної культури було здійснено спробу визначити його місце в національному пантеоні, співвіднівши вагу внеску до української культури зі значенням творчої спадщини Шевченка та Драгоманова. Наприклад, О.Яцимирський писав: "...Нам здається, немає надмірного перебільшення у порівнянні значення ювіляра для національно-культурного розвитку галицької України другої половини минулого століття зі значенням Шевченка та Драгоманова. Ці три імені поєднує моральний зв'язок: діяльність першого мала національно-літературний характер, другого – соціально-політичний, М.Грушевського – національно-культурний" [755, с. 428]. Зауважимо, що надалі – практично до поразки Визвольних змагань – місце М.Грушевського в національних "святцях" поряд із Шевченком і Драгомановим лише зміцнювалося та стало загально визнаним як у патріотичних колах, так і в середовищі зацікавлених українським рухом представників інших народів.

Відзначення ювілею М.Грушевського, щоправда, з деяким запізненням, привернуло увагу й чеських науковців. У розлогій статті, прикрашеній портретом М.Грушевського, спробу узагальнити його різнобічну працю здійснив Карел Кадлец [867]. На переконання чеського дослідника, його український колега "належить до найплодовитіших і найгрунтовніших слов'янських дослідників", адже його організаційному таланту завдячує свій швидкий поступ львівське НТШ та київське УНТ [867]. Поряд з такою масштабною дослідницькою та науково-організаційною діяльністю, увагу К.Кадлеца привернула також громадсько-політична активність львівського професора, де він вже на практиці реалізує своє переконання щодо права українського народу на вільний культурний і громадський розвиток. Поділяючи оцінки, що

прозвучали зі сторінок української періодики, К.Кадлець відзначає співмірність внеску М.Грушевського у розбудову українського життя поряд із його великими попередниками – Шевченком і Драгомановим. Не пройшов повз увагу чеських фахових часописів також вихід "Наукового збірника". Підкреслювалося, що приурочення такої ошатної книги львівському професору свідчить про те, "що Грушевський має навколо себе гідну поваги наукову школу" [977, s. 931].

Отже, протягом першого десятиріччя справді самостійного творчого поступу М.Грушевський у доволі короткому часі перетворився на лідера української історіографії, загальноновизнаного організатора наукового та громадсько-політичного життя. Завоювавши своїми працями, передусім першими томами "Історії України-Руси", визначний авторитет в українських інтелектуальних колах, учений докладає все більше зусиль для популяризації головних здобутків українського культурного життя в російському та західному світі. Перша реакція на наукові праці самого дослідника та здобутки очолюваного ним НТШ засвідчили справедливість обраної ним стратегії. Долаючи усталені стереотипи у сприйнятті української культури як провінційної, а історіографії як регіональної, М.Грушевський фактично дав імпульс до переосмислення феномену модерного українства в Європі. Концептуалізована ним історична схема, втілена в перших томах великої "Історії" та кількох науково-популярних працях, стала тим інтелектуальним подразником, що спричинив виникнення та поглиблення українознавчих дискусій, поступово легалізувавши й саме поняття української історії.

2.3. Німецькомовна «Історія українського народу» в історіографічній рефлексії

Широкий європейський загал відкрив для себе головну працю М.Грушевського після перевидання першого її тому німецькою мовою. Спеціально для цього видання протягом 1903 р. автор здійснив "ревізію" попереднього варіанту, що враховувала свіжі здобутки низки, як зазначав

М.Грушевський, "молодих" наук та новий історіографічний матеріал [183, передмова]. Усе це, як зазначалося у тогочасній критичній літературі, не лише значно збільшило обсяг нового видання, а й поглибило доказовість обстоюваних автором концепцій [456; 105]. Того ж року було підписано контракт на друкування книги у видавництві Тайбнера в Лейпцигу на кошти М.Грушевського, отримуваним ним як гонорар за публікації у виданнях НТШ. В українських інтелектуальних колах покладалися великі сподівання на переклад праці М.Грушевського мовою тогочасної науки, висловлювалося переконання у важливості реалізації цього проекту для популяризації українського питання в Європі. "Вона [німецьке видання першого тому праці – авт.] зробить честь не тільки авторови, але й нації, – наголошував С.Томашівський, – аж тоді почнеться правдиве і глибше зацікавлення європейського авторитетного совіта нашою минувиною і теперішнім положенням. Поява такої солідної наукової праці зробить в "Європі" для нашого народа більше, ніж цілі сотки політичних (легкої марки) часописних статей" [665, с. 46].

Українською мовою оновлене видання книги вийшло наступного – 1904 – року. Незважаючи на полагодження фінансового та видавничого боку справи, німецького видання довелося чекати кілька років. Головною причиною такої затримки був брак відповідних спеціалістів, що не лише б вільно володіли німецькою та українською, а й орієнтувалися в історичній проблематиці та термінології для адекватного її донесення іноземному читачеві. Люди, які могли б задовільно впоратись із таким відповідальним завданням, були або перевантажені роботою, або, як свідчить тогочасне листування українських гуманітаріїв, не захотіли брати на себе дійсно складного завдання. Наприклад, з листа співробітника редакції журналу "Ruthenische Revue" В.Кушніра до В.Гнатюка довідуємося, що від пропозиції перекласти німецькою перший том відмовився З.Кузеля, і цією справою, попри надмір власних обов'язків у НТШ і редакції "ЛНВ", змушений був займатися І.Франко [32]. Згаданий В.Кушнір пропонував свої послуги – як перекладач, однак, як свідчить подальше листування між ним та В.Гнатюком, справу не вдалося вирішити позитивно.

Знайдена для такої роботи Феліція Носсіг, хоча й мала досвід перекладу німецькою українських літературних творів, зокрема текстів І.Франка та В.Стефаника, була мало обізнана з фаховими особливостями. Усе це змусило декілька разів вичитувати та правити перекладений текст. Цією роботою, як свідчить щоденник М.Грушевського, займався переобтяжений різними справами І.Франко [195, с. 31]. Попри докладені зусилля, якість перекладу виявилася невисокою, про що писали більшість оглядачів книги.

Утім, незважаючи на такі прикрі обставини, німецьке видання першого тому побачило світ 1906 р. У розлогій передмові до книги М.Грушевський, передусім, наголосив на важливості її появи для ознайомлення європейського читача з минулим, як він підкреслив, одного з найбільших слов'янських народів, що неодноразово ставав на сторожі європейської цивілізації перед руйнівними впливами степових орд. Саме українці, наголошував М.Грушевський, були одним із ключових чинників східноєвропейської політики XIV–XVII століть – їх повстання під проводом Хмельницького призвело до занепаду могутньої перед тим Речі Посполитої та перетворення Московського князівства на потужну імперію [850, с. III-IV]. Незважаючи на ці факти, зазначив автор, історія українців залишається практично незнаною навіть в освічених колах, причина – у тривалому пануванні в історичній науці державної парадигми, яка відмовляла в історичних правах так званим "недержавним націям". Свою книгу, наголосив автор, він побудував на інших концептуальних засадах – визнання пріоритету дослідження історичної еволюції різних форм життя народу на всій території його проживання. Для посилення доказовості своїх гіпотез, наголосив історик, він, окрім традиційних писемних джерел, велику увагу приділив свідченням археології та етнології, порівняльній лінгвістики і фольклору. З огляду на малознаність східнослов'янської наукової літератури в Європі, М.Грушевський розмістив наприкінці книги декілька історіографічних нарисів про найбільш важливі та дискусійні наукові проблеми ранньої історії слов'ян. Окремо в передмові М.Грушевський подякував перекладачам та упорядникам видання, особливо відзначив редакторську працю, зроблену, як він писав, "моїм поважним

товаришем доктором Іваном Франком" [850, s. VII-VIII]. І все ж, незважаючи на їхню велику й ретельну роботу, учений вибачився за численні помилки перекладу та друку.

Структура книги відображала авторське розуміння генези українського народу та була спрямована на послідовне розгортання перед читачем історичної панорами минулого східноєвропейського регіону. У першому розділі пояснено термінологію та теоретико-методологічні принципи праці, а також бачення М.Грушевським географічного ареалу, який заселяли предки українців. Наступні частини праці містили описи східнослов'янської міграції та колонізації, характеристику релігійного, економічного та культурного життя слов'янських племен, що жили на українських теренах. Особлива увага була присвячена початкам державної організації на середньому Подніпров'ї, еволюції політичних форм Київської Русі, розквіту давньоруської держави за часів Володимира Великого. Завершували книгу екскурси у важливі історіографічні проблеми, декілька покажчиків і карта.

Важливість появи німецького перекладу книги М.Грушевського важко переоцінити, оскільки це був перший подібний компендіум мовою науки того часу, написаний з позицій української національної історіографії, що так докладно висвітлював ранню історію українців. Цілком слушно, анонсуючи нове видання на сторінках "Діла", І.Копач зазначив: "Се – без сумніву – для долі нашого народу епохальне видання. У нім перший раз запрезентувався культурному світові наш нарід устами свого найбільшого історика в світовій "бесіді учених" – і то запрезентувався так, що ми можемо бути зовсім спокійні про осуд Європи" [348].

Аналогічно про значення нового видання на сторінках "Літературно-наукового вістника" писав І.Франко: "Отсе виданнє, се перший рішучий крок нашої наукової праці на широкий світ, перша спроба познайомити як найширші круги західно-європейських спеціалістів із здобутками нової російської і спеціально української історіографії. Перший том "Історії України" проф. Грушевського своїм широко зачеркненим планом, солідністю свого виконання і

величезним багатством визисканого та критично проробленого матеріалу як найбільше надається до зацікавлення спеціалістів першопочинами нашої історії. При тім усі добрі прикмети руського оригіналу лишаються й при перекладі, так що і для неспеціаліста головний текст являється цікавою лектурою, коли численні ноти та екскурси вводять нас у робітню фахового історика" [318].

Першу німецькомовну історію України із захопленням сприйняли й українські інтелектуали Наддніпрянщини. На сторінках "Киевской Старини" зазначалося: "В цьому виданні Європа вперше познайомиться так як треба з історією українського народу. Досі ж так у Європі люде собі думали, що ми не маємо ніякої своєї окремої історії, ніякої окремої мови та літератури" [323]. У більшості оглядів висловлювалося побажання авторові та видавцям продовжити розпочату справу та перекласти наступні томи "Історії".

На важливості появи німецького перекладу праці М.Грушевського для популяризації українського питання в західному світі наголошував С.Томашівський, подавши на сторінках віденського часопису "Ukrainische Rundschau" докладний аналіз змісту праці [950]. У своєму огляді він акцентував на руйнівному впливові ідей львівського професора щодо закорінених в європейській свідомості історичних стереотипів, передусім стосовно панівного переконання про етнічну та культурну однорідність Східної Європи як простору безроздільного російського та польського впливу. Такий погляд, зауважив рецензент, мав у висліді цілковите ігнорування дослідниками історії та культури українців як самостійної європейської нації. А це, своєю чергою, призводило до заперечення справедливості політичних прагнень тогочасного українського руху. І якщо українські публіцисти своїми виступами у західній пресі змогли почасти розхитати ці усталені стереотипи, то справжній переворот у європейському сприйнятті України повинна, на переконання С.Томашівського, зробити книга М.Грушевського, адже в ній обґрунтовано продемонстровані витоки українського народу та його державності. Оглядач підносить фаховий рівень "Історії українського народу": "...Дві речі повинні бути наголошені: точність робить її [книгу] відмінним довідником для вивчення історії Південно-Східної

Європи; також їй притаманні надійність та правдоподібність. Виняткова сумлінність автора дозволяє читачам завжди його контролювати, адже до тексту книги додається бібліографічний і критично-науковий матеріал" [950, s. 460]. Далі рецензент характеризує зміст книги, наголошує на тих концептуальних новаціях, які пропонує М.Грушевський, опонуючи традиційному російському та польському баченню українського минулого. Наприкінці огляду С.Томашівський висловив переконання, що книга М.Грушевського знайде зацікавлений відгук у середовищі європейських фахівців та визнання читацької аудиторії. Як свідчать наведені далі оцінки, його передбачення цілком справдилося.

Одразу після виходу німецького перекладу першого тому розпочалося його широке обговорення в європейській історичній науці. Одними з перших відгукнулися польські історики. Для польського історичного часопису "Kwartalnik Historyczny" критичний відзив підготував А.Брікнер. У ґрунтовній розвідці "Норманська догма" він продовжив розпочату раніше полеміку. Як свідчить сама назва статті, автор виступив з позиції норманської теорії у розумінні генези політичного устрою давньоруської держави. Тому основний акцент у рецензії було спрямовано якраз на критику антинорманської концепції М.Грушевського, яку А.Брікнер назвав "новітньою історичною ерессю". На початку рецензії автор висловлює своє захоплення працею українського вченого та його фаховою майстерністю [783, s. 665]. Основний закид М.Грушевському полягав у тому, що, не будучи мовознавцем, учений у своїх філологічних аргументах на користь антинорманізму був змушений цілком покладатися, за його словами, на хибні та застарілі ідеї українських і російських дослідників. Далі польський оглядач полемізує з основними тезами антинорманської теорії М.Грушевського, наводячи власні аргументи, переважно філологічного характеру. Завершивши критику антинорманізму М.Грушевського, рецензент не погодився також із баченням в антах безпосередніх предків українців, пояснюючи становище львівського вченого в цьому питанні винятково ідеологічними мотивами – бажанням "якнайбільш ранньої появи своєї України" на історичній арені. Оперуючи філологічними аргументами, А.Брікнер також

піддав критиці теорію М.Грушевського про етнічні процеси на українсько-польському порубіжжі XI–XIII століть. Він вважав безпідставними твердження львівського професора про український характер заснування "червенських" міст та й загалом заперечує теорію вченого про експансіоністську політику поляків стосовно Галицько-Волинського князівства. Польський дослідник похвалив останні розділи, присвячені слов'янській колонізації та матеріальній культурі східнослов'янських племен тих часів, реконструкції початків давньоруської держави. Цікавими та змістовними, на його думку, є розлогі примітки й екскурси, що завершують книгу та нерідко становлять самостійні розвідки. Наприкінці рецензійного огляду А.Брікнер ще раз наголосив на високому рівні праці, яка "імponує розмірами, ерудицією, всебічністю досліджень" та висловив побажання польським науковцям створити таку ж працю про витоки власного народу та держави [783, s. 679].

Полемічні зауваження А.Брікнера спричинилися до дискусії між польськими та українськими дослідниками щодо ваги норманського чинника в утворенні та еволюції державних форм Київської Русі. На зауваження польського вченого невеликою ремаркою відреагував і сам М.Грушевський. У відповідь на закиди А.Брікнера щодо слабкості висунутих у книзі філологічних аргументів на користь антинорманської теорії, український учений веде мову про застарілість і безпорадність суто історичних доказів польського філолога, неврахування ним широкого дослідницького контексту вивчення проблеми. "Проф. Брікнер, – підсумовує М.Грушевський, – занудившись в товаристві філологів любить останніми роками загостити до істориків. Гість шумний і веселий. Там переверне, там догори ногами поставить, а при тій нагоді насварить безрадних істориків – і гайда додому, полишивши господарів в непевності, чи брати все сказане під серйозну дискусію, чи вважати його борше за анекдот" [197, с. 206].

Значно ґрунтовніше на полемічних зауваженнях А.Брікнера в своєму огляді зупинився С.Томашівський. Підтримуючи наукову аргументацію свого вчителя, дослідник вказав на численні слабкі місця історичних концепцій польського колеги, наголосивши на хибності однобічної філологічної аргументації наукової

теорії, необхідності врахування цілого спектру історичних, археологічних, лінгвістичних даних при реконструкції такої складної проблеми, як генеза державотворчих процесів у східноєвропейському регіоні [497].

На критику українських колег А.Брікнер відгукнувся ще однією ремаркою на сторінках „Kwartalnika Historycznego”. Розвиваючи надалі свої філологічні аргументи, він у загальних рисах переповів попередні тези, однак погодився із закидом щодо категоричності деяких висновків [784]. Цікаво, що резонансна дискусія польського мовознавця з українськими колегами була помічена далеко за межами львівського осередку [978]. Зауважимо також, що до спірних питань ранньої історії та культури українського народу А.Брікнер й надалі неодноразово звертався у численних рецензіях на праці, присвячені давньоруській тематиці, продовжуючи та поглиблюючи розпочату з М.Грушевським полеміку [1235].

Критичні зауваження А.Брікнера підтримали та розвинули інші польські історики – Л.Колянковський, Ф.Равіта-Гавронський, Я.Камінський та ін. Найбільше претензій вони висловили до термінологічного словотвору М.Грушевського, особливо популяризації ним терміна "Україна-Русь". Сумніву було піддано й ранньоісторичну реконструкцію львівського професора, його антинорманську гіпотезу, а також погляди на генезу етнічних процесів на українсько-польському пограниччі [875; 928; 871].

Чеська історична наука відгукнулася на книгу М.Грушевського двома змістовними рецензіями. Для празького часопису "Sborník Věd Právnických a Státních" розлогий критичний огляд на німецьке видання першого тому "Історії українського народу" написав Карел Кадлець [866]. В огляді К.Кадлеца переважає глибокий аналіз змісту праці, виконаний зі справжнім знанням предмету. Особливо докладно чеський дослідник зупиняється на вступі до книги, де викладено її концептуальні засади. К.Кадлець солідаризується з основними ідеями теоретичної моделі українського вченого, порівнюючи його внесок в українську науку зі значенням праць Ф.Палацького для чеської історіографії. Особливо сміливими, на його думку, є твердження М.Грушевського про спадкоємність і нерозривність української державницької традиції від часів Київської Русі та

акцентування ваги давньоруської культурної спадщини у становленні московської, литовської і всієї східноєвропейської ідентичності. Високо поцінуючи науковий рівень праці, К.Кадлець не оминає також її спірних моментів. Він зауважує недостатню аргументованість висунутих М.Грушевським гіпотез, надмірну категоричність у їх відстоюванні, що дисонує із загальною бідністю відомих і доступних історичних джерел. У висновках рецензент ще раз підносить вагу першого тому "Історії українського народу" як важливого історіографічного явища: "Праця М.Грушевського написана з такою надзвичайною ерудицією та спирається на таку багату літературу і такі численні джерела, що належить до найвидатніших досягнень слов'янської літератури за останні десять років" [866, s. 301-302].

"Český Časopis Historický" відгукнувся на "Історію українського народу" ґрунтовною рецензією професора Яна Славіка. На початку свого огляду рецензент виявляє власне кредо щодо самої суті української – чи як цей автор послідовно вживає – "малоруської" справи. Я.Славік заявляє, що він не стоїть на позиції тих учених, "які в спорі велико- і малоруському займають вкрай негативне становище, яке ще в 60-х роках найбільш повно виразив російський міністр словами: "українського народу не було, немає й бути не може". Далі рецензент визнає, що "ця фаза спору, коли поважно бралася під сумнів сама екзистенція малорусів як окремого етнографічного витвору, належить уже майже минувшині. Малоруський народ є й буде" [936, s. 214]. Чеський дослідник ставить питання, чи був цей малоруський народ віддавна, чи диференціювався ще на порозі слов'янської історії? Він ставить під сумнів позитивні відповіді М.Грушевського на ці питання. Тези українського вченого, підкреслює він, "значно відрізняються від нашого погляду". З'ясовуючи останній, рецензент каже, що "для нас Українці є частиною племені ruského, витвором загалом лише другорядного, спеціального розвитку, який ruský народ проробив найбільшою мірою в історичних часах" [936, s. 214]. Обережність автора в цьому аспекті йде настільки далеко, що він визнає за необхідне "вважати тільки з відповідним застереженням [...] вбачання в південних племенах руських, які називає

найстарший руський літопис, предків сучасних "малорусів", хоча це й стало вже "якоюсь звичкою" [936, s. 214].

Далі Я.Славік говорить про те, що львівський професор не задовільнився цією гіпотезою, а "скомбінував чи швидше виелімінував з візантійських джерел ідентичність антів з "українськими" племенами". Етнонім "українці" чеський учений послідовно бере в лапки. "Ціла "антська" гіпотеза проф. Грушевського, – пише далі Я.Славік, – має дуже мало доказів. З усіх свідчень, які Грушевський наводить, жодне не є настільки доказовим, щоб давало підстави убачати в антах предків "українців" [936, s. 215]. Єдине, з чим погоджується рецензент, це те, що "поселення антів співпадали, мабуть, частково з поселеннями пізніших малорусів, але й тут дуже важко утримувати антів у країні між Дністром і Дніпром, як це робить Грушевський – треба посунути їх на південний захід до Карпат" [936, s. 215].

Докладно аналізуючи розділи "Історії українського народу", Я.Славік спеціально зупиняється також на критиці антинорманської теорії М.Грушевського. Він зазначає: "Намір захитати норманську теорію Грушевському вдався також мало, як і всім його попередникам, навпаки – безсторонній читач в об'єктивно написаному додаткові переконається, що інша теорія, крім норманської, на сьогодні неможлива" [936, s. 217]. У кінці свого огляду чеський дослідник віддає належне неабиякій ерудиції та високому фаховому рівню праці українського колеги.

Найбільша кількість відгуків на "Історію українського народу" з'явилася в німецькій науковій періодиці. Так, для мюнхенського часопису "Beilage zur Allgemeinen Zeitung" рецензію написав професор Рудольф Штібе [943]. На початку свого обговорення він звернув увагу читача на своєрідність рецензованої книги як ідеологічного маніфесту молодого українського руху: "З національних стремлень русинів передусім повстала велика "Історія України-Руси" львівського професора Мих. Грушевського". Критик пише про свої враження від масштабу праці та обсягу залучених для її написання джерел і літератури. У книзі, на його думку, "з найбільшою обережністю і старанністю" узагальнено весь спектр

різноманітних джерел, що дозволило критично розглянути існуючі гіпотези та обґрунтувати правомірність власних моделей. Найкраще обробленими сторінками першого тому, як під оглядом зібраних джерел, так і слушності сформульованих гіпотез, рецензент вважає дослідження М.Грушевським родинної і племінної організації у слов'ян, а також їх культури та міфології. Схвально оцінює Р.Штібе й зображення М.Грушевським часів Володимира Великого, особливо зовнішньополітичної діяльності князя. Це, на думку критика, "зразок великої історичної характеристики". "Вже перше враження, яке робить книга проф. Грушевського, – зазначає Р.Штібе, – вказує на гідну подиву вченість і невтомну працьовитість у поєднанні з проникаючою швидкістю думки та натхненням для справи. Автор відзначається широким знанням навіть часто недоступної літератури, як це рідко в кого буває, а предмет опановує він сміливою критичною оцінкою. [...] Радо підношу вартість праці, хоча в деяких пунктах не можу погодитися з поглядом автора".

Далі дослідник, розглядаючи структуру, методологію та методику написання книги, її концептуальні засади, формулює низку зауважень. Бажання автора скрупульозно, зі всіма можливими подробицями, описати предмет свого дослідження, подекуди є негативним явищем, вважає критик, оскільки іноді за масою таких подробиць втрачається провідна ідея пошуку, внаслідок чого "лектура книжки стає втомливою і ми остаточно виходимо невдоволені". У книзі також неправдоподібно окреслено географічний ареал розселення українців у добу раннього середньовіччя та задалеко в історичну ретроспективу посунуто початки їх історії. "З тим експансіоністським стремлінням автора я не можу погодитись", – зазначив критик. Утім, ця проблема, зауважив Р.Штібе, притаманна історіописанню всіх молодих народів, особливо слов'янських, що намагаються існування власного етносу посунути в сиву давнину та визначити йому якомога більший ареал розселення. У контексті попереднього зауваження критик закидає М.Грушевському деяку штучність в інтерпретації відомих подій, наприклад, відзначає слабку доказовість гіпотези про автохтонність українців і тези щодо цілковитої самобутності давньоруської культури.

Критичних зауважень зазнала також авторська реконструкція шляхів зародження та напрямків еволюції державних форм у східних слов'ян. Р.Штібе не шкодує полемічних стріл для антинорманської теорії українського вченого, вважаючи відповідні сторінки найбільш спірними та слабкими у книзі. "Праця просякнута тенденцією, яка сама собою гідна уваги, але їй зашкодила, – завершує він свій огляд. – Грушевський хоче прислужитися національним стремлінням свого рухливого, обдарованого та діяльного народу, намагаючись довести, що русини є народом із власною своєрідною культурою, що вони створили й власний державний устрій. Через це він деколи перекручує цілком знані факти: це призводить інколи до спотворень та перебільшення" [943, s. 623].

Для лейпцизького часопису "Historische Vierteljahrshrift" розлогу рецензію на книгу М.Грушевського написав Отто Геч. Солідаризуючись з автором "Історії українського народу", він наголосив на важливості появи цієї праці для ознайомлення західного читача з минулим народу, що в європейській традиції стало ідентифікуватися з титульними націями тих держав, до складу яких входив. Хибність такого погляду, стверджує рецензент, стає особливо очевидною, коли взяти до уваги цивілізаційний внесок українців до скарбниці східноєвропейської культури та потужність українського національного руху в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Царські заборони та переслідування не досягли своєї мети, й українські історики на чолі з М.Грушевським повертають із забуття славні діяння свого народу, демонструючи, за словами О.Геча, що "національна історіографія іде пліч-о-пліч з національним пробудженням, які один одне пришвидшують та один на одне продуктивно впливають" [840, s. 223].

Далі рецензент окреслює географічний ареал проживання українців та їх чисельний склад, погоджуючись зі своїм українським колегою про справедливість цілісного зображення українського народу на всіх його етнічних територіях. Характеризуючи фаховий бік праці, рецензент зазначає: "Про цей перший том можна в загальному сказати, що Грушевський працює з повним володінням колосального і розпорошеного матеріалу та з великою методичною обережністю та передбачливістю" [840, s. 224]. Значна кількість дискусійних

моментів у книзі, передусім критика норманської теорії, за словами О.Геча, пов'язана не лише з намаганням М.Грушевського подати історичний матеріал у вигідному для себе світлі, але й зумовлена загальною неоднозначністю тлумачення більшості подій східноєвропейського середньовіччя у тогочасній науці. Незважаючи на це, оглядач підносить дослідницьку сумлінність автора "Історії українського народу", його виважений та об'єктивний підхід до досліджуваних проблем, намагання відобразити увесь спектр історіографічних оцінок, чому прислужилися розлогі коментарі та екскурси. Як і решта оглядачів, О.Геч критично відгукнувся про якість перекладу, особливу увагу звернувши на надмірну насиченість тексту "австріяцизмами". Наприкінці огляду рецензент наголосив: "І нарешті я можу лише повторити ту радість, що цінна і важлива праця стала доступною німецькому світу, і хочу лише побажати, щоб переклад швидко просувався вперед" [840, s. 225].

Для берлінської "Deutsche Literaturzeitung" невеликий, але змістовний огляд написав професор Боннського університету Леопольд Карл Гетц. Як і інші рецензенти, він також відзначив вкрай низький рівень поінформованості європейського читача про минуле Східної Європи. Тим більшу вагу та цінність, наголошено в огляді, мають синтетичні праці, які зосереджені на вивченні витоків історичного життя на великому просторі від Карпат до Кавказу. Характеризуючи рецензовану працю, Л.Гетц зауважив: "...Ще, напевно, довго не буде твору, який би так ґрунтовно і солідно вивчав цю галузь науки [історію Східної Європи], як представлена історія українського народу" [828, s. 495].

Далі оглядач зосереджується на провідних ідеях "Історії", наголошує на великому обсязі залучених українським дослідником джерел і літератури. Остання обставина є вельми цінною для європейських фахівців, оскільки значною мірою російська та українська література для них малодоступна. Самостійну наукову вартість, зазначено в огляді, мають додатки до книги, з яких особливо вартісними, на думку оглядача, є екскурси про давньоруське літописання та норманську теорію. Погляди М.Грушевського, наголошує Л.Гетц, цілковито руйнують поширене в середовищі європейських дослідників бачення

минулого Східної Європи як монокультурного та моноетнічного простору. Рецензент зізнається, що неодноразово у своїй роботі користувався наступними томами головної праці М.Грушевського, тому наголошує на необхідності перекласти подальші її томи: "Це привернуло б у нас у Німеччині більшу увагу до цієї неналежно висвітленої, майже повністю занедбаної галузі науки про європейську історію та культуру" [828, s. 496]. Прикметно, що в згаданій рецензії немає традиційної для європейських дослідників критики антинорманізму М.Грушевського та полеміки з його історичною схемою. Сам огляд написаний, як це видно зі змісту, з метою ознайомити читача з провідними ідеями українського дослідника.

Відгукнувся на нову книгу М.Грушевського невеликою оглядовою рецензією й реномований у Німеччині історичний часопис "Historische Zeitschrift" [857]. Автор, сховавшись за криптонімом J.L., услід за іншими оглядачами відзначив, що праця українського вченого є першою спробою цілісно відтворити ранню історію одного з найбільших східнослов'янських народів. Коротко зупинившись на основних ідеях праці та схарактеризувавши її структуру, оглядач зауважує, що не може за браком місця докладно зупинитися на всіх суперечливих моментах видання. Дискусійним для нього є заперечення М.Грушевським слухності норманської теорії. Як і інші європейські критики, рецензент підносить ерудованість українського автора, що особливо позначилася на інформаційній насиченості додатків до книги, які вперше вводять читача у слов'янський контекст студіювання східноєвропейського середньовіччя. Цікавою для дослідників, зауважує оглядач, є також укладена автором мапа Східної Європи у часи формування Київської держави. Незважаючи на дискусійні моменти, критик підкреслює важливість появи книги М.Грушевського, що ознайомила широкі читацькі кола з історією українського народу.

У дусі західноєвропейської критики концептуальних підстав "Історії українського народу" прозвучали оцінки класика румунської історіографії Ніколає Йорги в рецензії, опублікованій на сторінках лейпцизької "Literarisches Zentralblatt für Deutschland". Він, як і решта оглядачів, пов'язав появу праці

львівського професора із загальною активізацією українського національного руху та бажанням його провідників пропагувати українські національні постулати в європейському інтелектуальному та політичному середовищі [863, s. 534]. Оглядач підкреслив, що рецензована книга є лише невеликою частиною багатотомного видання, над яким М.Грушевський продовжує працювати. Тому цілком своєчасним, на думку Н.Йорги, є поява німецького перекладу першого тому великої праці українського вченого, яка знайомить європейського читача з ранньою історією українців.

Рецензент подає загальний огляд "Історії українського народу", акцентуючи її сильні та слабкі сторони. До перших він традиційно зараховує велику ерудицію М.Грушевського, ґрунтовність праці, широту використаного джерельного та історіографічного матеріалу. Особливу наукову вартість, вважає Н.Йорга, має останній розділ книги, присвячений початкам давньоруської державності та князюванню Володимира Великого. "Грушевський – підкреслює рецензент, – це освічений, критичний і винахідливий розум; своїм матеріалом він володіє досконало" [863, s. 533]. До других Н.Йорга, не менш традиційно як для західноєвропейської історіографії, відносить неправдоподібність ареалу розселення предків українців у доісторичну добу, антську теорію та антинорманізм М.Грушевського, гіперболізацію ним українського внеску в давньоруську культурну та політичну спадщину, загальну ідеалізацію психології та звичаїв свого народу. Досить скептично рецензент налаштований й до термінології "Історії українського народу". Тут чи не найбільш спірним видається йому топонім "Україна". Також для оглядача надто громіздкою є структура книги, переобтяженість її змісту численними екскурсами, що відволікають читача від головного сюжету. Однак ця вада, зауважив Н.Йорга, взагалі притаманна представникам російської історіографії.

Опонуючи поглядам М.Грушевського, спеціальну критичну увагу рецензент звертає на сторінки праці, відведені характеристиці слов'янської колонізації карпатського регіону. Тут для Н.Йорги незрозумілим є те, чому український учений всіляко уникає вживання етноніма "румун", надаючи перевагу

застарілому "волохи". Попри достатньо критичний тон рецензії, критик наприкінці огляду зазначає: "Розумна та об'ємна, навіть колосальна книга буде корисною багатьом, але жодного не задовольнить, хоча вона свідчить про високу вченість, іноді й проникливість автора" [863, s. 534].

Як це не дивно може видатися на перший погляд, найбільш неприхильну з усіх оглядачів рецензію на "Історію українського народу" написав українець – дослідник історії Східної Європи, професор Чернівецького університету Володимир Мількович. Вона з'явилася друком на сторінках авторитетного часопису "Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung" [909]. Зауважимо, що доля зводила В.Мільковича з М.Грушевським ще в середині 90-х років XIX ст., коли вони обидва конкурували за львівську кафедру. Цією обставиною деякі сучасники і схильні пояснювати різкість висловів та негативізм чернівецького професора. Окрім того, В.Мількович належав до прихильників москвофільського політичного табору, відтак був принциповим ідейним опонентом М.Грушевського [1122; 1067, с. 284-288].

На відміну від решти європейських оглядачів праці львівського професора, що з об'єктивних причин не змогли ознайомитися з українським оригіналом його книги, В.Мількович, як це зазначено на початку рецензії, не робив цього зумисне, оскільки, читаючи уривками "Історію України-Руси", зрозумів, що "не погоджується ані зі способом написання, ані з методом і результатами праці...", тож "відклав її в сторону та далі не звертав на неї уваги". Позаяк ареал розповсюдження книги через українську мову тексту був порівняно незначним, зазначає критик, він вирішив її ігнорувати. Але німецьке видання зробило книгу загальнодоступною та популярною в Європі, тож необхідно було відмежуватися і від хибної концепції М.Грушевського, і від його історичної реконструкції, що й спричинило написання огляду для австрійського часопису.

Ще не висловивши жодних застережень щодо рецензованої праці, В.Мількович категорично заявляє, що вона – "пустеля" та "Потьомкінські образи". Насамперед, він емоційно критикує німецьку мову перекладу, зауваживши, що й мова українських текстів М.Грушевського далека від

досконалості. Далі В.Мількович піддає сумніву "критику, суд і методу автора", закидає його історичній реконструкції надмір гіпотетичності та непевності і навіть виявляє банальне незнання М.Грушевським подій та фактів всесвітньої історії. Особливо гострої критики зазнала історична схема львівського професора, найбільше ж дісталось в огляді його антинорманській теорії. Висновок рецензента звучить досить категорично: історія українського народу надалі залишається не написаною, а книга М.Грушевського так і не наблизила розв'язання цієї проблеми. Загалом при читанні тексту В.Мільковича у вічі впадає недоречна в академічній рецензії різкість висловів, відчувається значне роздратування автора, що заважає читачеві сприйняти його наукову аргументацію.

Гострокритичний виступ В.Мільковича був підхоплений ідейними опонентами М.Грушевського у Галичині. Низка львівських видань – як москвофільського, так і консервативно-народовецького спрямування – опублікували уривки з рецензії чернівецького професора, додаючи нерідко власні дошкульні коментарі. Цікаво, що оцінки чернівецького професора були помічені також правомонархічною пресою Російської імперії [51]. Найбільше у справі "популяризації" оцінок В.Мільковича зробили "Галичанин" та "Руслан". Редакція останнього часопису запропонувала обговорити на своїх шпальтах працю М.Грушевського, запрошуючи й самого автора виступити на предмет критичних зауважень щодо першого тому "Історії". Як перший крок до такого обговорення у часописі було опубліковано переклади рецензій А.Брікнера [95], Р.Штібе [820] та самого В.Мільковича [443]. До тексту останнього редакція додала кілька власних заміток, у яких солідаризувалася зі своїм автором. Ця публікація стала початком дискусії між прихильниками М.Грушевського, які висловлювали свою позицію на сторінках газети "Діло", та самим В.Мільковичем, що опонував їм зі шпальт "Руслана".

Першим на захист свого вчителя виступив С.Томашівський у різкій та емоційній статті під промовистою назвою "Злість і Зависть ("Руслан" і проф. Милькович)", опублікованій у кількох числах "Діла" [664]. С.Томашівський

передовсім змальовує загальну палітру надзвичайно позитивного сприйняття німецькомовної праці М.Грушевського у фаховому середовищі: "Треба признати, що всі голоси критики, з виїмком одного-однісінького, для автора дуже прихильні; всі підносять величезну читаність, основне знане предмету, ґрунтовне опановане величезного матеріалу з дуже широкого поля, тонкий критичний змісл й аналітичні здібності та незвичайно поважне і сумлінне трактованне предмету...". З'ясовуючи мотиви неприхильного відгуку В.Мільковича, автор пише про його москвофільство, що і зумовило ідейне неприйняття ним усієї діяльності львівського професора. У діях В.Мільковича С.Томашівський схильний убачати звичайну помсту за невдале змагання за львівську кафедру, а також нечесну конкуренцію, оскільки сам чернівецький історик був автором розділу про історію українських земель у німецькомовній історії Східної Європи [908], при цьому "повними пригорщами користаючи з "Історії України-Руси".

Учень М.Грушевського також наводить приклади фальшування В.Мільковичем цитат, виривання їх із контексту оповіді, упередженого ставлення до тексту, перекручування думок, інші численні інсинуації. "Руслан" же, як вважає С.Томашівський, інспірований політичними опонентами М.Грушевського, просто використав рецензію чернівецького історика у своїй боротьбі із львівським професором і його однодумцями. Цікаво, що в цій статті С.Томашівський чи не вперше чітко сформулював власні, відмінні від учителя, наукові позиції. Передусім він заявив про своє неприйняття історичної аргументації М.Грушевського на користь антинорманської теорії, акцентувавши свої норманістські вподобання. Саму статтю було написано у досить різкому тоні, що не сприяло продовженню дискусії в академічному річищі.

Категоричність С.Томашівського викликала відповідну реакцію В.Мільковича, що виступив у "Руслані" зі статтею "Відповідь моїм напасникам". У гострій формі полемізуючи із С.Томашівським, він назвав брудними підозри у помсті М.Грушевському за конкуренцію щодо львівської кафедри та закид у плагіаті. Далі в різкій формі автор виклав основні тези своєї німецької рецензії,

підсумовуючи, що "в ділі проф. Грушевського іде о цілком що іншого, а іменно, що автор пише, не обдумавши, пише без критики". Відповідаючи на інший закид свого опонента щодо численних позитивних відзивів на книгу М.Грушевського у західноєвропейській науковій періодиці, В.Мількович підкреслив політичну мотивацію цих оцінок [441].

До виступу С.Томашівського на захист праці М.Грушевського приєднався і її редактор І.Франко. Пояснивши відсутністю фахового перекладача затримку з виходом книги та наявні помилки перекладу, він демонструє навмисну гіперболізацію В.Мільковичем деяких недоліків праці, його намагання применшити за будь-яку ціну її вартість, надуманість більшості зауважень щодо неточності передачі німецькою тих чи інших термінів. Каменярь вкотре підніс важливе національне значення, яке, на його переконання, має переклад твору М.Грушевського для популяризації української справи у світі [692]. До критичного виступу В.Мільковича І.Франко повернувся дещо пізніше у своїх "Причинках до історії України-Русі", зауваживши, що рецензія чернівецького професора "була писана чоловіком, який у своїй власній праці про аналогічну тему дав доказ дуже малого та примітивного знання предмета, а з поважною працею проф. Грушевського обійшовся не то легкокомисно, не то злобно та сторонничо" [691, с. 419].

Останнє слово у газетній суперечці залишив за собою В.Мількович. Продовжуючи полеміку в статті "Ще одна відповідь моїм напасникам", він знову звернувся до помилок перекладу, наголошуючи на системному, а не випадковому характері останніх. Очевидно, вичерпавши наукові докази в полеміці з С.Томашівським довкола праці М.Грушевського, він зійшов на особистісний рівень з'ясування стосунків. Як кінцевий аргумент на захист свого бачення помилковості історичної реконструкції М.Грушевського, В.Мількович використав шлях моральної дискредитації опонента. У цьому дусі він зауважив: "В кінці можу п. Томашівському поставити свідків, що він сам раз казав: що проф. Грушевський плете часом такі дурниці на викладах, що витримати не можна" [442]. Підводячи підсумок дискусії, автор застерігає опонентів від її

продовження, обіцяючи в іншому випадку перенести полеміку на сторінки західноєвропейських фахових видань.

Останнім на емоційні закиди В.Мільковича відреагував М.Грушевський. Його розлога відповідь німецькою мовою під назвою "Чи вже написана історія русинського народу чи ще ні?" з'явилася 1908 р. в черговому томі часопису "Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung" [845; 1188]. Щоденникові записи вченого дають змогу простежити процес написання цієї відповіді та переконують, що дослідник надавав великого значення обґрунтуванню власних концепцій, які виносилися для обговорення на форум знаного європейського часопису. "На вечір запросив Франка, Томашівського і Гнатюка – прослухати відповідь Мільковичу, – читаємо запис у щоденнику від 26 жовтня 1907 р. – історична частина скінчена. Перейшовши всі закиди набрав я великого поважання до свого I тому. Тільки що антагоніст дрантивий" [721, с. 21].

Свою відповідь М.Грушевський починає з доведення того факту, що український національний рух, а також українська історіографія аж ніяк не є такими новими для зламу XIX–XX століть явищами, якими їх подав у своїй рецензії В.Мількович. Він наводить короткий історіографічний огляд розробки українського минулого, починаючи з праць Й.Енгеля кінця XVIII ст. та закінчуючи власними науковими пошуками. Відтак кафедра української історії у Львівському університеті, стверджує М.Грушевський, постала як закономірний наслідок кількісного та якісного зростання українознавчих студій, а не як політичний проект, що мав на меті реалізацію плану створення цілісного синтезу українського минулого на противагу існуючим російським чи польським моделям. Реконструювання узагальненої картини минулого українського народу, пише М.Грушевський, ще у студентські часи було для нього мрією. І як перший крок на шляху до неї постала його монографія про історію київської землі.

Для львівського професора незрозумілою є антипатія В.Мільковича до "Історії України-Руси". Ігнорування цієї праці, на чому особливо наголошував у своїй рецензії чернівецький дослідник, не може прикрашати серйозного

дослідника, який повинен узагальнити всі можливі джерела та літературу. Через таку упередженість, зауважив М.Грушевський, критика В.Мільковича не є для нього неприємною, тим паче, що її тон виразно дисонує із загальним визнанням німецького видання в колі західноєвропейських дослідників. Далі М.Грушевський зазначає, що вони зі своїм опонентом займають не лише відмінні історіографічні, але й світоглядно-історіософські позиції. "Я шукаю в історії Східної Європи, в її культурі, в її соціальному та історичному житті органічний розвиток української національності і уявляю собі історію українського народу як нероздільне органічне ціле, – писав М.Грушевський. – Для професора Мільковича не існує ні українського народу, ні української історії, він знає лише "Росію" від Рюрика до Миколи II [...]. Він слідує старій панросійській схемі, цьому втіленню московсько-петербурзького централізованого духу, який знає лише російську і польську імперію, а історію українського народу вплітає епізодично то в історію Росії, то в історію Польщі" [1188, с. 688].

Автор справедливо зауважив, що В.Мількович замість того, щоб полемізувати з принципових концептуальних моментів конструювання східноєвропейського минулого, вдався до огульної неаргументованої профанації та заперечення представлених в "Історії українського народу" положень. Далі він наводить численні факти упередженого та некоректного ставлення В.Мільковича до висловлених у книзі ідей і концепцій, показує нелогічність і беззмістовність закидів рецензента. Наприклад, на зауваження В.Мільковича про відсутність нових джерел у книзі, М.Грушевський звертає увагу на солідний масив уперше використаного ним археологічного, лінгвістичного, етнологічного та історичного матеріалу [1188, с. 689]. Зауважимо, що відповіді на всі закиди В.Мільковича у статті М.Грушевського є надзвичайно докладними та аргументованими, спрямованими, очевидно, на краще ознайомлення європейських учених з предметом дискусії. Багато місця у статті відведено для демонстрації некоректності рецензента, довільного тлумачення рецензованого тексту, висмикування цитат із контексту, перекручення багатьох виразів тощо. Завершивши перший блок пояснень, львівський професор зазначає: "Читачі,

гадаю, одержали з цього достатнє уявлення про пана рец[ензента]. Із спокійною совістю я міг би віднести до цього і всі інші закиди, але, щоб не думали, що я справився лише з німецькими горішками, а міцніші відклав, я хочу розглянути зміст усіх його закидів" [1188, с. 692].

Друга частина відповіді присвячена полеміці з В.Мільковичем щодо ключових моментів "Історії українського народу" – особливостям слов'янської колонізації та міграції, антській проблемі, культурі та побуту полян, генезі державно-політичних форм Київської Русі тощо. І знову М.Грушевський продемонстрував неабияку ґрунтовність у поясненнях, часто апелюючи при цьому до думки визнаних у Європі наукових авторитетів, що, вочевидь, покликано було посилити його власну аргументацію. Пояснюючи читачеві докладність своїх коментарів, М.Грушевський зауважив: "Я повинен попросити вибачення у читачів цього періодичного видання, що мучу їх такими елементарними доказами. Але ж що робити? Рец[ензенту], який працює такими методами, треба дещо нагадати" [1188, с. 695].

Завершують статтю львівського професора пояснення причин наявності друкарських помилок і деяких стильових та мовних вад. Знімаючи вину за ці прорахунки з перекладача Ф.Носсіґ та редактора І.Франка, автор вкотре демонструє неприховане бажання критика знайти будь-які огріхи в книзі, не зупиняючись при цьому перед відвертими інсинуаціями. Отож, узагальнює М.Грушевський, рецензія В.Мільковича жодною мірою не підважила науковості концептуальних ідей "Історії українського народу". Навпаки, чернівецький професор виступив у своєрідній ролі *advocatus diaboli* – скандальним характером своєї критики зробив своєрідну рекламу книзі та привернув до неї увагу багатьох європейських дослідників. Підводячи підсумки своїм розважанням, автор стверджує: "Чи це комусь подобається чи ні, але русинська історія, я в це твердо вірю, є і залишається написаною" [1188, с. 697]. Даючи загальну характеристику відповіді М.Грушевського, зауважимо, що вона має не лише суто історіографічний інтерес – розширює наше уявлення про дискусії в тогочасній

українській науці, а й дозволяє краще зрозуміти аргументацію вченого на користь власних наукових гіпотез.

Грунтовна відповідь М.Грушевського не залишилася без відповіді його опонента, який подав свою репліку, надруковану одразу після тексту львівського професора. На початку репліки В.Мількович зауважив: "Якщо я дозволяю собі ще раз звернутися до цієї проблеми, то не з причини, що я бачу загрозу моїй позиції з боку критики автора, а для того, щоб правильно висвітлити його тактику захисту. Адже досить лише послухати, як автор захищається!" [1188, с. 697].

Далі чернівецький професор намагається довести, що його опонент дав відповіді не по суті висунутих зауважень, а лише зайвий раз переказав провідні ідеї "Історії українського народу". В.Мількович вкотре закинув М.Грушевському хибне конструювання початків давньоруської державності та генези етнічних процесів у східноєвропейському регіоні, звинуватив у марнославстві та методологічній неграмотності, фактично переповівши попередні зауваження. На деяких моментах "Історії українського народу", як-от антинорманізм чи реконструкція генези українського етносу, він зупинився докладніше, наголосивши, що принципово не сприймає головні історіографічні тези М.Грушевського. Зміст та тон репліки роблять передбачуваним і висновок В.Мільковича: "Коли ж він [М.Грушевський] завершує словами: "Історія українців є і залишається написаною, подобається це комусь чи ні", – то мушу заперечити йому: "Так, вона написана, але як!" [1188, с. 700]. Загалом, на нашу думку, репліка В.Мільковича справляє враження, що чернівецький професор не почув свого львівського колеги, не зміг чи не захотів проникнути у його дослідницьку логіку. Тому тексти обох учених виглядають до певної міри герметично, адже дискусії як такої не відбулося – жодна зі сторін не визнала найменшої рації опонентові.

Незважаючи на безкомпромісний і подекуди скандальний характер полеміки, розгорнутої на сторінках наукової періодики та галицької преси між В.Мільковичем та його опонентами, вона продемонструвала своєрідний розклад

сил у тогочасному українському інтелектуальному середовищі. Наслідком цієї полеміки стало, передусім, чітке окреслення традиційного русофільсько-москвофільського (у дусі теоретичних настанов прихильників "звичайної схеми") та дедалі більш модернізованого національного погляду на конструювання моделі українського минулого. В основі цих конкурентних історіографічних позицій лежало глибше світоглядне протистояння між носіями загальноросійської та української національних ідентичностей. І все ж можемо відзначити ледь помітні у той час відмінності серед прихильників україноцентричної історіософської моделі. Так, чи не вперше у цій полеміці про власне, відмінне від поглядів учителя, бачення вихідних для реконструкції історії України моментів заявив С.Томашівський, фактично солідаризувавшись із прихильниками норманізму.

Як свідчить проаналізована критична література, німецькомовна "Історія українського народу" М.Грушевського стала значним явищем не тільки української, а й європейської історіографії. Під час полеміки, розгорнутої довкола запропонованих у книзі наукових концепцій, виявилось ставлення до засадничих моментів творчості автора не лише з боку українських дослідників, а й було окреслено особливості бачення ідей ученого в польській, чеській, румунській та німецькій історичній науці. У полеміці з поглядами М.Грушевського її учасники дали важливий поштовх для формування українознавчого дискурсу в європейських історіографічних школах.

2.4. Сприйняття творчості М.Грушевського в історичній думці передвоєнного десятиліття

Загальна лібералізація суспільно-політичного життя в Російській імперії після подій 1905 р. відкрила доступ українській книзі до російського читача. З того часу форум активного обговорення наукових ідей М.Грушевського поширився на підросійські землі. Шостий том "Історії України-Руси" був надрукований уже в київській друкарні П.Барського у 1907 р. і містив характерне

для наступних томів позначення місця видання – "Київ–Львів". Факт допуску головної праці М.Грушевського до російського читача відзначили практично всі її оглядачі. Оцінки фаховості шостого тому "Історії України-Руси" переважно були схвальними: в рецензіях наголошувалося передусім на фундаментальності залученого джерельного комплексу; всебічності показу українського життя не лише в політичній, а й економічній та культурній площинах; оригінальності запропонованих автором гіпотез; доступності викладу для пересічного читача тощо [52; 237; 667; 297]. Критики особливо наголошували на тій обставині, що у томі вперше українське життя XIV – початку XVII століть знайшло цілісне та узагальнене висвітлення.

Викладене в шостому томі "Історії України-Руси" бачення М.Грушевським соціально-економічних та культурно-релігійних процесів на українських землях давньої Речі Посполитої критичніше було сприйняте в середовищі польських колег. Другий цикл "Історії України-Руси", що охоплює томи з четвертого до шостого, у розлогій рецензійній статті проаналізував Л.Колянковський. Рецензія польського вченого була дещо доповненим варіантом його реферату, прочитаного 15 березня 1913 р. на засіданні Краківського кола Історичного товариства [940, s. 198]. Польський історик, що традиційно для оглядачів, віддав належне "великій, імпонуючій ерудиції" українського вченого, котрий вперше представив докладний та всебічний образ економічних, соціальних, національних і культурних відносин на українських землях Речі Посполитої тієї доби [874, s. 350].

Далі Л.Колянковський зосередився на дискусійних моментах, які об'єднав довкола трьох найбільш вагомих, на його думку, наукових проблем: характері політики Казимира Великого стосовно Русі, значенні для українського народу Люблінської та Берестейської уній. Опонуючи М.Грушевському, він навів факти опіки Казимира над українським населенням польських земель, особливо у сфері захисту православ'я, та наголосив на тих перевагах, які отримали українці після проголошення Люблінської та Берестейської уній. На думку рецензента, М.Грушевський гіперболізує вагомість і значущість українського національного

чинника на польських землях того часу, що проявляється, зокрема, в авторській термінології – уживанні топоніма "Україна" замість "Русь", намаганні показати козаччину як чинник національного відродження вже від другої половини XVI ст., загальній характеристиці ягеллонської доби як часу стрімкого занепаду Русі. Усе це, вважає польський автор, свідчить про тенденційність поглядів українського вченого.

Проте найбільшою вадою "Історії України-Руси" для Л.Колянковського є намагання М.Грушевського надмірно загострити та підкреслити українсько-польське протистояння в усіх можливих вимірах тогочасного суспільного життя – соціально-економічному, політичному, культурно-релігійному. Для такого глибокого міжнаціонального конфлікту, переконаний рецензент, не було жодних вагомих підстав. А тому висновки українського вченого не тільки безпідставні, а й надмірно тенденційні та заполітизовані, зумовлені напругою у стосунках двох народів на початку XX ст. Саме ці обставини, на думку Л.Колянковського, спричинилися до того, що "...незвичайно працьовитий, просто невтомний дослідник у своїй праці, що має всі риси наукового опрацювання, дає відступи та цілі розділи, які личать лише завзятому публіцистові" [874, s. 357].

Зрозуміло, що в науковій рецензії не зовсім коректно послуговуватись емоціями, замість того щоб спростувати висновки опонента конкретними історичними фактами. Однак рецензія Л.Колянковського зайвий раз засвідчила, що польсько-українська наукова полеміка дедалі частіше набувала яскравого політичного забарвлення. Зауважимо, що в цій дискусії й українська сторона нерідко послуговувалася метанауковою лексикою та різного роду емоційними випадками, що простежується при аналізі рецензійного блоку в "Записках НТШ" [1200].

Свої враження від праці українського вченого, викладені на сторінках "Kwartalnika Historycznego", Л.Колянковський згодом повторив також в окремій брошурі під назвою "Декілька зауваг до "Історії України-Руси" проф. М.Грушевського" [875]. Спеціальної відповіді на висловлені польським дослідником закиди М.Грушевський не дав. Утім, у своїх рецензійних оглядах

польської історичної літератури львівський професор особно зупинився на студіях Л.Колянковського, відзначивши їхню поверховість і фахову недосконалість, слабке знання історіографії східноєвропейського регіону доби середньовіччя [189, с. 36-39].

Критику історичних поглядів М.Грушевського Л.Колянковський продовжував і в багатьох публіцистичних працях, слушно наголошуючи, що наукові концепції українського вченого є теоретичною підвалиною його суспільно-політичної діяльності. Наприклад, на засіданні "Слов'янського клубу" у Кракові в грудні 1907 р. він виступив з доповіддю "Українські думки та ідеї професора М.Грушевського" [953, с. 42-43]. У ній було наголошено на шкідливості історичних концепцій львівського професора, оскільки спопуляризовані в пресі та поширені серед широких мас народу картини одвічного протистояння поляків та українців роблять вибухонебезпечною й без того наелектризовану атмосферу в Східній Галичині [876]. Український патріотизм, переконує Л.Колянковський, не повинен виховуватися на прикладах кривавих сцен міжнаціонального протистояння. Обом народам, пропонує він, треба об'єднатися в боротьбі проти спільного ворога – російського імперіалізму, адже "дорога до вільного Києва веде й до вільної Варшави" [876, с. 29]. Полеміка з поглядами М.Грушевського розгорнулася також на сторінках численних історичних праць, де польські дослідники, відзначаючи вагомість наукового внеску професора в розробку більшості проблем польсько-українських взаємин, водночас пропонували власні інтерпретації історичних фактів [932; 861, с. 87].

Цікавість фахівців до праць М.Грушевського у той час зросла у зв'язку з розпочатою ним розробкою історії козаччини, що традиційно бачилася важливим чинником і східноєвропейської історії загалом, і спеціально українсько-російських відносин. Сьомий том "Історії України-Руси", який розпочав "козацький цикл", викликав значно жвавіше обговорення, аніж попередні. У передмові до сьомого тому підкреслювалося: "Третій круг [...] буде присвячений історії національного відродження за помічю нового соціально-національного чинника (фактора) – козаччини" [185, с. VII]. Українські оглядачі вже традиційно

схвально відгукнулися про фахову організацію джерельного й історіографічного матеріалу та запропоновану автором концепцію початків і генези козаччини [298].

Західного читача зі змістом сьомого тому "Історії України-Руси" на сторінках берлінського часопису "Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte" ознайомив львівський учень М.Грушевського М.Кордуба [879]. Маючи власний солідний доробок з козакознавчої проблематики, оглядач у рецензії зосередився на демонстрації того нового, що його вчитель привніс у студіювання доби Хмельниччини. Ці новації, вказує М.Кордуба, носять джерелознавчий та концептуальний характер. Щодо першого аспекту, оглядач слушно стверджує, що багатолітні джерелознавчі пошуки М.Грушевського уможливили не лише докладну реконструкцію раніше незнаних сторінок історії козацтва, а й ревізію усталених в історіографії концепцій. Не менше важливою, на думку критика, є концептуальна сторінка нового тому "Історії України-Руси", передусім в аспекті очищення історії козаччини від численних міфологічних нашарувань. Поряд із такими схвальними оцінками, М.Кордуба зауважує також низку дискусійних моментів у новій праці вчителя. Наприклад, недостатньо аргументованими для нього є погляди М.Грушевського на процес виникнення та становлення козацтва до середини XVI ст. Спірними М.Кордуба вважає також спроби вчителя модернізувати свідомість широких козацьких верств наприкінці XVI ст. і розгледіти ідеологічну боротьбу у тогочасному козацькому середовищі. Попри помічені неточності та висловлені зауваження, рецензент підносить новаторський характер сьомого тому, підкреслюючи, що М.Грушевський "подає нам цілком оригінальну концепцію, яка затьмарює усі попередні спроби і закладає наріжний камінь усіх майбутніх наукових досліджень у цій галузі" [879, s. 379].

Студії М.Грушевського над генезою української козаччини не пройшли повз увагу чеських дослідників. Так, на сьомий том "Історії України-Руси" відгукнувся "Český Časopis Historický" розлогою рецензією Я.Славіка. Цей огляд є своєрідним продовженням полеміки чеського вченого з його українським

колегою, розпочатої в рецензії на німецькомовний перший том "Історії українського народу". До своєї першої рецензії вчений і відсилає читача, знову нагадуючи, що М.Грушевський нав'язує витоки українського народу до початків давньоруської держави. Етнонім "українці" в автора і тут, як і раніше, часто пишеться в лапках. Констатуючи обширність праці львівського професора, рецензент підкреслює присутність у ній спеціальних екскурсів з численними подробицями і розлогими цитатами, що разом з неекономністю у викладі спричинюється до надмірного зростання обсягу всієї праці. Але поза цими негативними якостями, що ними, на думку рецензента, хибують усі томи "Історії України-Руси", Я.Славік визнає, що рецензований том у багатьох моментах кращий за попередні. "Праця набуває об'єктивності, – наголошує рецензент, – і не є тенденційною. Виклади про походження козацтва в основі, гадаю, переконують і, мабуть, не помилюся, якщо скажу наперед, що тут маємо надовший час твір основний..." [935, s. 335]. Серед помічених недоліків чеський дослідник відзначає подекуди вільне поводження М.Грушевського зі своїми джерелами, бажання українського колеги сказати більше, ніж можуть дати документи тієї епохи [935, s. 339]. Стисло зреферувавши зміст всього тому, Я.Славік висловлює побажання львівському професору якомога швидше порадувати читача продовженням своїх студій над українською козащиною. Позитивно були оцінені чеськими дослідниками й інші козакознавчі праці М.Грушевського [980].

Досить схвальне сприйняття перший том козацького циклу знайшов на сторінках російських часописів. Підкреслювалося, що явище козащини здавна приваблювало не лише спеціалістів, а й широке коло читачів, проте численні праці в цій галузі російських, польських та українських дослідників носять монографічний характер і не дають ані загальної картини цього явища, ані загальновизнаної та утвердженої в науці його генези. Йшлося про те, що праця М.Грушевського, хоча й насичена багатьма дискусійними моментами, вперше дозволяє цілісно поглянути на козащину у тривалій історичній генезі. Оглядач "Вестника Европы", наприклад, зазначив: "Праця проф. Грушевського, базована

значною мірою на невідомих раніше першоджерелах, є початком першого прагматичного викладу всієї історії козаччини і закладає тверде наукове підґрунтя для подальших праць із дослідження походження самого явища козаччини. І якщо теорія походження козаччини, запропонована проф. Грушевським, і стане предметом наукової суперечки, то, в будь-якому випадку, віднині *opus probandi* покладений на її можливих противників" [639, с. 421]. Перший том козацького циклу настільки позитивно сприйняла російська критика, що авторів висловлювали побажання якнайшвидше перекласти його російською мовою [57].

Попри прихильну опінію переважної більшості російських учених щодо історичних творів М.Грушевського, шовіністично налаштована частина російських інтелектуалів намагалася всіляко дискредитувати громадсько-політичну та культурно-наукову працю львівського професора. У цьому аспекті можемо відзначити своєрідну тенденцію: що інтенсивніше М.Грушевський переорієнтовував свою діяльність на підросійську Україну й що більше зростала ступінь його інтеграції в російський інтелектуальний простір, то активніше діяли його опоненти із правоконсервативного табору, вправляючись у численних працях у дотепності щодо критики історико-теоретичних засад українського руху та віднайденні все нових контраргументів. Вони наголошували на руйнівному впливі історичних творів М.Грушевського на цілісність сприйняття "звичайної схеми" російської історії, яке, на їхнє переконання, матиме негативні для імперії суспільно-політичні наслідки.

Особливо активно таку "викривальну" роботу проводили київські правоконсервативні кола на чолі зі згадуваним Т.Флоринським та газетою "Киевлянин" [1145, с. 10-17]. Останній у своїх оглядах славістичної літератури на сторінках київських "Университетских известий", а також в окремих працях (наприклад, "Малорусский язык и "українсько-руській" літературний сепаратизм" та "Зарубежная Русь и ея горькая доля") оголосив науково-дослідну працю М.Грушевського та його співробітників по НТШ "тенденційною за задумом та втіленням", а всю суспільно-політичну діяльність львівського

професора назвав шкідливою для традиційного державного устрою [689, с. 7-12; 686, с. 101; 683]. Ці тези Т.Флоринського ревно підтримали у середовищі прихильників державного централізму та ідеї панславізму, прикладом чого можуть бути відзиви на праці останнього на сторінках віденського "Славянського века" [589].

Незважаючи на активність київських націоналістів щодо створення негативного образу науково-культурної діяльності галицьких українців під проводом М.Грушевського, відзначимо, що вчений дедалі успішніше інтегрувався в російській інтелектуальний простір, його запрошували до співпраці у провідних російських часописах, а творчі ідеї вченого осмислювалися в працях російських істориків. Зазначимо також, що на сторінках ліберальної періодики в Російській імперії випадки представників правомонархічного табору гостро критикувалися [662; 56; 119]. Наприклад, оглядач "Этнографического обозрения", характеризуючи найбільш промовисті тези згадуваних праць Т.Флоринського, заявив, що вони є ілюстрацією того, як "люди науки іноді бувають дуже лихими та шкідливими для народної справи і для самої науки публіцистами" [54]. Зауважимо, що антиукраїнство Т.Флоринського було критично сприйняте й далеко за межами Російської імперії. Оглядачі праць київського професора дивувалися з його нестриманості при обговоренні української проблематики, підкреслювали політичну вмотивованість усієї дослідницької праці [920].

Проте політична реакція в Російській імперії щодо українського питання доволі часто брала верх, а демократичні починання загальмовувалися. Яскравим виявом такої реакції стала голосна кампанія з недопущення М.Грушевського на кафедру російської історії у Київському університеті, що звільнилася після смерті Петра Голубовського в 1907 р. У виступах київської шовіністичної преси найповніше вираження отримало імперське бачення наукової діяльності М.Грушевського. Українському вченому закидали крайню тенденційність у висвітленні низки наукових проблем. Особливо ж дошкуляли київським "патріотичним партіям і союзам" тези М.Грушевського про історичні права

українців на давньоруську цивілізаційну спадщину. Нерідко критика зводилася до абсурдних звинувачень на кшталт слабкого знання львівським професором російської мови або вульгарних характеристик на зразок "учений-брехун". Останній випад, що прозвучав у газеті "Закон и правда", навіть став предметом декількох судових засідань [326]. Попри розгорнуті у пресі виступи на захист М.Грушевського та його наукової діяльності, ініційовані українськими колами Києва, кафедри вчений так і не отримав [125; 559]. Відзначимо також, що виключно з політичних мотивів, як про це свідчить кореспонденція київського генерал-губернатора Сухомлинова, львівського професора не було затверджено членом Київської археографічної комісії [605].

У контексті розгорнутої М.Грушевським боротьби за кафедру в Київському університеті прозвучала й критика його "Історії України-Руси" з боку фундатора білоруської історіографії М.Довнар-Запольського, представника школи В.Антоновича, котрий після смерті вчителя зайняв його університетську кафедру. Підготувавши на прохання конкурсної комісії критичний розбір четвертого та п'ятого томів праці, білоруський учений зазначив: поряд із масштабністю вперше залученого українським ученим першоджерельного матеріалу, у вічі впадає слабкість його теоретичного опрацювання та, загалом, певний поспіх у створенні наукової продукції, що шкодить її якості та доступності для читача.

Значно цікавішими були закиди концептуального характеру, висунуті білоруським ученим до синтетичної праці його українського колеги. На думку М.Довнар-Запольського, на сторінках "Історії України-Руси", присвячених генезі державних форм Великого князівства Литовського, М.Грушевський хибно наголошує на значущості "українсько-руських" елементів, тоді як більш слушно, вважає критик, говорити про домінування "білоруського" чинника [517, с. 171-173]. На цьому прикладі добре видно, що в боротьбу за "давньоруську спадщину" включилися й білоруські історики, опонуючи намаганням українських колег, передусім М.Грушевського, "націоналізувати" спільний історіографічний простір.

Незважаючи на численні труднощі, які спіткали М.Грушевського у справі популяризації його історіографічної моделі в російському та західноєвропейському науковому світі, а також опір значної частини польських і російських інтелектуалів намаганням активізувати українське національне життя, ім'я львівського професора стало загальнознаним і "впізнаним", стійко асоціюючись із культурними та політичними змаганнями українців. Свідченням цього були піднесені оцінки української, російської та західноєвропейської академічної громадськості з нагоди 25-ліття науково-літературної та суспільної діяльності М.Грушевського, що припало на 1910 р. У ювілейних оглядах на сторінках багатьох українських видань йшлося про важливість для поступу української науки та культури доробку українського вченого.

Одним з перших на ювілей видатного історика відгукнулося львівське "Діло", відзначивши, що саме на шпальтах цієї газети з'явився перший твір молодого М.Грушевського. Йдучи за автобіографією вченого, автор ювілейного допису М.Лозинський вказав на головні життєві віхи львівського професора, підкресливши складність узагальнення його творчої праці – "діяльності такої великої та многосторонньої, що хроніка її виповнила би книгу". Далі автор розкрив перед читачем здобутки ювіляра на полі організації української науки в Галичині та на Наддніпрянщині, його педагогічну та освітянську працю, внесок у розбудову українського книговидавництва та журналістики. Поряд з вагомістю цієї праці для поступу українства, М.Лозинський побачив у ній не менш важливу соборницьку складову, постійне намагання М.Грушевського об'єднати поділене кордонами українство. Окремо автор зупинився на характеристиці Грушевського-політика, вказавши на його принциповість, послідовність і самозреченість у відстоюванні національних інтересів, через що вчений часто мав особисті неприємності. Закликавши співвітчизників гідно вшанувати заслуги ювіляра, М.Лозинський підкреслив: "Отся многостороння діяльність Грушевського [...] зробила його тим, чим він є тепер: найвизначнішим між сучасними українськими діячами по обох боках кордону" [395, с. 2].

У такому ж тоні на ювілей М.Грушевського відгукнулася наддніпрянська періодика. На шпальтах київської "Ради", прикрашеної портретом ювіляра, підкреслювалося: "Говорячи про 25 літній ювілей літературно-наукової діяльності М.С. Грушевського, мусимо насамперед зазначити, що обсяг цієї діяльності й її вага для українського суспільства такі значні, що [...] майже неможливо дати правдивий образ широкої, багатобічної і надзвичайно продуктивної праці великого історика, письменника і громадського діяча" [411, с. 2]. Тільки з певної часової перспективи, переконаний автор ювілейного нариса Д.Дорошенко, вдасться більш-менш адекватно оцінити заслуги львівського професора перед власним народом. Серед особливо важливих здобутків діяльності М.Грушевського в Галичині насамперед вказували перетворення НТШ на фактичну Академію наук та, зрозуміло, його працю над "Історією України-Руси", яку називали "справжнім монументом, який збудовав собі автор, і який являється солідною репрезентацією української науки перед ученим світом" [411, с. 3]. Окреслюючи масштабність і різновекторність діяльності ювіляра, автори дописів наголошували, що "немає питання якого-б він не торкався в своїх численних працях; немає інституції в життю якої-б він не приймав участі то як творець, то як ближчий співробітник; можна сказати, що й немає діла, до якого-б він не приклав своєї працюючої руки [...]. І то тут і там, і в нас і на Україні закордонній..." [588].

Особливий наголос українські оглядачі робили на соборницькій домінанті культурної та суспільно-політичної праці ювіляра [700; 725]. "Двадцять п'ять років діяльності Грушевського, – йшлося в редакційній статті "Ради", – утворили справжню епоху в історії нашого руху, зв'язавши найміцнішим зв'язком живої активної культурної роботи обидві частини української землі, поклавши міцні підвалини цій роботі у Галичині і в нас на Україні..." [228; 464]. Таке діяльне життя вченого та його самозреченість для українства, стверджували сучасники, забезпечили йому почесне місце у національному пантеоні поруч із Шевченком і Драгомановим. Авторитетність М.Грушевського у демократичному середовищі підросійської України засвідчував також той факт, що Київський Український

Клуб ушанував ювіляра урочистою вечерею, на яку були запрошені видатні представники українського національного життя [27].

Спеціальне зібрання, присвячене ювілею М.Грушевського, організувала петербурзька "Громада". Під час урочистого засідання було прочитано цікавий за змістом реферат "Проф. Михайло Грушевський і його наукова діяльність", згодом видрукуваний на сторінках київської "Ради". Його автор, відомий філолог і педагог Федір Слюсаренко, простежуючи певну наступність в інтелектуальній історії України, зазначив, що всього через п'ять років після смерті Шевченка народився М.Грушевський, котрий продовжив його національну працю – "сотворив науку нашу і цим самим дав нашому народові те чи інше місце серед західно-європейських культурних народів" [679, № 285, с. 2].

Переповівши, услід за автобіографією М.Грушевського, головні події життя та творчості ювіляра, Ф.Слюсаренко докладніше зупинився на висвітленні його наукових ідей, викладених в "Історії України-Руси". Тут, поряд із загальною характеристикою всієї праці, він зосередився на її концептуальних засадах, послідовно виявляючи, в чому запропонована українським ученим модель розходиться зі "звичайною" схемою східнослов'янської історії. Поділяючи теоретичні аргументи М.Грушевського, референт досить докладно відтворює суть його полеміки з російськими колегами довкола проблеми початків українського та російського народів. Чи не вперше в історіографії Ф.Слюсаренко влучно схоплює особливість сприйняття російськими вченими наукового доробку львівського професора, зауважуючи, що ними "визнається велика наукова вартість твору Грушевського, визнається ґрунтовність посилок, а з кінцевим висновком ніяк не можуть згодитись" [679, № 286, с. 2]. Окремо доповідач зупинився на національній значущості наукової та організаційної праці ювіляра, наголосивши, що значною мірою завдяки його зусиллям україністика утвердилася як самостійна галузь європейської гуманітаристики. Підсумовуючи доробок ювіляра на тлі поступу тогочасного українського культурного життя, Ф.Слюсаренко наголосив: "Троє імен об'єднують і концентрують рух український в другій половині XIX віку: Шевченко,

Драгоманов, Грушевський. Т.Шевченко словом своїм паленим розбудив, відновив і дав сили духові нашого народу; вигнанець політичний з Росії могутнє закликав пробуджене громадянство між люде – до світла західно-європейської культурної думки; Михайло Грушевський своєю "Історією" ввів нас в сем'ю європейських народів" [679, № 287, с. 3].

Відгукнулася на ювілей М.Грушевського й російська наукова періодика, акцентувавши передусім на солідності внеску українського дослідника у вивчення широкого кола проблем південноруської історії [726]. Свідченням зростання авторитету М.Грушевського в інтелектуальних колах Російської імперії стала також поява змістовних гасел у популярних російських енциклопедіях, де із симпатією писалося про наукову та громадську діяльність ученого [178; 123; 638].

Не втрачаючи надії подолати імперські обмеження щодо українських авторів, М.Грушевський використовував кожен чергову "відлигу" в національній політиці царату для популяризації українських домагань. Для ознайомлення зі своїми ідеями вже не тільки спеціалістів, але й ширшого кола зацікавлених читачів, що достатньо не володіють українською мовою, М.Грушевський запропонував російській аудиторії переклад першого тому своєї "Історії України-Руси". З цією метою він утретє переробив його зміст з урахуванням нових наукових здобутків. У передмові до видання М.Грушевський писав: "Підготовлюючи перший том "Історії України-Руси" для нового видання, я мав можливість в деяких випадках значно освіжити вказівки на літературу, а місцями й сам виклад..." [176, введение]. Про сумлінність, з якою вчений підійшов до підготовки російського видання, промовисто свідчать сторінки його щоденника за перше півріччя 1910 р. [196, с. 100-119].

Російська наукова періодика зацікавлено зустріла працю М.Грушевського [91, с. 1-2], про що свідчать численні рецензії у провідних історичних часописах. Зупинимося на найбільш характерних. Так, для "Вестника Европы" рецензію написав український історик М.Василенко. Рецензент докладно, за розділами, аналізує зміст книги, при цьому цілком солідаризується з історичною схемою

автора та його баченням генези українського етносу. Праця М.Грушевського, на його думку, є якісно новим етапом у дослідженні давньоруської проблематики та "незамінним посібником при вивченні історії давньої Русі". Сильними сторонами рецензованої роботи М.Василенко вважає повноту узагальнення історіографічних опрацювань, обережність автора при реконструкції подій давньоруської історії, критичне та виважене ставлення до різноманітних джерел. "Його строго критичне ставлення до матеріалу, намагання уникнути висновків там, де для цього немає достатньо підстав, – зазначає він, – надає твору особливої наукової цінності". Критик говорить також про вплив наукових ідей М.Грушевського на російську науку, зокрема на праці О.Преснякова [126].

Значно гострішими були відзиви представників російської науки, відтак поступово формулювалися ключові дискусійні проблеми, які напередодні Першої світової війни стали традиційними для українсько-російського історіографічного діалогу. Наприклад, П.Михайлов звинуватив М.Грушевського в тенденційності при зображенні генези українського народу та державності, намаганні "пов'язати долю Русі та України в єдине ціле, розгорнути їх з єдиного історичного клубка". Він полемізує також з поглядами М.Грушевського на характер міграції слов'ян із заходу на схід, відстоюючи слушність теоретичних засад "звичайної схеми" російської історії. Незважаючи на зауважені дискусійні моменти та критичність щодо багатьох концептуальних тез М.Грушевського, рецензент підкреслив важливий креативний вплив праці на подальше обговорення давньоруської проблематики [463].

Із критичними зауваженнями П.Михайлова перегукувалася й рецензія О.Кізеветтера. Про саму працю оглядач відізвався прихильно, назвавши її "значною і надзвичайно цінною", зробленою "твердою рукою справжнього майстра". Як і інші російські рецензенти, він також зауважив надмірну категоричність українського вченого у твердженнях "про межі слов'янської прабатьківщини, про південне походження імені "Русь", про малоросійство давньослов'янського придніпровського населення". Проте зауважив, що проблеми етногенези та державотворення в добу східноєвропейського

середньовіччя належать у науці до "вічних" і їх навряд чи коли-небудь вдасться однозначно розв'язати з огляду на скромні можливості доступних джерел. А тому гіпотези М.Грушевського мають повне право громадянства, тим паче, що стимулюють поживлення дискусій у середовищі фахівців, змінюють ракурс погляду на саму проблему. Рецензент, як і інші оглядачі першого тому, високо оцінив фахову майстерність М.Грушевського, повноту зібраних ним джерел та опрацьованої історіографічної літератури [335].

Розлогою рецензією на перший том "Історії України-Руси" відреагував і знаний російський дослідник середньовічної історії Східної Європи Олександр Пресняков. Його оцінки першого тому "Історії" М.Грушевського цікаві з огляду на певну солідарність з ідеями українського вченого про необхідність рівноправного вивчення історичного минулого трьох східнослов'янських народів. Щоправда, як довели сучасні дослідники, цих учених не можна вважати цілковитими однодумцями щодо розуміння етнічних процесів на східноєвропейських теренах [1227]. Цінність рецензованої праці, на переконання оглядача, полягає у ґрунтовному опрацюванні широкого кола джерел та літератури, використанні пізнавальних можливостей археології, антропології та порівняльного мовознавства, внаслідок чого та представляє собою "сучасний підсумок здобутого колективною працею у цій галузі знання, що відрізняється значною повнотою та ретельністю". О.Пресняков підкреслює обережність і критичність М.Грушевського при інтерпретації джерел та реконструкції подій східноєвропейського минулого, виваженість його висновків. Загалом високо оцінюючи фаховий рівень рецензованої праці, О.Пресняков полемізує з автором щодо низки дрібних проблем, закидає йому деяку категоричність у висновках, надмірне захоплення раціоналістичним моделюванням, що перетворює "логічно можливе на історично дійсне" [575].

Достатньо гостро на появу "Киевской Руси" М.Грушевського відреагували представники правомонархічного табору, побачивши в книзі загрозу для сповідуваної ними теорії "єдинства руссакого народа". Критиці викладених у праці тез було присвячено окреме засідання київського "Клуба Русских

Националистом", на якому професор І.Сікорський прочитав доповідь "Русские и украинцы (Глава из этнологического катехизиса)". Як свідчить назва доповіді, І.Сікорський зосередився на критиці етнологічної теорії М.Грушевського, заперечивши обґрунтовану в книзі концепцію самостійності українського народу як окремої етнічної групи, що за багатьма антропологічними параметрами відрізняється від сусідніх етносів. Навівши низку своїх аргументів, отриманих на підставі порівняння антропометричних даних населення північноросійських та українських губерній, автор дійшов висновку, що "Україна" та "Українці" – це термін радше географічний і політичний, але не антропологічний чи етнічний. Очевидно, що частина території південносхідної Європи без належних підстав відведена пр. Грушевським під "Україну", а її населення зараховане до "Українців", але ці Українці антропологічно нічим не відрізняються від російського населення" [630, с. 12-13].

Далі І.Сікорський докладно обґрунтовує власну теорію етногенезу на східноєвропейському просторі, доводячи, що будь-які твердження про існування окремого українського народу та його мови недоречні. Патетично полемізуючи з українським ученим та відкидаючи його інтерпретацію історичної долі топонімів "Русь" та "Україна", автор стверджував: "Проф. Грушевський хоче замінити для нас історію політичними вченнями. Можливо, комусь дуже необхідно, щоби Росія в своєму минулому була Україною, а росіяни українцями, та тільки цього ніколи не було насправді" [630, с. 53]. Доповідь І.Сікорського, що оперував численними науковими даними, була з великим зацікавленням сприйнята в правомонархічному таборі та розрекламована в численних чорносотенних виданнях [530, с. 140-144].

Успіх перекладного першого тому "Історії" на російському книжковому ринку та неабияка увага спеціалістів до видання дали імпульс М.Грушевському продовжувати роботу в цьому напрямку. Для наступних перекладів учений обрав томи "козацького циклу", оскільки їх українським виданням жваво зацікавилися російські дослідники. Пояснюючи мотивацію свого вибору для перекладу саме козацької частини "Історії України-Руси", М.Грушевський у передмові зазначив:

"Явище це (козацтво) – голосне, ефектне, найбільш ефектне зі всього українського життя від його початку і до нашого часу, дуже швидко привабило до себе увагу іноземців і вони намагалися в'яснити історію появи цієї оригінальної козацької стихії" [582, с. 5].

Численні рецензії у російській науковій періодиці засвідчили, що зі своїм вибором учений не помилився. Д.Дорошенко на сторінках московського журналу "Украинская жизнь" підкреслив наукову та популяризаторську вартість нової книги львівського професора, котра "підсумовує те, що зробила до цього часу наука для з'ясування питання про виникнення козащини та її історію". Рецензент підкреслив самостійність і глибину представленої у книзі наукової реконструкції, досконалість опрацювання широкого кола джерел та літератури. Книга М.Грушевського – це, за його словами, "останнє слово науки" з питань історії козащини [213, с. 96]. Водночас він висунув низку зауважень щодо структури книги та організації матеріалу, а також дорікнув авторові у відсутності в ній історико-географічної карти при описі колонізаційних процесів.

Російські історики також привітали появу перекладу праці М.Грушевського, що знайомила не лише з незнаним джерельним матеріалом, але й представляла новий погляд на таку важливу наукову проблему, якою була історія козащини. Вони слушно наголошували, що неможливо адекватно оцінити ключові події російської історії без розуміння історичних процесів, що відбувалися по сусідству, особливо в українських землях. "В історії України, – зазначав Г.Вернадський, рецензуючи книгу М.Грушевського, – зустрічаються та зав'язуються в складний вузол нитки Московської, середньоевропейської та східної культури. Розгадку та початок багатьох культурних явищ Московської держави ми повинні шукати на Україні" [133, с. 462]. Аналізуючи зміст "Історії української козащини", рецензент наголосив на ґрунтовності опрацювання та широті залучених джерел. Не з усіма висловленими в книзі положеннями Г.Вернадський погоджується, проте зазначає, що "загальне значення книги М.С.Грушевського безспірне", а сама вона "є необхідним посібником для всіх тих, хто цікавиться минулим нашої країни".

Найбільш суттєвий закид оглядача стосується нерівномірності простеження автором культурних впливів на історію України: мається на увазі надмірне захоплення східним вектором (Кримом та Туреччиною) та Польщею, натомість Угорщина та германський світ значною мірою згадані лише побіжно. Осторонь залишена, підкреслює Г.Вернадський, й Московська Русь, "хоча проф. Грушевський говорить про Москву достатньо багато". З позиції прихильника "звичайної схеми" він вважає, що причиною такої недостатньої уваги є роздільне тлумачення автором історичної долі та культурного життя українців і росіян, що збіднює загальну картину східноєвропейського минулого. "Не роз'єднуючи, – підкреслює він, – а поєднуючи вивчення північної та південної руських культур, зрозуміємо ми їхню історію та їх сутність" [133, с. 463].

Оглядачі традиційно підносили фаховий рівень праці, відзначивши, що "для осіб, котрі не вміють читати українською мовою або користуватися українською літературою, книга, що з'явилася, є великою цінністю, відкриває нові перспективи в історії козацтва" [583]. Схвалення отримав також науковий апарат "Історії" – "завжди складний, стрункий та повчальний у проф. Грушевського". Доступності книги для пересічного читача, писали критики, сприятиме й добра мова перекладу та легкість стилю. В аналогічному піднесеному тоні російська критика сприйняла наступний перекладний том історії козащини. На сторінках "Вестника Европы" підкреслювалося, що "матеріал наведено вичерпний, його розробка вносить нові кути зору, дає повноту картини життя того часу" [416].

Наступні частини "козацького циклу" мали чи не ще більший резонанс, оскільки в них описувалися події, що безпосередньо передували вибуху козацької війни під проводом Богдана Хмельницького. Така чи інша інтерпретація подій Хмельниччини (згідно з термінологією М.Грушевського), що, за словами вченого, перекроїла карту Східної Європи на користь Москви, окрім суто наукового інтересу, завжди мала помітне суспільне зацікавлення. На цьому наголошували практично всі оглядачі першої частини восьмого тому "Історії". На їхнє переконання, автор традиційно майстерно опанував джерела та літературу, подав цілісну та науковообґрунтовану картину переддня

Хмельниччини, тим самим заклав українську історіографічну традицію у висвітленні досліджуваної доби.

Білоруський учений В.Пічета підкреслив: "Новий том праці М.С.Грушевського відрізняється звичними перевагами: дивовижне знання матеріалу та літератури поєднується з майстерним викладом – опуклим, яскравим, образним. До того ж сам автор дуже обережний у своїх висновках, завжди обґрунтованих та таких, що ніколи не дають більше, аніж дає сам матеріал. Ця документальність і складає головну силу всіх праць М.С.Грушевського. Боротися з ним супротивникам його ідеологічних поглядів можна тільки у всеозброєнні знання всього матеріалу, на вивчення якого було витрачено десятки років" [544, с. 129].

Майже так само про нову книгу М.Грушевського писав М.Василенко. Назвавши першу частину восьмого тому піонерською працею, він показав, що нового в джерельному та концептуальному плані вніс автор "Історії України-Руси" в осмислення причин козацької революції. Загалом же, наголосив дослідник, новий том "являєть ся не тільки цінним вкладом в науку, але й тим фундаментом, на якому будуватимуть ся нові досліди з обсягу української історії взагалі і козащини спеціально" [122, с. 84]. Відзначаючи високий науковий рівень праці, рецензенти також вказували на її літературні прикмети, завдяки яким книга здобула визнання серед широкого кола читачів [264, с. 377; 446].

Якщо російські історики "козацькі томи" "Історії України-Руси" сприйняли загалом прихильно, не забуваючи принагідно підкреслити позитивний внесок українського козацтва та особисто Хмельницького у зростання могутності Московської держави, то з тієї ж причини козакознавчі студії М.Грушевського зазнали нищівної критики у середовищі польських дослідників, котрі наголошували на фатальності козацьких рухів для долі Речі Посполитої. Цей приклад є одним з найбільш яскравих стосовно кристалізації національних традицій інтерпретації ключових постулатів української Кліо та поглядів її тогочасного лідера. Серед польських істориків козакознавчі студії М.Грушевського протягом тривалого часу аналізував яскравий публіцист,

етнограф та історик Францішек Равіта-Гавронський. Він присвятив науковим і публіцистичним працям українського вченого й окремі розлогі критичні статті, і чимало сторінок в узагальнювальних працях, слушно вбачаючи в М.Грушевському не так кабінетного вченого, як ідеолога українського національного життя.

Про головну працю українського дослідника йдеться в розлогій статті Ф.Равіти-Гавронського "Професор Грушевський та його "Історія України-Руси", в якій основний фокус уваги зосереджений на томах, присвячених козацьким часам, хоча нерідко автор сягає й інших частин "Історії" для підтвердження своїх висновків [928]. У характерному для нього іронічному тоні дослідник показує інтерпретацію М.Грушевським початків та генези козаччини, а також її ролі в історії українського народу. Він назагал віддає належне працьовитості та ерудиції українського колеги. Пише також про поважну фактологічну базу праці та правильно вибудовану хронологію подій. Цей своєрідний "кістяк" роботи закликає залишити, а все решта, тобто авторську інтерпретацію подій, фактів і явищ історії козаччини, однозначно відкинути як речі тенденційні, ненаукові, надмірно суб'єктивні, спричинені "націоналістичним становищем автора".

Змальовуючи в темних тонах минуле козаччини та показуючи її виключно руйнівний вплив на суспільство Речі Посполитої (без розмежування народності та віросповідання), рецензент стверджує, що в праці М.Грушевського "над історичною логікою вивищується сьогоднішня політична думка". У результаті такого послугування політичними міркуваннями, стверджує критик, історія козаччини в праці М.Грушевського постає "єдиним актом оскарження Польщі", а "ватаги бандитів" перетворюються на шляхетних лицарів, які мету свого життя вбачали в захисті українського населення. Причиною такого спотворення історичного минулого, вважає Ф.Равіта-Гавронський, є "школярська" методологія автора, що полягає, з одного боку, в упередженості до аргументів опонентів, з іншого – у відсутності логічного зв'язку між вихідними фактами та проголошеним висновком, намаганням підтасувати фактаж під заздалегідь сформульовану тезу та вибудовану конструкцію. Не задовольняє рецензента й

мовний бік, причина – у "юності" української мови, неусталеності її поняттєвого апарату, що зробило стиль "Історії" "надмірно важким".

Найбільше закидів у Ф.Равіти-Гавронського до термінології М.Грушевського: абсолютно неправомірним він вважає вживання терміна "Україна-Русь", особливо недоречним це виглядає в контексті східноєвропейської історії доби раннього середньовіччя. Прикметно, що з'ясовуючи мотивацію українського вченого при конструюванні нової історичної термінології, Ф.Равіта-Гавронський наголошує на його політичних "державницьких" (підкреслено нами – авт.) аспіраціях, з яких логічно витікають "історичні" й "територіальні" претензії до Росії, Австро-Угорщини та Польщі в її кордонах XVIII ст. Відтак польський дослідник наголошує на штучності реконструйованої М.Грушевським моделі історії українців у такій далекій ретроспективі та в межах так широко окресленої етнічної території [1237, s. 88-89].

Останню тезу Ф.Равіта-Гавронський активно розвивав у своїх численних публіцистичних працях, наголошуючи на слабкості та нерозвиненості культурного й національного життя українців (останніх принципово все життя називав русинами), що не готові ще до активного суспільно-політичного життя, оскільки не усвідомлюють вповні власних потреб [1240]. Унаслідок такої слабкості, вважає Ф.Равіта-Гавронський, народ некритично сприймає політичні ідеї українських діячів і передусім М.Грушевського – "соціаліста з переконання" [926; 823]. У своїх працях він не шкодує місця для дошкульних характеристик української еліти, змальовуючи її представників як аморальних і корисливих інтриганів, цілком байдужих до долі свого народу. При цьому дослідник не обмежується лише своїм часом, а сміливо сягає в глибину століть. Так, характеризуючи діяльність українських гетьманів після Хмельниччини, він зазначає: "Ми оглянули заледве півстоліття, а скільки в ньому сваволі, зради, вбивств. Робилося то не в ім'я добра народу, не в ім'я державної окремішності, не в обороні втрачених прав, а лише з бандитського неспокою, з браку ясної мети перед собою, будь-якої іншої, аніж власна" [926, с. 568].

Політичні традиції гетьманів, переконаний Ф.Равіта-Гавронський, продовжують українські діячі початку ХХ ст. [927, с. 18]. Це особливо небезпечно напередодні неминучого конфлікту на європейській арені, у ході якого українці, очолювані такими "авантюристичними" провідниками, неодмінно виступлять, передбачливо вказував він, проти гегемонії поляків у Східній Галичині [1239]. Зауважимо, що негативні оцінки, якими Ф.Равіта-Гавронський характеризував ідеї М.Грушевського, були поширені польським ученим на весь загал українських істориків і суспільних діячів, саме в їхній діяльності вбачали загрозу для майбутнього Польщі [1238]. З аналогічними поглядами Ф.Равіта-Гавронського солідаризувалися й інші польські оглядачі тогочасної української наукової літератури [947, с. 19; 923].

Попри активну науково-дослідницьку та організаційну роботу, М.Грушевський і надалі тримав руку на пульсі популяризації української історії та культури серед широкого кола читачів. 1906 р. з'явилося друге видання популярного "Нарису історії українського народу". Численні полемічні зауваження, висловлені в рецензіях на перше видання праці, змусили М.Грушевського давати необхідні пояснення та відповіді, що й було зроблено ним у передмові до її оновленої публікації. Автор із задоволенням відзначив, що книгу, за незначними винятками, з великою симпатією зустріли і спеціалісти, і широкі читацькі кола. Далі вчений дав відповіді на найбільш поширені в літературі закиди та висловлені побажання. Прислуховуючись до зауважень стосовно розташування матеріалу, зазначає М.Грушевський, він, з певними застереженнями, вніс відповідні правки до другого видання. Так, ідучи назустріч побажанням збільшити другу частину книги, присвячену історії останніх трьох століть, М.Грушевський, однак, не погоджується зменшити першу її частину. Це, на його переконання, суперечило б самій меті книги – дати цілісний нарис української історії, а також утруднювало б розуміння генези багатьох історичних процесів нового часу. Тому в другому виданні обсяг праці було збільшено кількома новими розділами. Відзначимо, що враховуючи побажання, у третьому виданні книги автор знову збільшив обсяг другої частини [203, предисловіе].

На інший блок зауважень, що торкаються історичної схеми, на якій побудована праця, М.Грушевський окремо не відповідає, а відсилає опонентів до своєї відомої статті, опублікованої в академічному збірнику. Так само вчений не вважає за потрібне докладніше зупинитися на пошуку додаткових аргументів стосовно приналежності цивілізаційного спадку Київської Русі, рекомендуючи зацікавленим перші томи великої "Історії". І хоча М.Грушевський погоджується дещо пом'якшити свою риторичку, разом із тим зазначає, що "по суті не почуває для себе можливим змінити що-небудь у сказаному про засвоєння великоруським племенем продуктів київського життя" [202, с. VI]. Ще одне побажання критики історіографічного плану – про потребу наводити докладні огляди літератури порушених проблем – автор теж відмовляється виконати, вказуючи, що це значно збільшить обсяг і вартість книги, а також суперечить популярному характеру видання. Докорінних змін зазнав мовностилістичний бік праці. Ґрунтовність проведеної у цьому напрямку роботи засвідчує щоденник М.Грушевського за червень-липень 1905 р., в якому знайшла відображення щоденна редакторська праця вченого над другим виданням книги [195, с. 57-64].

Порівняння двох варіантів "Нарису" дозволяє ствердити, що структурні, стилістичні та мовні недоліки першого видання були виправлені. Передусім суттєво було розширено зміст другої частини праці, де висвітлювалася історія українців нового часу, та додано два нових розділи; було виправлено стилістику та мову викладу; автор поміркованіше презентував ті наукові проблеми, які ще не здобули консенсусу в науці. Переваги другого видання над попереднім були відзначені практично всіма оглядачами. Так, С.Томашівський, порівнюючи зміст двох видань, зауважив: "Не станемо обговорювати усіх тих доповнень, хоч і як вони інтересні, бо се забрало би багато місця, скажемо тільки, що вони, разом із деякими важними перемінами і з мовно-артистичними переробками, дають нам новий підручник української історії, який повинен без усякого сумніву знайти ще прихильніший осуд і ще більший попит, ані-ж перше видання".

Про позитивні зміни у другому виданні писали й оглядачі російських історичних часописів. Наприклад, на сторінках "Исторического вестника"

значалося: "Найбільш слабкі частини першого видання настільки виправлені, що навіть без підрядкового порівняння помітні сліди серйозної авторської праці. Передусім треба відзначити чистоту мови, яка в першому виданні хибувала малоруськими зворотами" [59, с. 604]. Рецензенти одностайно зійшлися на важливості появи "Нарису", його затребуваності суспільством; писали про науковий та об'єктивний тон автора, що спромігся гострі питання українсько-російських взаємин висвітлити толерантно та відсторонено [400; 215]. "Його книга, – йшлося у рецензіях, – не повинна образити нікого, окрім хіба що шовіністів" [59, с. 604].

Розширення М.Грушевським аргументації на користь власної історичної схеми спричинило її подальше обговорення. У більшості рецензій неодмінно наголошувалося на оригінальності погляду вченого на минуле східноєвропейського середньовіччя. Наприклад, на сторінках московського "Українського вестника" читаємо: "У науці та в звичайному вжитку панувала офіційна "схема" російської історії... [...] Вся праця пр. Грушевського служить науковим запереченням цієї псевдонаукової "схеми" [221, с. 196]. Наслідком розгорнутої в літературі полеміки довкола історичної схеми львівського професора став пошук наукового компромісу між прихильниками "звичайної" схеми та представниками української національної історіографії. Один з варіантів такого компромісу запропонував С.Томашівський. На його думку, "остаточно згода між Українцями і Москалями на сьому пункті [про спадщину Київської Русі – авт.] вповні можлива, а то така, що т. зв. київський період стане спільним історичним добром обох народностей, так само, як історія Франконії V–IX ст. стала спільним історичним добром народів німецького і французького, між якими нема ніяких суперечок на тому полі".

Успіх "Нарису історії українського народу" був настільки великим і в колі спеціалістів, і серед читачів, що книгу удостоїли престижної премії графа Уварова при Академії наук. Офіційний відзив про саму працю та коротку характеристику наукової діяльності М.Грушевського зробив Д.Корсаков. Він, зокрема, писав, що вся наукова творчість українського вченого є послідовною

розробкою ідей його вчителя В. Антоновича та інших українських істориків ХІХ ст. Він високо оцінив наукові здобутки М. Грушевського, підкреслив об'єктивний тон його праць, підніс вартість розгорнутої у Галичині археографічної та науково-організаційної діяльності. Рецензент поставив перед собою завдання докладно проаналізувати провідні тези праці.

У зв'язку із цим особливу увагу критик звернув на концептуальні засади книги, викладені в передмові та вступі. Він загалом погоджується з головними тезами М. Грушевського і все ж зауважує їхню недостатню обґрунтованість та певну категоричність. До таких дискусійних моментів праці М. Грушевського він, як і решта російських істориків, відніс історичну схему вченого, його реконструкцію початків українського народу та погляд на цивілізаційну спадщину Київської Русі. Щоправда, критик визнав, що на більшість порушених М. Грушевським спірних питань генези етнічних та політичних процесів у східноєвропейському регіоні неможливо, з об'єктивних причин, дати однозначну відповідь, оскільки джерельна база є достатньо скромною та не передбачається її суттєве розширення. "Відзначені з мого погляду невірності в деяких твердженнях М. С. Грушевського, – писав Д. Корсаков, – які, по суті, є лише необґрунтованими припущеннями, залежать від його бажання бачити не тільки історичну можливість, але історичну достовірність у такі століття віддаленого від нас минулого, до яких не в змозі досягти світло історії" [358, с. 489].

Рецензент також вказує на окремі неточності у тексті книги. Утім, поступове – від століття до століття – збільшення джерельної бази для вивчення української історії позитивно позначається, на думку оглядача, на обґрунтованості висловлених у "Нарисі" тез. Особливе схвалення у відзиві отримала висвітлена М. Грушевським історія козаччини: "Історія українського народу за ХVІІ ст. викладена п. Грушевським дуже цікаво і з новим висвітленням" [358, с. 493]. Цікавим, на думку критика, є опрацювання львівським ученим наступних ХVІІІ і ХІХ століть. Загальний висновок рецензента звучить вельми прихильно: "Нарис історії українського народу" є найновішим і в наш час єдиним на

загальноросійській мові оглядом всього ходу південноросійської історії від найдавніших часів до кінця XVIII ст." [358, с. 498].

Рецензія Д.Корсакова є промовистим свідченням тих поступових змін у російській історичній науці, які відбулися на початку XX ст. під впливом здобутків української Клію. Ці зміни бачимо і в плані концептуально-термінологічному – критичного сприйняття та засвоєння українського бачення східноєвропейської історії, а також нової термінології (передусім топоніма "Україна" замість "Південна Росія" чи "Малоросія"), і в аспекті тематичному – визначення широкого кола наукових проблем (поза місцевою історією), у вивченні яких пріоритет було визнано за українськими вченими.

1911 р. у Петербурзі вийшло друком третє видання "Нарису". Його, як і попередні випуски книги, прихильно зустріла наукова критика. Оглядачі схвалили перенесення акценту авторської уваги в книзі на період XVII–XIX століть. Традиційно полемізуючи з історичною схемою М.Грушевського, рецензенти відзначили, що його гіпотеза обґрунтована повно та всебічно, а опис подій – яскравий та доказовий, що приваблює пересічного читача [640].

Широкій читацькій аудиторії було адресовано низку популярних праць М.Грушевського, що швидко завоювали визнання і фахівців, і широкого кола читачів, незважаючи на конкуренцію (подібні книги вже вийшли з-під пера О.Єфименко та М.Аркаса). Так, невелика книжечка "Про батька козацького Богдана Хмельницького" була присвячена героїчній добі українського минулого та в доступній формі змальовувала перебіг козацької війни крізь призму особи великого гетьмана. "Книжка, – вважали критики, – написана тепло, живо і в такій приступній формі, що кожний і найтемніший зможе її зрозуміти" [405, с. 633].

Серйозніші науково-популяризаторські завдання ставив М.Грушевський до "Ілюстрованої історії України". У розлогій передмові до книги автор писав, що презентує її як подяку українському громадянству, котре "привитало мене з двадцяти-пятилітєм моєї письменницької діяльності". Далі вчений навів своє цікаве бачення мети видання та завдань наукової популяризації: "Хотів я дати громадянству книгу, написану легко і приступно, оживлену образами минулого

життя, уривками нашої старої творчості, нашої словесності і знімками цікавих предметів старого побуту, портретами давніх українських діячів, картами і планами вікопомних подій" [206, с. 3]. З огляду на популярне спрямування видання, М.Грушевський максимально спрощує виклад, уникаючи значної кількості імен і дат і перенісши спеціальну інформацію в реєстри і таблиці наприкінці книги. Пояснюючи свій підхід до добору ілюстративного матеріалу, автор зазначає, що "дійсний старовинний предмет вводить сучасного чоловіка в старе жите далеко краще і живійше, ніж довгі описи і всякі новіші фантазії; стара гравюра, малюнок, незалежно від того, що вони представляють, дають нам іще взірець тодішньої техніки, артистичної творчості, художнього зрозуміння" [206, с. 4]. Цікаво, що М.Грушевський використав у праці лише автентичні зображення, уникаючи "всякої фантастичности".

Українські оглядачі "Ілюстрованої історії України" підносили її високу наукову вартість, яка полягала в послідовному проведенні через увесь текст оповідання тези про нерозривність українського історичного процесу від доби раннього середньовіччя до початку ХХ ст. [612; 433]. Ця теза, наголошували вони, поступово проникає і в російські навчальні книги. Та попри такий суто науковий характер, рецензенти підмітили і високі літературні прикмети праці, майстерне володіння автором пером оповідача [375; 299, с. 536].

Оглядачі "Ілюстрованої історії України" осібно зупинялися на ілюстративному оформленні праці, зауважуючи, що вміщені в ній малюнки мають цілком самостійну наукову та виховну вартість, оскільки дібрані зі смаком та знанням предмету [263, с. 130]. Критика одностайно схвалила той факт, що М.Грушевський при доборі ілюстрацій зосереджується виключно на автентичних пам'ятках мистецтва. Це вигідно вирізняло "Ілюстровану історію України" з-поміж інших подібних за жанром праць, передусім популярної книги М.Аркаса. Такий підхід, зазначав оглядач журналу "Искусство", повинен стати взірцем для інших авторів. Він, зокрема, писав: "В цій книзі ми маємо серйозний досвід нового роду. Доля її покаже, що потрібно для публіки – романтична фантастика чи строго фактична ілюстрація, задоволення визначених вимогами даного

моменту естетичних попитів – чи задоволення освіченого естетичного смаку, що вміє знаходити цікаве та чудове в історичних пам'ятках далекого минулого" [107, с. 249]. На жаль, з поля зору дослідників чомусь випав мистецький бік наукової та популяризаторської творчості М.Грушевського, хоча сам учений, як відомо, приділяв йому неабияке значення. Такі студії, безперечно, лише збагатять грушевськознавство цікавими знахідками.

Поява "Ілюстрованої історії України" була помічена й далеко поза українським читацьким середовищем. Так, празький "Časopis Musea Království Českého" відгукнувся на нову працю М.Грушевського рецензією К.Кадлеца. У ній чеський учений говорить про важливість науково-популяризаторської діяльності львівського професора, що сприяє кращому інформуванню не лише українського суспільства, але й представників інших народів, зацікавлених українською справою. Коротко зреферувавши зміст всієї книги та відзначивши ґрунтовність авторської оповіді, рецензент особливу увагу звернув на опрацювання М.Грушевським історії козаччини. На думку К.Кадлеца, це кращі сторінки у праці, бо наводяться не лише невідомі факти, а дається їх якісно нова інтерпретація [868, s. 177-178]. Схвалення також, на думку оглядача, варта художня досконалість авторської оповіді, доступність книги для пересічного читача. Припало до смаку К.Кадлецу й ілюстративне оформлення праці, що дозволяє суттєво доповнити читачеві свої враження від прочитаного. "Вартість книги Грушевського, – резюмує критик, – полягає не лише в тому, що написана популярно словом ясним та загальнозрозумілим, а передусім у тому, що написав її найкращий знавець українського минулого" [868, s. 178].

Комерційний успіх "Ілюстрованої історії України" на читацькому ринку (перший наклад у 6000 екземплярів розійшовся протягом року) сприяв кількаразовому перевиданню книги та її значному поширенню серед народу, а також підштовхнув професора до реалізації перекладного проекту – видання російськомовного варіанту цієї праці. У передмові до російського видання сам професор пояснював: "Зважаючи на інтерес, пробуджений цією книгою [йдеться про українське видання – авт.] в широких колах інтелігентних і просто

грамотних читачів-українців, з'явилась думка зробити це видання доступним також і для читачів, котрі цікавляться минулим України, але не володіють достатньою мірою українською мовою або просто не при звичаєні до читання українською мовою" [175, предисловіє].

Рецензенти сходилися на тому, що найкращі риси українського варіанту – науковість, об'єктивність, літературне і мистецьке оформлення – перейшли й до російського видання [212; 900; 127]. Особливо це впадає у вічі, наголошували вони, коли порівняти працю львівського професора з книгами О.Єфименко та М.Аркаса. Критики схвально відгукнулися на розкриття М.Грушевським особливостей культурного та політичного життя на українських землях. На сторінках російського педагогічного часопису "Русская школа" йшлося: "Все культурне та політичне життя України оживає в книзі талановитого професора, починаючи з доісторичних археологічних даних і закінчуючи нарисом сучасного українського руху. [...] Культура та політичне життя представлені настільки повно і настільки підтвержені точними даними, що праця ця може сміливо посісти почесне місце в історії слов'янських народів і земель" [613].

Оглядачі також акцентували вагоме просвітнє значення "Ілюстрованої історії України". У петербурзькому часописі "Речь" читаємо: "Російський читач отримує, отже, можливість не лише познайомитися з науковим викладом історії українського народу в її цілісності, але й більш свідомо поставитися до українського питання, переконавшись, що сучасне українство не є довільною вигадкою якоїсь горстки фантазерів, але органічним результатом історичного процесу" [469].

Принагідно акцентувалося, що загальний стан української історіографії у плані наукового опрацювання окремих проблем та цілих періодів не міг не позначитися на відповідних місцях книги самого М.Грушевського і на описовості її стилю. Так, значно ґрунтовніше, на думку оглядачів, у книзі виписано давній та литовський періоди, а також питання, пов'язані з культурно-релігійним життям в Україні, що мають тривалу традицію наукового опрацювання. Високим фаховим рівнем викладу відзначені й ті проблеми, в

розробку яких сам учений зробив помітний внесок. Серед останніх рецензенти одностайно називали історію козаччини. Водночас характеристика економічного, правового та суспільного життя українського народу, особливо доби Гетьманщини, дещо схематична. І все ж загальне сприйняття праці було досить прихильним. Так, М.Василенко зазначав: "Можна, безперечно, не погоджуватися з окремими висновками проф. Грушевського, можна з ними полемізувати, але не можна заперечувати того факту, що всі вони побудовані на науковому ґрунті, широкому знанні та вивченні історичного матеріалу" [128].

Серед численних та різнопланових рецензій на історичні праці М.Грушевського загалом і на його "Ілюстровану історію України" зокрема окреме місце посідає критичний огляд російського історика-марксиста М.Рожкова. Оскільки це перший відомий аналіз історичних поглядів М.Грушевського з позицій історичної теорії марксизму, зупинимося на критичному виступі М.Рожкова докладніше. Уже на самому початку огляду рецензент зазначає, що дивиться на працю Грушевського як на цікаву пам'ятку українського "лівого націоналізму", а на автора – як на "засліпленого націоналістичним ентузіазмом" [602, с. 119].

Саме ці обставини, на переконання критика, зумовили численні слабкі моменти книги. Серед останніх він називає сепаратний розгляд внутрішньої та зовнішньої історії; хибне зображення генези українського народу та української державницької традиції; недооцінку економічної складової історичної еволюції; невірне розуміння економічних та соціальних законів людського поступу; національне, а не класове пояснення низки культурних, суспільних та економічних явищ тощо. "Повсюди, – резюмує рецензент, – п. Грушевський засліплений своїм культом національності, підміняє класову підвалину національною".

Акцентуючи на "дрібнобуржуазності" історичних поглядів М.Грушевського, рецензент усе ж віднаходить і сильні моменти його праці. Такими для нього є зображення розвитку сільського господарства на українських землях XVII ст., генези козаччини, боротьби козаків із польським гнітом. Імпонує рецензентові

також мовне, літературне та мистецьке виконання книги. "Загалом, – підсумовує М.Рожков, – варто рекомендувати книгу п. Грушевського читацькому загалові: вона цікава та важлива як сама по собі, своїм змістом та малюнками, так і як певне літературне явище, що відбиває важливий струмінь суспільного руху в російській та зарубіжній Україні" [602, с. 121].

Виступ М.Рожкова своєю загостреною ідеологічно-класовою спрямованістю привернув увагу оглядачів українського інтелектуального життя. Так, у журналі "Украинская жизнь" з приводу рецензії М.Рожкова було зауважено: "Рецензент відкидає деякі погляди українського вченого на розуміння подій української історії, але протиставлені їм погляди самого рецензента надто догматичні та аподиктичні, щоб могли мати силу переконливості. В окремих випадках п. Рожков проявляє себе вже не як історик, з яким можна погоджуватися або сперечатися, а радше як людина певної партії" [393].

Популярність "Ілюстрованої історії України" серед українських і російських читачів підштовхнула деяких ідейних однодумців М.Грушевського (А.Жука, В.Степанківського, Л.Юркевича, В.Липинського, В.Кушніра) до ідеї перекладу цієї праці європейськими мовами з метою популяризації української проблеми в світі. Так, відомими є заходи довкола англійського перекладу книги. Ініціатором цього проекту, як і у випадку з російським "Нарисом", виступив В.Степанківський [162, с. 652-655]. Проте на заваді реалізації задуму, як і тоді, стали невігідні фінансові умови, на яких англійські видавці погоджувалися друкувати книгу М.Грушевського [1023, с. 89-90].

Успіх науково-популярних праць М.Грушевського (як російською, так і українською мовами) серед широкої читацької аудиторії засвідчив брак літератури, в якій подавався б науковий і водночас адаптований до рівня пересічного читача узагальнений обсяг знань про українське минуле. Задовольняючи зростаючий попит, учений видав окремими книгами ще кілька науково-популярних нарисів, що, за словами В.Дорошенка, "становлять могутню зброю національного усвідомлення і самопізнання серед широких верств нашого громадянства" [249, с. 297].

Ці праці прихильно зустріли і в українських, і в російських фахових колах. Підносилися наукова новизна та оригінальність запропонованого автором погляду на історичні події та явища, їх майстерне літературне зображення, емоційність і загальнодоступність викладу; особливого схвалення здобуло ілюстративне оформлення видань [349; 405; 214]. Обговорюючи науково-популярні твори львівського професора, критики підкреслювали, що йому не лише вдалося уникнути властивих для більшості праць такого роду схематизму та поверховості в зображенні історичних подій, а, що важливіше, "звернуто увагу на ті внутрішні пружини, од яких залежало в значній мірі, в який бік і з якою силою поверталось колесо історії [...]. Перед очима читача проходить українське громадянство, з століття в століття, з одної історичної доби в другу, і читач яскраво бачить, які помилки найбільш шкодили культурному і громадянському розвиткові нашого народу, які причини були тому, що в іншу добу українська нація піднімалася на чималу моральну височінь, а потім знову підупадала..." [116, с. 100-101].

Відзначаючи значущість освітнього та пізнавального впливу науково-популярних книг М.Грушевського, українські оглядачі наголошували на виховній та національно-консолідуєчій вазі популяризаторської праці дослідника. На сторінках педагогічних галицьких видань читаємо: "На російській Україні зроблять популярні праці проф. Грушевського [...] просто епоху, в австрійській збільшать національну свідомість, викрешуть з молодіжи тисячні ряди борців і, що найголовніше, закріплять нерозривним ланцюхом національно-культурну спільність нашої закутини з пнем нашого народу" [424, с. 48].

Про жваве сприйняття науково-популярних праць М.Грушевського тогочасною критикою промовисто свідчить також обговорення його "Культурно-національного руху на Україні в XVI-XVII в.". Українські оглядачі цієї "цікавої змістом і приступної по формі викладу широкому читачеві" праці вели мову про значну наукову ерудицію автора та його популяризаторський хист оповідати про складні історичні події доступно та емоційно [169; 663]. Критики зауважили

важливість обраної вченим для оповідання історичної доби, оскільки проблеми, які стояли перед українським рухом на зламі XVI–XVII століть, багато в чому були суголосні з національним життям початку XX ст. На сторінках київської "Ради" зазначалося: "Глибокі історичні знання автора, живий виклад, художня мова, широкий кругозор; численні ілюстрації – репродукції старого граверського та друкарського "куншта", стильовість зовнішнього вигляду видання – все це робить з нової праці проф. Грушевського одне з найцінніших надбаннів літературної продукції цього року" [425, с. 3; 61, с. 560]. Оглядачі підкреслювали й громадський резонанс нової книги, її особливу актуальність для російського читача, що перебуває під впливом офіційної ідеології. "Російський же читач у знайомстві з історичними фактами, у спадковому зв'язку з якими перебуває сучасне українство, – читаємо на сторінках петербурзької "Речи", – отримує можливість легше та повніше орієнтуватися у сучасних завданнях і прагненнях останнього, що відкривається розумінням його ідеологічного обґрунтування в історичному розвитку" [469; 424].

Поряд із такими схвальними відгуками висловлювалися й критичні побажання: докладніше зупинятися на поясненні теоретичних аспектів дослідження (наприклад, розкрити специфічні ознаки українського національного руху) та авторської термінології, чіткіше окреслити український чинник у тодішній культурній поліфонії. Критики рекомендували авторові звернути увагу на необхідність подальшого вдосконалення мови оповідання, що подекуди була позначена впливами галицького діалекту [169, с. 364].

Схвально відгукнулися критики й на ілюстративне оформлення книги, де було використано численні автентичні художні пам'ятки досліджуваної доби [458]. Слушно зазначено, що лише дослідник формату Грушевського, котрий володіє настільки значною історичною ерудицією, здатен адекватно дібрати ілюстративний матеріал, що створив би необхідне тло для оповідання [117, с. 303].

Із симпатією "Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII в." сприйняли також і російські оглядачі. Деякі з них навіть жалкували, що книга

вийшла лише в україномовному варіанті. Російські дослідники традиційно полемізували з українським поглядом М.Грушевського на ключові проблеми українсько-російських взаємин, наголошуючи, однак, на солідності фахового рівня його праць і їх своєчасній появі на читацькому ринку. Характерною для російських критичних відзивів можна назвати реакцію В.Мякотіна на цю працю: "Іноді автор у застосуванні цієї точки зору [про роль козацтва в українській історії – авт.] йде, мабуть, занадто далеко і деякі окремі його твердження можуть викликати зауваження. Але це у будь-якому випадку не більше, ніж деталі, назагал же цікава і змістовна книга п. Грушевського цілком відповідає завданням історичної популяризації" [45].

Прихильно поставився до науково-популярних праць М.Грушевського й один з майбутніх теоретиків державницького напрямку в українській історіографії В.Липинський [539, с. 120; 1183; 1024]. Перебуваючи у передвоєнні часи під впливом наукового авторитету автора "Історії України-Руси", навіть називаючи себе його учнем, В.Липинський перейнявся проблемою популяризації історичних знань у середовищі широких мас. Усвідомлюючи життєву необхідність видання науково-популярної україномовної історії України, в одному з листів до М.Грушевського він писав: "Тепер здається мені, такий час, що популяризація історії це одно з найважливіших культурних і політичних завдань, а позаяк до українства напливають все нові верстви, котрі з попередньою українською літературою не ознайомлені, то така [...] річ дуже і дуже потрібна" [391, с. 304]. Саме тому В.Липинський зацікавлено стежив за популяризаторською діяльністю львівського професора, допомагаючи йому в добиранні необхідних ілюстрацій для книг. Отримавши в подарунок від М.Грушевського та прочитавши "Ілюстровану історію України", В.Липинський у листі до автора книги зазначив: "Велике, щире спасибі за прислану мені Вашу "Історію"! Чудова книжка – не кажучи вже про зміст – своїм укладом, формою і зовнішнім виглядом! Не можу здержатись, щоб з Вами оцім моїм враженням, яке я виніс по прочитанню Вашої "Історії", не поділитись" [391, с. 293-294]. Не менш

піднесено В.Липинський сприйняв й інші науково-популярні праці його старшого колеги, що знайшло відбиття у їхньому листуванні [391, с. 309, 311].

Напередодні Першої світової війни М.Грушевський взяв участь у виданні енциклопедичного довідника "Украинский народ в его прошлом и настоящем", для якого підготував перший том, що містив історіографічний огляд та узагальнений нарис української історії [171, с. 173]. У передмові до видання вчений зазначив, що його метою є дати суспільству оглядово-стислий і водночас науково вивіреним образ історії українського народу від його витоків до сьогодення. Як свідчать численні схвальні відзиви на це видання в українській, російській та західноєвропейській науковій періодиці, з поставленим завданням історик цілковито впорався: пишучи про дискусійні проблеми українського минулого, він критично узагальнив джерела та літературу, об'єктивно й академічно, а разом з тим доступно, представив власний погляд на спірні питання [53; 80; 531; 911].

Особливий акцент оглядачі зробили на популяризаторському та виховному значенні видання. Підносячи громадську вартість опублікованих у першому томі праць М.Грушевського, М.Сріблянський, наприклад, зазначив: "Праця проф. Грушевського дає розлогі в генетичному зв'язку глибоко наукові дедукції, од яких може брати початок всяка громадська робота передовсім наукова і літературна, на Україні, а для читачів інших націй дає основу для вироблення, що так скажу, філософії історії українського народу" [646].

Як певне продовження полеміки з самим М.Грушевським можна розглядати розгорнуту в історіографії початку ХХ ст. дискусію з представниками його Львівської школи, що переважно працювали у просторі концептуальних ідей учителя. Обговоренню теоретико-методологічних засад історичної школи українського вченого спеціальну увагу присвятив Я.Камінський у статті "Причинки до характеристики історичної школи проф. Грушевського", що спочатку була опублікована на сторінках львівської газети "Słowo Polskie" [871], а згодом вийшла окремою брошурою. У вступі він зауважив, що зростання політичної напруги у світі та ускладнення міжнаціональних стосунків у Галичині

негативним чином позначилося на рівні об'єктивності наукових студій, які друкуються на сторінках "Записок НТШ".

Як приклад він навів статтю І.Крип'якевича "Львівська Русь в першій половині XVI ст.", підготовлену в науковому семінарі М.Грушевського. Аналізуючи студію І.Крип'якевича, польський учений спеціально зосередився на тій частині роботи, що була присвячена авторському погляду на становище православної церкви в Польщі крізь призму резонансної в XVI ст. справи галицького намісника Я.Гдашицького. Рецензент, "з обов'язку дослідника та в інтересі історичної правди", дорікає І.Крип'якевичеві у фальшуванні джерел і зумисному перекручуванні дійсних історичних фактів з певною ідеологічною метою – довести утиски православ'я на польських землях у XVI ст. Я.Камінський переконує, що така "тенденційність" І.Крип'якевича зовсім не випадкова – вона є визначальною рисою творчості самого М.Грушевського та всієї його історичної школи [870].

Зростання напруги в європейській політиці на початку 1910-х років, а також активізація українського національного руху в Галичині та на Наддніпрянщині призвели до збільшення критичності його сприйняття в польських і російських націоналістичних колах. Представники останніх побоювалися перетворення українського руху з регіонального феномену на самостійний чинник європейської політики та розігрування "української карти" супротивником у близькому міжнародному конфлікті. Це спричинило появу численних тенденційних публікацій, в яких піддавалися критиці основні постулати українського національного проекту, в тому числі і теоретичні засади, сформульовані М.Грушевським у багатьох історичних і публіцистичних працях. Особливого розмаху така "викривальна" діяльність набула в Російській імперії, де була підтримана на державному рівні. Про сприяння своїм діям з боку влади неоднозначно писали, наприклад, у власному "Збірнику" представники Київського клубу російських націоналістів, які на своїх засіданнях завзято вправлялися в критиці історичних поглядів М.Грушевського, котрого називали не інакше, як "головою всієї мазепинської партії" [303, с. 266-267].

Яскравим прикладом антиукраїнських праць, що набули значного поширення в Російській імперії напередодні вибуху війни, назвемо значну за обсягом книгу київського цензора, лікаря за фахом, Сергія Щоголева "Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма", що з'явилася друком в 1912 р. Праця мала вигляд докладного інформатора про установи, видання та особи, котрі хоч якось долучилися до українського культурного та суспільно-політичного життя в Росії та за кордоном. Чи не найбільше уваги в книзі було відведено аналізу наукової та суспільно-політичної діяльності М.Грушевського, якого автор назвав "єресіархом сучасного українського руху" [718, с. 73]. У своїй критиці наукової, організаційної та суспільно-політичної діяльності львівського професора С.Щоголев не був оригінальним, а лише сумлінно узагальнив і переповів поширені в російській націоналістичній літературі оцінки.

Обурення при характеристиці історичних поглядів М.Грушевського у С.Щоголева викликало схвальне сприйняття багатьма російськими вченими "українського імперіалізму" автора "Історії України-Руси". Це, на його переконання, легітимізувало в науці альтернативний погляд українського дослідника на минуле східноєвропейського середньовіччя та додавало працям останнього авторитетності в очах пересічного читача [718, с. 113]. Загалом погляди С.Щоголева на історичні концепції М.Грушевського були типовими для представників російського праворадикального табору, про що свідчать численні схвальні відзиви у російській чорносотенній періодиці [1181, с. 13-15].

Довідниковий характер книги С.Щоголева зробив її також популярною у поліційному середовищі, представники якого використовували зазначену працю як інформатор для боротьби з українським рухом. Ця обставина, поряд з українофобським змістом книги, викликала хвилю обурення в російській та українській демократичній пресі, що однозначно кваліфікувала "Украинское движение" як донос [277]. Цікаво, що з такою оцінкою, відповідаючи на звинувачення, погодився й сам автор, перевидавши скорочений варіант книги в 1914 р. [717].

Надзвичайно активна наукова діяльність М.Грушевського до вибуху Першої світової війни та накопичена в українській історіографії критична база в обговоренні його історичних концепцій, уможливили появу перших узагальнених студій, в яких, на відміну від рецензій, де увага акцентується на окремій науковій проблемі, робилася спроба цілісного погляду на історичну модель ученого. Таким першим досвідом узагальнення тематичної наповненості та теоретико-методологічного підґрунтя історичних праць М.Грушевського стала розлога Франкова праця рецензійного характеру "Причинки до Історії України-Руси", що містила найбільш ґрунтовний і всебічний на той час аналіз історичних праць львівського професора [691]. Написані видатним ученим-гуманітарієм, "Причинки" не лише узагальнювали широкий спектр запропонованих М.Грушевським історіографічних новацій, що було традиційним для попередніх рецензійних оглядів, але й містили аргументовану критику окремих дискусійних моментів, та – що не менш важливо – подекуди альтернативний погляд, ґрунтований на власних джерелознавчих пошуках й інтерпретаціях. Беручись за детальний розгляд історичних праць М.Грушевського, І.Франко висловив справедливе переконання, що прискіплива об'єктивна та критична оцінка спричиниться до популяризації доробку вченого, оскільки продемонструє різновекторність його творчого пошуку – як у беззаперечно новаторських, так і почасти спірних моментах.

В основі Франкової критики лежать "Ілюстрована історія України", російськомовний "Нарис історії українського народу" та "Історія України-Руси". Віддаючи належне активній громадській та науковій діяльності М.Грушевського, письменник зазначає, що не претендуючи на всеохопність аналізу, в своїх критичних зауваженнях буде "зупинятися тільки на деяких точках та питаннях, де в мене власними науковими дослідженнями виробилися відмінні погляди, або де покажеться можливість доповнити де в чім те, що зробив проф. Грушевський, або хоч би тільки зазначити недогляди в його праці". Далі критик послідовно, за проблемно-хронологічним принципом, зосереджується на дискусійних для себе аспектах історичної реконструкції М.Грушевського. Передусім він аналізує авторське бачення передісторії українського народу та антської проблеми. Тут зауваження І.Франка носять корегуючий та доповнювальний характер.

Полемізувати з істориком критик розпочинає при характеристиці генези староруського суспільства та державності, що своїм осердям мають норманську проблему. І.Франко аргументовано доводить, наскільки штучними подекуди виглядають конструкції М.Грушевського, керованого антинорманськими поглядами – "щоб тільки не допустити впливу варягів". Письменник демонструє слабкі сторони критики М.Грушевським норманської теорії, вважаючи передчасним відкидання основних її постулатів; наголошує на необхідності більш серйозної дискусії з прихильниками норманізму, урахування потужної на той час традиції дослідження питання.

Далі йде розгляд проблеми про межі розселення предків українців, де І.Франко також вказує на низку не зауважених М.Грушевським аспектів дослідження, наводить не враховану істориком історіографічну літературу, покликуючись й на власні пошуки. Третій том великої "Історії", присвячений культурі князівських часів, письменник вважає найкращим. Але й попри таку схвальну оцінку, І.Франко знаходить пропущені М.Грушевським сюжети, занотовує незначні помилки та невідповідності. Загалом, на думку рецензента, в перших трьох томах "Історії", "Грушевський опанував величезний історичний матеріал, скрізь даючи докази незвичайного критичного ума". Наступні виокремлені І.Франком проблеми – генеза та переведення Берестейської унії й козацькі часи – також, на його думку, вимагають певної фактологічної корекції та глибшого аналізу історіографічної літератури, що дозволить переглянути й уточнити деякі передчасні висновки (наприклад, про причини прийняття унії).

Окремо І.Франко зупиняється на характеристиці російськомовного "Нарису історії українського народу". Загальна структура праці та обговорені на її початку теоретичні аспекти (про самостійний характер української мови, нові тенденції в історіографії тощо), на його думку, цілком відповідають завданню роботи. Натомість традиційно багато зауважень висловлює І.Франко на адресу інтерпретації М.Грушевським тих чи інших моментів української історії, "фактичних помилок", оцінок історичних діячів. В останніх розділах книги, на переконання рецензента, помітною є втома автора та певний поспіх у її закінченні, що вилилося в те, що "тут більше, як у попередніх розділах, чується перевага розумування над фактичним матеріалом".

У "Закінченні" І.Франко узагальнює свої роздуми над історичними працями М.Грушевського. До щойно перерахованих некорисних обставин історичної творчості вченого він додає зауваження щодо мови та стилю автора. Стиль М.Грушевського він називає "холодною прозою", що проявляється в суттєвому переважанні аналітичних процедур (передусім критики джерел) над синтезом реконструйованих історичних фактів, а це призводить до розчинення важливих подій та знакових постатей у масі подробиць і розумувань. До властивостей стилю М.Грушевського належить також "перевага абстрактів над конкретними словами, навіть іноді з насилуванням звичайної мови". Останню тезу І.Франко щедро ілюструє цитатами з праць історика і доходить висновку, що "се свідчить про надмірний поспіх у продукції автора, який не може виходити на її користь". Не менш шкідливою вадю праць М.Грушевського І.Франко називає незначну увагу до особистісного виміру історії, надмірне захоплення процесами та схемами, що змушує історика нерідко зловживати гіпотетичним методом. Попри всі ці критичні зауваження, І.Франко переконаний, що слушність загальної теоретичної концепції М.Грушевського загалом не викликає сумнівів, а критичний аналіз здійсненої на її підставі реконструкції, виявлення слабких або непевних моментів повинно посилити загальну будову [691, с. 455].

Франкові "Причинки" містили перше в українській історіографії докладне обговорення як змістовно-джерельної сторони праць М.Грушевського, так і їх теоретико-методологічного підґрунтя. Важливо також, що критикуючи деякі погляди видатного історика, Каменяр не обмежувався лише констатацією недоліків, а намагався викласти власне бачення досліджуваних проблем і шляхів їх вирішення. Врешті, розпочата І.Франком дискусія мала своїм наслідком не тільки поглиблення наукової рефлексії довкола праць самого М.Грушевського, але й дала імпульс широкому обговоренню ключових проблем української історіографії. Іншою важливою особливістю "Причинок" Франка було те, що в них уперше цілісно та системно, з позиції завдань розвитку національної культури, було сформульовано блок критичних зауважень до історичних праць М.Грушевського. Попередники Франка з національного табору дозволяли собі

лише корегувати погляди львівського професора чи піддавати сумніву окремі його висновки (як-от норманську теорію).

Тут загалом сформувалася цікава для української історіографії проблема – публічного та приватного сприйняття праць М.Грушевського. Так, на тлі піднесених оцінок та публічного піетету до творчості вченого, подибуємо непоодинокі згадки про більш чи менш критичне сприйняття його ідей, яке висловлювалося у приватних бесідах чи листуванні. Ми вже згадували закид В.Мільковича С.Томашівському про його неприйняття деяких творчих ідей учителя.

В іншому випадку газетної полеміки – між С.Томашівським і М.Павликом – навколо критичного сприйняття М.Грушевським та його однодумцями постаті М.Драгоманова, тепер уже учень львівського професора закидає опонентові критичні вислови на рахунок "Історії України-Руси", головно брак у ній національної ідеї. М.Павлик, обурюючись неетичності такого вчинку С.Томашівського, пише: "... Мушу сказати, що я говорив з д. Томашівським про історію д. Грушевського двічі: раз, під свіжим вражінням від двох перших томів, і тоді я закинув тій історії взагалі хаотичність, недостачу ідейності; а, другий раз, – той, про який згадує д. Томашівський..." [535, с. 2]. До того ж М.Павлик натякає, що й сам опонент не надто схвально відгукнувся про "Історію України-Руси": "Д. Т.[омашівський] теж щось мені на те казав, але що? – я вже добре не пам'ятаю, а хотьби й пам'ятав, то не мав би права повторити того прилюдно, без виразного дозволу д. Томашівського, тим більше, що воно, хто зна, чи зійшло би ся з тим, що він тепер написав про історію д. Грушевського..." [535, с. 2] (розрядка М.Павлика – авт.).

Розвінчаний у такій неетичній поведінці, М.Павлик надалі наважується публічно закинути головній праці М.Грушевського те, що вона є лише "матеріал (що правда, дуже цінний), до дійсної історії" та їй "хибує між іншим ідейности та й артистичного оброблення" [536, с. 28-29]. Згадані хиби, без тіні скромності стверджує М.Павлик, значною мірою виправлено у пізніших працях львівського професора саме під впливом його критики. Зауважимо, що наведені тези

М.Павлика були піддані аргументованій критиці його сучасниками [417, с. 227]. Причин такої "прихованої опозиції" до праць М.Грушевського в середовищі українських інтелектуалів було багато – від власних амбіцій до політико-ідеологічних суперечок. В історіографічному ж плані такою причиною може бути те, що нелегко було наблизитися до висоти фахових знань М.Грушевського, щоб вести з ним публічно полеміку на рівних. І.Франко, безперечно, дорівнював своєму колезі як глибиною спеціальних знань і ерудиції, так і рівнем фахової підготовки.

Загалом тональність і змістова наповненість Франкових "Причинок" в аспекті високого визнання наукових заслуг М.Грушевського були притаманні переважній більшості українських оглядачів творчості львівського професора і в Галичині, і в Наддніпрянській Україні напередодні Першої світової війни. Загальноприйнятою в цьому плані можна вважати характеристику наукової діяльності М.Грушевського, котру навів В.Дорошенко. "В своїй монументальній праці, – зазначав він, – проф. М.Грушевський дає широку, всесторонню історію рідної країни і народу від найдавніших часів. Політичне, економічне, культурне жите змальовано в ній незвичайно совісно, докладно, а разом з тим цікаво й талановито. Історик української культури й спеціально історик української літератури знайдуть тут для себе також чимало інтересного" [243, с. 43].

Отож, у передвоєнне десятиліття М.Грушевський закріпив за собою славу загальновизнаного лідера наукового українознавства. Розмаїта та цілеспрямована діяльність ученого щодо популяризації національної версії минулого на європейському континенті дала свої результати у вигляді розгорнутих у європейських історіографічних школах дискусій довкола ключових моментів історичної схеми професора та її практичної презентації в багатьох його працях. Незважаючи на емоційність такого обговорення, що подекуди виходила за межі академічних традицій, у висліді воно остаточно легалізувало в очах цивілізованого світу поняття культурного та політичного українства як самобутнього феномену, а це мало важливі наслідки напередодні бурхливих подій Великої війни.

* * *

Як свідчить проаналізована різноманітна та різнопланова критична й аналітична література, історичні праці М.Грушевського вже від кінця XIX ст. стали вагомим явищем не тільки української, але й східноєвропейської історіографії. Під час полеміки, розгорнутої довкола запропонованих ним наукових концепцій, виявилось ставлення до його творчості не лише з боку представників різних напрямків в українській історичній думці, але й було окреслено особливості бачення ідей ученого в російській, польській та – ширше – західноєвропейській історіографії.

В українському інтелектуальному просторі було окреслено два основних підходи до концепцій М.Грушевського – з традиційних позицій прихильників "звичайної схеми" та з погляду представників національної модерної культури. Перші, як носії загальноросійської національної ідентичності, заперечували спробу М.Грушевського відсепарувати український історичний процес з класичної схеми російської історії М.Погодіна та С.Соловйова. Представники другого напрямку, попри захопливе ставлення до наукової праці М.Грушевського, також були неоднозначними у її сприйнятті. Накопичення цілого комплексу конфліктних моментів у середовищі української інтелігенції, зміцнення опозиційних настроїв до М.Грушевського з обох боків Збруча, призвели також до більш критичного ставлення до окремих тез історика. Щоправда, ці зауваження здебільшого мали корегуючий або компенсаційний характер – вказувалося на деякі неточності у працях ученого, недостатню обґрунтованість гіпотез чи не зауважені дослідницькі аспекти. Загалом же М.Грушевський напередодні війни був загальноновизнаним науковим авторитетом і громадсько-політичним лідером.

В інших національних історіографічних школах розпочалися дискусії довкола тих ліній, за якими М.Грушевський розпочав відокремлення української історії від "звичайних схем" сусідів, творячи національний гранд-наратив. Так, у російській науці найбільш гарячими були дискусії із тезами вченого про

українські племена як автохтонне населення Наддніпрянщини, а звідси – бачення Київської Русі як першого досвіду українського державотворення, розширення східного кордону українського розселення. Польські дослідники опонували М.Грушевському у баченні ним етнічних процесів на польсько-українському порубіжжі, відсунення західного етнічного кордону українського розселення за червенські міста, розуміння козаччини як важливого чинника національно-визвольного руху від кінця XVI ст. Західноєвропейські історики одностайно не погоджувалися з ревізією М.Грушевським норманської теорії, оскільки це підважувало звичну для них візію минулого Східної Європи та суттєво зміщувало традиційні дослідницькі акценти.

Загальні пункти критики рецензентів торкалися зображення М.Грушевським історії первісної української колонізації та його бачення норманської теорії і початків київської держави. Недоречною вважали вони і категоричність ученого у відстоюванні власних гіпотез без відповідного розширення джерельної бази. Отож, можемо говорити про становлення національних традицій у вивченні спадщини львівського професора, а через його особу – й ключових постулатів всієї української національної науки.

Сильною стороною наукових студій М.Грушевського майже всі рецензенти вважали ґрунтовність в узагальненні джерельної бази та історіографічної літератури. Підносилася також оригінальність погляду вченого на, здавалось би, усталені наукові проблеми, що дозволило поновити їх обговорення з позицій альтернативної моделі. Висловлені на адресу М.Грушевського критичні зауваження і з боку його опонентів, і прихильників не тільки виявили певні помилки в його працях, а й привернули увагу істориків до важливих проблем, які ще належало висвітлити дослідникам українського минулого. Справедливі зауваження було зроблено М.Грушевському у зв'язку з тим, що він надмірно зосереджувався на схематизації історичної дійсності, а це, своєю чергою, призводило до невиправданої категоричності висновків та подекуди втраті індивідуального виміру у вивченні минулого. Принципове значення мали й зроблені рецензентами зауваження до стилістичних моментів його праць, йшлося

і про домінування аналітичної складової у його дослідженнях. Безперечно, численні корективи та уточнення, що торкалися різних окремих питань, сприяли вивченню цих проблем і М.Грушевським, й іншими дослідниками східноєвропейського минулого.

Окремим пунктом критики наукових праць М.Грушевського, головно зі сторони наддніпрянських учених, була мовна фактура його творів. Тогочасні зауваження стосовно мови історичних творів М.Грушевського треба, на наше переконання, розглядати не локально – як критику мовних недосконалостей творів окремого автора, а в широкому контексті протиставлення традицій творення літературної мови в Галичині і в Наддніпрянській Україні, що знайшло своє відображення в мовній дискусії 1906–1913 рр. Учасниками цієї дискусії, яка досить докладно висвітлена в сучасній літературі, виступили практично всі відомі тогочасні українські гуманітарії, котрі солідаризувалися в потребі вироблення єдиної національної мови [1204-1206].

Простежені нами дискусії М.Грушевського та його опонентів у цей час свідчать, що М.Грушевський залишився вірним обраній концептуальній моделі дослідження минулого українського народу. Поряд із цим, враховуючи різноманітні зауваження рецензентів, М.Грушевським були внесені численні корективи історіографічного, структурного та методологічного характеру, що особливо впадало у вічі при підготовці ним оновлених видань вже опублікованих праць [1194]. Загалом же обговорення проблем, сформульованих у працях М.Грушевського цього періоду, відіграло важливу роль у подальшому розвитку вітчизняної науки. З усією чіткістю було поставлено питання про необхідність подальшої інтенсивної роботи у напрямку створення синтетичної праці, в якій історія України розглядалася б цілісно, з погляду внутрішньої закономірності історичного процесу.

РОЗДІЛ 3

ІСТОРИЧНІ ПОГЛЯДИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ДИСКУРСАХ 1914–1923 РР.

Перша світова війна поклала початок новому і тривалому періоду в житті М.Грушевського, сповненому небезпек арешту й заслання, самовідданої державотворчої діяльності й труднощів еміграції. Різкої зміни зазнали також і звичні умови та форми інтелектуальної праці вченого. Перебуваючи в епіцентрі українського національного руху, живо реагуючи на суспільні проблеми, М.Грушевський був змушений усе більше віддаватися публіцистичній, громадсько-політичній та державотворчій праці, що відсувало власне наукову діяльність на другий план. З іншого боку, наукові та науково-популярні праці й численні публіцистичні виступи автора "Історії України-Руси" несли на собі у той час настільки помітний відбиток історичних подій, які переживав український народ та його лідер, що це призводило до постійного взаємовпливу цих сфер творчості видатного діяча, сприяло витворенню цікавого феномену історичної публіцистики, до певної міри унікального в українській культурі.

Така подібність обставин творчості М.Грушевського військового, революційного та еміграційного періодів його життя та діяльності (відірваність від дослідницького верстату, домінування громадсько-політичної публіцистики над науковою творчістю та ослаблення, а згодом знесення цензурних перешкод для обговорення актуальних проблем минулого та актуального стану українства) наклали помітний відбиток на специфіку обговорення творчості вченого тієї доби. Як і в інтелектуальній діяльності М.Грушевського, у її сприйнятті сучасниками оцінки наукового доробку настільки тісно переплелися з характеристиками публіцистичної творчості чи громадсько-політичної діяльності, що неможливим і, мабуть, непотрібним буде штучне виокремлення цих різних аспектів прояву його діяльної натури. Усе це й дало нам підстави розглядати грушевськознавчу рефлексію 1914–1923 років як органічний і цілісний історіографічний феномен, осмисленню якого присвячено цей розділ.

3.1. Постать М.Грушевського у публіцистиці воєнного часу (1914–1916 рр.)

З початком Першої світової війни увага до українського питання була прикута з обох боків фронту. У Західній Європі, завдяки активній популяризації української справи багатьма патріотичними партіями та організаціями, а також з огляду на інтерес воюючих сторін до національних визвольних змагань підкорених народів з метою використання їхнього потенціалу у власних політичних планах, значно зросло зацікавлення українським рухом та його лідерами. Особливо діяльною у справі популяризації українських домагань була робота Союзу визволення України. Його представники розгорнули плідну інформаційно-пропагандистську діяльність на шпальтах не лише австрійської преси, але й часописів багатьох країн європейського та американського континенту [1135, с. 73-112]. Першим значним кроком СВУ у цьому напрямку була публікація різними мовами на початку вересня 1914 р. звернення до громадськості Європи, в якому проголошувалася необхідність здобуття Україною незалежності в результаті переможної війни Центральних держав. Розгорнута інформаційна робота невдовзі дала свої наслідки. Як свідчили докладні огляди у "Віснику СВУ" під рубриками "Огляд преси", "Чужа преса про нас", "Голоси преси про українську справу", українське питання зацікавило європейських та американських політичних оглядачів [766; 765, с. 11; 167; 505].

При цьому тональність висловлених оцінок залежала від приналежності тієї чи іншої країни до однієї з воюючих сторін [1216; 1098; 1175]. Цією обставиною пояснюються найбільш прихильні оцінки преси Центральних держав; в країнах Антанти, натомість до українського руху ставилися зі значним скептицизмом, а у Великобританії взагалі було введено офіційну заборону на поширення літератури про Україну. Преса держав Антанти в оцінках українського руху зазвичай тиражувала тезу російської публіцистики про "німецьку інтригу". Як слушно зауважують дослідники, появу анти- чи проукраїнських публікацій треба розцінювати як спроби різних політичних груп через створення громадської думки вплинути на парламенти та уряди власних держав.

У відзивах преси, поряд з аналізом суто політичних аспектів становлення українського національного руху, багато уваги приділялося українській історії та культурі, що мало на меті ознайомити читачів своїх країн з тією частиною Східної Європи, яка в масовій свідомості стійко асоціювалася з Росією. При цьому практично завжди згадувалося ім'я М.Грушевського, якого традиційно представляли як видатного українського вченого та одного з найбільш впливових суспільно-політичних діячів. Справжнє збурення європейської громадськості – від Карпат до Піренеїв – принесла звістка про арешт та заслання українських провідників А.Шептицького та М.Грушевського – українському руху та його лідерам співчувала тогочасна демократична преса більшості країн [167, с. 19; 591; 346; 768, с. 21; 708, с. 29; 594].

У видавничій і пропагандистській діяльності СВУ твори М.Грушевського посідали особливе місце як важливий пропагандистський матеріал для популяризації української справи в Західній Європі. Тиражуючи науково-популярні роботи вченого, а також перекладаючи їх багатьма іноземними мовами, діячі СВУ, як зазначав А.Жук, переслідували дві головні цілі: "систематичного поінформування західно-європейської публіки про українську справу" та "дати широкій народній масі історичні основи для розуміння своєї народної справи" [286, с. 376].

Статті вченого, написані на східному боці німецько-російського фронту, передруковувалися у "Віснику СВУ"; невеликі за обсягом популярні книжки М.Грушевського з історії України перекладалися мовами країн, що входили до блоку Центральних держав. За спостереженнями І.Гирича, "у 1915–1916 роках, коли М.Грушевський перебував у російському засланні, на публікації, що виходили з рамені СВУ, назагал припадає половина друкованих праць історика" [1023, с. 94]. Так, 1914 р. у виданнях СВУ та інформаційних агентствах, пов'язаних з ним, вийшли друком такі праці М.Грушевського: "Прегледь на Украинската история" (у часописі "Воля" (чч. 550–553) та окремою брошурою на 12 с. з мапою); "Про старі часи на Україні"; "Le problème de l'Ukraine et son évolution historique" (в журналі "La Revue politique internationale" (Лозанна). – №

11–12. – С. 289–328; Ein Überblick der Geschichte der Ukraina (Відень, брошура на 16 с.). У 1915 р., крім численних статей на сторінках "Вісника СВУ", окремими виданнями з'явилися: "Короткий огляд української історії" (збірник статей "Україна, Росія, Туреччина" турецькою мовою); "Як жив український народ? Коротка історія України" (2 вид., Царгород (Стамбул), 107 с.); "The Historical Evolution of the Ukrainian Problem" (англомовний переклад лозаннської статті, виконаний Д.Рафаловичем, що з'явилася у Лондоні окремою брошурою на 58 с.); "The Ukrainian Revival" (переклад розділу з російськомовного "Нарису історії українського народу" (СПб., 1904), що побачив світ у нью-йоркському видавництві "Ukraine's Claim to Freedom An Appeal for Justice on behalf of thirty five Millions". – С. 28–40); "Die Ukrainische Frage in historischer Entwicklung" (брошура віденського видання на 52 с.). У 1916 році М.Грушевський – знову постійний автор на шпальтах "Вісника СВУ"; окремим виданням побачив світ об'ємний перший том "Geschichte der Ukraine", який був частиною перекладеного ще перед війною Осипом Роздольським німецькою мовою "Нарису історії українського народу" [1062, с. 123-124]. Зауважимо, що М.Грушевський стримано оцінював діяльність СВУ, вважаючи її проавстрійською, тому більшість зі згаданих перекладів виходили без його згоди, відтак траплялися окремі редакторські недогляди [1105].

У редакційних передмовах до перерахованих видань наводилася коротка характеристика їхнього автора як знаного українського вченого та громадського діяча, вказувалося, що його праці, написані відповідно до вимог науки, здобули високе визнання у фаховому середовищі [573, предговорь; 849, Úvodem]. Видавці змальовували М.Грушевського як жертвовного борця за українську справу, що зазнав жорстоких переслідувань від російського царату. Уникаючи звинувачень у кон'юктурності, підкреслювалося, що перекладені праці М.Грушевського були написані задовго до вибуху світової війни, а викладені в них ідеї жодним чином не є наслідком пошуку українцями свого місця у протистоянні європейських держав [844, Von den Herausgebern].

У передмовах ж М.Грушевського, що передруковувалися з довоєнних видань, традиційно наголошувалося на недостатній ознайомленості західного читача з минулим та сучасним станом українського народу, наводилися звичні аргументи щодо самотності його історії та культури, вагомості цивілізаційного внеску у європейську спадщину. Акцентувалося і на парадоксальності ситуації, що склалася, адже у XVIII ст. європейці були значно краще ознайомлені з Україною та українцями, аніж на початку XX ст. [844, Vorrede des Verfassers; 854, s. V–VIII].

Іноді передмови до перекладних праць М.Грушевського писали знані європейські суспільно-політичні діячі. Наприклад, Джордж Рафалович у передмові до виданого в Лондоні нарису М.Грушевського "The Historical Evolution of the Ukrainian Problem" підкреслив, що діяльність М.Грушевського як ученого та політика значною мірою спрямована на ознайомлення західного світу з українською проблемою, яка старанно замовчується російськими офіційними колами. Його авторитет як найкращого знавця українства, а також трагічна доля політичного заслання, переслідуваного за демократичні погляди, повинні, на переконання перекладача, привернути увагу до книги в освічених колах англійського суспільства [825]. Інформаційні повідомлення про публікацію праць М.Грушевського іноземними мовами та короткий огляд їхнього змісту, а також спостереження над особливостями їх сприйняття європейським читачем оперативно з'являлися на сторінках "Вісника СВУ" [82; 83; 84; 648].

Така популяризація історичних концепцій М.Грушевського багатьма європейськими мовами мала у висліді жваве обговорення в науковій літературі української моделі східноєвропейського минулого та привернула увагу західного світу до національно-визвольної боротьби нашого народу. Це розширило спектр національних історіографічних шкіл, представники яких зацікавлено відреагували на праці видатного вченого. Деякі оглядачі співвідносили роль М.Грушевського в українській культурі зі значенням М.Ломоносова в російській. Стверджувалося, що завдяки його таланту як дослідника та організатора українці, попри вкрай несприятливі обставини для свого культурного розвитку,

спромоглися на утворення фактичної Академії наук та розбудову широкого спектру українознавчих дисциплін [778; 210]. Принагідно зазначимо, що більшість критиків у своїх відзивах акцентували той факт, що праці М.Грушевського, опубліковані під час війни, з'явилися під фірмою політичної організації, котра домагалася чітко окреслених ідеологічних цілей. Відвертий германофілізм діячів СВУ значною мірою вплинув на політизацію наведених у критичній літературі історіографічних оцінок, нерідко відсуваючи на другий план суто фахові аспекти праць українського вченого [712].

Схвальні відгуки наукові та публіцистичні твори М.Грушевського отримали в пресі Центральних держав. Особливо багато про симбірського в'язня писала австрійська та німецька періодика. На сторінках багатьох видань висловлювалися співчуття важкій долі українського засланиця, підносилися його роль у загальному пробудженні національно-визвольного руху в Східній Галичині. При огляді виданих СВУ історичних праць М.Грушевського акцентувалася їхня фаховість, вказувалося, що львівський професор є одним з найавторитетніших знавців минулого східноєвропейського регіону, а його погляд на сучасний стан і перспективи розвитку цієї частини Європи є вагомою альтернативою загальноприйнятій москвоцентричній моделі [961; 327]. Звертаючись до творчої спадщини М.Грушевського, німецькі вчені одностайно називали його "першим історичним авторитетом України" [1097, с. 58]. І все ж, незважаючи на відверті симпатії до наукової та суспільно-політичної праці М.Грушевського, німецькі дослідники традиційно полемізували з антинорманізмом ученого, вбачаючи в популяризації цієї концепції виключно патріотичні мотиви [578].

Під час війни наукову діяльність М.Грушевського, як і в попередній період, вельми прихильно зустріли в українських інтелектуальних колах. Відзначалися і непрості умови життя вченого на засланні, і складнощі українського культурного руху в часи війни загалом [534; 330]. З особливою симпатією українські оглядачі писали про видавничу діяльність СВУ в аспекті популяризації наукових та публіцистичних праць М.Грушевського європейськими мовами. Вказувалося, що

фаховий рівень творчого доробку вченого не піддається сумніву в науковому світі, а його ім'я широко знане в середовищі європейської інтелектуальної еліти. Характерною можна назвати оцінку, висловлену в критичній літературі з приводу болгарського видання популярного нариса історії українського народу М.Грушевського: "Лехкий стиль, річевий виклад предмету, достроений до сього обем праці, популярне представлення цілої нашої минувшини живими картинами, – отсе прикмети твору, які ставлять коротку історію проф. Грушевського вище усіх публікацій сього рода" [328]. Критика акцентувала солідний професійний рівень праць українського вченого, простоту та доступність стилю оповідання, популяризаторський хист [675; 328; 330; 147].

Додамо, що саме в контексті видавничої активності СВУ прозвучала досить негативна оцінка історичних праць М.Грушевського з боку І.Франка. Вона була висловлена у листі до редакції віденського часопису "Ukrainische Nachrichten" [1166]. Протиставляючи власні історичні пошуки працям М.Грушевського, І.Франко писав: "Читаючи брошуру проф. Грушевського "Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung", я не здивувався, а тільки просто подумав: те саме мале та тісне розумінє початків укр[аїнського] народу та значінь й розвою його державного життя в XIII–XVIII віках, як і в передніх його працях, або в скандальнім подекуди по російськи написанім та Петер[бурзькою] Академією премійованім і аж три рази видаванім "Очерке ист[ории] укр[аїнського] народа". Занявшись від 1910 р. спеціальними студіями над початками нашого народу та його духовного життя, я здужав розкрити й фактами та ріжнородними доказовими матеріялами прояснити такий широкий обрій і таку глибоку перспективу в давнину, що просто душа радується" [1061, с. 58-59]. Утім, пропозицію І.Франка розпочати наукову дискусію з поглядами М.Грушевського на сторінках "Ukrainische Nachrichten" не підтримала редакція часопису, що з огляду на популяризаторсько-пропагандистську спрямованість його завдань було цілком зрозуміло [1061, с. 59].

Ще більш різко і відверто своє незадоволення працями М.Грушевського І.Франко висловив у листі від 4 листопада 1915 р. до В.Дорошенка, котрий

керував видавничим напрямком діяльності СВУ. У цьому листі, пізніше спопуляризованому радянськими дослідниками, І.Франко запитував свого адресата про те, "чи так дуже потрібно на різних языках товкти й перемелювати фальшиві історичні конструкції проф. Грушевського, яких слабкість та нетривкість уже тепер відчуває кожний історик" [1061, с. 60]. Дослідники довели, що така гострота Франкової реакції була викликана прогресуючою хворобою, яка спричинила надмірну амбітність і підвищений критицизм до оточення [1049, с. 193; 1116, с. 191-200]. Сам адресат І.Франка – В.Дорошенко – наголошував, що останні роки життя письменника були позначені хворобливістю та різким погіршенням фізичного і психічного здоров'я, а це призвело до розриву стосунків із багатьма діячами тогочасного українства (наприклад, з С.Єфремовим та М.Мочульським), а не лише з М.Грушевським, на чому наголошували деякі франкознавці [1059, с. 17-18; 1060]. Тому зміст різких зауважень Каменяря на адресу М.Грушевського, на його думку, треба сприймати саме в цьому контексті сумних обставин останнього періоду життя письменника та зіставляти з кількісно домінуючими позитивними висловами попереднього часу. Критичний закид І.Франка, зазначає сучасна дослідниця Г.Бурлака, "нічого, крім емоцій, не додавав до попередніх оцінок. А втім, згущення фарб, висловлене, до речі, в приватному листі, написаному за півроку до смерті, мало своїм поясненням ряд фактів особистого плану" [1003, с. 29].

Достатньо емоційно та з великим застереженням видані СВУ європейськими мовами праці М.Грушевського були сприйняті в польській історіографічній літературі. Зрозуміло, що вагома політико-ідеологічна та пропагандистська складова популярних праць М.Грушевського, де спрощувалися наукові моменти та акцентувалися проблеми зростаючого національного організму, природно, породжували політизацію критичних аргументів польських оглядачів, які обстоювали ідею доцільності перебування західноукраїнських земель у складі Польщі [832, s. 12-46].

Риторика критичних відзивів польських учених особливо яскраво позначилася на рецензіях Чеслава Франкевича на німецькомовні видання

науково-популярних нарисів історії України вченого. Так, одна з брошур польського дослідника названа "Історичні погляди проф. М.Грушевського "в українському питанні" у світлі наукової критики" мала також характерну підназву – "В обороні історії Польщі". Закиди Ч.Франкевича можна назвати типовими для тогочасної польської критики поглядів М.Грушевського. Вони зводилися до кількох усталених пунктів: недоцільність уживання етноніма "українці" в контексті дослідження давньоруських часів, неслухняність теорії про первісне українське заснування "червенських" міст, надмір негативізму в оцінці польсько-українських стосунків, героїзація козаччини і т.д. [816]. Найбільш принциповою в рецензії була полеміка довкола акцентованих у книзі М.Грушевського періодів боротьби українського населення Речі Посполитої за національне та релігійне визволення. Більшу частину свого огляду рецензент відвів критиці поглядів українського вченого на генезу та становлення козацтва, представивши останнє у традиційному для польської історичної науки негативному світлі. Згодом, у дещо скороченому вигляді, ці тези були повторені Ч.Франкевичем на сторінках журналу "Kwartalnik Historyczny" [824].

Польські історики заперечували об'єктивність та науковість праць українського вченого, експонували їх виразне ідеологічне забарвлення, свідченням чого, на переконання оглядачів, було використання творів М.Грушевського з пропагандистською метою в часи війни [831]. Особливо завзято вони обстоювали правомірність перебування українських земель у складі старої Речі Посполитої, відкидали тезу М.Грушевського та представників його Львівської школи про занепад українського культурно-релігійного життя після проголошення Люблінської унії [836, s. 1-8; 929; 835, s. 17-25]. Польські публіцисти закликали українських інтелектуалів на чолі з М.Грушевським відмовитися від пропаганди, як зазначалося, "гайдамацьких" ідей соборності та незалежності українських земель.

Попри безпосередню гостру критику історичних поглядів М.Грушевського, польські вчені, опонуючи українській стороні, також опублікували кілька популярних праць європейськими мовами, в яких презентували власне бачення

генези міжнаціональних стосунків на східних теренах давньої Речі Посполитої. Критикуючи погляди українських дослідників, насамперед М.Грушевського, вони змальовували релігійно-етнічну та станову гармонію в давній Речі Посполитій, підносили толерантність польських правителів щодо українського населення, засуджували будь-які спроби порушити усталені звичаї [834, s. 9-104; 938, p. 318]. Такі брошури, як свідчать відгуки у тогочасній пресі, з великою симпатією сприймалися у польському суспільстві [941; 942]. Звичайно, польсько-українське інтелектуальне протистояння було віддзеркаленням і продовженням національного конфлікту, що набирало обертів у Східній Галичині в контексті реалізації проекту відродження польської держави та обговорення майбутнього статусу краю.

Надзвичайно прискіпливою була увага до українського питання і в Росії, де не лише офіційні кола, але й багато представників громадськості відверто негативно поставилися до діяльності галицьких українців щодо підтримки Центральної держави. В умовах посилення патріотичної риторики та військової цензури ставлення до українства та його лідера було гранично критичним навіть з боку представників ліберально-демократичного крила російської публіцистики. У публікаціях, присвячених українській проблемі, прямо вказувалося на морально-ідейну причетність М.Грушевського до формулювання національних постулатів, які стали програмовими в діяльності багатьох українських організацій у Східній Галичині. Російська правомонархічна преса захлиналася статтями про небезпеку "мазепинського руху" та "підступність" українців, закликала до рішучих дій щодо переслідування українських діячів, передусім М.Грушевського. Київський відділ "Союза русского народа" навіть звернувся до міністра внутрішніх справ із заявою про недопущення вченого на територію Російської імперії [647, с. 210]. Згадуючи тогочасні події, О.Лотоцький писав: "Брехливі нагінки на М[ихайла] С[ергійовича] не переставали. Ще до війни київські націоналісти взивали до начальства, щоб йому заборонено приїздити в Росію. Але спеціальним об'єктом обмовної какофонії їх став він з початком війни,

коли політичні противники його заповзялися до-щенту знищити "мазепинство" [403, с. 157].

Після арешту М.Грушевського київські шовіністичні видання крізь призму чорносотенної ідеології критикували і громадсько-політичну, і науково-організаційну діяльність львівського професора. При характеристиці його історичних концепцій тиражувалися оцінки, висловлені у попередній період боротьби з проявами українського життя на Наддніпрянщині. Під час слідства, поряд із прискіпливою увагою до суспільно-політичного вектору діяльності М.Грушевського, йому висувалися також звинувачення й ідеологічно-наукового характеру – цілковито у дусі праць С.Щоголева [305; 155].

Про тональність і стилістику антиукраїнських виступів київської преси може свідчити стаття професора Київського університету Юліана Кулаковського "Русским людям, именующим себя "украинцами", в якій автор, пов'язавши наукові зацікавлення та педагогічну діяльність львівського професора з його громадсько-політичною практикою, закинув останньому причетність до організації українських добровільних військових формувань та їх участі у боях на боці Австро-Угорщини на тій підставі, що серед стрільців було багато учнів М.Грушевського – студентів Львівського університету. "Тепер, – писав київський професор, – коли його учні наповнили галицький легіон і вихваляються пролиттям крові російського солдата, – тепер оголюються з цілковитим жахом плоди того посіву, котрий зробив п. Грушевський" [372]. Окреме місце у своєму виступі київський професор відвів критиці наукової діяльності українського вченого, назвавши її "величезною та дуже напруженою працею в галузі фальсифікації російської історії". Зосередившись на "Ілюстрованій історії України", Ю.Кулаковський вже звично для представників правомонархічного табору дорікнув М.Грушевському у намаганні знищити "единство русского народа".

Відповідаючи на ці звинувачення, М.Грушевський, перебуваючи у непевній ролі політичного засланця, змушений був виправдовуватися на сторінках газети "Речь". Він вкотре підкреслив, що мету своєї діяльності вбачав у перебудові Росії

на конституційних засадах, а не її територіальний розкол. У статті було резонно зауважено: якщо йти за логікою Ю.Кулаковського, його самого можна звинуватити в українофільській діяльності М.Грушевського як колишнього студента університету св. Володимира [170; 1063, с. 463-467]. Що ж до критики Ю.Кулаковським концептуальних підстав "Ілюстрованої історії України", учений демонструє необережність опонента у використанні цитат, намагання за будь-яку ціну спотворити авторські думки.

Довкола відповіді М.Грушевського його опонентові, особливо в аспекті проросійських висловлювань останнього, польська преса Галичини здійняла багато галасу [807; 821; 916]. Це призвело до того, що наприкінці березня 1916 р. Вчена рада Львівського університету ухвалила рішення "розпочати проти п. проф. д-ра Михайла Грушевського дисциплінарне розслідування з приводу його неприязної для австрійської держави публіцистичної діяльності під час війни" [73, с. 368]. До честі університетської корпорації, львівська професура не знайшла чогось злочинного у виступах колишнього колеги, підкресливши, що "університетські професори мають забезпечену свободу науки", а вивчення значного творчого доробку М.Грушевського "вимагає величезних студій, які в результаті дали б дуже мало" [1106, с. 419]. Зауважимо, що незважаючи на воєнний час, крайнощі антиукраїнських випадів російської шовіністичної преси зазнавали критики з обох боків фронту [292; 403, с. 158].

Після арешту та заслання М.Грушевського деякі представники російської науки розгорнули активну діяльність за полегшення його долі. У цій боротьбі за пом'якшення наслідків заслання найважливішим аргументом була саме солідність наукового доробку українського вченого. Цікаво простежити, як у приватному листуванні відбилосся непублічне ставлення до професійних рис українського історика. Проаналізовані нами листи засвідчують подібність оцінок, які дали російські інтелектуали на зламі XIX–XX століть, з тими аргументами, що вони наводили на користь полегшення долі М.Грушевського. Так, у листі до президента Академії наук князя Костянтина Романова С.Платонов дав таку характеристику: "Михайло Грушевський має великий науковий таланти і

для історичної науки, незалежно від його "теорій", зробив дуже багато" [647, с. 218]. У такому ж тоні про наукові праці симбірського засланця писав до згаданого адресата й О.Шахматов: "... Критичний апарат його восьмитомної історії можна назвати класичним та єдиним після Карамзіна" [647, с. 222]. Зрозуміло, в цих оцінках відображено й бажання показати свого протеже у вигідному для нього світлі, проте вони різко дисонують із переважаючим негативізмом до проукраїнської діяльності М.Грушевського в російській періодиці 1914–1916 рр. Свідченням високого наукового авторитету українського вченого у фахових колах Росії було також запрошення його до співпраці в провідних історичних часописах і різноманітних виданнях, незважаючи на офіційний статус засланця [528, с. 7; 622].

Загальна політизація суспільного та інтелектуального життя позначилася також і на тогочасних оцінках наукових праць М.Грушевського з боку російських інтелектуалів. Наприклад, П.Струве, рецензуючи праці професора в першому томі енциклопедичного видання "Украинский народ в его прошлом и настоящем", відзначив той факт, що книга з'явилася перед війною і в ній, на відміну від обережних висловів історика після початку військових дій, з усією яскравістю відображені його дійсні погляди на національне питання в Російській імперії. Оглядач безпосередньо пов'язав наукові гіпотези та суспільно-політичні виступи М.Грушевського, наголосивши, що "праці п. Грушевського [...] представляють також значний політичний інтерес, як яскраві прояви "українського" націоналізму..." [655, с. 11]. Характеризуючи світоглядну призму всієї діяльності автора "Історії України-Руси", рецензент підкреслює, що це – "відвертий та послідовний "український" націоналізм". Саме він, на думку оглядача, й лежить в основі всіх наукових конструкцій М.Грушевського. Особливо гостро П.Струве розкритикував історичну схему українського вченого, котра, на його переконання, "за тенденційністю і штучністю є чимось цілковито винятковим" [655, с. 11]. Щоб зберегти враження об'єктивності рецензії, оглядач наприкінці відзиву віддав належне "науковій енергії та літературній продуктивності" М.Грушевського.

Обставини військового часу привідкрили ще одне непублічне бачення наукової діяльності М.Грушевського, цього разу з іншого боку фронту. Воно було безпосередньо пов'язане з порушенням проти вченого кримінальної справи цісарсько-королівським польовим судом при військовій комендатурі Львова. Розпочавши слідство по звинуваченню М.Грушевського у державній зраді, дирекція поліції у м. Львові відкликала з фронту для допиту заступника начальника I полку Українських січових стрільців і фактичного голову НТШ С.Томашівського, який дав неприхильні для свого колишнього вчителя свідчення. Серед іншого, колишній учень М.Грушевського виклав також власне бачення його наукової праці. Так, про "Історію України-Руси" він відгукнувся як про "незвичайно важко написаний твір з величезною кількістю дат, який, отже, з уваги на цю властивість можна схарактеризувати як старанно (написаний) збірник..." [991, с. 96]. Популярні книги М.Грушевського, на думку С.Томашівського, характеризуються "незграбним стилем". А його лекції "були так само як і його основний твір за формою і змістом нецікаві, а більше сухим переліченням фактів, імен і дат" [991, с. 96]. Через ці риси, переконував допитуваний, праці М.Грушевського не мали значного поширення в українському суспільстві та більш-менш поважного впливу на молодь.

Як бачимо, наведені С.Томашівським оцінки наукового доробку свого вчителя значно контрастують з його попередніми думками, висловленими на початку ХХ ст. Така оцінна метаморфоза мала, очевидно, в своїй основі, поряд з особистими (конфлікт в НТШ напередодні війни, в якому ключову роль відіграв С.Томашівський), також історіографічні (становлення державницької історіософської моделі), й політико-ідеологічні (гострі дискусії в українському політикумі довкола проблеми вибору зовнішньополітичної орієнтації у світовій війні) причини. Зазначимо, що свідчення С.Томашівського викликали практично одностайне обурення в середовищі галицької інтелігенції [1222, с. 143-144]. Шкодував про свої свідчення дещо пізніше – в 1917 р., коли М.Грушевський був на вершині політичного Олімпу, і сам С.Томашівський [35; 669, с. 309-311].

Вибух Першої світової війни, арешт та заслання М.Грушевського, де він не мав можливості повноцінно займатися дослідницькою працею, загальмували його активну наукову діяльність, що не могло не відбитися також на інтенсивності дискусій довкола його ідей. Утім, приводом для такого обговорення стали два ювілеї видатного діяча – тридцятиліття літературно-наукової діяльності, що припало на 1915 р. та – особливо – піввіковий життєвого шляху, що, попри військові події та роз'єднаність українських інтелектуальних сил воюючими таборами, були відзначені національною інтелігенцією і в Галичині, і в Наддніпрянщині [677]. Серед численних ювілейних публікацій, переважно панегіричного характеру, з'явилося й декілька серйозних за змістом та постановкою проблематики статей, зосереджених на осмисленні наукової спадщини М.Грушевського.

В Австро-Угорщині з нагоди ювілею М.Грушевського вийшло спеціальне число "Вісника СВУ", повністю присвячене особі ювіляра. Статті цього випуску цікаві передусім з огляду на формування образу М.Грушевського як "батька нації". Так, у редакційній статті видатного історика було названо "великим учителем нації", а також "духовним провідником та ідеологом визволення України", продовжувачем національної справи кирило-мефодіївців та М.Драгоманова. У піднесеному тоні змальовано громадську, наукову, організаційну та педагогічну діяльність ученого, особливо акцентовано національну вагу його історіографічної праці. Стверджувалося, що М.Грушевський "вернув нації її дідів і прадідів, вернув їй її історичну гідність, сотворив науково обосновану українську схему історії східних Слов'ян, науково уgruntовану історію України як історично-національної одиниці" [141]. Незважаючи на розділеність українців лінією фронту та політичними орієнтаціями, автори висловлювали ювілярові слова вдячності за жертвовну працю від всього народу.

Решта публікацій випуску послідовно розкривали ключові моменти життєвого шляху, суспільно-політичної, видавничої, педагогічної та науково-організаційної діяльності М.Грушевського, осібно наголошувалося на його ролі у

розбудові НТШ та УНТ [592; 114; 115; 354]. З огляду на роз'єднаність українських земель і протистояння українців у складі воюючих армій, редакція часопису надрукувала український переклад статті М.Грушевського "Український П'ємонт". Серед матеріалів випуску були також мемуарні матеріали, зокрема спогади М.Кордуби про обставини свого першого знайомства з майбутнім учителем і становлення його Львівської школи [356].

Розлогу статтю про історичні погляди ювіляра написав Володимир Дорошенко. Він, насамперед, акцентував на важливості історичних знань для зміцнення народної самосвідомості та перетворення етнографічної маси на повноцінну національну спільноту. Крізь цю призму автор охарактеризував основні етапи становлення української історіографії, наголосив, що саме М.Грушевський у низці своїх праць, найбільше – в "Історії України-Руси" дав "рідному народови правдиву, повну й докладну та систематичну його історію" [240, с. 782]. Підкресливши фундаментальність історичної синтези львівського професора, її епохальність як для розвитку науки, так і формування свідомості українського народу, В.Дорошенко високо підніс суспільне значення "Історії України-Руси". Ілюструючи загальне позитивне сприйняття праці вченого в європейському та українському науковому світі, автор наводить відомі схвальні тези А.Брікнера та С.Томашівського. Окремо В.Дорошенко наголосив на важливості науково-популярних праць ювіляра, які своєю доступністю та гарячим патріотизмом знайшли відгук у серці кожного українця [240, с. 783]. В аналогічному оцінному річищі характеризував В.Дорошенко багатогранну діяльність М.Грушевського і в інших виданнях СВУ [244, с. 272-273]. Зауважимо, що присвячений ювілею М.Грушевського окремий випуск "Вісника СВУ" схвально сприйняла українська громадськість Галичини [34].

Ювілей видатного науковця відзначили також й інші українські часописи Австро-Угорщини, експонуючи в своїх дописах національну вагомість багатогранної праці М.Грушевського. Так, львівське "Діло", коротко окресливши становлення вченого як історика та громадського діяча, докладно зупинилося на національному значенні діяльності ювіляра. Його праця, наголошувалося в

нарисі, вирішальним чином спричинилася до пробудження національної енергії українського народу [734]. Незважаючи на складні обставини життя політичного заслання, вказувалося в газеті, М.Грушевський надалі веде активну діяльність, "працюючи науково і заходячись у публіцистичній області переводити в жите свої національно політичні ідеї" [734, с. 2].

У такому ж тоні про багатогранну роботу ювіляра для української нації писала інша львівська газета – "Українське слово". У редакційній статті було згадано ті сумні обставини, в яких видатний учений відзначав свій ювілей, – на засланні, далеко від сплюндрованих війною українських земель. Та глибокі знання законів історії, підкреслювалося в ювілейному нарисі, повинні переконати у невідворотності процесу відродження України, для якого всі свої сили та таланти поклав цей багатолітній провідник нації. "Михайло Грушевський, – читаємо в статті, – дуже причасний до сього діла воскресеня, відродженя та визволу України. Причасний як учитель нації, як один з її огненних стовпів в її блуканнях до обіцяної землі, як один з її духових провідників і ідеологів її визволення" [737, с. 2]. Далі йшла стисла характеристика основних напрямків національної праці ювіляра – науково-організаційного, ідеолого-політичного, громадського. "За те все, – відзначалося далі, – що Михайло Грушевський дав Україні, за його працю яко вченого ідеолога й громадського діяча – велика йому дяка від усіх дітей України, хоча б стояли вони в иньшому від нього політичному таборі" [737, с. 2].

Відгукнулася на ювілей М.Грушевського і таборова преса [1178]. Жовтневий номер "Розваги" відкривався розлогою вступною статтею "Професор Михайло Грушевський". Автор допису Д.Гаркуша в загальних рисах змалював основні віхи життєвого та творчого шляху М.Грушевського, підкреслив масштабність здійснюваної ним національної справи, наголосивши на її важливості для об'єднання розділених кордонами українських земель [151, с. 2]. Говорячи про наукові праці вченого, автор підніс їх вагу як своєрідної історичної метрики народу, як документальну підставу для його боротьби за національне визволення. "Всі його історичні твори, в які він уложив велику силу своєї

наукової здібности, – підкреслив Д.Гаркуша, – становлять якби цілий історичний факультет для українського громадянства" [151, с. 2]. Розповівши про важку долю ювіляра в часи війни, автор зауважив, що "не зважаючи на прикре становище заслання, М.Грушевський не дає собі спочинку й без перестанку працює й тепер, дописуючи до російських часописей. Як гідний син України він з погордою несе тяжкий свій хрест не за що лише, як за рідний край" [151, с. 3].

Зальцведельське "Вільне слово" також вийшло з передовицею, присвяченою ювілею М.Грушевського. Схарактеризувавши роль наукової спадщини вченого для самоусвідомлення українського народу, редакція наголосила, що українське життя початку ХХ ст. настільки ж нерозривно пов'язане з ім'ям М.Грушевського, як 80-і роки з ім'ям М.Драгоманова чи 40-і – з діячами Кирило-Мефодіївського братства. Як і всі інші оглядачі творчого доробку та громадської діяльності ювіляра, дописувач "Вільного слова" також підніс соборницький нерв його активного життя, прагнення до культурної єдності українців, розділених кордонами [593].

"Великим Оборонцем України" назвали М.Грушевського в редакційній статті "Просвітнього листка", що видавався полоненими українцями у Вецлярі. Відзначивши нерозривність наукової та громадської діяльності ювіляра, автор нарису підніс виняткове становище М.Грушевського в тогочасному національному житті передусім як послідовного борця за ідею Соборної України [110].

Не пройшов повз увагу української громадськості ювілей М.Грушевського і в Російській імперії. Співробітники московської редакції "Украинской жизни" присвятили ювіляру грудневу книгу часопису, згодом опублікувавши її матеріали окремою брошурою, зазначивши, що це "скромна данина тому, чие життя, повне невсипущої праці, було цілковито віддане на користь української національної справи". Акцентуючи різнобічність творчих зацікавлень та культурно-громадської діяльності М.Грушевського, представники редакції підкреслили вплив вченого на розвій усіх напрямків українського життя початку ХХ ст. [621, с. 15]. Збірка містила статті трьох авторів, які розкривали провідні

напрямки діяльності ювіляра: С.Єфремова "На сторожі національної гідності", О.Лотоцького (під псевдонімом О.Белоусенка) "На громадському посту" та М.Василенка "М.С.Грушевський як історик".

У контексті нашого дослідницького зацікавлення докладніше зупинимося на останній статті [124]. Тривалий час тримаючи в полі зору наукову працю М.Грушевського, відгукнувшись рецензіями на найбільш значущі його історичні праці, М.Василенко висвітлив віхи життєвого шляху ювіляра, доводячи, що його зацікавлення українським минулим було свідомим та органічним життєвим вибором. Провідними рисами наукового пошуку історика М.Василенко назвав "обережність в узагальненнях", об'єктивність, критичність у ставленні до джерел та історіографічної літератури, схильність до деталізації історичних фактів. Він також писав, що, на відміну від своїх попередників, М.Грушевський особливу увагу звертає на соціальну та культурну історію народу, а це дозволяє йому вести мову про нерозривність історії українців від доби раннього середньовіччя до нового часу.

Осібнo дослідник зосереджується на аналізі історичної схеми ювіляра, називаючи її фундаментальною, а впровадження цієї схеми до історіографічної практики, на його переконання, робить роль М.Грушевського в українській науці "подібною до Соловйова в історіографії російській". Однак, на відміну від класика російської Клію, праці українського вченого є значним кроком вперед, передусім у плані високої культури організації наукового апарату його великої "Історії". М.Василенко особливо підкреслив ідейний зв'язок історичних та суспільно-політичних праць ученого, наголошуючи, що останні своєю ґрунтовною історичною аргументацією та гарячим патріотизмом значною мірою спричинилися до зростання національної самосвідомості українського народу. "В особі проф. Грушевського, – зазначав він, – ми маємо видатного вченого історика, – видатного не лише обсягом поставлених питань, різноманітністю наукових завдань, науковою активністю й продуктивністю, а й глибиною дослідження та науковими методами, що ґрунтуються на нещадному застосуванні критики, поваленні історичних ідолів і обережному, але

послідовному шуканні історичної істини, відновленні фактів і подій у їхній голій реальності й поясненні їх з нового наукового погляду". Зазначимо, що у подібному ключі про роль М.Грушевського в розвитку української історичної науки писали й інші дописувачі ювілейних публікацій, які виходили на теренах Російської імперії [727].

Поява московської збірки не пройшла повз увагу української громадськості далеко за межами Росії. Галицькі українці схвально оцінили зміст грудневого числа "Украинской жизни", присвяченого М.Грушевському. Оглядач львівських "Шляхів", наприклад, зазначав: "Брошура написана цікаво й овіяна теплом щирости й вдячної пошани. [...] Брошура заслуговує, щоб її перекласти на українську мову й дати народній масі в руки. Се-ж настав новий період у життю ювілята. [...] Великі народні маси пробудились і ставлять будівлю нового життя. А серед них батько Грушевський, авторитетний, признаний вожд народного руху, його ідеолог і центральна особа сучасного українства" [332].

Вибух війни поляризував український політикум на два табори – прихильників проросійської та проавстрійської орієнтації. Між представниками обох таборів на шпальтах української преси часто точилася полеміка. У контексті цієї дискусії про зовнішньополітичний вибір України достатньо виразною була критика суспільно-політичних поглядів М.Грушевського за його проросійські симпатії. Відтак ідейні опоненти вченого означили антиномію "добрий історик – поганий (чи недалекоглядний) політик", яка отримала своє подальше обґрунтування дещо пізніше, після поразки політики Центральної Ради. Критично оцінив діяльність М.Грушевського і майбутній ідеолог українського націоналізму Дмитро Донцов. У статті "Національні святощі" в завуальованій формі, не називаючи ім'я вченого, він розкритикував політичну позицію "одного професора", "консеквентного автономіста і апостола угоди з російським народом" за обстоювання ідеї федералізму та реанімацію Драгоманівських ідей, відмовивши йому у праві говорити від імені всього українства в таких важливих справах, як вибір зовнішньополітичних орієнтирів [238].

Незважаючи на воєнний час і незгоди життя на засланні, М.Грушевський продовжував наукову діяльність. У Сибірську та Казані він опрацьовував науково-популярний твір із всесвітньої історії, а також почав писати історію української літератури [180, с. 216]. Кращі умови для наукової праці з'явилися після отримання дозволу проживати в Москві. "Після двохлітньої вимушеної перерви в моїй громадській і науково-культурній роботі, – згадував він пізніше, – я готов був кинутись на московські можливості в сій сфері, як голодний циган на паску" [192, 1989, № 8, с. 106-107]. Як свідчать "Спомини" вченого, у Москві він готував до друку російський переклад "Культурно-національного руху на Україні в XVI–XVII в.", працював над федеративною теорією М.Костомарова, видав першу частину "Всесвітньої історії в короткім огляді" [192, 1989, № 8, с. 110-111]. Використовуючи можливості московських архівів і бібліотек, М.Грушевський продовжував також головну працю свого життя – закінчив написання третьої частини восьмого тому "Історії України-Руси", але опублікувати її було вельми проблематично. У 1916 р. з'явилася друга частина восьмого тому "Історії України-Руси".

На вихід цієї книги відгукнулася столична "Речь" оглядовою за характером рецензією М.Могилянського. Змалювавши складнощі, з якими зіштовхнувся М.Грушевський під час друкування чергових томів своєї фундаментальної праці, рецензент коротко ознайомив читача зі змістом нововиданої частини. Рецензована книга, стверджує оглядач, "відрізняється науковими та літературними вартостями, знайомими з минулих праць історика. Яскравий, образний виклад поєднується у нього з науковою обережністю у висновках, заснованих на вичерпному вивченні неосяжного матеріалу та літератури" [470]. М.Могилянський підносить ґрунтовність авторської реконструкції подій, що передували вибуху Хмельниччини, відзначає "блискучий" аналіз особистості великого гетьмана. Витяги з цієї рецензії були передруковані на сторінках "Вісника СВУ" [455].

Отож, початок Першої світової війни кардинально змінив життя М.Грушевського та обставини його наукової творчості. Відірваність ученого від

звичних умов праці, а також загострення дискусій навколо національних проблем на європейському континенті у зв'язку із розгортанням військового протистояння внесли свої корективи в його життєві плани. Перебування дослідника в епіцентрі українського національного життя змушували його все частіше надавати перевагу публіцистиці перед науковою працею. Остання проявляла себе в той час переважно через реалізацію науково-популярних проектів та завершення розпочатих раніше праць. Переслідування М.Грушевського за його громадсько-політичну діяльність та заслання вглиб Російської імперії призвели до формування в українській патріотичній публіцистиці його образу як національного героя та мученика, загально визнаного авторитета не лише в науковому, але й у моральному плані. Про це яскраво засвідчили публікації з приводу п'ятдесятилітнього ювілею вченого, що стали своєрідним підсумком його багатогранної діяльності кінця XIX – початку XX ст.

У польській та російській публіцистиці критичність до діяльності М.Грушевського з початком війни помітно зросла і пояснюється активізацією українського національно-визвольного руху в Галичині, моральна та ідейна причетність до якого з боку вченого була загально визнаною. У його наукових працях вбачали вже не просто обґрунтування певних історичних теорій, як це було на зламі XIX–XX ст., а фактично політичний маніфест, який надавав ідеологічне підґрунтя українському визвольному рухові. На сторінках численних видань почалося активне формування образу львівського професора як ворога російської та польської державності, що на кошти зацікавлених країн організовує широку сепаратистську роботу.

У західноєвропейській літературі оцінки діяльності вченого корелювалися відповідно до політичних симпатій тих кіл, з яких вони виходили, і були назагал позитивні в країнах Почвірного союзу та негативні чи стримані в державах Антанти. Утім, незважаючи на політичні вподобання, західноєвропейські науковці були єдиними у скептичному ставленні до антинорманізму автора "Історії України-Руси", полемізували з його баченням генези українського

народу. Отож, можемо стверджувати поступове посилення ідеологізації всіх аспектів діяльності М.Грушевського, котре набуде свого апогею у наступний період Визвольних змагань.

3.2. М.Грушевський у дискусіях революційної доби (1917–1918 рр.)

Життя М.Грушевського різко змінилося після Лютневої революції в Російській імперії, винісши його на український політичний Олімп в ролі голови Центральної Ради. Політична діяльність ученого, з одного боку, привернула до нього увагу широких кіл світової громадськості, з іншого, ще більше пов'язала два аспекти його діяльності – суспільно-політичний та культурно-науковий. З того часу практично всі оглядачі та рецензенти, оцінюючи наукову творчість М.Грушевського, неодмінно – у більш чи менш завуальованій формі – враховували його політичний досвід на чолі відродженої України.

Перші кроки діяльності Центральної Ради вимагали певної популяризації та ідеологічного забезпечення її діяльності. Відтак у 1917–1918 роках на підросійських землях з'являється значна кількість різноманітних видань, переважно брошурного формату, присвячених роз'ясненню національних домагань та популяризації постатей лідерів українського руху. Серед таких брошур у Києві побачила світ перша найповніша на той час біографія голови українського парламенту – "Проф. Михайло Грушевський. Голова Української Центральної Ради" [587].

Біографічна канва книги укладена за автобіографією вченого 1906 р., автори коротко зупинилися на основних етапах його життя та творчості – від раннього дитинства до ролі загальноновизнаного лідера українства на чолі Центральної Ради та від перших прозових пошуків до створення синтетичної "Історії України-Руси". Незважаючи на загалом популярний характер цього видання, у ньому вперше акцентовано етапи формування М.Грушевського як історика, відзначено визначальну роль у цьому процесі В.Антоновича та О.Кониського [587, с. 10-15]. При оцінюванні наукової творчості вченого укладачі брошури дотримувалися

тогочасної української історіографії, наголошували на високому національному значенні всієї його діяльності, безперервному змаганні до соборності українських земель. Як зазначали оглядачі, першою біографією М.Грушевського зацікавилися в широких читацьких колах, цьому також сприяв високий мовностилістичний рівень видання [399].

Загалом державотворча діяльність М.Грушевського викликала хвилю публікацій про нього з обох боків Збруча. І хоча провідною темою була суспільно-політична активність ученого в роки революційного піднесення, певну увагу оглядачі присвячували й аналізу наукової спадщини як ідейного стрижня всієї діяльності. При цьому висловлені оцінки були неодмінно піднесеними, подекуди навіть з агіографічними нотками. У подібному тоні, наприклад, творчу спадщину М.Грушевського охарактеризували укладачі московської збірки "Украинский вопрос" [670, с. 85-86].

Прихильно про вченого та його різнопланову діяльність писала й галицька українська преса. Так, на сторінках львівських "Шляхів" Б.Магміт писав: "Як учений поставив собі проф. Грушевський вічний пам'ятник своїм епохальним твором "Історія України-Руси". Ся велика історія – ся метрика народу, в якій споневіряна нація віднайшла свій великий і славний родовід, [...] ся велика історія є найбільш імпонуючим явищем в нашій науці" [435, с. 367-368]. Соборницька складова всієї праці М.Грушевського дала підстави Б.Магміту назвати автора "Історії України-Руси" Всеукраїнцем. Зазначимо, що в такому ж ключі про культурну та суспільно-політичну діяльність ученого писали й емігрантські видання [907].

У тогочасних дописах, присвячених М.Грушевському, послідовно утверджувався його образ як зачинателя модерної української історіографії. К.Студинський, наприклад, підкресливши у своєму нарисі фундаментальність наукової спадщини автора "Історії України-Руси", її важливість для зростання національного самоусвідомлення обґрунтованої ним історичної схеми, назвав його "батьком української історіографії" [33, арк. 2]. Надзвичайно вагомою, на його думку, була популяризаторська праця М.Грушевського, спрямована не

лише на просвіту свого народу, але й на ознайомлення світової громадськості з національною версією української історії, що було прихильно сприйнято у західноєвропейських фахових колах. Високо оцінюючи головну працю вченого, літературознавець стверджував: "У сій чудовій студії рідної землі виступив Грушевський не тільки як знаменитий історик, але яко незрівняний знавець археології, історичної штуки, літератури й культури і суспільного життя в даних періодах" [33, арк. 2]. Осібно К.Студинський зупинився на масштабності науково-організаційної діяльності голови Центральної Ради. Попри її важливе значення для зміцнення інституційного кістяка української науки, відомий дослідник акцентував також соборницький нерв цієї праці, підкресливши, що М.Грушевський "став неоціненим речником духової і культурної звязи всіх українських земель" [33, арк. 4].

Національне та виховне значення наукового доробку голови українського парламенту підносив також у своїх тогочасних публікаціях В.Дорошенко. Саме з праць М.Грушевського, наголошував він, "і свої і чужі вперше пізнали правдиву історію України в цілім її об'ємі, а не як якусь причіпку до історії Московщини. Для формування українського самостійницького світогляду мала ся праця просто епохальне значіннє. З неї вперше широкі круги нашого громадянства на російській Україні довідали ся "хто ми і чиї ми діти" [244, с. 350].

Цікаво, що оцінки наукового доробку М.Грушевського з обох боків Збруча були однаково піднесеними, але ставлення до його громадсько-політичної діяльності з боку галицьких оглядачів було значно критичнішим, аніж на Наддніпрянщині. На сторінках галицької періодики вже традиційно критикували русофільство М.Грушевського, його автономістсько-федералістські орієнтації, наївні, як зазначалося, сподівання на реформування і демократизацію Росії та мирне співжиття в оновленій імперії всіх народів. Наголошувалося на утопічності цих поглядів, їхній залежності від традиційних народницьких костюмарівсько-драгоманівських ідеалів. У вже згадуваній статті Б.Магміта, наприклад, йшлося: "...О скільки Грушевський поклав незрівняні заслуги й міцні підвалини для національного відродження, для розбудження, скріплення й

вибуялості національної свідомості, – так своєю науковою діяльністю (Історія України-Руси) і публіцистикою, о стілько звуженням політичного горизонту до тісного круга автономії спинював розріст політичної свідомості" [435, с. 371].

Незважаючи на постійну зайнятість державними справами, М.Грушевський все-таки цілковито не полишав наукової діяльності. У цей час він займається відродженням журналу "Україна", а також готує до видання та друкує декілька науково-популярних творів. Як дізнаємося з його "Споминів", учений намагався повсякчас займатися наукою, навіть на засіданнях Центральної Ради редагував друкарські коректи. Ці фрагментарні заняття наукою дозволяли йому знаходити моральну підтримку, психологічний захист від надмірно напруженого стресового політичного життя [192, 1989, № 11, с. 123].

Зрозуміло, що в умовах щоденної громадсько-політичної активності про серйозний науковий пошук доводилося забути до спокійніших часів. Поряд з нестачею вільного часу, як згадував сам М.Грушевський, на заваді реалізації творчих планів стояли й суто технічні проблеми. Друкувати українські книжки в умовах воєнної розрухи було вельми проблематично. Тогочасні труднощі українського книговидавництва (різке зростання вартості паперу та друкарських послуг, дефіцит українських друкарських кліше, брак фахових працівників тощо), називаючи їх "божевільними", емоційно змальовує сам М.Грушевський у передмові до чергового перевидання "Ілюстрованої історії України" [205, передмова]. На важких обставинах українського книгодрукування наголошували й критики, прихильно сприйнявши тогочасну науково-видавничу діяльність М.Грушевського. Оглядачі, зокрема, вітали відродження часопису "Україна" зацікавлено стежили за публікаціями голови Центральної Ради на сторінках часопису [606; 549].

Особливу ж увагу в часи революційного піднесення М.Грушевський приділяв популяризації наукових історичних знань, справедливо наголошуючи на потужному виховному значенні науково-популярної літератури. Б.Крупницький, визначаючи завдання вченого в революційних подіях, вдало підмітив: "Історик стояв перед завданням, які йому диктувала сучасність.

Передовсім треба було дати українському народові, що під впливом специфічного російського режиму мав дуже неясне уявлення про свою минувшину, популярну літературу без громіздкого наукового апарату, ясно і легко написану" [1241, s. 125]. Під час революції М.Грушевський перевидав такі популярні на початку ХХ ст. праці, як "Ілюстрована історія України" та "Про старі часи на Україні". Їх традиційно схвально зустріли українські читачі та критики. "Ілюстровану історію України", наприклад, на сторінках київського журналу "Книгарь" названо "однією з найважливіших і найвидатніших книжок українських". Наголошувалося, що ця праця "є першою настольною книгою кожного свідомого громадянина і прочитати її повинна кожна грамотна людина..." [597]. Не менш захоплено критика сприйняла перевидання популярного нарису "Про старі часи на Україні". Ця книга, зазначав у своїй рецензії К.Лоський, цілком відповідає задекларованим популяризаторським і просвітнім завданням [398]. Важлива риса праці – уникання пропаганди національної винятковості, зазвичай характерної для літератури такого гатунку.

Прикметно, що появу науково-популярних творів М.Грушевського у той складний для наукової комунікації час помітили далеко за межами українських земель. На сторінках празького журналу "Český Časopis Historický" підкреслювалося, наприклад, що "Ілюстрована історія України" є одним з кращих у фаховому сенсі опрацювань минулого українців [981]. Поодинокі науково-популярні твори М.Грушевського було перекладено іншими європейськими мовами, вони отримали загалом схвальні відгуки оглядачів. Останні традиційно піднесли наукові та літературні прикмети перевиданих книг, наголосили, що нові видання, звільнені від цензурних утисків, містять значно більшу кількість ретельно зібраних матеріалів про український рух від середини ХІХ ст. і до перших кроків Центральної Ради [782].

Серед науково-популярних праць, опублікованих М.Грушевським в 1917–1918 роках, чільне місце посідає його "Всесвітня історія в короткім огляді" – перша праця такого типу в українській історіографії. Ця робота задумана і частково реалізована ще на засланні в Симбірську й Казані. Там, як зазначає

М.Грушевський в "Автобіографії", він "взявся до оброблення популярного курсу всесвітньої історії в двох циклах – ужчому (популярнішому) і ширшому (більш науковому)" [181, с. 238]. Перша частина цього "ширшого курсу" побачила світ у Петрограді 1917 р. З поверненням у березні того ж року вченого до Києва сюди було перенесено й друк його праці – перевидано першу частину, випущено другу (двома виданнями), третю й четверту, яка закінчувалася 1848 р. Так було реалізовано первісний задум автора, про що свідчать його слова з передмови до четвертої частини: "Сим випуском кінчається моя праця, обдумана в вязниці і виконана в трудних обставинах заслання" [200, передмова]. З відходом після гетьманського перевороту від активної участі в політичному житті М.Грушевський продовжує працю над "Всесвітньою історією" – пише та видає в 1918 р. п'яту й шосту частини, довівши її виклад до початку ХХ ст. Задумана автором остання сьома частина, хоча й була проанонсована, друком так і не вийшла.

Окреслюючи у вступі до першої частини "Всесвітньої історії" її читацьку аудиторію, М.Грушевський зауважив, що, пишучи книгу, хотів "в короткій і приступній формі дати перегляд історії людства від початків культури до нинішніх часів, так, щоби він годився і на те, щоби дати перші відомости людині, яка тільки починає знайомитися з минувиною, і на те, щоби людині, яка вже не одне прочитала з історії, дати суцільний погляд на історію розвою культурного і політичного життя народів" [199, с. 3]. Нову книгу дослідник присвятив "грядущій світовій силі – новій демократії України, надіючись послужити їй сею моєю працею" [200, передмова]. З огляду на складнощі друку в ті часи, автор зазначив, що зумисне відмовився давати ілюстрований матеріал. Обумовлюючи оглядовий характер перших частин видання, він наголосив, що у цій книзі більшу увагу звертатиме на нові часи європейського минулого, натомість стародавній і середньовічній історії присвятить окремі праці.

"Всесвітня історія", де вперше перед українським читачем представлено цілісний нарис історії людства рідною мовою, попри свій популярний характер, досить жваво обговорювалася в критичній літературі. Розлогою рецензією на

перші три випуски праці відгукнувся К.Лоський. Оглядач зазначив, що М.Грушевський досягнув поставленої перед собою мети – про головні події та явища світової історії оповів не тільки загальнодоступно та цікаво, але й вповні фахово, враховуючи "остатні висновки історичної науки що до звязку між собою життя цілого світу" [396, с. 253]. Підкреслив оглядач і системність та послідовність авторського викладу, використання широкого спектру історичних джерел, уникання звичного для популярних праць євроцентризму, вміле пов'язання історії політичної та культурної тощо. З іншого боку, К.Лоський закинув авторові нерівномірність висвітлення у праці історичних періодів, недостатню увагу до деяких етапів минулого людства, особливо передісторичної доби та часів античності. Ця нерівномірність викладу, на думку рецензента, подекуди у тексті призводить й до фактологічних неточностей. Та ці слабші сторони "Всесвітньої історії", підкреслює оглядач, не псуують загального доброго враження від книги, що є "безумовно цінною вкладкою в нашу популярно-наукову літературу" [396, с. 257].

Не менш прихильною була оцінка К.Лоського наступної четвертої частини праці, що охоплювала період революцій в європейській історії 1789–1849 років. Цій частині, зауважив К.Лоський, властиві ті самі переваги та недоліки, що й попереднім книгам. Утім, безсумнівним здобутком нового тому праці М.Грушевського, наголошувалося в рецензії, було зосередження уваги на явищах інтелектуального життя, що дозволило складні події європейських революцій представити стисло і водночас цілісно й системно [397; 340].

Появу "Всесвітньої історії" відзначили й перші українські педагогічні часописи на Наддніпрянщині. Так, на сторінках "Вільної Української школи" друге видання праці у трьох випусках прорецензував М.Зеров. Поряд із зауваженими науковими та змістовно-ілюстративними перевагами книги вченого, рецензент намагається визначити відповідність "Всесвітньої історії" М.Грушевського завданням навчально-виховного процесу школи. На переконання М.Зерова, "його [М.Грушевського] книжка вельми корисна для читача, котрий почуває вже потребу систематизації знання; для тих, що

потрібують ще перших відомостей, вона надто коротка, побіжно оглядає минуле, нічого не лишаючи в пам'яті. На жаль, мало придатна вона і для школи" [311, с. 125]. Значно краще, на думку рецензента, праця М.Грушевського задовольнить самоосвітні цілі. Адже, вказує М.Зеров, "вона ворушить думку, будить історичний інтерес, привчає до серйозного читання. Виклад в ній ясний, означення яскраві і виразні. Автор уміє дати гарну характеристику [...] явищам, [...] уміє показати зв'язки межі ідейними течіями і соціальним станом" [312, с. 218]. Підкреслюючи педагогічну вагу науково-популяризаторської праці М.Грушевського, наддніпрянські освітяни основні застереження висловлювали щодо засилля галицизмів, котрі, як стверджувалося, ускладнювали учням процес ознайомлення зі змістом [47].

Попри зрозумілі складнощі з обміном літератури між розрізненими кордонами українськими землями, на появу "Всесвітньої історії" відгукнулися й австрійські українці. Появу цієї "цікавої книжки" було відзначено на сторінках таборової газети "Розсвіт". "Цікава вона не тільки тим, – зазначив оглядач, – що дає нам у популярній формі огляд людської культури до кінця середніх віків та що вона являєть ся гарним підручником задля самоосвіти, але ще й тим, що кидає вона своєю появою світло на ті тяжкі часи, які переживав автор у Росії до революції та на те, чим він у тому часі займав ся" [444].

Постання Центральної Ради, її демократична політика в національній сфері, проголошення абсолютною цінністю права на самовизначення всіх народів спричинили появу низки полемічних публікацій, в яких відновилося активне у дореволюційний час обговорення минулого та актуального стану українства з урахуванням нових політичних реалій. Знесення цензурних обмежень і небачена перед тим свобода слова надали цим виступам особливої відвертості та загостреної полемічності. Про ці часи дещо пізніше учений згадував: "Вороги українства, які і давніше пеклом на мене дихали, в своїм засліпленню, вважали мене творцем і українського руху і винахідником української мови, тепер особливо всіли на мене з своїми лайками й погрозами" [285, № 25, с. 2]. Оскільки при такому комплексному осмисленні феномену українства на теренах

колишньої Російської імперії оминати інтелектуальний доробок М.Грушевського було неможливо, то часто спалахувала пряма чи опосередкована полеміка з його історичними концепціями.

Безпосередньо до М.Грушевського з емоційним листом звернувся давній опонент його наукової та суспільно-політичної діяльності І.Лінниченко. Заперечуючи власне правомірність постановки питання про національну окремішність та державну самостійність українців, І.Лінниченко у публіцистичній за характером праці "Малорусский вопрос и автономия Малороссии (Открытое письмо профессору М.С.Грушевскому)" зосередився на критиці історичної схеми вченого.

Ідея праці, як стверджував у передмові автор, виникла відразу після появи статті М.Грушевського "Звичайна схема "русскої" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства", проте її оприлюднення постійно відкладалося через цензурні обмеження: М.Грушевський, слушно вказує він, не мав би можливості повноцінно відповісти опоненту на сторінках російської наукової періодики [379, с. 253; 380]. Сама робота І.Лінниченка була поділена на дві частини, в яких авторська увага зосереджувалася, відповідно, на критиці історичної схеми та наукових поглядів М.Грушевського і заснованих на них національно-державних домагань тогочасного українського руху. Історичну частину праці одеський професор спрямував на доведення тези про історичну єдність російського народу та штучність і небезпеку будь-якого – державного чи культурного – відокремлення його української (в лексиці автора "южнорусской") частини [379, с. 254]. Українці, стверджував І.Лінниченко, практично не мали власного досвіду державотворення, а сам народ не володіє чітко окресленою національною самосвідомістю. Відмовляє автор українцям й у самобутній культурі, вважаючи її здобутки значно біднішими за великоросійські та загальноросійські культурні надбання [379, с. 260]. Тому, робить висновок І.Лінниченко, для українців життєво важливо не від'єднуватися від "общерусского древа", а навпаки – злитися з більш потужною культурною традицією північного сусіда.

Останню тезу І.Лінниченко розвинув в окремій брошурі "Малорусская культура", насиченій гострими полемічними випадками проти діячів українського національного табору [378]. У своїх працях він також, традиційно для російських учених, відстоював назву "Малоросія", вважаючи її вживання в історичному сенсі більш правомірним, аніж "Україна". В аналогічному великоросійському дусі сприйняв І.Лінниченко й ідеологію сучасного йому українського політичного руху.

Даючи загальну оцінку таким поглядам І.Лінниченка, дослідник його творчості О.Толочко цілком слушно зазначає, що пояснення позиції одеського вченого "було б одвертим спрощенням шукати в суто імперському або великодержавному способі мислення, що культивувався як офіційна російська політика" [1203, с. 98]. Тут, переконує дослідник, можна говорити радше про складний феномен властивої значній частині інтелігенції підросійської України малоросійської ідентичності, що поєднувала в собі визнання етнічної самобутності українського народу із запереченням самостійності його історичного буття.

Погляди І.Лінниченка були достатньо поширеними в середовищі російської інтелігенції краю та набули певної популярності в скептично налаштованих до українства колах. Про це, наприклад, свідчать матеріали виданих в Одесі "Трудов подготовительной по национальным делам комиссии", де цілковито в дусі історичної аргументації І.Лінниченка розглядався комплекс складних питань українсько-російських взаємин та перспектив поступу українського національного життя.

Нам не вдалося встановити, чи М.Грушевський відповів на закиди І.Лінниченка. З огляду на його велику зайнятість державними справами можна зі значною долею вірогідності стверджувати, що спеціальної відповіді не було. Натомість на випадки одеського професора дещо пізніше відгукнувся ще один учень В.Антоновича – Д.Багалій. Він писав: хоча М.Грушевський та І.Лінниченко є представниками однієї наукової школи, в основі їхньої творчості лежать принципово відмінні світоглядно-ідеологічні установки. Д.Багалій

уважав, що серйозної наукової критики схеми М.Грушевського в брошурах його опонента не було, адже наведені аргументи носили значною мірою світоглядний характер. Аналізуючи головні тези праць І.Лінниченка, Д.Багалій зазначив: "Хіба можна заперечувати в праві на свою історію українському народові лише тому, що він не мав постійно своєї держави? (І.А.Лінниченко помилково каже, що він ніколи її не мав). Хіба можливо науково доводити чудернацьку думку його, що Україна ніколи не мала своєї самостійної оригінальної культури? Хіба можливо надавати таке виключне значення державній ідеї, нехтуючи справжнім базисом історичного процесу – соціально-економічним фактором?..." [15, арк. 50-51].

Сам же М.Грушевський опосередковану відповідь на ці закиди давав у своїй тогочасній публіцистці, в якій розробив цілісну та ефективну програму українського державотворення [1009]. Численні статті, написані на злобу дня та опубліковані в багатьох часописах Наддніпрянщини та Галичини, учений згодом об'єднав у тематичні збірки. Так, наприклад, постали брошури "Вільна Україна. Статті з останніх днів" (1917 р.), "З політичного життя старої України" (1917 р.) і "На порозі Нової України" (1918 р.). Як свідчать учасники тих буремних подій, М.Грушевський надавав надзвичайно важливого значення згаданій публіцистиці, зважаючи на загальний недостатній освітній рівень українців та ступінь їхньої національної свідомості [341, с. 269-270].

Особливий суспільний резонанс, з огляду на труднощі побудови нової моделі українсько-російських взаємин, викликала праця вченого "Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті й тексти", що містила докладно коментовані та інтерпретовані з погляду української національної ідеології джерельні тексти. Вихід цієї праці широко обговорювався в критичній українській літературі. На шпальтах київських часописів, наприклад, йшлося: "Повний глибокого інтересу історичний матеріал та науково-грунтовна форма викладу роблять книжку проф. М.Грушевського видатним з'явищем української літератури пореволюційної доби" [268, с. 119]. Оглядачі підкреслювали популяризаційну та фахову цінність книги, де відповідно до рівня пересічного читача і водночас достатньо науково, в широкому історико-юридичному

контексті, пояснювалися особливості укладання договору між Хмельницьким і російським царем.

Гетьманський переворот усунув М.Грушевського від активної політичної боротьби та вимушено повернув до кабінетної наукової праці. Ці події з великим занепокоєнням сприйняла українська громадськість, що в своїх оцінках переважно симпатизувала видатному вченому [518; 300; 673; 515; 516; 519]. Цікаво, що політичний антагоніст М.Грушевського – П.Скоропадський – був достатньо високої думки про його наукові праці. Коли розпочалися заходи довкола створення Української Академії Наук, М.Грушевського як майбутнього її президента запропонував саме гетьман. У цій справі, як відомо, безрезультатно, до вченого навідувався В.Вернадський [132, с. 95-96; 130, с. 354-355; 338, с. 327]. Ось як сам П.Скоропадський згадує про ті події: "Грушевського я завжди високо цінив як найбільшого нашого історика [...]. Думалося мені, що коли б він зайняв місце голови Академії, то зміг би принести величезну користь українській науці, а рівночасно відійти від усіх своїх марксистських теорій. Тому я прохав прозондувати ґрунт, якби він до такої пропозиції поставився. Відповідь була категорично негативна" [635, с. 33-34].

Відхід від активного політичного життя дав можливість М.Грушевському продовжити розпочаті раніше наукові студії. Так, 1918 р. вийшли друком заключні частини "Всесвітньої історії в короткім огляді". Як і попередні томи, вони отримали схвальну оцінку фахівців. Підносилася фактологічна насиченість викладу, присутність у праці провідної ідейної лінії оповіді, фахова майстерність ученого, що полягала в здатності "в коротких виразних рисах і в не багатьох словах охопити цілий ряд фактів, з'ясувати їхню вагу та взаємовідносини" [619, с. 961]. Незважаючи на близькість описуваних М.Грушевським подій до сучасності, автор, наголошували рецензенти, "зумів досягти історичної об'єктивності, оцінувати сучасні старшим теперішнім діячам політичної справи [факти] в досить ясній і правдивій історичній перспективі та вірно визначити їх вагу для теперішнього розвитку загального життя Європи" [619, с. 961]. Поряд зі схвальними відзивами, було висловлено й декілька критичних зауважень, що

повторювали закиди, зроблені щодо попередніх частин. Вказувалося передусім на деяку нерівномірність в описі історичних подій, зумовлену, зрештою, популярним характером самої праці.

Завершивши "Всесвітню історію в короткім огляді", М.Грушевський взявся за реалізацію свого задуму про другий цикл праць, присвячених загальноєвропейській історичній проблематиці. У 1918 р. з'явився його популярний нарис античної цивілізації. Нова книга, як зазначалось у рецензіях, мала ті самі переваги, що й решта науково-популярних праць М.Грушевського: об'єктивність і науковість викладу, послідовність історичної реконструкції, високі художні прикмети нарративу тощо. Найсуттєвішим закидом було те, що дослідник не присвятив належної уваги грецькій колонізації Північного Причорномор'я та впливу грецької культури на формування українського цивілізаційного типу. Також багато нарікань викликало друкарське оформлення книги, що, зрештою цілком слушно було віднесено на карб воєнного часу. Даючи загальну оцінку праці, професор В.Данилевич, наприклад, зазначав: "Я бачу в цій книжці ті самі талановитість і знання, що виявив у своїх творах з обсягу української історії наш славнозвісний історик України" [222, с. 1183].

Відсутність ученого на політичному Олімпі дала поштовх до осмислення його діяльності на чолі Центральної Ради. Незважаючи на гостру опозиційність М.Грушевського до уряду гетьмана П.Скоропадського, восени 1918 р. з'явилося кілька присвячених йому публікацій, приурочених до річниці проголошення Центральною Радою її перших універсалів, передусім Третього, яким було проголошено Українську Народну Республіку. Вони цікаві з огляду на подальше формування образу "батька Грушевського", що поєднував у собі розуміння його високого загальновизнаного наукового та морального авторитету, духовного і громадського лідерства. Біографічна канва цих публікацій традиційно відтворювала автобіографію історика та в загальних рисах повторювала тези опублікованої брошури про М.Грушевського за часів Центральної Ради. У цих нарисах звично наголошувалося на епохальності науково-громадської діяльності

вченого, вказувалося на його заслужене місце в національному пантеоні обабіч Шевченка та Драгоманова [522; 101].

Підсумовуючи проблему рецепції наукової діяльності М.Грушевського в часи революції, зазначимо, що в цей період у його творчій особистості була особливо помітною перевага публіциста над науковцем, позаяк нагальною була потреба відгукуватися на актуальні проблеми становлення української самостійності та визначати перспективні шляхи поступу національного життя. Розквіту публіцистичного таланту вченого у цей короткий час його державотворчої активності сприяло знесення будь-яких цензурних заборон. Наукова діяльність голови Центральної Ради, хоча й обмежилася кількома популярними творами, виявилася надзвичайно актуальною для суспільства, свідченням чого було її зацікавлене сприйняття і фахівцями, і пересічним читачем. Тому тогочасні оцінки наукової спадщини М.Грушевського тісно пов'язані з характеристикою його громадсько-політичної та державотворчої діяльності. Саме в 1917–1918 роках в публіцистиці утвердився образ "батька Грушевського" – провідника нації, що не лише повернув народу його історичну пам'ять, але й став біля керма відродженої держави. Непослідовність політики Центральної Ради та зростаюча критика її голови з боку багатьох українських політичних сил надали нових імпульсів традиції протиставлення політичної та суто наукової складових діяльності М.Грушевського з відповідними схвальними чи негативними епітетами.

3.3. Науково-публіцистична творчість М.Грушевського на еміграції в оцінках першої половини 20-х рр.

Комплекс причин особистісного та політичного характеру підштовхнув М.Грушевського, за його словами, до рішення "перевести свою роботу за кордон, поки на Україні утвориться правління оперте на дійснім представництві трудового народу" [180, с. 219]. Затримавшись на короткий час у Кам'янці-Подільському, учений отримав пропозицію від Центрального Комітету Української партії

соціалістів-революціонерів (УПСР) виконувати обов'язки голови Закордонної делегації партії в Західній Європі. Усвідомлюючи важливість презентації української справи на Заході, М.Грушевський погодився. Отримавши необхідне фінансове забезпечення від партії, учений був делегований на з'їзд II Соціалістичного Інтернаціоналу, що мав відбутися в Швейцарії. У квітні 1919 р. М.Грушевський прибув до Праги. Так розпочався еміграційний період життя та діяльності М.Грушевського – один з найменш досліджених у сучасному грушевськознавстві [1111; 1151; 1152; 1211; 1212; 1114; 1065; 1169].

Як зазначив Аркадій Жуковський, в еміграційній добі життя М.Грушевського вирізняються два етапи: трирічний (квітень 1919 – половина 1922 рр.) та пізніший дворічний (1922 – початок 1924 рр.) [1065, с. 99]. За першого – Михайло Сергійович, голова закордонної делегації УПСР, значну частину часу віддавав партійній роботі: спрямовував дії партії, їздив на міжнародні конгреси, брав участь у чотирьох партійних конференціях УПСР за кордоном, визначав її ідеологію та програму, редагував закордонний орган УПСР тощо. Згодом, за словами самого вченого, через принципові розходження він склав свій мандат голови закордонної делегації УПСР і віддався науковій праці. Утім, і пізніше він не переставав цікавитися політичними питаннями [1144, с. 341-347].

Наукова діяльність М.Грушевського на еміграції була безпосередньо пов'язана із заснуванням восени 1919 р. у Женеві Українського соціологічного інституту і розгортанням у ньому дослідної діяльності. За задумом М.Грушевського, УСІ повинен був стати солідною науковою базою закордоном [209]. Крім центральної інституції в Женеві, передбачалося відкрити філії цього інституту “міжнародного характеру” в кількох великих містах світу, створити його розгалужену систему, зібрати бібліотеку, публікувати інформаційні видання. Отож, задумана М.Грушевським інституція мислилася не в останню чергу як “українське представництво” в Європі, своєрідна форма народної дипломатії, оскільки ознакою того часу був брак зв'язків українства з культурними та суспільними колами в світі. Женевський період існування

інституту був підготовчим, робота головно зводилася до підбору співробітників, налагодженню зв'язків. УСІ розпочав випуск серії підручників з української історії та літератури французькою мовою. Та розгортання подальшої діяльності стало неможливим через брак коштів [72, с. 173].

Тогочасні амбітні видавничі плани УСІ були стимульовані тим, що в жовтні 1919 р. М.Грушевський підписав угоду з керівництвом Дніпросоюзу про видання праць українських учених, які перебували на еміграції. Проте досить швидко укладену з Дніпросоюзом угоду про видання книг доволі значним накладом з істотним гонораром довелося скоригувати через труднощі реалізації друкованої продукції. Згідно з новою угодою, М.Грушевський отримав замість грошей 18% накладу виданих книг, тобто понад 15 тисяч примірників. Розгортання подальшої видавничої діяльності ставало неможливим через брак фінансування. Відкликання конгресу II Інтернаціоналу та важке матеріальне становище змусили перенести в 1920 р. УСІ до Праги як міста більш дешевого прожитку.

Характерною рисою празького періоду УСІ була тісна співпраця з УПСР. Так, спільними зусиллями 14 листопада 1920 р. в "Обецнім" домі у Празі була проведена академія пам'яті Михайла Драгоманова з приводу 25-ліття його смерті. Перед присутніми виступили з доповідями М.Грушевський ("Значіння Драгоманова в соціальному і національному розвитку України") та М.Шраг ("Соціальний світогляд Драгоманова"). Матеріали цієї академії разом з деякими джерелами до вивчення світогляду та діяльності М.Драгоманова були згодом опубліковані окремою працею, що зустріла прихильні відгуки оглядачів українського культурного життя на еміграції. Відзначалося, що завдяки ініціативі М.Грушевського та очолюваного ним УСІ важлива подія національної історії не була забута, незважаючи на численні труднощі емігрантського життя [466].

Від 1921 року Український соціологічний інститут діяв у Відні. Крім інформаційно-представницької функції, дедалі вагомішим напрямком стає суто наукова діяльність у галузі соціології, історії та інших суспільних дисциплін. Повернення до наукової роботи зроблено, за словами М.Грушевського, "виходячи з переконання, що в сей час глибокого соціального перелому більш

ніж коли-небудь потрібні ґрунтовні студії соціальної еволюції від самого споду: одвічної боротьби й чергування індивідуалістичних і колективістичних потягів в людським пожиттю і тих умов буття, під впливом котрих вони розвиваються" [1113; 33]. Загалом діяльність УСІ впродовж всіх періодів знайшла реальне втілення в трьох основних напрямках, визначених ученим, – "як наукової робітні з соціології та близьких їй наук, як науково-педагогічної інституції і як видавничої організації" [1114, с. 52]. До співпраці в інституті вченому вдалося залучити молодих талановитих людей. Найближчим його співробітником на той час стає донька Катерина, яка під науковим керівництвом батька починає займатися проблемами етнології, особливо розвитком примітивної культури людства та його відображенням у народному світогляді.

У Відні Інститут розгорнув широку науково-популяризаторську лекторську роботу. На його базі було організовано безкоштовні загальнодоступні соціологічні курси для українських емігрантів. Вони відкрилися 1 лютого 1921 р. викладами М.Грушевського "Початки з громадського й державного життя або генетична соціологія". Упродовж року слухачі мали змогу відвідати, окрім згаданих, лекції Д.Антоновича, М.Шрага, В.Старосольського, М.Чечеля, М.Шаповала, В.Мазуренка, І.Штефана та П.Христюка. Уперше пробували свої сили в публічних викладах молоді співробітники УСІ Ф.Савченко та К.Грушевська. Такі наукові зібрання давали нагоду для обміну думками за визначеними лекторами темами, а тексти лекцій складали основу майбутніх публікацій УСІ. Як свідчать матеріали еміграційної преси, цей напрямок роботи М.Грушевського та його інституції із симпатією сприйняли у колах української еміграції, особливо її молодого крила, що зацікавлено відвідували публічні лекції співробітників УСІ [520; 502]. Українські оглядачі справедливо відзначали, що саме М.Грушевський уперше, ще на зламі ХІХ–ХХ століть, запровадив у Галичині наукові курси для широких кіл українського громадянства [413].

Розбудовуючи структуру УСІ, М.Грушевський велику увагу приділяв заснуванню власної видавничої бази. І саме у видавничій діяльності інститут досяг найбільших успіхів. За підрахунками В.Масненка, за весь період його

існування було видано десять найменувань книжкової продукції [1113, с. 34]. Усю цю літературу сам М.Грушевський поділяв за тематикою та призначенням на декілька серій: "інформаційну інтернаціональну", "загальних соціологічних курсів та монографій", "соціальної історії України". Невиданими за браком коштів і необхідністю враховувати попит на книги залишилися низка бібліографічних систематичних покажчиків, а також цінні рукописи М.Грушевського, К.Студинського, К.Грушевської, Д.Антоновича та ін. Керовані ідеєю репрезентувати в світі українську культуру, фундатори УСІ в найскрутніші часи безкоштовно розсилали свої видання до університетів, академій, публічних бібліотек Америки, Канади, Німеччини, Польщі, Франції, Чехословаччини та багатьох інших країн. Фінансова скрута призвела до того, що вже в 1923 р. вся видавнича діяльність інституту практично припинилась [1114, с. 49-50].

Власне з публікацією праць М.Грушевського європейськими мовами в рамках видавничої діяльності УСІ відродилося обговорення його творчих ідей у середовищі українських і європейських інтелектуалів. Зауважимо, що українська громада з нетерпінням очікувала на нові твори видатного вченого, про його творчі плани повідомляли багато тогочасних часописів і на еміграції, і в Галичині [287, с. 113; 509; 510; 394, с. 32; 511; 260; 291]. Висловлювалося навіть сподівання, що М.Грушевський відновить на еміграції видання "Літературно-наукового вістника", щоби тим самим "знову об'єднати ті українські культурні сили, що ніяк не можуть об'єднатись на ґрунті політики" [289, с. 199].

Брак необхідних джерел і літератури не дозволили вченому продовжити роботу над основною працею його життя, тому відбулася тимчасова переорієнтація наукових інтересів дослідника. У рамках наукової тематики занять УСІ М.Грушевський підготував важливу теоретичну працю "Початки громадянства (генетична соціологія)", що постала з його публічних лекцій, прочитаних взимку 1920–1921 рр. Ця праця написана під враженням революційних подій і відбивала тогочасні творчі пошуки дослідника, пов'язані з проблемою початкового етапу розвитку українського народу, його державності, співвідношення громадсько-народного та державного ладу. Як слушно зауважив дослідник

соціологічної моделі вченого В.Масненко, невдоволення дотеперішнім рівнем висвітлення згаданих проблем у власних працях підштовхнуло М.Грушевського до серйозних соціологічних досліджень [1113, с. 190].

Як і багато інших політиків та науковців того часу, збентежених виром драматичних подій, історик намагався в своїй книзі осмислити проблему напрямків і рушійних сил еволюції людського життя. Поштовхом для аналізу стала низка поширених тоді соціологічних теорій включно з марксистською [1084]. Свою книгу М.Грушевський бачив як перший крок до обговорення актуальної історико-соціологічної проблематики в контексті розвитку українознавчих студій, зауважив, що пишучи її, "мав на меті не стільки дати певні конкретні висліди, готові формули, чи непохитні закони соціального розвою – такі соціологія не дуже то й може вказати, – скільки розбудити цікавість до сих питань і заохотити до дальших, самостійніших занять у сій сфері" [204, с. 3]. Рефлексивно сприймаючи сучасну собі історичну ситуацію як зламну в історії світової цивілізації, порівнюючи її з іншими поворотними епохами в людському бутті, М.Грушевський робив спробу віднайти й обґрунтувати визначальні принципи соціальної еволюції. Тому своїм завданням учений бачив "висвітлити процес переходу людського життя до організованого колективу – родово-племінного, розклад цього колективу під натиском індивідуалістичних тенденцій, які приводять до клясового устрою, на котрім виросло соціальне жите "цивілізованої доби", і переход до сеї стадії суспільного життя" [204, с. 4].

В українських інтелектуальних колах "Початки громадянства" сприйняли зі значним зацікавленням як першу україномовну працю, що зосереджувалася на осмисленні низки важливих соціологічних проблем. На її появу змістовною рецензією відгукнувся Микола Сумцов. Його критичний відзив, написаний, як свідчить лист до М.Грушевського, відразу після прочитання в 1922 р., через смерть автора побачив світ лише в 1925 р. у відновленому журналі "Україна" [658, с. 153].

М.Сумцов передусім звертає увагу на широту піднятої у рецензованій праці проблематики, відзначає велику кількість проаналізованої автором літератури. Незважаючи на тривалу традицію осмислення проблем генези людського

суспільства в західній науці, оглядач наголошує: критично оцінюючи її здобутки, М.Грушевський нерідко наводить власні оригінальні судження, чому сприяв його попередній колосальний дослідницький досвід. Коротко схарактеризувавши зміст усієї праці, порушених у ній наукових проблем, рецензент підніс ерудицію М.Грушевського, його обережність у ставленні до емпіричного матеріалу та теоретичних моделей [658, с. 154]. Завдяки такій дослідницькій обачності, на думку М.Сумцова, висновки автора "Початків громадянства" є виваженими та коректними, хоча й надміру песимістичними щодо здатності людини впливати на хід історії. Аналізуючи останні сторінки праці, де міститься авторський аналіз українського соціологічного матеріалу, рецензент радить автору використати висновки не зауваженої ним праці П.Житецького. Підводячи підсумки свого критичного огляду, М.Сумцов узагальнив: "Разом, в підсумці "Початки громадянства" гарний здобуток української науки" [658, с. 155].

Досить оперативно на вихід нової праці М.Грушевського відгукнулися радянські суспільствознавці. У своїй рецензії тогочасний лідер української марксистської історіографії М.Яворський відзначив актуальність порушеної у книзі М.Грушевського проблематики, що в умовах трансформації традиційного суспільства як на Заході, так і на Сході континенту привертає до себе увагу не лише науковців, але й загалом освіченої публіки. На численні актуальні питання наукового та суспільного характеру "Початки громадянства", переконує оглядач, дають "вичерпуючу відповідь" [751, с. 33].

Промовистою ознакою певного рівня інтелектуальної свободи в тогочасній радянській Україні було те, що рецензент цілком спокійно сприймає авторську критику попередніх соціологічних теорій, в тому числі і марксистської. Коротко розкриваючи зміст цілої праці, М.Яворський вказує на оригінальність підходу М.Грушевського до низки суспільствознавчих проблем, нерідко поділяючи його висновки. Особливо цінною, на його переконання, є остання частина праці, де містяться авторські роздуми над генезою української первісної культури й наведено докладну літературу предмету. У підсумках М.Яворський вкотре підніс цінність рецензованого видання: "Робота М.Грушевського являється великим

вкладом в матеріялістичну літературу соціології з її цінними висновками головно про теорію родової організації" [751, с. 34]. Виважено об'єктивний тон рецензії М.Яворського дуже швидко зазнав критики з боку молодшої генерації радянських суспільствознавців, а самому автору пригадали його прихильність до ідей М.Грушевського у період "загострення боротьби на історичному фронті" наприкінці 20-х років.

На розмаїття проаналізованих М.Грушевським в "Початках громадянства" соціологічних теорій та широту використаних джерел і літератури звернув також увагу і В.Липинський. Утім, на його переконання, обрана дослідником концепція є хибною, внаслідок чого праця постає "цінною по зібраному в ній матеріялові і баламутною по зроблених з нього виснодах" [381, с. 212].

Як про цікаву за постановкою важливих наукових проблем і шляхами їх вирішення про "Початки громадянства" М.Грушевського писали західноєвропейські славістичні часописи. Так, знаний італійський славіст Ауреліо Пальм'єрі, коротко схарактеризувавши зміст книги, підкреслив, що особливо вагомим внеском українського дослідника у вивчення класичної соціологічної проблематики є її п'ятий розділ. У ньому М.Грушевський з властивою йому фаховою ґрунтовністю інтегрує малознаний у західній науці український соціологічний матеріал у світовий контекст вивчення первісних людських спільнот [918, с. 153]. Окрасою книги рецензент називає також розлогу бібліографію, де перераховано малознані в західному світі опрацювання первісної проблематики слов'янськими мовами.

У віденський період також було покладено початок втіленню ще одного фундаментального проекту М.Грушевського. Використовуючи доступні літературні джерела, а також матеріали перших томів "Історії України-Руси", учений розпочав роботу над "Історією української літератури", хоча відомо, що сама ідея праці та ґрунтовні підготовчі студії над нею відносяться до початку століття. Окреслюючи мету свого дослідження вітчизняного літературного процесу в широкому контексті української духовності, М.Грушевський писав: "...Я бажав сею працею увести й інших в круг помічень – своїх і чужих, дослідів

і студій над розвитком нашого духовного життя і сеї його функції – словесного мистецтва, і то найширші круги нашого громадянства. Хотів дати їм відчуття і зрозуміти все те багатство почуття і гадки, краси й сили, яке зложено і заховано в нашій літературній спадщині" [186, с. 39-40].

Оскільки праця вченого з'явилася незадовго до його повернення на Батьківщину, її активне обговорення в українській та західній літературі припало на радянський період його життя. На появу перших трьох томів "Історії української літератури" невеликою заміткою В.Дорошенка відгукнулося лише львівське "Діло". Характеризуючи поступ українського літературознавства останніх десятиліть ХІХ – початку ХХ ст., оглядач впевнено стверджує, що нова праця М.Грушевського "рішучо найкращий компедій історії української літератури". Доказом цього, підкреслює В.Дорошенко, є не лише авторитетність імені найбільш знаного українського гуманітарія, але й зміст перших томів, де оригінальність авторського підходу вміло сполучається з подиву гідною ерудицією та фаховою майстерністю [251]. Поряд із визнанням новаторського характеру нової праці, в українських інтелектуальних колах говорили і про надмірну заангажованість М.Грушевського соціально-економічним підходом при вивченні феноменів духовної культури [669, с. 384-385].

Появу перших томів "Історії української літератури" помітили і в радянській Україні. Аналізуючи нову працю М.Грушевського, відомий радянський літературознавець В.Коряк зауважив, що вона належить яскравому представнику "буржуазної" науки, котрий під гаслом об'єктивності приховує свої справжні класові інтереси. Водночас він позитивно охарактеризував методологічну сторінку перших томів, піднісши послідовне застосування автором соціологічного підходу до вивчення визначних явищ історико-літературного процесу. Цим, вказує В.Коряк, "Історія української літератури" М.Грушевського наближається в де-якій мірі до нашого розуміння" [360, с. 85].

Визнаючи необхідність популяризації української історії в широких читацьких колах, на початку 20-х років М.Грушевський здійснив перевидання низки своїх науково-популярних праць, у тому числі й "Ілюстрованої історії

України". Якщо зміст шкільних підручників у порівнянні з попередніми виданнями практично не зазнав змін, то обсяг нового видання "Ілюстрованої історії України" дещо зріс за рахунок опису подій української революції. Цей опис містив авторське осмислення її уроків, в якому виразно проглядалися соціалістичні симпатії та антигетьманська риторика [182, с. 555-575].

Остання обставина не пройшла повз увагу українських оглядачів. У рецензіях на нове видання йшлося про заангажований партійний підхід М.Грушевського до оцінки подій 1917–1919 років, висловлювалося здивування його соціалістичними тезами [248, с. 280]. Загалом, як і в попередній період, книга була сприйнята позитивно. Оглядачі визнавали, що серед науково-популярних творів українською мовою цій праці вченого немає рівних. "... Книжка проф. Грушевського, – писав В.Дорошенко, – є з цього погляду найповнішим популярним оглядом української історії" [248, с. 280].

У такому ж річищі про перевидану "Ілюстровану історію України" писали й представники української еміграції. Новозаснований віденський бібліографічний часопис "Книга" відгукнувся на перевидання популярних книг М.Грушевського рецензією головного редактора Дмитра Антоновича. Стисло схарактеризувавши їх зміст, рецензент наголосив на значній виховній вартості праці вченого у популяризації рідної історії в широких читацьких колах [71].

Не менш прихильними були відгуки інших еміграційних видань. Щоправда, й вони відзначили певний ідеологічний ухил М.Грушевського в останній частині "Ілюстрованої історії України". Наприклад, на сторінках "Хліборобської України" Д.Дорошенко зазначав: "... Представленне подій 1918 р. з партійного "ес-еровського" погляду, самий масштаб і характер останніх параграфів – зовсім не пасують до цілої книги, і краще було би зовсім цих розділів не містити, ніж надавати книзі зовсім невідповідний для її ваги і значіння "партійний" характер" [262, с. 217; 290]. Оглядач робить ще одне суттєве зауваження у контексті становлення нової історіографічної течії: "... Проф. Грушевський зовсім проминає питання про участь української шляхти в повстанні Б.Хмельницького та в його державному будівництві" [262, с. 216]. Також при змалюванні

української історії в ХІХ ст., на думку Д.Дорошенка, автор "Ілюстрованої історії України" мало уваги приділяє подіям на Наддніпрянській Україні. На відміну від попередніх видань, де якість ілюстративного матеріалу була на високому поліграфічному рівні, труднощі книговидання на еміграції негативно позначилися на художньому оформленні нового видання. Про це також йшлося в критичних оглядах.

Серед інших науково-популярних праць, опублікованих М.Грушевським на еміграції, оглядачі відзначили двотомний нарис всесвітньої історії. У рецензіях йшлося про оригінальність підходу М.Грушевського до періодизації європейського минулого, що полягала у відході від традиційного тричленного його поділу. Учений виокремив два періоди, цезурою між якими обрав ХІІІ ст., тим самим наголосивши на відмінності античного та середньовічного світу від нового укладу життя. Інша позитивна риса книги, йшлося у відгуках, – це відхід від європоцентризму, а також залучення українського історичного матеріалу до аналізу всесвітньо-історичного процесу. Впоратися з такою складною проблемою у невеликій за обсягом книзі авторів дозволили численні докладні хронологічно-синхроністичні таблиці [70]. Також оглядачі зробили зауваження, що книга адресована до невідповідної вікової категорії, адже її зміст, вочевидь, є заскладним для початкової школи [288, с. 242]. Відзначивши авторську майстерність у доборі ілюстративного матеріалу, критиці було піддано якість його відтворення. Нарікання також викликали численні друкарські помилки. І все ж книга характеризувалася як важливе явище історіографічної та дидактичної літератури.

Активна видавнича праця УСІ з популяризації української історії та культури французькою мовою привернула увагу до діяльності цієї інституції в колах західноєвропейських славістів. На сторінках провідних європейських славістичних журналів подавалася докладна інформація про плани та здобутки очолюваного М.Грушевським інституту. Попри загалом інформаційно-оглядовий характер більшості рецензій, оглядачі також писали про складні фінансові та організаційні обставини розвитку української науки на еміграції, долаючи які

досвід і талант видатного вченого дозволили розгорнути плідну науково-видавничу роботу.

Серед виданих УСІ книг було й кілька праць самого М.Грушевського, появу яких відзначили славістичні часописи. Так, на сторінках італійського "L'Europa Orientale" досить оперативно з'являлася інформація про видавничі здобутки УСІ та рецензувалися праці його керівника. Йшлося, передусім, про важливу роботу працівників Інституту щодо популяризації головних здобутків української культури та науки європейськими мовами. Це було вельми суттєво з огляду на завмирання українського культурного життя в радянській Україні та складнощі відновлення його нормального ритму в Галичині [918, s. 152-153]. У цьому ключі, наприклад, написана рецензія на франкомовний нарис української історії М.Грушевського. Підкреслювалося, що нова книга створена з українського національного погляду та заповнює важливу лакуну в західноєвропейській славистиці, представляючи цілісний оригінальний погляд на східноєвропейське минуле, який підважує традиційні російські та польські інтерпретації. Відзначався високий фаховий рівень рецензованої праці, наявність у ній численних додатків, де систематизовано головні факти та події українського минулого [915]. Не менш важливе інформаційно-популяризаторське значення мало також видання франкомовної антології української словесності, яка, стверджує італійський оглядач, уперше демонструє західному читачеві літературне багатство одного з найбільших слов'янських народів [914]. Знайомлячи італійського читача з постаттю керівника УСІ, рецензенти наголошували на значущості його наукових здобутків у багатьох галузях гуманістики, невтомну та самовіддану багатолітню працю на користь українського народу.

Не менш прихильними до видавничо-наукової діяльності УСІ були й французькі славісти. На сторінках "Revue des Études Slaves", наприклад, підкреслювалося: "Український рух дав поштовх до створення Українського Соціологічного Інституту в Празі. Цей інститут опублікував для широкого кола читачів значну кількість робіт, пов'язаних з Україною. Західні читачі завдячують

йому появою "Короткої історії України" на французькій мові відомого професора історії Львівського університету та нещодавнього президента Центральної Ради Михайла Грушевського" [904]. Схвально відгукнулися французькі оглядачі також на вихід франкомовної антології української літератури. Загалом в оглядах на сторінках західноєвропейських часописів було високо оцінено здобутки наукової та організаційної діяльності українського вченого, підносилися фаховий рівень його наукових праць та авторитетність висловлених у них суджень.

Про визнання в західноєвропейському науковому світі вагомості здобутків науково-організаційної діяльності М.Грушевського та солідності його творчого доробку свідчить обрання вченого в 1919 р. закордонним членом Чеської Академії наук [581]. У 1923 р. Вища школа слов'янських студій Лондонського університету обрала українського науковця своїм членом-кореспондентом.

Бурхливе політичне минуле М.Грушевського привернуло увагу до його творчості й на американському континенті. Для авторитетного американського часопису "The American Historical Review" з деяким запізненням на виданий під егідою СВУ перший том німецькомовного нарису "Історії України" відгукнувся рецензією Френк Альфред Голдер – уродженець Одеси (його батьки, рятуючись від перших єврейських погромів у Російській імперії, виїхали до США). Студіюючи у провідних американських університетах, Ф.Голдер обрав своєю спеціалізацією русистику та російсько-американські взаємини, хоча у своїх працях звертався і до української тематики [829, р. IX-XXVI].

Рецензія американського автора з'явилася у 1919 р. і враховувала досвід активної політичної діяльності М.Грушевського як голови української Центральної Ради. Саме на останній обставині й зробив наголос у своєму огляді американський дослідник, закликавши читачів обережно сприймати погляди М.Грушевського – "видатного історика та гарячого українського націоналіста, який відіграв помітну роль в українських справах влітку та восени 1917 р." [830, р. 666]. Про політичну заангажованість автора, на думку рецензента, свідчить також той факт, що книга була видана під егідою Союзу визволення України, який у роки Першої світової війни за підтримки австрійської влади розгорнув

бурхливу політичну діяльність та використав наукову працю М.Грушевського в своїх аж ніяк не академічних цілях, передусім з метою обґрунтування гасла про доцільність відокремлення українських земель від Росії. Далі Ф.Голдер стисло характеризує зміст цілої книги, докладніше зупиняючись на тих моментах, з якими йому важко погодитися. З позиції прихильників "звичайної" схеми російської історії він критикує автора за намагання відсепарувати українське минуле від польського та російського історичних метанаративів, показати самотність українців у всіх можливих (національному, мовному, культурному) аспектах. Гостро полемізуючи з М.Грушевським, рецензент все ж таки визнає за ним право так чи інакше інтерпретувати історичні факти; зазначає, що треба з повагою ставитися до фахової майстерності автора. Загалом рецензія є промовистим свідченням того, що в перших десятиліттях ХХ ст. американські славісти цілковито знаходилися під впливом класичних для російської та західноєвропейської історіографії тез.

Із захопленням в українському інтелектуальному середовищі сприйняли продовження М.Грушевським головної праці його життя. 1922 р. вийшла друком третя частина восьмого тому "Історії України-Руси". Написана та вперше видана ще напередодні російської революції, книга стала доступною читачам лише у новому виданні. Підкреслюючи у вступі актуальність описаних фактів та явищ української революції середини ХVІІ ст. для осмислення недавніх подій Визвольних змагань, учений, вірний своїм методологічним уподобанням, зауважив: "Не роблю в ній змін, щоб не вносити до викладу ніякої "політики", нав'язаної подіями останніх літ. Нехай буде такою, якою писалась тоді, коли Українців ще не ділила ніяка політика" [184, с. 4].

Рецензією на нову книгу М.Грушевського на сторінках "Літературно-наукового вістника" відгукнувся його учень І.Крип'якевич. Він, як і сам автор, яскравими барвами змалював "справді трагічну долю" останньої частини восьмого тому в часи війни та революції. Далі рецензент коротко висвітлив зміст книги, вказавши, що нового, порівняно з попередньою історіографічною традицією, приніс автор у розробку складної та цікавої проблеми кульмінаційних

подій Хмельниччини. Відзначивши деяку фрагментарність авторської реконструкції, І.Крип'якевич побажав своєму вчителю, щоб той "знайшов енергію і відповідні життєві обставини" закінчити свою працю над українською революцією середини XVII ст. Екстраполюючи історичні події на сучасний йому стан українства, рецензент наприкінці огляду підсумував, що "цей фрагмент історії нашої давньої держави дає цінний матеріал до роздумувань для тих, що цікавляться і минувшиною і сучасним" [364, с. 81].

Поява нового тому головної праці М.Грушевського не пройшла й повз увагу польських дослідників. Так, розлогою рецензією на вихід третьої частини восьмого тому "Історії України-Руси" відгукнувся "Kwartalnik Historyczny". На переконання автора критичного огляду М.Гавліка, рецензоване дослідження вперше в історіографії надзвичайно докладно та всебічно представило події піку Хмельниччини – в 1648–1650 рр. Критик погодився з більшістю оцінок, які дав М.Грушевський тогочасним процесам. Досить об'єктивно, на його переконання, виведено у праці образ Богдана Хмельницького, що вигідно відрізнявся від упереджених оцінок російських, українських і польських дослідників XIX – початку XX ст. Проте, зауважив рецензент, М.Грушевський також не уник певної міфологізації постаті гетьмана, називаючи останнього оборонцем черні та свідомим творцем українського народного руху. Фактологічна цінність "Історії", на думку М.Гавліка, полягає у залученні значної кількості нововіднайдених архівних матеріалів, спростуванні на їхній підставі низки помилкових дат і фактів – військових походів Хмельницького, чисельності польських і українських військ, козацького реєстру тощо. "Автор, – підводить підсумки рецензент, – заслужений дослідник історії Русі, здійснює фахову критику джерел, намагається – нерідко вдало – відокремити однобічну легенду від історичної правди" [827].

Якщо науково-організаційну діяльність М.Грушевського на еміграції його сучасники сприймали загалом схвально, то більшої контроверсійності набуло обговорення публіцистичних статей ученого у партійній пресі, передусім у редагованому ним часописі "Борітеся-Поборете!". Публіцистика

М.Грушевського еміграційної доби, як і попереднього часу, традиційно була насичена цікавими міркуваннями історіософського характеру, несла на собі відбиток солідного досвіду наукової та суспільно-політичної діяльності. Однією з найбільш важливих проблем, обговорення яких ініціював М.Грушевський, було осмислення нових політичних реалій, що склалися в Україні та довкола неї. Особливу увагу вчений приділив позиціонуванню УПСР у відносинах з радянським керівництвом та емігрантськими політичними колами.

Ця тема стала провідною вже в першому номері часопису, що відкривався званою статтею М.Грушевського "Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії". Стаття була спробою усталити ідеологію основних принципів соціальної та політичної програми українських есерів у контексті нових реалій політичного життя на еміграції, та, особливо, в радянській Україні. М.Грушевський намагався під постанови конференцій есерів підвести історично-ідеологічну аргументацію з минулого українського народу. Труднощі українських есерів вчений пояснював саме неврахуванням історичної традиції. Він нагадав про свою статтю до першого тому "Записок НТШ", де виправдовував дії так званих "татарських людей" та намагався екстраполювати ситуацію XIII ст. на ті реалії, що склалися у підрадянській Україні. Учений закликав до пошуку компромісу з більшовицькою владою в обмін на можливість діяльної участі в житті українського народу [193, с. 234].

Зрозуміло, що після своєї появи стаття викликала доволі гостру дискусію та незадоволення прорадянськими настроями М.Грушевського в середовищі української еміграції. Один з лідерів тогочасного українського політичного руху на еміграції та засновник державницької течії в українській історичній думці В.Липинський відповів на статтю М.Грушевського низкою дошкульних закидів. Він звинуватив колишнього голову української держави у відмові від своїх попередніх незалежницьких та державницьких позицій, виправданні дій "татарських людей" – як у давні часи, так і в недалекому минулому. Цими

тезами, стверджує В.Липинський, видатний учений заперечив також власні історіографічні погляди, передусім послідовно обґрунтований антинорманізм.

У загальних рисах його критика зводилася до з'ясування кількох історико-політичних постулатів: "Чи вважає Грушевський потрібним існування власної держави? Чи належать українці за своїм життєвим устроєм і характером до культури східної чи західної? Чи не розходиться точка зору Грушевського-історика та Грушевського-політика у трактуванні ролі норманської теорії у повстанні київської княжої держави?". Ці питання, стверджує автор, мають не тільки теоретичний характер – та чи інша відповідь на них визначає і концептуальну модель інтерпретації минулого, і логіку подальшого поступу нації. Рецензент дійшов висновку, що "бажання мати тільки ідеальну державу та ніякої іншої, це і єсть вульгарний анархізм, який в часах загального розвалу може проповідувати теоретично у Відні проф. Грушевський" [572, с. 174-178]. Всебічну критику викладених у тогочасній публіцистиці М.Грушевського ідей В.Липинський здійснив також на сторінках "Листів до братів-хліборобів". Зосередившись на історіософських поглядах та суспільно-політичній практиці вченого, мислитель виніс суворий вердикт: "Російські більшовики тільки виконали те, що проповідував і чого хотів разом зі всею українською демократією Проф. М.Грушевський" [381, с. 249].

Не менш гостро пропаговані М.Грушевським прорадянські тези критувалися на сторінках західноукраїнської та еміграційної публіцистики [518; 255; 666, с. 7; 668; 615; 259, ч. 1, с. 26]. Недавні партійні товариші та однодумці вченого на чолі з М.Шаповалом різко засудили свого колишнього лідера за відступництво від есерівської ідеології та відверту пропаганду більшовицьких гасел. Вони закидали голові Закордонної групи УПСР розвал діяльності партії на еміграції, розкол у її лавах [616; 710].

Рішуче відреагували на виступ М.Грушевського представники правого крила вітчизняного політикуму. Д.Донцов, наприклад, у "Підставах нашої політики" карикатурно зобразив еволюцію політичних поглядів вченого "від скромного автономіста до федераліста, від федераліста – з болем і скреготом

зубовним – до самостійника, а від самостійника спершу до большевика, а там до попихача і лакея московського уряду" [1056, с. 220].

І все ж, друкуючи гостро-критичні статті на адресу М.Грушевського, редактори еміграційних часописів у примітках підкреслювали свою повагу до національно-культурної праці вченого, запрошуючи й його самого до полеміки довкола актуальних питань українського національного життя [674]. Нерідко у запалі ідеологічного протистояння в середовищі української еміграції М.Грушевському пригадували його проросійські симпатії в передвоєнні та воєнні часи, а також численні помилки у внутрішній та зовнішній політиці Центральної Ради, що врешті спричинили її поразку [585; 628]. Аналізуючи публіцистику М.Грушевського еміграційного періоду, передусім статті в часописі "Борітеся-Поборете!", українські оглядачі закидали йому політичну недалекоглядність і "національне самозаперечення", стверджували брак у нього оптимістичної візії минулого та сучасного стану українства – "переконання, що Україна має тепер якусь історичну ролю, якесь змагання" [99, ч. 7, с. 1]. Особливо неприйнятними для оглядачів публіцистики М.Грушевського були його заклики до порозуміння з більшовиками за будь-яку ціну, засновані на старій народницькій історичній ідеології. Все це, як стверджував, наприклад, Олекса Бурнатович, "робить Грушевського цілком нездібним дати якенебудь зясоване історичної місії України" [99, ч. 7, с. 2].

Критика політичної орієнтації М.Грушевського в широкому контексті полеміки з його історіософськими та історіографічними поглядами стала особливо гострою в 1921–1923 роках, коли поширилися та підтвердилися чутки про його повернення в радянську Україну [1117]. Сучасні дослідники, осмислюючи причини відверто прорадянських симпатій М.Грушевського еміграційної доби його життя, акцентують увагу на ситуативності ідей, викладених у публіцистичних статтях історика: "В становищі краху збройної боротьби М.Грушевський мусив зробити поправку на тогочасну політичну ситуацію. І такою кардинальною поправкою стала зміна політичного наголосу: соціальне питання стало попереду національного" [1026, с. 62].

Надзвичайно рефлексивне осмислення причин поразки Визвольних змагань у середовищі української еміграції інтенсифікувало процеси становлення головних теоретичних постулатів державницького напрямку української історичної думки. У працях чоловічих представників нової течії, передусім В.Липинського, відбувалося конструювання історіософських засад нової моделі української історії. Цей процес проходив у постійній прямій чи опосередкованій полеміці з теоретичними постулатами української історичної думки другої половини ХІХ – початку ХХ ст., здобутки якої для істориків нового напрямку стійко асоціювалися із творчістю М.Грушевського. І хоча спеціальних праць, присвячених критиці історичних поглядів автора "Історії України-Руси", в той час ще не з'явилося, численні історичні студії В.Липинського та його послідовників містили принципову полеміку з історичною схемою М.Грушевського та його інтерпретацією ключових подій вітчизняної історії. Так, у передмові до "України на переломі" В.Липинський наголошує, що свій нарис історії України "почав було писати перед війною, по схемі дещо відмінній від прийнятої досі нашою історіографією і з більшою увагою не до сентиментально-опозиційних та безрозумно-деструктивних, а до мужніх та організаційних прояв історичного життя нашої нації" [383, с. 4-5]. Мислитель віддає належне внеску М.Грушевського до скарбниці національної історіографії, схвально відгукується про його джерельні знахідки та ерудицію, погоджується з окремими характеристиками історичних діячів та фактів минулого, проте піддає критиці інтерпретацію істориком низки принципових питань [381, с. 212]. Загалом у листуванні прибічників консервативної ідеології нерідким було протиставлення ерудиційної вартості праць М.Грушевського їх концептуальному наповненню, наголошувалося на необхідності переосмислити зібраний ученим джерельний матеріал з позицій нової державницької історіософії [387, с. 23; 385, с. 56-57].

Поряд з ідеологічними моментами, на загострення світоглядно-історіософської полемічності значною мірою впливали непрості особистісні стосунки та ідейні розходження в середовищі українських емігрантів. Про це промовисто свідчить зміст листа В.Липинського до І.Кревецького: "Представте

собі вже кілька місяців хочу дістати послідні два томи Історії Грушевського про Хмельниччину і, смішно сказати, помимо всіх заходів – не можу. Автор зі мною як з "реакціонером", "контрреволюціонером" і т. д. не піддержує ніяких зносин, у Відні в книгарнях вона чомусь не продається, есери продати мені її відмовили (так!), а на свої листи до Галичини в цій справі не одержую відповіді" [384, с. 54].

У 20-х роках потужного імпульсу обговорення творчої спадщини М.Грушевського отримало в російському емігрантському середовищі. Велика хвиля еміграції інтелектуалів з теренів колишньої Російської імперії на Захід, а також необхідність осмислення недавніх трагічних подій революції та більшовицького терору відродили в емігрантському середовищі широке обговорення міжнаціональної проблематики з висоти нового історичного досвіду. Особливої гостроти, з огляду на складнощі становлення нової моделі національних взаємин у часи війни, набули дискусії довкола українсько-російських стосунків. Російські публіцисти, оперуючи концептом "зради", схильні були звинувачувати українських провідників у фатальному для долі імперії розвитку подій. Прямо вказувалося, що український рух, фінансований та інспірований ворогами Росії, був спрямований на руйнування цілісності країни, а українські лідери називалися не інакше, як платними агентами ворожих розвідок. При цьому особлива увага була прикута до історико-ідеологічних підстав українського національного руху.

У цьому контексті відродилася критика історичних концепцій та суспільно-політичної практики М.Грушевського, який в очах російської еміграції надалі залишався найбільш авторитетним представником українства. За своїм змістом ця критика була сумішшю попередніх правомонархічних гасел та сформульованої у часи війни тези про "масонську змову" проти Росії, в якій одна з провідних ролей відводилася українським лідерам. Змальовуючи цю ситуацію у листі до К.Студинського, М.Грушевський зазначав: "Останніми місяцями, слідячи за славист[ичними] закордонними виданнями – оскільки їх можна, NB дістати, – я бачу, як Общероси знову збили українську проблему в науці до

розмірів мінімальних, до вигляду якихось ненаукових фантазій і под[ібне]. Рос[ійські] учені-емігранти, що розтіклись по всьому світу і їм скрізь дають місце, просто з мотивів гуманітарних, може несвідомо використовують се для скріплення і поглиблення ідеї єдиної Руси... Влітає, розуміється, при тім особливо міні" [386, с. 132].

Як приклад таких публікацій наведемо книгу князя Олександра Волконського "Історична правда та українофільська пропаганда", що з'явилася французькою, італійською та російською мовами в 1920 р. в Турині. Свою працю автор бачив як спробу протидії "українській пропаганді" на Заході. У дусі правомонархічних гасел початку ХХ ст. О.Волконський характеризує весь український рух як винятково штучний витвір ворожих Росії країн, передусім Німеччини. Окреме місце у своїй книзі він відводить критиці української ідеології в її історичному та політичному вимірах, що, на думку автора, знайшла послідовне втілення у працях М.Грушевського. Як і його попередники з правомонархічного табору передвоєних часів, О.Волконський беззастережно критикує історичну схему українського вченого, його наукову термінологію (передусім вживання топоніма "Україна"), закидає відсутність фахового сумління, недобросовісність у ставленні до джерел, що призвело до викривлення всієї ретроспективи східнослов'янського минулого [144, с. 31-32]. Особливий акцент у книзі робився на демонстрації штучності виникнення та розвитку українського національного руху. "Австро-німецьке походження легенди про існування особливого українського народу не підлягає сумніву – підкреслював О.Волконський. – [...] План утворення України підготовлювався у Відні та Берліні давно; методи збудження штучного сепаратизму були розроблені в Галіції задовго до війни" [144, с. 90].

Даниною минулому часу військового протистояння було огульне звинувачення М.Грушевського та інших українських лідерів в отриманні коштів на розкол Росії від ворожих їй держав [604]. Особливо завзято у пошуку та смакуванні подробиць цієї "теорії змови" вправлялася російська емігрантська преса. Так, наприклад, редактор празької газети "Славянская заря" Євген

Єфимовський у своїх численних опусах, оперуючи документами міфічного походження, радше за все придуманими в самій редакції, викривав М.Грушевського як "агента Відня та Берліна", за вказівкою та на фінансування котрих той створював не лише політичний рух, але й власну історичну концепцію та саму українську мову [271; 272; 374; 149]. Про характер і достовірність таких документів свідчить описаний Є.Єфимовським випадок зі спробою представника російського уряду напередодні війни домовитися з М.Грушевським припинити антиросійську діяльність в обмін на щедre фінансування. Та, виявилось, не зійшлися в ціні – М.Грушевський начебто заявив посереднику, що "російський уряд не може мені дати стільки грошей, скільки я отримую... з Берліна" [762; 891, р. 2-3].

Поряд з таким упередженим та заідеологізованим ставленням до наукового доробку М.Грушевського, у вічі впадає доволі високий індекс цитування його праць російськими істориками при дослідженні широкого спектру наукових проблем, пов'язаних зі спільним історичним минулим сусідніх народів. У цих працях сприйняття ідей М.Грушевського відрізнялося більшою об'єктивністю та толерантністю. Для прикладу наведемо низку праць М.Ростовцева з ранньої історії слов'янської колонізації та генези державотворчих процесів на східноєвропейських теренах, в яких автор, полемізуючи з історичною схемою українського колеги, часто апелює до його наукових здобутків [930; 608]. Розпочату таким чином наукову полеміку сам М.Грушевський зміг продовжити лише після повернення в Україну, коли з'явилися відповідні для цього науково-видавничі можливості.

Подібним за тональністю та емоційністю до російського був польський контекст рецесії науково-дослідної діяльності М.Грушевського наприкінці 10-х – у першій половині 20-х років. Тут також можемо відзначити, з одного боку, рішуче опонування українському вченому в його баченні спільних аспектів минулого та актуального стану життя польського та українського народів, з іншого – доволі високий індекс цитування його історичних праць, визнання вченого авторитетним дослідником східноєвропейської проблематики, чиї праці

є класичними для розуміння цілого спектру наукових проблем. Наприклад, довголітній опонент українського дослідника Ф.Равіта-Гавронський, продовжуючи розпочату перед війною дискусію, вкотре в своїх працях наголосив на штучності та недоцільності вживання М.Грушевським терміна "Україна" замість історично виправданого та обґрунтованого, на його думку, "Русь", пояснюючи історіографічну мотивацію українського колеги виключно "шовіністичними вибриками" [925, s. 15]. Він укотре перераховує неприйнятні для себе тези М.Грушевського, найголовніша з яких – бачення козацтва як національно-визвольного чинника, та веде з ними гарячу полеміку. Окремо Ф.Равіта-Гавронський зупиняється на громадсько-політичній діяльності М.Грушевського, вбачаючи в ній поле для реалізації його історіографічних ідей. Він закидає досліднику спробу створити за підтримки Берліна штучну (за його виразом – "книжкову") національну спільноту з українського населення Росії та Австро-Угорщини, відверту ворожість стосовно ідеї відновлення польської державності у межах давньої Речі Посполитої, пропаганду польсько-української ненависті в Східній Галичині [925, s. 17-19].

Приблизно таким самим за емоційністю та гострою полемічністю було обговорення в польській науці першої половини 20-х років поглядів М.Грушевського на минуле давньоруського шкільництва. Опонент українського вченого А.Ванчура у своєму монографічному дослідженні "Шкільництво в Старій Русі" відвів досить багато місця критиці відповідних тез "Історії України-Руси". Закидаючи М.Грушевському тенденційність у доборі та інтерпретації джерел, упередженість і навіть ворожість до польської культури, автор повністю відкинув твердження українського колеги про розквіт давньоруського шкільництва в добу середньовіччя та його поступовий занепад після поширення влади польських королів на землі старої Русі. "Належить пошкодувати, що вчений такого рівня як Грушевський, в такій цінній подекуди праці як "Історія України-Руси" не завагався понизитися до тенденцій, гідних сеймикового крикуна, і вивалити історію у бруді політичної пристрасті, – зазначив він. – [...] Стверджуємо, що власне на тій "патріотичній" тенденції сконструював

Гр[ушевський] цілу свою [...] теорію про староруське шкільництво" [962, s. 33-34].

Попри критичність оцінок концептуальних засад творчості М.Грушевського, його праці надалі мали високий авторитет у середовищі польських істориків, що не могли оминати їх при дослідженні багатьох питань, пов'язаних з вивченням минулого українських земель Речі Посполитої. На нові твори українського вченого очікували, до них апелювали як до взірців наукового розуміння предмета історичного дослідження. Наприклад, дослідник польсько-української війни за Львів А.Кавалковський, вказуючи нечисельність і заангажованість українських праць про цю подію, з надією зазначав, що невдовзі повинно з'явитися проанонсоване в емігрантській періодиці нове видання нарису історії України М.Грушевського, "котрий повинен також містити синтез української боротьби за незалежність в 1918–1920 роках" [41, к. 36]. Поряд із багатьма дискусійними моментами оцінного характеру, польські дослідники традиційно вели мову про солідну ерудицію українського вченого, авторитетність його візії багатьох історичних явищ, пріоритетність у розробці значної кількості наукових проблем, підкреслювали джерельну цінність творів історика [970, s. 87; 793, s. 57; 919, s. 46-47]. Так, дослідник релігійного життя на східних теренах Речі Посполитої К.Ходиницький зауважив: "Праця Грушевського є надзвичайно корисною для орієнтації в цих важких і непевних справах" [794, s. 124].

На еміграційну добу життя та діяльності М.Грушевського припадає поява перших характеристик його творчого доробку та суспільно-політичної діяльності в радянській державі. Масштабність постаті М.Грушевського, його авторитет в українському та західноєвропейському середовищах змушували радянських функціонерів тримати наукову та громадську діяльність ученого у полі своєї уваги. Тогочасна радянська періодика зацікавлено висвітлювала проблеми в українському емігрантському політикумі, зловтішаючись з приводу розколу партії есерів на групи М.Грушевського та М.Шаповала [407; 223]. Та якщо громадсько-політична діяльність ученого на сторінках радянської преси сприймалася дуже критично, то оцінки наукового доробку ще не набули

одноманітної негативності пізніших часів. Авторитетність історичних творів М.Грушевського не ставилася під сумнів – на них покликалися, їх рекомендували як підставову літературу для осягнення більшості проблем українського минулого [747, с. I-IV; 746, с. 135-136]. Причиною цього була передусім слабкість тогочасної радянської історичної науки, незначна розробленість її головних історіософських і методологічних постулатів, які можна було б протиставити поглядам "буржуазних" учених [987].

Поряд з недостатньою фаховістю радянських дослідників у критиці історичних праць М.Грушевського, відзначимо також й інші чинники поміркованого ставлення до його творчого доробку, які мали суто кон'юнктурний характер. Маючи на меті розколоти українську політичну еміграцію, проводячи із самим ученим переговори щодо умов його повернення в Україну, радянська влада, на тлі різкої опозиції громадсько-політичній діяльності автора "Історії України-Руси", залишалася демонстративно лояльною до його наукових здобутків. Це особливо яскраво проявлялося при протиставленні інтелектуальної та політичної праці вченого в радянській пресі початку 20-х років. Так, повідомляючи читачам про рішення М.Грушевського повернутися в Україну, на шпальтах газети "Більшовик" зазначалося: "Не встигла ще контр-революційна наволоч виплювати всю злісну слину на адресу зрадників, як "бувший голова" Центральної Ради, есер, визначний історик (правда, слабкий політик) професор Грушевський заявляє, що не хоче читати лекцій шаповаловським та винниченківським студентам [...], що хоче їхати на Радянську Україну і пакується уже, напевно, в дорогу" [223].

Про пропагандистську суть таких оцінок свідчили й інші численні публікації на сторінках радянської преси, де обговорювалися перспективи повернення М.Грушевського. Наприклад, на шпальтах того ж "Більшовика" у статті С.Гірняка "Перспективи української історичної праці в зв'язку з обранням на академіка проф. М.Грушевського" висловлювалося сподівання, що в "швидкому часі Київські наукові сили будуть збільшені одним з найвидатніших українських вчених". Віддаючи належне М.Грушевському як визначному досліднику та

окреслюючи перспективи поступу історичної науки в радянській Україні у зв'язку з його приїздом, автор спробував наблизити наукові пошуки видатного вченого до марксистського бачення пріоритетів історичного дослідження: "У нас в українській історії довго панував традиційний романтичний підход, мало-критичне відношення до старих оцінок та мала уважність до економічних процесів минулого. З цим треба конче порвати. І якраз проф. М.Грушевський, який чверть віку тому вже зазначав в своїх розвідках велике значіння економічної сторони в минулому життю людства, може досить вірно накреслити молоді потрібний напрям та допомгти сучасникам виробити певний світогляд на основі розуміння українського минулого" [163]. Поряд із такими роздумами про місце вченого в системі радянської науки, автори цих публікацій ніби між іншим відзначали опозиційні до приїзду нового академіка настрої в самій ВУАН, тим самим провокуючи дещо пізніше загострення недовіри та непорозумінь в академічному середовищі.

І все ж, попри кон'юктурно приязне ставлення до Грушевського-історика з боку партійної преси, в середовищі науковців країни він користувався непідробним авторитетом. Так, схвально про наукові пошуки автора "Історії України-Руси" відгукувався один з лідерів тогочасної радянської історичної науки М.Покровський. Схарактеризувавши у своєму історіографічному огляді М.Грушевського як "представника федералістів дрібнобуржуазного відгалуження", він достатньо високо оцінив професійний рівень його праць та зроблений ним внесок до розробки низки наукових проблем історії Росії. Оглядаючи здобутки української історіографії другої половини ХІХ – початку ХХ ст., М.Покровський стверджував, що "Грушевський у своїх перших томах, присвячених Київській Русі, є найбільш свіжим та найбільш європейським дослідником" [562, с. 90]. Водночас протиставляючи ідеї М.Грушевського історичній концепції В.Ключевського, М.Покровський наголошує, що заперечивши "звичайну" схему російської історії та одночасно сповідуючи федералістські гасла, український історик не може дати жодної "концепції за самою суттю справи" [562, с. 90].

Майже так само про значення праць українського вченого для поступу східноєвропейської історіографії писав білоруський історик В.Пічета у своєму "Введенні в русскую историю (источники и историография)". Зробивши огляд досягнень української історичної думки XIX – початку XX ст., він справедливо наголосив на вагомості творчого доробку М.Грушевського. Головну працю вченого В.Пічета назвав "енциклопедією", "настільною книгою для дослідників Білорусії та України" [545, с. 198]. Дослідник підкреслив багатоманітність творчих пошуків видатного історика, його вплив на всі сфери життя українського суспільства. Характеризуючи наукову спадщину М.Грушевського, білоруський історик наголосив: "Величезна кількість джерел, суворо критичне до них ставлення, блискучі екскурси критико-методологічного характеру змушують читача з особливою увагою поставитись до праць Грушевського" [545, с. 198].

Не менш прихильне ставлення до наукової спадщини М.Грушевського засвідчили і представники української історичної науки на Наддніпрянщині. У першому томі свого "Нарису української історіографії", що з'явився друком у Києві в 1923 р., Д.Багалій підкреслює: завдяки тому, що "ми маємо науково оброблену та систематично викладену многотомну "Історію України-Руси" М.С.Грушевського" питання про окремішність історії українського народу вирішено в позитивному розумінні [76, с. 43]. Відтак треба поставити на чергу іншу важливу проблему – створення синтетичної праці з історії української історіографії. У своєму "Нарисі" харківський учений уперше продемонстрував вагомість наукового доробку М.Грушевського в аспекті дослідження вітчизняної історичної думки, починаючи від доби середньовіччя. Д.Багалій наголошує на ґрунтовності історіографічних студій М.Грушевського, зазначає, що вони охоплюють практично всі періоди еволюції вітчизняної історичної думки. У "Нарисі" дослідник завжди покликається на відповідні праці вченого, наводить його тези як засадничі для розуміння тієї чи іншої наукової проблеми. Зауважимо, що підсумкові праці Д.Багалія стосовно внеску його молодшого колеги в українську історіографію припадають на другу половину 20-х років.

Попри поширеність щойно наведених оцінок у науковій літературі, офіційна радянська наука всіляко поборювала високий авторитет М.Грушевського в українському середовищі. Радянські суспільствознавці з прикрістю змушені були визнати величезний вплив його історичних праць на широкі верстви українського народу. "Немає жодного села, – йшлося, наприклад, у доповіді завідуючого агітпропом ЦК КП(б)У М.Попова, – де не було б "Історії" Грушевського, а наша компартія до цього часу нічого в селі цій "Історії" не протиставила" [1140, с. 31]. Партійні функціонери робили все, щоб обмежити його інтелектуальний вплив, не зупиняючись навіть при цьому перед знищенням праць історика. Ставлення тогочасної радянської влади в Україні до праць М.Грушевського промовисто ілюструє його лист від 19 липня 1923 р. до пастора В.Кузіва. "... Виявляється, – з гіркотою писав учений, – що мої книги й різні інші видання, мною редактовані, захоплені більшовиками в 1919–20 рр., здебільшого були перероблені на папір, або розпродані як макулатура до склепів, і висланий торік великий транспорт Дніпросоюза спіткала та ж доля: переробили на картон спочатку ілюстровану історію, потім "Старі часи", а тепер взялися до історії України для шкіл. Були ми схвильовані, читаючи подробиці сеї "роботи". [...] Знищені руками нових вандалів книги" [1184, с. 60].

Динамічний розвиток українських історіографічних студій наприкінці ХІХ – в перших десятиліттях ХХ ст., накопичення значної кількості критично-аналітичної інформації щодо різноманітних аспектів наукової діяльності М.Грушевського уможливили цілісне осмислення цієї сфери його життя з висоти набутого світовою та вітчизняною історичною наукою досвіду. Тут чи не найбільш помітним явищем став узагальнювальний нарис представника Львівської школи М.Грушевського Василя Герасимчука "Михайло Грушевський як історіограф України", опублікований у томі "Записок НТШ", приурочених до двадцятип'ятиліття приїзду видатного вченого в Галичину [30].

Змальовуючи широкий контекст становлення та розвитку національного руху в Галичині, дослідник відзначає епохальність культурної діяльності М.Грушевського в долі краю, його позитивний вплив на всі сфери життя

української громади. Особливо помітно, наголосив В.Герасимчук, цей вплив проявився у сфері розвитку наукового українознавства. Завдяки масштабним науково-організаційним заходам історика, його модерному розумінню завдань наукового пошуку, а також чутливості до нагальних потреб національного життя низка важливих галузей україністики перетворилися з об'єкта захоплення поодиноких дилетантів на цілком респектабельні академічні дисципліни, що захоплювали все більшу кількість національної інтелігенції. Ґрунтовні ж історичні студії М.Грушевського поклали край спекуляціям довкола питань про самостійність українського народу та його культури, спрямували енергію кращих представників молодого нації на вирішення актуальних проблем її буття [153, с. 2].

Далі дослідник зосередився на аналізі творчого доробку свого вчителя. На тлі розвитку україністики другої половини ХІХ – початку ХХ ст. він акцентував новаторський характер історичних пошуків М.Грушевського в кількох напрямках: організації наукового верстату, збагачення тематичного спектру історичних студій, методології дослідницької праці. І якщо перші два аспекти вже знайшли більш чи менш докладне обговорення у попередній літературі, то увага В.Герасимчука до методологічних аспектів творчості вчителя була абсолютно новою за широтою постановленої проблеми. Аналізуючи теоретико-методологічну модель М.Грушевського, автор охарактеризував її як "генетично-емпіричну". Вихідними пунктами історіографічних побудов М.Грушевського дослідник назвав документалізм, інтуїтивізм, об'єктивність, критичність, плюралізм у визначенні дієвих рушіїв історії. Чільне місце в теоретичній моделі вчителя, на думку В.Герасимчука, посідають здобутки соціологічних наук, уміле застосування яких робить з нього історика-філософа. Відповідаючи критикам М.Грушевського на їхні закиди щодо домінування в його працях аналітичного підходу над синтетичним опрацюванням, В.Герасимчук слушно наголошує на зумовленості такої дослідницької логіки свого вчителя об'єктивним станом україністики, відсутністю достатнього рівня джерельного забезпечення [153, с. 9-10]. Зауважимо, що характеристика В.Герасимчуком методологічних поглядів

його учителя мала вагомий вплив на подальші грушевськознавчі пошуки у цьому напрямку [1199, с. 13-42].

Чи не найбільше місця у своєму нарисі В.Герасимчук відвів характеристиці головної праці М.Грушевського, назвавши її "найсильнішою зброєю", яку інтелектуал може дати українському народу. Вміло та докладно, із залученням промовистих цитат, дослідник розкрив перед читачем багатство думок та ідей, викладених в "Історії України-Руси", акцентував їхній новаторський характер, відстежив впливи панівних на початку ХХ ст. філософських систем та історіографічних парадигм на особливості опрацювання вченим ключових історичних проблем. В.Герасимчук наголосив на всебічності розгляду М.Грушевським історичної еволюції українського народу у всіх її проявах – економічному, соціальному, культурно-духовному. Як і решта оглядачів творчого доробку видатного вченого, дослідник зосередився на козакознавчих студіях М.Грушевського, наголосивши на низці запропонованих ним новацій теоретичного, проблемного та джерелознавчого характеру [153, с. 24-25]. Уся історична праця видатного вченого, підсумував В.Герасимчук, є видатним явищем не лише української, але й цілої слов'янської культури.

Загалом нарис львівського учня М.Грушевського просякнутий надзвичайним пієтетом до особи вчителя. Ця зрозуміла ідеалізація постаті видатного історика не дозволила досліднику більш критично поставитися до окремих сторін його творчої спадщини, що, зрештою, було відзначено в історіографічних студіях того часу [74, с. 215-216]. Однак можемо стверджувати, що оцінки та спостереження В.Герасимчука мали помітний вплив на грушевськознавство ХХ ст. та значною мірою не втратили своєї актуальності й до сьогодні.

Інший аспект цілісного аналізу наукової творчості М.Грушевського досліджуваного періоду пов'язаний із появою на зламі 10–20-х років перших синтетичних оглядів української історіографії [1083, с. 44-64], в яких, зрозуміло, неможливо обійти увагою науковий доробок видатного вченого. Однією з перших праць такого плану, щоправда з виразним дидактичним спрямуванням,

був оглядовий нарис В.Біднова, що постав з викладів на учительських курсах з українознавства в Кам'янець-Подільському університеті в 1919 р. Зробивши акцент на здобутках української історичної науки другої половини ХІХ – 10-х років ХХ ст., автор цілком слушно найбільше уваги присвятив творчому доробку М.Грушевського. Коротко схарактеризувавши життєвий та творчий шлях автора "Історії України-Руси" до його від'їзду на еміграцію, В.Біднов зазначив, що вчений є загально визнаним лідером українства у всіх його вимірах, а саме "ім'я М.С.Грушевського стало синонімом українського руху" [88, с. 21].

При аналізі творчої спадщини учня В.Антоновича, автор, згідно з дидактичними цілями свого викладу, зосередився передусім на характеристиці науково-популярних курсів М.Грушевського. Коротко зреферувавши зміст російськомовного "Нарису історії українського народу" та "Ілюстрованої історії України", він порівнює ці праці з популярними книгами О.Єфименко та М.Аркаса, підкреслюючи солідніший фаховий рівень книг М.Грушевського. Та не лише ця обставина, на думку В.Біднова, вирізняє праці видатного історика серед інших книг дидактичного характеру. Велике значення, наголошує автор, має мовностилістичне та художнє оформлення популярних творів М.Грушевського, що сприяє національному та естетичному вихованню читача. На підтвердження своїх слів він наводить схвальні відгуки російських рецензентів на популярні книги вченого. "Ілюстрована історія України", – зазначає В.Біднов, – зараз є найкращою повною історією, приступною для широкого громадянства. [...] Що до змісту та науковості викладу, то праця проф. М.Грушевського цілком бездоганна" [88, с. 36].

Далі автор докладно аналізує зміст та ідеї фундаментальної праці М.Грушевського. При цьому він особливий наголос робить на першому томі, слушно зауваживши, що саме в ньому сконцентровано провідні концептуальні ідеї автора. Розкривши їхню суть, В.Біднов характеризує групування наукового матеріалу та особливості його висвітлення у першому томі, називаючи авторський підхід "надзвичайно талановитим, видатним". "Коштовними" з наукового погляду для В.Біднова є також численні примітки та екскурси в кінці

книги, де наведено багаті джерельні та бібліографічні відомості. "Взагалі кажучи, – підсумовує В.Біднов, – перший том "Історії України-Руси" треба визнати дуже видатною науковою працею, яка ґрунтовно, критично і повно освітлює найстаріші часи нашої історії і котрою може пишатися українська історична наука, бо вона прикрасила б й науку більш багатих, ніж українці народів" [88, с. 37-38].

У подібному ракурсі автор розглядає наступні томи головної праці М.Грушевського, підкреслює її національне значення, вказує на принципові новації, що були внесені видатним дослідником у вивчення всіх періодів минулого українського народу. Підсумовуючи свої роздуми, В.Біднов наголосив: "Цей великий, фундаментальний труд нашого славнозвісного історика являється цінним вкладом в науку й тим фундаментом, на якому будуватимуться нові дослідження й розвідки в області української історії..." [88, с. 41]. Цікавим є порівняльно-історіографічне зауваження В.Біднова щодо новаторського характеру історіографічних екскурсів у працях М.Грушевського, що, на думку дослідника, вигідно вирізняє їх з-поміж класичних творів російських істориків, передусім С.Соловйова. Однак попри слушність висловлених у книзі характеристик творчої спадщини М.Грушевського, фаховий рівень праці В.Біднова був невисоким, адже завдання історіографічного дослідження він здебільшого зводив до бібліографічного опису, про що, зрештою, писали вже перші оглядачі "Коротенької історіографії України" [160].

Певною мірою історіографічно-узагальнювальний характер має також нарис про М.Грушевського в "Історії українського письменства" С.Єфремова. Окреслюючи загальний контекст свого аналізу, автор зупиняється на висвітленні масштабної та самовідданої науково-дослідної та організаційної діяльності автора "Історії України-Руси", вказуючи на вагомість його внеску до багатьох ділянок українознавства. Акцентуючи епохальність наукового доробку видатного вченого, дослідник зауважив: "Перефразувавши відомі порівняння, можна сказати, що Грушевський сам один служить за цілий історичний факультет на Україні [...] і своєю діяльністю довів, скільки може зробити на

цьому полі навіть приватна ініціатива, аби тільки спиралась на добру волю та енергичні заходи" [278, с. 240].

Своєрідність дослідницької уваги С.Єфремова до творчої спадщини М.Грушевського полягала в спробі цілісного аналізу його публіцистичного доробку як у проблемно-ідейному, так і в організаційному аспектах. Дослідник розкрив заходи М.Грушевського щодо заснування низки українських часописів, які створили необхідне дискусійне поле для артикуляції української ідеї, а також охарактеризував головні риси творчого стилю та ідейного навантаження його публіцистичних виступів. Провідною в публіцистиці М.Грушевського, на думку дослідника, була ідея соборності українських земель [278, с. 241]. Найповнішого розквіту публіцистичний талант М.Грушевського, вказує С.Єфремов, припав на революційні часи, "творячи велику справу європеїзації українства та підведення під його широкі загально-людських основ". Спроба С.Єфремова застосувати літературознавчий аналіз до наукового дискурсу М.Грушевського привернула увагу дослідників до нових аспектів його спадщини, що отримало своє продовження в другій половині 20-х років після виходу перших томів "Історії української літератури".

Значно серйозніше розуміння завдань історико-наукового дослідження продемонстрував Д.Дорошенко у низці своїх історіографічних праць, передусім в "Огляді української історіографії", що з'явився друком у Празі в 1923 р. [988; 1002, с. 140-144]. Як представник державницького напрямку в українській історичній думці, він мав на меті в новому історіософському річищі осмислити творчу спадщину своїх попередників. У листі до В.Липинського від 2 лютого 1923 р. Д.Дорошенко писав з цього приводу: "Скоро має початись друком мій курс укр[аїнської] історіографії, котрий зложено у мене в дусі головно Вашої історіософії. Довелось цілком инакше оцінити Костомарова, Антоновича, Лазаревського, Грушевського, ніж то у нас прийнято під впливом радикально-демократичного дурману. Знов же в іншому світлі виступає і вся стара історіографія кінця XVIII і перша пол[овина] XIX віку" [385, с. 43].

Науковій та організаційній діяльності М.Грушевського в "Огляді української історіографії" відведено цілий розділ. На тлі розгортання українських історичних студій XIX – перших десятиліть XX ст. Д.Дорошенко показує солідність внеску автора "Історії України-Руси" у становлення та дисциплінарне оформлення цілого спектру українознавчих студій. Особливий акцент у книзі було зроблено на науково-організаційній діяльності М.Грушевського, що мала важливі для вітчизняної культури наслідки – створення потужної наукової школи та перетворення НТШ на установу академічного типу. При аналізі творчого доробку М.Грушевського дослідник розлого аналізує історичну схему вченого, акцентує увагу читача на новаторському характері запропонованої ним концепції українського минулого [258, с. 187]. Відголосом ідейно-політичних та історіографічних дискусій у тогочасному українському інтелектуальному середовищі на еміграції стала критика Д.Дорошенком історичних поглядів М.Грушевського з позиції нової консервативно-державницької ідеології. Дослідник дорікнув видатному вченому у недооцінці та засудженні державницьких змагань українських провідників, популяризацію ним у численних працях архаїчних народницьких ідеалів XIX ст. Ключем до розуміння історіософських конструкцій автора "Історії України-Руси" Д.Дорошенко називає відому статтю у журналі "Борітеся-Поборете!", "в котрій він [М.Грушевський] силкується виправдати своє власне вже "творення", а не писання тільки історії, виправдати ексцеси соціальної революції, "неминучу варваризацію життя" і навіть руйнування своєї-ж власної держави..." [258, с. 191].

Зрозуміло, що з боку Д.Дорошенка не зовсім коректно інтерпретувати наукові погляди М.Грушевського виключно з позицій його публіцистичних виступів хоча б тому, що в публіцистиці видатного вченого було немало сторінок, написаних у цілком іншому – державницькому – тоні. Це, зрештою, підкреслювали вже перші рецензенти студії Д.Дорошенка [87, с. 295-296]. Свої роздуми над творчістю видатного вченого автор завершив короткою, проте змістовною характеристикою "Історії України-Руси", протиставивши при цьому, в дусі тогочасної державницько-консервативної критики М.Грушевського, її

ерудиційну вартість застаріlosti концептуального інструментарію. Піднісши значення наукових і популярних праць М.Грушевського, Д.Дорошенко особливо наголосив на моменті їхнього схвального сприйняття у середовищі фахівців різних країн, навівши при цьому промовисті характеристики з відомих рецензій А.Брікнера, М.Чечуліна, Д.Корсакова та деяких українських оглядачів.

Підводячи підсумки своїх роздумів над станом української історичної науки перших десятиліть ХХ ст., Д.Дорошенко протиставляє доробок попередньої історіографічної традиції, втіленої у спадщині М.Грушевського, здобуткам молодого державницького напрямку, реалізованим у працях В.Липинського. Саме творчі пошуки цих двох дослідників, переконує автор, "являються найціннішим здобутком української історичної думки новіших часів" [87, с. 209].

Оцінка Д.Дорошенком творчої спадщини М.Грушевського з позицій державницької ідеології була конкретизована у пізніших грушевськознавчих студіях та, незважаючи на численні критичні моменти, мала суттєвий вплив на інтерпретацію творчої спадщини видатного вченого в діаспорній історіографії середини – другої половини ХХ ст.

Отже, виїхавши на еміграцію в умовах розколу українського політичного руху, зазнавши критики з боку численних ідейних супротивників і недавніх соратників, М.Грушевський, утім, і далі залишався загально визнаним у патріотичних колах науковим авторитетом. Особливості обговорення наукового доробку М.Грушевського еміграційного періоду безпосередньо пов'язані зі специфікою умов життя та діяльності вченого у той час. Висока суспільно-політична активність М.Грушевського еміграційного п'ятиліття, зниження, з об'єктивних причин, динаміки наукової праці, а також рефлексивне осмислення в еміграційному українському середовищі причин поразки Визвольних змагань збільшили вагу публіцистичної складової в інтелектуальній діяльності вченого та привернули до неї прискіпливу увагу співвітчизників. Окрім того, певна корекція наукових зацікавлень дослідника в еміграційну добу у бік розробки історико-літературної, соціологічної та релігієзнавчої проблематики також внесла зміни у звичну дисциплінарну перспективу дискусій довкола його творчості. Остання

обставина, поряд із цілеспрямованою діяльністю М.Грушевського щодо популяризації здобутків українського наукового руху провідними європейськими мовами, привернула увагу до творчості вченого з боку західних славістів. Попри оглядовість їхніх оцінок, все ж акцентувалася фахова ґрунтовність праць ученого та важливість для запізнення західного світу з українською культурою. Російська еміграційна та польська публіцистика, перебуваючи під враженням недавніх подій доби військового протистояння, і надалі артикулювала тези про штучний характер українського національного руху та демонізувала постать М.Грушевського. Водночас у середовищі польських і російських істориків відроджувалася наукова полеміка з концепціями українського вченого, що також перебували у полоні попередньої традиції історіографічних дискусій. Цілком новим явищем було започаткування осмислення творчої спадщини видатного вченого з позицій радянського марксизму. На початку 20-х років ці оцінки, на відміну від сприйняття громадсько-політичної діяльності М.Грушевського, перебували в цілому під впливом витворених в українській національній науці тез із незначним нашаруванням ідеологічної риторики.

* * *

Грушевськознавчі рефлексії десятиліття між початком війни і поверненням ученого в Україну є доволі строкатою та складною для узагальнення картиною. Найбільших метаморфоз сприйняття творчості М.Грушевського у цей час зазнало у вітчизняній інтелектуальній традиції. Фактична одностайність у схвальному сприйнятті наукових поглядів ученого напередодні війни невдовзі зазнала впливу зростаючої критичності його суспільно-політичної практики, а після формулювання головних постулатів державницької історіософії – й безпосередньо історіографічної творчості. Історичні концепції М.Грушевського стали своєрідним лакмусовим папірцем в українському інтелектуальному полі, проявляючи в ньому різноманітні ідеологічні течії – від націоналістичної та консервативної до марксистської. Утім, незважаючи на численні, подекуди доволі гострі, дискусії з поглядами вченого, загальне переконання в епохальності

для української культури його творчої спадщини під сумнів не ставилося. Про це виразно свідчать перші узагальнювальні грушевськознавчі студії, що з'явилися на початку 20-х років. Поразки М.Грушевського на суспільно-політичному полі призвели до утвердження в патріотичній публіцистиці образу видатного вченого та не завжди послідовного політика, котрого власні наукові переконання завели на манівці.

У публіцистиці сусідніх народів, що переживали драматичні події національної історії, де українська проблема була однією з особливо відчутних, образ Грушевського-історика був практично заслонений його суспільно-політичною діяльністю. Демонізація українського національно-визвольного руху чи не найяскравіше відбилася на вкрай емоційних оцінках одного з його лідерів. Завмерле наукове життя цього часу демонструвало більшу стійкість до ідеологічних стереотипів: поряд із щойно зауваженим явищем, спостерігаємо цілком коректну наукову полеміку з окремими складовими історіографічної моделі М.Грушевського, в якій знайшли відображення складнощі переосмислення місця власного народу у швидкозмінному світі.

Дещо поглибилося у цей час сприйняття творчості українського вченого в західній славистиці. Розгорнута М.Грушевським широка діяльність, спрямована на популяризацію української версії минулого східноєвропейського регіону та зрозуміле зацікавлення особою лідера одного з найбільших слов'янських народів привернули увагу представників західного інтелектуального світу до праць ученого. Попри те, що оглядачі та рецензенти говорили про помітну політизацію М.Грушевським свого наукового верстату, загальним було захоплення його великим науковим і організаційним талантом. З того часу західні слависти не випускали з поля свого зору різнобічну діяльність українського вченого.

Окреслені щойно тенденції й зумовили реконструйовану специфіку обговорення наукового доробку М.Грушевського в 1914–1923 роках.

РОЗДІЛ 4

РЕЦЕПЦІЯ ОСТАННЬОГО ДЕСЯТИЛІТТЯ ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО (1924-1934 РР.)

Радянська доба життя та діяльності видатного вченого в грушевськознавстві традиційно розглядається як одна з визначальних при цілісному осмисленні його творчої спадщини. Поза сумнівом, після львівського це був другий етап творчого піднесення історика й талановитого організатора науки, коли йому за досить короткий час, у скрутних фінансових і досить складних ідеологічних умовах вдалося налагодити систематичні дослідження з історії України, видання численних праць і періодики, сформувати нову наукову школу, не лише зберегти, але й розширити традиційну тематичну спрямованість національної історіографії. Водночас це доба виснажливої для вченого боротьби за відстоювання власних ідейних і наукових переконань в умовах щораз більшого ідеологічного тиску, а згодом репресій. Дослідник останнього десятиліття життя вченого Р.Піріг відзначив, що життя і діяльність М.Грушевського у цей період перебували в епіцентрі напруженого поля ідеологічного протиборства, яке створювали два складні та взаємопов'язані процеси – внутрішньо-академічний (намагання зберегти національно-демократичну традицію української академії, боротьба всередині академії між академічними групами передусім, Грушевського та Єфремова-Кримського) та офіційно-ідеологічний (цілеспрямована політика правлячої партії по "комунізації академії") [1136, с. 8].

Особливості наукової діяльності вченого в останній період його життя сформували специфіку її обговорення в тогочасній науці. Поряд із традиційними векторами грушевськознавчої рефлексії, у цей час поступово набирає ваги та у кількісному плані стає домінуючою критика наукової спадщини М.Грушевського з позицій радянського марксизму. Безпрецедентна ідеологізація творчості вченого в радянській державі й поступове її послаблення в західноукраїнській та еміграційній публіцистиці, разом із традиційно високим реноме дослідника у середовищі західних славістів, визначили особливості осмислення його творчого

доробку в другій половині 20-х – в першій третині 30-х років, які ми проаналізуємо у цьому розділі.

Обговорення творчості М.Грушевського в останнє десятиліття його життя умовно поділяємо на два періоди, своєрідним вододілом між якими стало широке святкування ювілею вченого в 1926 р. Виокремлені нами періоди збігаються із загальною періодизацією української радянської історичної науки 20-х – 30-х років, яка була запропонована сучасними дослідниками. Так, на думку С.Водотики, 1926–1928 роки зламні для української радянської історичної думки, певна свобода наукової творчості була гвалтовно знищена погромом національної науки, утвердженням тотального контролю над історіографією [1021, с. 68]. Як кризовий для долі гуманітарної науки в радянській Україні 1926 рік розглядає й В.Заруба, вважаючи його початком ідеологічної підготовки у погромі школи М.Грушевського [1069].

4.1. Наукова діяльність М.Грушевського в полемічному полі гуманістики середини 20-х рр.

Михайло Грушевський та його сім'я прибули до Києва на початку березня 1924 р. На сторінках центральних газет підкреслювалося, що "повернувся помилований ВУЦВК бувший голова центральної ради" [580; 576]. У розмові з представниками преси вчений пояснив, що він вирішив повернутися в Україну ще два роки тому, що більшість української еміграції співчувала його рішення і що ця більшість "з пильною увагою стежить за всіма успіхами України, за її відродженням". Окремо він зупинився на становищі українців у Польщі, уряд якої раніше вважав за потрібне вести переговори з українською інтелігенцією, а після остаточного приєднання Галичини до Польщі "рішуче відмовився від яких-небудь поступок". Завершувалося повідомлення так: "Як відомо, професора Грушевського обрано академиком Всеукраїнської Академії Наук. Грушевський вважає за своє найважливіше наукове завдання –

закінчення своєї "Історії України". Він гадає також відновити працю що до дослідження первісної культури на Україні..." [580; 321].

Компроміс М.Грушевського з більшовиками та його повернення в радянську Україну загалом негативно сприйняли представники різних політичних течій і на еміграції, і в Західній Україні. Недавній колега вченого по УПСР М.Шаповал відгукнувся на його рееміграцію статтею під промовистою назвою "Політична смерть М.Грушевського", тези якої відбивали бачення цього факту в патріотичному середовищі. У різкому, подекуди вульгарному тоні розкритикувавши суспільно-політичну діяльність ученого, охарактеризувавши її як безідейну та аморфну, М.Шаповал назвав М.Грушевського "політичним трупом", а всю його наукову діяльність – зневажливо – "папірництвом" [711].

Критично до повернення М.Грушевського поставився й В.Винниченко. У властивій для себе емоційній манері називаючи вченого "огидним старим інтриганом" та "шалапутом", він гостро засуджував його як визначного діяча українства за згоду відмовитися від політичної діяльності, вважаючи, що такий крок піде тільки на користь "панам становища" [135, с. 250]. Дещо пізніше письменник перегляне свої оцінки рееміграції видатного історика, назве її жертвним громадським подвигом [135, с. 395; 134, с. 49].

Не менш жорстко на радянофільство М.Грушевського та його рееміграцію відреагував ідеолог українського націоналізму Д.Донцов, розкритикувавши у праці "Націоналізм" "прекраснодушну професорську ідеологію" в стилі ідей М.Драгоманова стосовно українсько-російської федерації. Вбачаючи в суспільно-політичній практиці М.Грушевського продовження та реалізацію його історіософських ідей, Д.Донцов закинув видатному вченому банальне нерозуміння дійсних потреб своєї нації [1055, с. 247, 256-257, 285, 289]. У радянській Україні також не всі схвалили компроміс М.Грушевського з більшовицькою владою та його приятні стосунки з деякими радянськими функціонерами у перші роки після повернення [279, с. 46, 51-52, 85-86; 472].

По при їзді до Києва М.Грушевський відразу зосередив у своїх руках керівництво науковими установами та структурами ВУАН у галузі історії.

Умови життя та діяльності вченого були визначені на державному рівні, тому він небезпідставно сподівався на допомогу урядових інстанцій та окремих державних діячів у розбудові керованих ним історичних установ. Сповнений широкомасштабних планів, М.Грушевський з властивою йому енергією відразу поринув у наукову роботу. Кафедра історії українського народу стала центром науково-організаційної діяльності історичної секції. Вже 1924 р. було проведено 20 її засідань, на яких заслухано 38 доповідей, підготовлено науковий щорічник та черговий том "Записок" відділу, присвячений історичній тематиці. Академік очолив також кілька інших наукових підрозділів, зокрема історичну секцію колишнього Українського наукового товариства, археологічну секцію, ряд комісій: культурно-історичну, археографічну, історичної пісенності, порайонного розроблення історії України (з підкомісіями). Всього тоді під керівництвом М.Грушевського працювали 8 штатних і 9 нештатних (з оплатою) співробітників [1140, с. 37].

Чимало часу вчений приділяв редагуванню журналу "Україна", майже в кожному номері якого друкувалися його статті, рецензії та огляди. Журнал "Україна", який виходив за редакцією М.Грушевського у 1924–1930 рр., став центральним історичним українознавчим органом, в якому співпрацювали наддніпрянські, галицькі та інші дослідники, котрі проживали за межами України [1064]. Високий науковий рівень часопису, послідовно пропагована на його сторінках українська національна ідея та уникання авторами модної тоді марксистської риторики викликали не тільки непідроблене зацікавлення ним з боку інтелектуалів, але й щирі симпатії до принциповості головного редактора. Так, у своєму щоденнику В.Вернадський занотував: "Читав "Україну" за 1925 р. Зрозуміло, що Грушевський зумів поставити себе автономно серед більшовицького руху. Весь журнал ведеться так, ніби більшовиків не було, і це велика річ" [131, с. 195].

Поряд з великою науково-організаційною роботою, М.Грушевський продовжував плідно працювати над черговими томами "Історії української літератури" та дев'ятим томом "Історії України-Руси". Така активна робота у

перший рік перебування в Україні дала йому підстави оптимістично писати до В.Кузіва: "З національного погляду маю добру віру в будучність... Зрештою в ніякі політичні справи не мішаюся, в газетах не пишу, працюю виключно науково" [1184, с. 62-63]. Осмислюючи здобутки науково-організаційної діяльності М.Грушевського у перший рік його перебування в Україні, брат видатного вченого Олександр Грушевський зокрема, зазначив: "З весни 1924 р. в житті Історичної секції починається оживлення з приїздом голови Секції Мих. Грушевського. Це підняло інтереси до діяльності Історичної секції, привернуло тих членів, що були відійшли за останні роки від діяльності Історичної секції, притягнуло нових" [207, с. 188].

Незважаючи на загалом прихильне, принаймні на початках, ставлення радянських функціонерів до М.Грушевського та його діяльності у перші роки після повернення, в марксистських наукових колах поступово вибудовувалася модель критики творчих ідей ученого. В історіографічному аспекті історикам-марксистам певний час було складно протиставити щось вагоме науковій спадщині академіка, оскільки відчувався брак необхідної фахової ерудиції та підготовки. Яскравою ілюстрацією тут слугує розлога стаття одного з провідних українських марксистських істориків М.Рубача, присвячена докладному аналізу творчої спадщини М.Грушевського з особливим акцентом на його теоретико-методологічних поглядах. Написана, як зазначив у примітці сам автор, в період з грудня 1924 р. по квітень 1925 р., вона була опублікована значно пізніше у московській збірці статей за редакцією М.Покровського.

Аналізуючи становлення та розвиток федералістських теорій історії Росії, автор особливо уважно зупинився на всебічній характеристиці наукових ідей київського академіка, відзначивши, що той "в своїй особі поєднує крупного історика та значного політичного діяча" [611, с. 79]. Розглядаючи творчість М.Грушевського як продовження історіографічних пошуків М.Костомарова, М.Рубач також пише про подолання у працях автора "Історії України-Руси" романтичних тенденцій, властивих українській Клію XIX ст. Послідовне застосування критичного документалізму та широке використання здобутків

допоміжних історичних дисциплін поставило праці видатного історика на один рівень з досягненнями загальноєвропейської історіографії. Найбільшою ж заслугою М.Грушевського, підкреслює М.Рубач, є створення першої цілісної синтези української історії.

Далі дослідник зупиняється на характеристиці теоретичних ідей історика, відзначаючи вагомість його внеску в конструювання самобутньої схеми українського минулого. Загалом погоджуючись із слушністю критики погодинської теорії, визнаючи, що "історія Київської держави належить в основному, в першу чергу, історії українського народу", М.Рубач водночас підкреслює, що "Грушевський [...] в своїх позитивних переконаннях перегинає палицю в інший бік" [611, с. 87-88]. Радянський історик акцентує рівнозначні з українцями права російського етносу на давньоруську спадщину. Спірним для М.Рубача є й заперечення у працях академіка значної спорідненості українського та російського народів, намагання всіляко акцентувати західні впливи на вітчизняну культуру та протиставити їх східному цивілізаційному типу північного сусіда. Корені цієї "західницької теорії" вченого марксистський критик убачає у політичних симпатіях М.Грушевського, його орієнтації на Німеччину, що яскраво виявила себе в часи Центральної Ради. Цікаво, що розглядаючи проблему націогенезу у працях М.Грушевського, дослідник відстежує значне наближення його поглядів до марксистської теорії. Проте опанувати нею вчений так і не зміг, залишившись на еkleктичних позиціях "буржуазної" науки. Як і концепції решти західноєвропейських суспільствознавців, резюмує М.Рубач, методологічна модель автора "Історії України-Руси" є ідеалістичною, поєднуючи в собі, поряд із визнанням дієвості економічних чинників історичної еволюції, також рівноправну дію біологічних і психологічних факторів. Однак незважаючи на критику творчої спадщини М.Грушевського з погляду радянської моделі марксизму, М.Рубач високо оцінює його внесок у вивчення східноєвропейської історії. "М.С.Грушевський є, безперечно, найбільшим істориком, – наголошує він. – Його історія "України-Руси" не тільки збірний твір, що підсумовує величезний до нього накопичений

матеріал, а в низці найважливіших періодів і питань, особливо у першому томі, є свіжою, самостійною працею, що має велике наукове значення. [...] Праці Грушевського з історії українського народу завершують цілий етап розвитку української буржуазної науки" [611, с. 106-107].

Поширеність щойно наведених поглядів у середовищі радянських суспільствознавців засвідчують і праці інших українських учених середини 20-х років. Так, в одному з тогочасних партійних документів вказувалося, що "Історія Грушевського – це одно із джерел, що може, при відповідному підході, кинути ярке світло на тлумачення історії України та взагалі української справи" [10, арк. 33]. Про тогочасну затребуваність творів М.Грушевського в системі радянської науки та освіти свідчить достатньо високий індекс цитування його праць, а також той факт, що твори вченого незмінно містилися в списках необхідної для вступу у вищі навчальні заклади літератури [678; 750, с. 10, 12-13]. Зазначимо також, що загалом прихильно, з обов'язковим підкресленням солідності фахового рівня, про історичні праці М.Грушевського писали й російські історики-марксистки. Їхній лідер М.Покровський, наприклад, характеризує давньоруську культурну спадщину у "Нарисі історії російської культури", рекомендував читачам "надзвичайно хороші, як завжди", праці українського вченого [564, с. 42, 175].

Відстежуючи дискусії в середовищі українських радянських істориків у середині 20-х років, неодноразово зустрічаємо непряму полеміку з ідеями М.Грушевського та критику його спадщини. Прикладом може слугувати дискусія між Д.Багалієм та М.Яворським з приводу нарису української історії останнього, де було висловлено критичне ставлення до спадщини українських істориків другої половини XIX – початку XX ст. На зауваження Д.Багалія про об'єктивний характер студій представників школи В.Антоновича, його опонент вкотре підкреслив класовий "буржуазний" характер їхніх пошуків. "Викриваючи" вади старої української історіографії, М.Яворський патетично запитує: "Чи проф. М.Грушевський, [...] не писав своїх праць про український народ під кутом оправдання змагань до самостійності України, під кутом

погляду боротьби за цю самостійність, затемнюючи тим самим процес класової боротьби [розрядка М.Яворського – авт.], основний процес історії українського народу?" [745, с. 174].

Про дійсне, а не тільки деклароване ставлення офіційних радянських чинників до історіографічної спадщини М.Грушевського вже в перші роки після його повернення промовисто свідчить декілька фактів. Так, коли М.Грушевський запропонував перевидати його багатотомну "Історію України-Руси", президія Укрнауки у квітні 1925 р. визнала за бажане перевидання цієї праці, але висунула ряд умов і зрештою зробила загальний висновок: "Відкласти до відповідного моменту". Як відомо, за життя вченого цей "момент" так і не настав. Не менш красномовно виглядало й те, що у списку праць для вступників до Комуністичного університету ім. Артема називалися книги лише марксистських істориків і не згадувалася жодна праця академіка [1140, с. 46]. Та чи не найвиразнішим свідченням того, що у працях історика вбачали значну ідеологічну загрозу і здійснювали заходи щодо їх локалізації, став циркуляр, розісланий влітку 1925 р. органам ДПУ. У ньому йшлося: "Історія України-Руси" ідеолога українського націоналізму проф. Грушевського визнана ворожою та шкідливою для радянської влади лженауковою історією. Питання про заборону цієї книги у даний час розглядається Урядом СРСР і ОДПУ в Москві. А поки що пропонуємо р.р. [районним резидентам] фіксувати всіх тих, хто виявляє інтерес до згаданої книги та її розповсюдження серед населення. Інформуйте про це наших т/і [таємних інформаторів] і зобов'яжіть їх посилити нагляд за такими особами" [460, с. 64].

У перші роки перебування М.Грушевського в Україні також поступово зростала критичність радянських функціонерів до його науково-організаційної та видавничої діяльності. Особливо дошкуляла їм редакційна політика вченого в журналі "Україна", шпальта якої принципово залишалися осторонь офіційної марксистсько-ленінської проблематики [10, арк. 57]. Попри те, що "Україна" як академічне видання не підлягала цензурі, до часопису прикріпили "опікуна", котрий час від часу виступав з різноманітними провокаційними ініціативами на

зразок поради помістити в журналі статтю про Леніна, неодмінно написану М.Грушевським [1140, с. 44]. Незмінність редакційної політики часопису призвела до появи гострокритичних рецензій на нього в радянській періодиці.

Яскравим прикладом може слугувати огляд В.Юринця, що з'явився на початку 1926 р. на сторінках "Більшовика України". Охарактеризувавши основні рубрики журналу та їхнє змістове наповнення, рецензент наголосив: "В усіх цих рубриках, то очевидячки, то заслонено-езоповськи, проявляється й проводиться уперто одна тенденція: оминати й нехтувати те все, чим живе наша *жива* [курсив В.Юринця – авт.] українська дійсність, що для всіх, хто із запалом береться творити основи української культури, є злобою дня. Тому дуже хотілось би назвати цей журнал "українознавства" журналом пропаганди незнання того, що дійсно твориться на Україні" [739, с. 128]. Далі оглядач дорікнув редакції "України" в тому, що журнал друкує розвідки, "байдужі з перспективи революції", а також оминає такі події, як гайдамаччина, 1905 рік, 1917 рік тощо, що у виборі тем "Україною" є "якась тенденція зрештою дуже прозора, яка викликає сильні нотки скептицизму відносно життєвості цього журналу" [739, с. 129]. Окреме місце в рецензії було відведено критиці публікацій самого М.Грушевського. В.Юринцю особливо впала в око його стаття "Місія Драгоманова", названа рецензентом взірцем того, як висловлюються погляди, що "об'єктивно можуть викликати дуже небажані наслідки". Пересмикуючи авторські цитати, критик за будь-яку ціну намагається довести, що М.Грушевський хибно ставиться "до складних серйозних й відповідальних питань про спадкоємство й звязки революційних ідеологій" [739, с. 129-130].

Та якщо історіографічна концепція М.Грушевського та її змістове наповнення деякий час залишалися без якої-небудь глибшої оцінки з боку істориків-марксистів, то соціологічні погляди вченого, викладені в "Початках громадянства", розгорнута у цій праці полеміка з марксистською візією первісного суспільства, послужили своєрідним викликом для радянських адептів марксизму. Перша реакція радянських суспільствознавців на "Початки громадянства", про що

вже йшлося, була загалом спокійною. Утім, зростаюча догматизація радянського суспільствознавства, поглиблення войовничої риторики в радянській науці щодо інакомислячих учених не могло оминати цю важливу суспільствознавчу працю, в якій порушувалася тематика, пізніше цілковито монополізована партійною наукою.

Зміцнення позицій радянського суспільствознавства, посилення непримиренності риторики стосовно опонентів відбилися на критичній статті А.Річицького "Як Грушевський "виправляє" Енгельса". На її початку автор незадоволено зауважив, "що пером червоної професури розсипано кілька рецензентських компліментів що-до цієї роботи Грушевського", а самого історика мало не зараховано до симпатиків марксистського вчення [601, с. 183]. Засуджуючи надмірну толерантність своїх колег, А.Річицький послідовно розкритикував полеміку М.Грушевського з марксистським баченням генези суспільства та держави. Віддаючи належне ерудиції вченого, що зібрав у книзі "великий фактичний матеріал", критик водночас закликав вилушити його "з тої шкаралупи еkleктичного, а в суті речі націонал-ідеалістичного світогляду, в якій цей матеріал подано" [601, с. 183-184]. З позицій догматизованого марксизму А.Річицький закинув авторові "Початків громадянства" ретроградство, еkleктизм, "фетишизм національний", нерозуміння "дійсного" сенсу марксистського вчення, спробу показати не лише сильні, але й слабкі його моменти, користуючись, на переконання рецензента, виключно застарілими аргументами ідеологічних дискусій другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Не полемізуючи з М.Грушевським по суті порушених у його книзі численних дослідницьких проблем, категорично відкидаючи будь-яку її наукову вартість, критик у своїй статті лише заповзято боронить істинність марксистських ідей у тих моментах, де з ними полемізує чи розходиться автор "Початків громадянства". Така логіка проведення дискусій у радянському суспільствознавстві загалом та з поглядами М.Грушевського зокрема ставала традиційною разом із поглибленням тоталітарних проявів у суспільно-політичному житті країни.

Іншою промовистою ілюстрацією ставлення радянських функціонерів до суспільствознавчих пошуків М.Грушевського може слугувати справа з переведенням з Відня до Києва очолюваного ним УСІ, яку вчений поставив перед Народним комісаріатом освіти (Наркомосом) одразу після повернення з еміграції. Після тривалого мовчання Наркомат освіти, якому підпорядковувалася ВУАН, дав негативну відповідь, посилаючись на відсутність "необхідних передумов і живих сил". Через рік М.Грушевський знову звернувся з аналогічним проханням. Цього разу причина відмови формулювалася більш відверто: "З огляду на нестачу відповідних наукових сил, особливо вчених-марксистів". Проте академік не здавався і восени наполіг на черговому розгляді питання про УСІ. І хоча було підтверджено попередню ухвалу з цього питання, при кафедрі історії України дозволили відкрити кабінет первісної культури.

Відносний рівень інтелектуальної свободи в радянській Україні в середині 20-х років уможливив те, що попри вже згадану ідеологічно вмотивовану критику творчої спадщини М.Грушевського, тривало також її обговорення з позицій завдань національної науки. Передусім сучасники вченого справедливо зосередилися на осмисленні здобутків еміграційного періоду його творчості, які у попередню добу не отримали належного обговорення. Восьмий том "Історії України-Руси" на сторінках відновленої "України" прорецензував М.Василенко. Він підніс новаторський характер чергової книги вченого, охарактеризував її як етапну для вивчення широкого спектру наукових проблем [121, с. 158]. Як і в оглядах попередніх частин фундаментальної праці М.Грушевського, рецензент передовсім наголосив на залученні вченим значної кількості нових джерел, що уможливило "свої оригінальні висновки". "... Книга М.С.Грушевського, – стверджує критик, – робить безперечно нову добу в історії дослідів Хмельниччини, як це робив і VII том його "Історії" [121, с. 151]. Далі М.Василенко наголосив на заслугах автора у розробці раніше незнаних чи малодосліджених сюжетів доби Хмельниччини, віднайденні низки невідомих фактів, що значно збагатили картину тієї епохи. Неабиякого схвалення рецензента заслужило те, що у праці на перше місце поставлено висвітлення

проблем соціальної історії. До того ж критик підносить теоретико-методологічну сторону рецензованого тому, приєднується до думки М.Грушевського, що дослідження Хмельниччини мусить бути колективним. Схвально відгукнувся критик й про літературний бік авторського викладу, підкреслюючи, що рецензована книга читається "легко, з великим неослабним інтересом". Докладно аналізуючи зміст тому, рецензент відзначає також науковий апарат праці, докладність приміток та повноту бібліографічних оглядів.

Поряд з такими прихильними відгуками, М.Василенко вказує й на ті місця книги, з якими йому важко погодитися. Так, недостатньо обґрунтованими для нього є міркування М.Грушевського з приводу зародження в добу Хмельниччини ідеї української державності. Автор, як відомо, бачить це вже в перший період революції до Зборівської угоди. На думку ж М.Василенка, його колега вимагає від фактів більше, аніж вони можуть дати. У ті часи, переконаний дослідник, народний рух був виключно соціальним і не виходив, навіть у думках його вождів, поза межі Речі Посполитої. Не менш критично рецензент поставився до поглядів М.Грушевського на "державницькі ідеї" у самого Хмельницького та козацької старшини [121, с. 157]. Утім, загальне враження М.Василенка від рецензованої книги надзвичайно прихильне: "По своєму змісту, методу, багатству фактів і висновках, VIII том "Історії України-Руси", безперечно, зробить нову епоху в розробці Хмельниччини" [121, с. 158].

Змістовним було також обговорення українськими оглядачами видавничих здобутків керованого М.Грушевським УСІ. Йшлося про те, що завдяки розгортанню вченим плідної науково-дослідної та видавничої діяльності на еміграції, ключові події української інтелектуальної історії не залишилися без уваги [158]. Подією великої ваги називали оглядачі відзначення заходами УСІ 25-ї річниці смерті М.Драгоманова та осмислення в контексті цієї події феномену української політичної еміграції, що, безперечно, мало важливі паралелі з подіями українського життя після поразки Визвольних змагань. Присвячений цій події науковий збірник, поряд з важливими першоджерелами до пізнання еміграційної доби діяльності М.Драгоманова, містив також розлогу вступну

статтю М.Грушевського. Це – глибокі авторські роздуми над особливостями української еміграції 70–80-х років XIX ст. та одна з перших спроб її всебічної реконструкції. Незважаючи на такий пропедевтичний характер щодо постановки проблеми дослідження тієї доби, а також постаті М.Драгоманова та його близького оточення, розвідка М.Грушевського, як підкреслювали оглядачі, була ґрунтовним внеском у її дослідження [280, с. 171].

На середину 20-х років припадають і перші спроби докладного обговорення на сторінках радянської періодики "Історії української літератури" М.Грушевського. Одним з перших на нову працю вченого відгукнувся знаний літературознавець В.Перетц, давши у своїй рецензії огляд трьох перших томів. Коротко охарактеризувавши здобутки попередників М.Грушевського, критик стверджує, що концепція рецензованої праці значно відрізняється від схематизму наявних досліджень українського літературного процесу. "В ній під новим кутом зору, в новому освітленню, – підкреслює В.Перетц, – викладено долю старої українсько-руської літератури й усної словесності, і це природно викликає велику цікавість і задоволення у читача, що шукає в подібних книжках не лише бібліографічних справок, не мертвого інвентаря фактів, а ідей, що освітлюють минуле літератури" [541, с. 158].

Значну частину свого критичного огляду рецензент відвів аналізу широкого кола методологічних рефлексій, викладених М.Грушевським у вступі до праці. Погоджуючись із твердженням автора про необхідність усталити низку концептуальних і термінологічних моментів історико-літературних студій, В.Перетц все ж полемізує з їхнім баченням, при цьому нерідко апелюючи до власних праць [541, с. 161]. Далі В.Перетц веде мову про змістове та ідейне наповнення всієї книги, особливо відзначивши її перший том, який "уложено по зовсім новій схемі". Рецензент відзначає численні новаторські моменти у дослідженні М.Грушевського – як проблемно-тематичного, так і теоретичного характеру, підкреслює його об'єктивність при розгляді багатьох дискусійних питань. Звертаючи увагу читача на деякі спірні чи не зовсім слухні, на його думку, моменти в перших трьох томах "Історії української літератури", В.Перетц

висловив своє захоплення виконаною автором працею та побажав йому продовжити дослідження над вітчизняним літературним процесом минулих століть.

Наступний – четвертий том – "Історії української літератури" на сторінках бібліографічного відділу "України" прорецензував М.Марковський. Він підкреслив, що рідкісне поєднання в особі автора досвідченого історика-джерелознавця та дослідника літературного життя робить його твір цікавим, передусім з методологічного погляду [436, с. 145]. Іншою важливою рисою рецензованої праці критик вважає оригінальність авторських роздумів, намагання по-новому подивитися на усталені факти, використовуючи модерний методологічний інструментарій. Відзначаючи докладність обробки матеріалу і наукової літератури, М.Марковський зосередився на аналізі надзвичайно цікавих, на його думку, висновків М.Грушевського, порівнюючи їх з існуючими в науці поглядами. На більшості порушених автором наукових проблем, переконує оглядач, "треба поставити крапку, і повинні зникнути всякі сумніви, що раніше були навіть у найбільш обережного дослідника". У підсумку свого огляду М.Марковський високо оцінив фаховий рівень праці, назвавши її "цінним вкладом в нашу наукову літературу". Водночас рецензент зазначив, що четвертий том написано доступно та легко, і це мало б зацікавити широкий читацький загал [436, с. 147].

Перші чотири томи "Історії української літератури" відразу стали об'єктом критичного розгляду В'ячеслава Камінського на сторінках академічного "Етнографічного вісника". Фахова специфіка часопису, в якому з'явилася рецензія, наклала свій відбиток на сам критичний огляд: його автор зосередився на піднятих у праці М.Грушевського етнографічних питаннях. Як і В.Перетц, В.Камінський веде мову про новаторський характер "Історії української літератури" і в аспекті методологічному, і з погляду залучених джерел і порушених наукових проблем. Цінною особливістю праці М.Грушевського рецензент називає послідовне застосування соціологічного методу, що дозволило явища літературного процесу тісно пов'язати з історичним контекстом їх виникнення та функціонування, показати взаємозумовленість літературних,

соціально-політичних та економічних чинників в українській інтелектуальній культурі [331, с. 146]. Така багатовекторність авторського аналізу, на переконання рецензента, дозволила М.Грушевському значною мірою збагатити традиційне вивчення етнографічного елементу та показати його вагу в історико-літературному процесі, що є особливо вагомим в першому та четвертому томах.

На них В.Камінський і зосереджує свою увагу, докладно аналізуючи авторські роздуми та висновки, подекуди також полемізуючи з ними. Узагальнивши історико-етнографічну проблематику в "Історії української літератури", оглядач наголосив: "Етнографів праця акад. Грушевського не може не вражати широкими до подробиць матеріалами фольклору України, а також тієї наукової літератури, що опрацьовувала питання фольклору в зв'язку з фольклором інших народів, інших країн, на багату закордонну літературу посилаючись" [331, с. 148]. Підкресливши докладність та вичерпність опрацювання низки порушених у праці проблем, рецензент побажав автору "довести до краю намічену планом працю над історією літератури".

Прикметно, що більшість відгуків на праці М.Грушевського в радянській Україні були поміщені на сторінках журналу "Україна". Це, безперечно, свідчило як про вузькість поля для проведення фахових українознавчих дискусій, так і про стан гуманітарної науки в країні загалом, коли теми, опрацювання яких не відповідало вимогам офіційного суспільствознавства, опинялися на маргінесі уваги держави.

Не менш зацікавлено за науковою творчістю та організаційною діяльністю М.Грушевського стежили в західноукраїнському та емігрантському інтелектуальному середовищі. Попри доволі гостре сприйняття факту повернення М.Грушевського в Україну, про що вже йшлося, а також критику його світоглядно-історіософських орієнтацій, у патріотичному науковому середовищі він утримував авторитет найбільш знаного та шанованого українського історика та організатора української науки. У багатьох оглядах українського інтелектуального життя, що з'являлися на сторінках західноєвропейських наукових видань та були написані представниками

української еміграції, численні претензії до вченого морально-політичного характеру поступалися місцем визнанню його незаперечних заслуг, залишаючись ніби внутрішньою справою. Традиційно наукові заслуги вченого розглядалися у двох площинах – організаційній (розбудова наукових інституцій, фахової періодики, створення наукової школи) та історіографічній (утвердження самобутньої схеми українського історичного процесу та створення першого синтезу української історії).

Уже перші кроки М.Грушевського щодо розгортання українознавчих студій у ВУАН були з великим зацікавленням сприйняті українськими оглядачами за межами радянської держави [937; 494; 676; 814; 294]. Так, "з приємністю" на сторінках "Літературно-наукового вістника" відзначалося відродження журналу "Україна", що, за спостереженням оглядача, нав'язував до кращих традицій вітчизняної наукової періодики довоєнного часу [432]. "Завдяки незвичайному організаційному хистові акад. М.Грушевського", підкреслював М.Возняк, "Україна" з першого ж числа заявила про себе як про поважну трибуну українознавства [143, с. 36]. Високо оцінивши структуру та змістове наповнення першого річника часопису, оглядач особливу увагу звернув на те, що "в жаднім іншим українським видавництві не ведеться так річево відділ критики [...], як це бачимо в дотеперішніх випусках "України".

Поштовхом до ретроспективного осмислення науково-організаційної діяльності видатного вченого послужило відзначення п'ятдесятиліття НТШ. В ювілейних публікаціях, що з'явилися з певним запізненням у середині 20-х років, багато йшлося про феномен М.Грушевського як організатора наукового життя. Вказувалося, що саме його талант адміністратора та щире бажання віддати свої сили на користь поступу української науки спричинили бурхливий розвиток Товариства, у досить короткому часі перетворивши його на некороновану Академію наук [166; 402]. Узагальнюючи науково-організаційні звершення вченого у львівське двадцятиліття його життя, В.Дорошенко підкреслював: "Заслуги проф. Грушевського для Галичини [...] безмірно великі" [245, с. 15].

У середині 20-х років тривало осмислення творчих здобутків М.Грушевського еміграційної доби. Високі оцінки отримала праця вченого над "Історією української літератури". Її перші три томи були прорецензовані В.Дорошенком на сторінках львівської "Старої України". Продовжуючи розпочате минулоріч обговорення праці на сторінках львівської преси, критик вів мову про брак цілісного дослідження українського історико-літературного процесу, створеного з погляду національної історіософії. Відзначивши, що загально визнаний науковий авторитет М.Грушевського є запорукою високого фахового рівня праці, В.Дорошенко підніс її наукову та національно-виховну вартість. Вказавши на своєрідність авторського підходу до визначення завдання історико-літературного дослідження, оглядач зауважив: "Написана з широким розмахом, в легкій й захоплюючій формі, визначається вона ще одною цікавою прикметою – оригінальним підходом до речі й так само оригінальним трактуванням самої речі. З цього боку праця акад. М.Грушевського є без сумніву визначним явищем у нашій науковій літературі" [250].

Авторська оригінальність, вважав В.Дорошенко, полягає насамперед у зосередженості на усній народній творчості, чого практично не робили дослідники XIX – початку XX ст. Коротко зреферувавши зміст перших томів, рецензент з піднесенням вказує на те, скільки в них міститься "прецікавого матеріалу й високо-інтересних поглядів та заміток". Найцікавішим для В.Дорошенка є перший том праці, в якому, на думку рецензента, М.Грушевський за допомогою соціологічного методу реконструює початки вітчизняного літературного процесу, сміливо висуваючи різноманітні гіпотези. І хоча не всі вони виглядають безспірними, українське літературознавство отримує від них серйозне концептуальне підживлення. Не приховуючи свого захоплення фаховою вправністю М.Грушевського, В.Дорошенко вкотре наголошує, що "Історія української літератури" – це "правдивий шедевр, вартий ліпших річей французької наукової літератури" [250, с. 191].

У порівняльному річищі – на тлі розвитку українських історико-літературних студій повоєнного часу – перші три томи праці М.Грушевського

охарактеризував І.Свенціцький. Зіставляючи змістове наповнення та теоретико-методологічне підґрунтя нарисів вітчизняного письменства авторства М.Возняка, С.Єфремова та М.Грушевського, оглядач зауважив, що безперечними перевагами "Історії української літератури" останнього є вмiле застосування соціологічного інструментарію, що уможливило не лише показати вплив на українську словесність соціально-економічних умов життя народу, але й інтегрувати її у ширший східноєвропейський контекст. З іншого боку, стверджує рецензент, бажання М.Грушевського збагатити палітру розвитку української культури доби середньовіччя призвело до надмірної категоричності його тверджень щодо визначення автентичності тих чи інших літературних пам'яток та їх національної приналежності. Спiрною для І.Свенціцького є також загальна схема праці, що ґрунтується на послідовно відстоюваному автором антинорманізмі. Визначаючи місце нової праці вченого серед інших тогочасних історико-літературних студій, рецензент зазначив, що "Грушевський обхопив національну літературу людового походження у зв'язку з міжнародною, а взагалі літературу доведену до XIV в. получив з історичним життям нації" [623, с. 101].

Увагу оглядачiв привернули також видані на еміґрації науково-популярні праці вченого. На сторінках галицьких видань, як і в попередні часи, йшлося про важливість наукової популяризації у справі виховання національно свідомого українського громадянства, розділеного кордонами різних держав. При цьому особливо підкреслювалося, що таку популяризаторську працю повинні виконувати досвідчені історики-фахівці, для яких вона є продовженням їхніх спеціальних наукових студій. Тому з ентузіазмом вітали дії М.Грушевського у напрямку популяризації українського минулого, підносилася затребуваність його праць українським загалом, свідченням чого був їхній комерційний успіх. Що ж до змісту, то поряд із науковістю підкреслювалося, що науково-популярні книги видатного вченого мають "ті цінні прикмети, що написані популярно в формі легкого оповідання" [459; 461].

Утім, не всі науково-популярні праці М.Грушевського, написані в еміґраційну добу, здобули однозначну прихильність критики. Достатньо

емоційно західноукраїнські інтелектуали сприйняли появу історико-релігійної студії вченого, створеної на замовлення американських євангелістів. Попри те, що М.Грушевський відмовився писати свій нарис про українське християнство з євангельського погляду [1208], праця, на переконання критиків, несла на собі яскравий відбиток замовної літератури та релігійної агітації, що суперечила церковним традиціям українців. Оглядачі із прикрістю констатували, що видатний дослідник відійшов від притаманної йому об'єктивності, тенденційно викривив ним самим реконструйований на сторінках багатьох статей та передусім в "Історії України-Руси" образ релігійного життя на українських землях. Наприклад, на сторінках львівської "Ниви" Андрій Іщак підкреслював, що "наукова вартість, яку забезпечив Грушевський своїм поглядам в Історії України Руси, в останній брошурі на многих місцях нарушена і нагнута для відомих цілей американськими долярами..." [325, с. 301].

Окрім переслідування суто меркантильних інтересів, критики говорили також про впливи на зміст рецензованої праці історіософських поглядів ученого, зокрема його тези про визнання критерієм історичного поступу інтересів простого народу, а не держави, для якої уніфікованість церковного життя є важливою передумовою стабільності. Поряд із критикою змісту та загальної концепції твору, оглядачі також звертали увагу на його структурні та мовностилістичні недоліки [680, с. 460; 434]. Сама ж книга, попри численні розходження з усталеними в науці концепціями, на думку оглядачів, мала також поважний суспільний негатив, оскільки своєю пропагандою євангельської віри підривала християнську єдність українського народу. Поряд із суто академічним характером зауважень до історико-релігійної студії М.Грушевського, відчутним було також значне емоційне роздратування деяких рецензентів, викликане, очевидно, їх приналежністю до греко-католицького кліру.

На другу половину 20-х років припадає також поживлення критики історичних концепцій М.Грушевського з боку представників державницького напрямку. У цій критиці, як і в попередній період, історіософські засади праць видатного вченого та його суспільно-політична діяльність нерідко розглядались

як цілісний органічний феномен [389, с. 429-430]. При цьому особливо дошкульно досліднику нагадували його виправдання політики більшовизму та діяльності "татарських людей" у часописі "Борітеся-Поборете!".

Як ілюстрацію інтерпретації творчих ідей М.Грушевського представниками державницького напрямку наведемо дискусію В.Липинського із засадничими положеннями антинорманської теорії М.Грушевського та його баченням генези політичних процесів у східноєвропейському регіоні. Якщо до початку Першої світової війни лідер консервативного руху вважав історичну схему видатного вченого підставою для реконструкції національної історії, то в 20-ті роки його оцінки кардинально змінюються, і він піддає всебічній критиці антинорманізм М.Грушевського та побудовану на цій теорії концепцію генези державотворчих процесів у східноєвропейському регіоні. Полемізуючи з ученим, В.Липинський зауважив: "Оперта на німецькій національній ідеології, концепція проф. Грушевського [...] не тільки не видержує критики, але на практиці – в ділах політичних і статях публіцистичних заперечується і самим автором" [382, с. 58].

Критика В.Липинським антинорманізму М.Грушевського була підтримана іншими адептами нового напрямку, котрі вбачали в лідерів консервативного руху інтелектуальну потугу, здатну на рівних полемізувати з автором "Історії України-Руси". Так, у своєму листі до В.Липинського О.Назарук зауважив: "Я також не вірю в правдивість антиваряжської теорії М.Грушевського. [...] Але сю теорію М. Груш[евськог]о треба бодай кількома реченнями опрокинути Вам як історикові. Бо вона прийнялася" [387, с. 56-57]. У середовищі істориків-державників в середині 20-х років отримала подальший розвиток думка про виключно антикварно-ерудитську цінність праць М.Грушевського, необхідність наново переосмислити зібрані ним джерела. Висловлювалося загальне переконання, що "Грушевський збирач матеріалів, не історик" [387, с. 98], а створення справжньої синтези минулого українського народу є справою майбутнього, котру повинен здійснити В.Липинський [387, с. 121].

Прикметно, що саме в дискусії з М.Грушевським шліфувалися формулювання головних теоретико-методологічних постулатів нового напрямку.

Наприклад, переосмислюючи історичні концепції автора "Історії України-Руси", В.Липинський пропонує оригінальне бачення принципу історичної об'єктивності, визначаючи критерієм наукової істини результативність суспільно-політичної діяльності: "А власне що до історичних концепцій, то їх правдивість чи неправдивість в великій мірі стверджується політичною практикою, яка дає добрі результати, коли йде по лінії історичної правди, і результати злі та суперечливі, коли вона побудована на історичній неправді" [382, с. 58].

Історіографічні здобутки державницького напрямку, акцентовані його представниками елітарно-державницькі моменти української минувшини, що сприймалися сучасниками як нове свіже слово у порівнянні з традиційними темами вітчизняної Клію XIX – початку XX ст., вимагали певного осмислення. Одна з перших спроб такої рефлексії була представлена у рецензійній за формою статті Івана Кривецького "Українська історіографія на переломі". У передмові автор зауважив, що нова історіософія, покладена в основу останніх праць С.Томашівського та В.Липинського, вимагає певного узагальнення з ідеологічно-концептуального погляду на тлі розвитку всієї попередньої вітчизняної історичної думки. Тому метою свого огляду дослідник визначив "звернути увагу на нові історичні концепції, які оба згадані автори вводять в українську історіографію, а які основно різняться від історичних концепцій, що панували досі в новочасній українській історіографії" [362, с. 181].

Для яскравішого виявлення творчих знахідок істориків-державників І.Кривецький протиставляє їх здобуткам української історіографії XIX – початку XX ст., називаючи останню народницькою, "байдужою до держави", "а то й різко антидержавною" [362, с. 162]. Знаковою постаттю народницької історіографії автор вважає М.Грушевського, рясно цитуючи тези з його публіцистичних праць еміграційної доби, передусім зі статті "Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання". Як і інші представники консервативного табору, І.Кривецький піддав критиці позитивну оцінку автором "Історії України-Руси" значення "татарських людей" в українській історії, ставлення ним приватного

матеріального інтересу вище потреб нації. Такий антиелітаризм та антидержавництво, на переконання автора, є визначальною рисою всієї української історичної думки XIX – початку XX ст. і в першу чергу В.Антоновича та М.Грушевського.

Нову якість інтерпретації українського минулого, стверджує І.Кревецький, запропонували у своїх книгах С.Томашівський та В.Липинський, виокремивши в історичній еволюції три найважливіші чинники: землю, націю та державу. Докладно аналізуючи змістове та концептуальне наповнення їхніх праць, наводячи промовисті цитати, оглядач розкриває особливості реконструкції українського історичного процесу з позицій державницької історіософії, протиставляючи її традиційному баченню минулого, викладеному у творах М.Грушевського [362, с. 170, 172, 180]. Саме в створенні історіософської альтернативи народницькій моделі українського минулого й полягає, на переконання І.Кревецького, переломне значення національно-державницької концепції. Як свідчать відзиви на працю І.Кревецького, висловлені ним оцінки були поширені в середовищі західноукраїнської та еміграційної інтелігенції, щоправда при цьому оглядачі зазначали, що авторська характеристика творчої спадщини М.Грушевського є "занадто суровою" [295].

У середині 20-х років надалі тривали емоційні дискусії довкола українського питання в середовищі російської еміграції. Як і на початку 20-х років, російські інтелектуали розглядали український національно-визвольний рух з позицій теорії "змови проти Росії", а діячам українства відводили демонічну роль зрадників, котрі на кошти ворожих Росії держав зруйнували її цілісність. Чи не найбільш агресивним з боку російських публіцистів було ставлення до М.Грушевського, якого вважали ідеологом українського руху, істориком, що у своїх історичних працях обґрунтовував ідею політичної самостійності українського народу з метою розколу імперії.

Промовистим прикладом таких інсинуацій слугує праця А.Стороженка "Украинское движение. Краткий исторический очерк, преимущественно по личным воспоминаниям", опублікована у 1925 р. в Берліні. Сховавшись за

псевдонімом А.Царинного, цей нащадок знаного козацько-старшинського роду в своєму антиукраїнському памфлеті у традиційних для російських прихильників правомонархічної ідеології та єдиноділімства темних барвах змалював український національний рух та його лідерів. Окреме місце в книзі А.Стороженка було відведено критиці наукової, організаційної та суспільно-політичної діяльності М.Грушевського. Автор звинуватив видатного вченого в цілеспрямованій діяльності по розколу "єдиного" російського народу та імперії, зрозуміло, на гроші ворожої Росії Австро-Угорщини. Така руйнівна діяльність автора "Історії України-Руси", переконує А.Стороженко, проводилась у трьох головних напрямках: штучного створення української літературної мови, відмінної від російської, але насиченої полонізмами; перегляду класичної "звичайної" схеми російського минулого та, відповідно, побудові сепаратної української історичної моделі; створенні гурту української інтелігенції, в середовищі якої панують переконання про Росію як "тюрму народів" та виношуються плани відірвання від неї українських земель [699, с. 173-181]. Таке безоглядне антиукраїнство А.Стороженка було розкритиковане в українській публіцистиці з обох боків Збруча [49; 63; 165; 252].

Поряд з такою емоційною публіцистикою, в середині 20-х років продовжувалася також полеміка між російськими та українськими вченими довкола широкого спектру дискусійних проблем розмежування української національної та російської "звичайної" схем. Полеміка ця носила опосередкований характер, проявляючись переважно у коментарях та рецензіях [1159, с. 57-142].

Отримавши академічну трибуну у вигляді журналу "Україна", М.Грушевський прийняв виклик його російських колег і в низці рецензійних оглядів висловив власне аргументоване бачення піднятих ними дослідницьких проблем. Наприклад, він зосередився на працях М.Ростовцева, котрий у своїх студіях давньоруської доби в традиційному для російської історіографії дусі писав про цивілізаційний спадок Київської Русі як про виключно російське надбання, критикував українських дослідників, у першу чергу М.Грушевського,

за протиставлення давньоруської доби пізнішим періодам російської історії. Критикуючи ці положення, український учений звертає також увагу на термінологічні аспекти студій російського колеги (передусім уживання ним як рівнозначних етнонімів "Русь" та "Росія"), що особливо впадає у вічі при перекладі праць М.Ростовцева іноземними мовами [191].

І все ж, попри критику більшістю російських істориків схеми М.Грушевського, у середовищі фахівців він мав незаперечний авторитет як один з кращих дослідників історії України та російсько-українських стосунків. Наприклад, видатний російський історик академік Микола Кареев у своєму огляді здобутків російської історичної науки за 1876–1926 роки, опублікованому на сторінках авторитетного французького часопису "Revue Historique", з повагою писав про наукові пошуки свого українського колеги, відзначаючи його вплив на російську історичну науку перших десятиліть ХХ ст. [333, с. 142-143].

З великим зацікавленням науково-організаційну діяльність М.Грушевського на терені ВУАН у перші поеміграційні роки сприйняли провідні західноєвропейські славістичні часописи. Так, на сторінках французького "Revue des Études Slaves" йшлося, що "невтомний" історик у короткому часі спромігся налагодити регулярне видання часопису "Україна" та інших праць керованої ним Історичної секції, на шпальтах яких знайшли місце не лише історичні, а й етнографічні та літературознавчі публікації [796; 770]. Не менш прихильно до розгорнутої М.Грушевським у ВУАН науково-організаційної діяльності поставилися чеські славісти. Наприклад, рецензуючи перші числа "України", Я.Бідло звернув увагу на ті важкі умови, в яких довелося українському вченому реалізувати свої творчі плани в радянській державі. Тож рецензоване видання як під оглядом його змістового наповнення, так і редакційної політики, – на переконання чеського оглядача, є безсумнівним свідченням колосального організаційного таланту М.Грушевського [776].

Отож, обговорення наукової діяльності М.Грушевського у перші роки після повернення в Україну містило в собі багато рис попереднього періоду грушевськознавчої рефлексії. Новим словом тут стала лише помітна активізація

дискусій довкола творчої діяльності вченого на батьківщині. При цьому коректне обговорення наукового доробку академіка у цей короткий період ще переважало ідеологічно вмотивовану критику з позицій догматизованої версії марксизму. Українська періодика поза межами радянської держави традиційно протиставляла велич Грушевського-науковця безпорадності його політичної діяльності. При глибшому зверненні до наукової спадщини вченого також надалі поглиблювалося протиставлення його застарілого, як наголошувалося, концептуального інструментарію історіософським новаціям, запропонованим представниками державницького напрямку. Російська еміграційна публіцистика також в цілому зберегла свою критичність у ставленні до творчої праці українського вченого, як цілісний феномен розглядаючи його наукову та суспільно-політичну діяльність, спрямовану, як обов'язково вказувалося, на ущемлення національних інтересів сусідніх народів в їхніх "історичних" правах на українські землі. Реалізація широко zakresленої М.Грушевським програми українознавчих студій у ВУАН привернула доброзичливу увагу західноєвропейських славістів до його науково-організаційної діяльності, що здобула загалом схвальні відгуки на сторінках фахової періодики. Ювілей М.Грушевського в 1926 р. призвів до кристалізації більшості з окреслених вище оціночних позицій.

4.2. Творча спадщина М.Грушевського в ювілейних оцінках 1926 р.

Задля реалізації нашого дослідницького завдання особливо важливою є поява численних публікацій з приводу відзначення шістдесятої річниці з дня народження та сорокаліття наукової та науково-організаційної діяльності М.Грушевського. У цих публікаціях узагальнено різнобічну діяльність історика, яскраво відображено особисте ставлення до нього та його творчого доробку. На думку грушевськознавців, це святкування було зламним і для подальшої долі самого М.Грушевського, адже поклато початок зміни тактики у ставленні до нього з боку радянських функціонерів [1140, с. 55-72; 1184, с. 90-94; 1154, с. 34-

50; 1221, с. 340-349]. Оскільки підготовку до святкування ювілею М.Грушевського та його перебіг досить повно висвітлено в літературі, зосередимося на історіографічному аспекті цієї події: проаналізуємо широкий спектр оцінок, які прозвучали у контексті ювілейних святкувань.

Ювілей М.Грушевського був очікуваною подією в культурному житті українців. Патріотична громадськість у персональній даті вченого вбачала свято всієї національної культури, про що свідчили численні інформаційні звіти у тогочасній радянській, західноукраїнській та еміграційній пресі, де йшлося про хід підготовки до ювілейних заходів [728; 230; 136; 738; 730; 229; 731]. Щоправда, певна частина української інтелігенції, опозиційно налаштована до громадсько-політичної діяльності видатного історика, у приватний спосіб висловлювалася проти такого святкування. Наприклад, на сторінках свого щоденника тогочасний віце-президент ВУАН С.Єфремов патетично запитував: "...Як можна святкувати громадську діяльність людини, що заплямила себе доносами, підлабузництвом, підступними вчинками, інтриганством. [...] Святкувати Грушевському свій ювілей тепер – значить ще раз не шанувати свого минулого" [279, с. 398-399]. Літературознавець слушно передбачав, що радянська влада неодмінно намагатиметься використати ювілей М.Грушевського в своїх планах – для подальшого наступу на українську інтелігенцію. Про це свідчили документи радянських партійних органів, де визначалась офіційна позиція та рівень представництва на цьому святкуванні. Було вирішено обмежити ювілейні заходи межами Києва та Академії наук; визнати можливою присутність на святі представника Київського окрвиконкому; розмістити на сторінках комуністичних часописів критичні нариси про громадсько-політичну та наукову діяльність ученого, представивши його як зміновіхівця, що визнав свої помилки та пристав на радянські позиції [460, с. 70-71]. Про виняткову пильність, з якою владні органи стежили за ювілеєм, свідчать також виявлені сучасними дослідниками численні оперативні інформаційні зведення ДПУ, де докладно аналізувався перебіг організації свята та наголошувалося на необхідності контролю за його проведенням [1154, с. 38-41].

Зрозуміло, що найбільш жваво та масштабно на ювілей М.Грушевського відгукнулися в радянській Україні. Перші оцінки життєвого та творчого шляху ювіляра прозвучали у виступах під час ювілейного засідання в актовій залі Київського університету – тодішнього Київського інституту народної освіти – 3 жовтня 1926 року. У них відбилосся бачення багатогранної діяльності видатного українця з перспективи його складного та діяльного життя. Вже у вступному слові голови Ювілейного комітету та прибічника М.Грушевського у внутрішньоакадемічній боротьбі академіка П.Тутківського було відзначено помітне пожвавлення діяльності Академії в галузі гуманітарних наук від часу повернення вченого з еміграції. Промовець також наголосив, що саме ювілярові належить ідея заснування модерної Української Академії Наук та перші реальні кроки щодо її втілення, він назвав ученого "найкращою справжньою окрасою і славою Української Академії" [733, с. 7].

Приблизно в такому ж оцінному річищі науково-організаційну діяльність М.Грушевського охарактеризував президент ВУАН В.Липський. Як і його попередник, він підніс фундаментальність творчої спадщини вченого та епохальність його внеску до української культури кінця ХІХ – перших десятиліть ХХ ст. Особливу увагу В.Липський приділив двом головним студіям ювіляра. "Історія України-Руси", за його словами, "це величезна праця, складена оригінально, з використанням сили різних джерел, багатьох першоджерел, це перша повна, наукова й докладна Історія нашої землі, починаючи від майже легендарних часів" [733, с. 8]. Свідченням її високого наукового рівня, зауважив В.Липський, є популярність у фаховому середовищі. Лише "Історія України-Руси", на його думку, була б досліднику "вічним нерукотворним пам'ятником". Проте разом з "Історією української літератури" та багатьма іншими науковими роботами М.Грушевського дозволяє говорити про нього як про "найкращого знавця України взагалі й одного із найвидатніших її синів".

Спеціально на характеристиці історіографічної спадщини ювіляра зупинився Д.Багалій. Привітавши свого колегу від імені харківського наукового осередку, він перейшов до аналізу провідних ідей Грушевського-історика. "Історію

України-Руси" харківський учений назвав монументальною синтетичною працею, "що збудована на основі [...] власної схеми, відповідає вимогам європейської методології, підводить підсумки усієї попередньої української історіографії в її джерелах і розвідках і стоїть нарівні з аналогічними історіями інших народів" [733, с. 8]. Відзначивши різноманітні труднощі, що спіткали ювіляра в його праці над створенням синтезу українського минулого, він акцентував на численних новаціях, якими збагатилася вітчизняна історична думка. Стисло виклавши провідні принципи та ідеї історіографічних пошуків ювіляра, харківський учений підніс також суспільно-виховну вартість усієї його творчої діяльності і назагал високо оцінив внесок М.Грушевського в модернізацію української науки та культури.

Від імені ювілейного комітету життя та наукову творчість М.Грушевського охарактеризував О.Гермайзе. Він влучно змалював головні віхи біографії ювіляра – від київського магістранта до радянського академіка, але оминув його політичну діяльність у революційну добу. Окремо промовець зупинився на теоретичних підставах наукових поглядів автора "Історії України-Руси". Підкресливши важливість запропонованої М.Грушевським історичної схеми для перегляду усталеного погляду на східноєвропейське минуле, О.Гермайзе підкреслив фундаментальність його наукової спадщини, яка дала можливість сучасникам синтетично поглянути на більшість сюжетів українського минулого та перетворила дослідника "в фігуру всесвітнього вченого" [733, с. 18]. Не менш високо доповідач оцінив науково-організаційну роботу академіка, яка, попри складні обставини, виявилася надзвичайно плідною як на галицькому терені, так і в Наддніпрянській Україні. Провідною рисою творчої особистості Грушевського-історика доповідач назвав "грандіозну синтетичність" – поєднання в одній особі талантів історика-економіста, літературознавця, соціолога й дослідника первісної культури. Не оминув також О.Гермайзе громадського резонансу всієї діяльності ювіляра, підкресливши її соборне значення.

На львівській добі життя та творчості М.Грушевського у своєму виступі зосередився ректор Кам'янецького ІНО В.Геринович. Він змалював складні

обставини реалізації вченим високої місії, покладеної на нього керівниками Старої Громади, узагальнено схарактеризував здобутки науково-організаційної та науково-дослідної діяльності академіка на галицькому терені. Як і більшість промовців, В.Геринович у завершальних словах назвав роботу історика епохальною для поступу вітчизняної культури [733, с. 20-23].

Урочистими за тональністю, але дещо відмінними за висловленими оцінками були виступи партійних і радянських представників О.Левицького, М.Барана та П.Любченка. На відміну від більшості доповідачів, вони не обмежилися лише констатацією фундаментальності внеску ювіляра до скарбниці національного культурного та наукового життя. М.Грушевському також пригадали його перебування "у великій класовій борні по той бік барикади" – головування у Центральній Раді та неприхильне ставлення до встановлення більшовицької влади в Україні. До такого "помилкового висновку" та "помилкового кроку", зазначали вони, вченого привела "відсутність діалектичної методи в дослідженні минулого й сучасного" [733, с. 13]. Сприймавши повернення вченого в радянську Україну як визнання ним помилковості власних дій, відкинувши "буржуазну" тезу про аполітичність науки, представники влади висловили очікування партійної верхівки країни – "знищити неясність" у взаєминах із владою, відверто стати на радянські позиції та з класових марксистських засад переосмислити зроблене і творити далі в новому річищі. Саме на цих побажаннях радянських функціонерів, підкреслюючи їх зовсім не випадковий характер, сконцентрувала свою увагу партійна преса, описуючи перебіг київського святкування [732].

У виступах інших доповідачів та у виголошених привітаннях також акцентувалося на фундаментальності та епохальності наукової, організаційної і суспільно-політичної діяльності М.Грушевського, віддавалося належне його працюватому життю та жертвному подвигу для українського народу. У такому ж дусі визнання значущості внеску творчої спадщини М.Грушевського до скарбниці європейської й української науки з акцентом на тих чи інших її аспектах були складені також численні привітання, які надійшли на адресу

ювілейного комітету від багатьох культурних і дослідних установ України, інших республік радянської держави, а також Європи та Америки. При цьому у привітаннях від української сторони зазвичай йшлося про національно-консолідуюче значення діяльності М.Грушевського, закордонні ж представники наголошували на його науково-академічних здобутках. Немало було й персональних ювілейних адрес від українських і зарубіжних діячів, у тому числі таких видатних учених того часу, як Ярослав Бідло, Отто Геч, Пшемислав Дамбковський, Поль Буайе, Мавріцій Мурко та інші [733, с. 43-142]. Ці привітання часто були сповнені цікавими особистими рефлексіями щодо особи ювіляра та його творчості, щирими спогадами про обставини знайомства та співпраці. Серед вітальних листів були й телеграми від опонентів ученого з національно-демократичного табору (наприклад, В.Винниченка та М.Шаповала), що, попри глибину особистого конфлікту з М.Грушевським, стали над взаємними образами і віддали належне здобуткам працьовитого життя ювіляра.

Всеукраїнський резонанс ювілею М.Грушевського, істинний масштаб його наукового та громадського авторитету промовисто засвідчив також і той факт, що разом із святкуванням у Києві урочисті академії пройшли в інших українських наукових центрах – Харкові, Кам'янці-Подільському, Одесі. Виголошені на них доповіді висвітлювали різноманітні аспекти життєвого та творчого шляху ювіляра [733, с. 38-39]. Про дійсну широту розмаху вшанування видатного вченого, зацікавленість суспільства перебігом святкових заходів свідчили й рясні інформаційні повідомлення про них в українській пресі як з обох боків Збруча, так і на еміграції [729; 625; 627; 735; 657; 129; 226; 227; 736].

Частина виголошених під час ювілейних святкувань промов була згодом опублікована в розширеному вигляді. Найбільш ґрунтовно та всебічно сорокарічну наукову діяльність М.Грушевського проаналізував його старший колега по школі В.Антоновича Д.Багалій, поставивши перед собою задеклароване в назві розвідки складне завдання – визначити місце ювіляра в українській історіографії. Окреслюючи характер своєї статті, автор зазначив, що, на відміну від ювілейної промови на святі в Києві, де було лише визначено

головні віхи наукової творчості М.Грушевського, він по праву одного зі старших представників української науки спробує критично поглянути на цілість історіографічної праці автора "Історії України-Руси" з перспективи загального поступу вітчизняної гуманістики. Окресливши джерела своєї історіографічної студії, Д.Багалій стисло зупинився на характеристиці головних етапів життєвого та творчого шляху М.Грушевського – від його родинних коренів та сімейного виховання до навчання в гімназії й на університеті. Тут він вельми полемічно сприйняв висловлені М.Грушевським в "Автобіографії" скептичні нотки щодо фахового рівня професорсько-викладацького складу Київського університету 80-х років XIX ст. І М.Грушевський, і Д.Багалій студіювали у тих самих професорів, але, на думку останнього, крім В.Антоновича, було немало й інших педагогів, що талановито і самовіддано навчали секретів історичного фаху. Утім, Д.Багалій погоджується зі своїм колегою щодо вирішального впливу на наукове становлення і М.Грушевського, і його самого особи керівника Київської документальної школи [74, с. 165-167].

Власне впливи київського наукового середовища, переконує дописувач, сприяли збагаченню природних талантів М.Грушевського та формуванню його як видатного дослідника. Саме київські українські кола підготували необхідний ґрунт для переїзду молодого магістранта до Львова, де повною мірою розквітнув його геній організатора наукового життя. Осмислюючи львівське двадцятиліття життя та діяльності М.Грушевського, автор окреслив його організаційну працю на терені НТШ, що мала наслідком перетворення цієї найстаршої національної культурної інституції на наукову установу з усіма необхідними академічними атрибутами. Не оминув Д.Багалій також феномену Львівської школи професора, а також його активної громадської та науково-популяризаторської роботи як у Галичині, так і на Наддніпрянщині. Та найбільш важливим для подальшого поступу української науки здобутком львівської доби творчості М.Грушевського автор називає появу "Історії України-Руси", що започаткувала новий етап у розвитку українознавства – перехід від монографічної розробки поодиноких наукових проблем до цілісного погляду на всі сфери минулого свого народу.

У подальших частинах нарису, розвиваючи окреслені у вступі тези, Д.Багалій переходить до докладного аналізу науково-дослідної праці М.Грушевського, дотримуючись при цьому хронології його життя, викладеної в "Автобіографії". Київську добу становлення фахових зацікавлень молодого вченого автор характеризує як досить плідну, що не лише була позначена формуванням провідних наукових інтересів, а й залишила помітний слід у розробці низки аспектів української історії від ранньоісторичних часів до кінця XVIII ст. З огляду на сформованість у цей період професійного світогляду молодого дослідника та його провідних наукових інтересів, стверджує дослідник, галицьке двадцятиліття постає як час подальшого розвитку творчих інтенцій, закладених у Київському університеті.

Галицький період, справедливо вважає Д.Багалій, є центральним у творчій біографії М.Грушевського. Знаковою для дослідника є перша інавгураційна лекція, виголошена молодим професором у Львівському університеті, що, як було продемонстровано на кількох прикладах, містила низку ідей, які М.Грушевський послідовно втілював на галицькому ґрунті. У цей час діяльність історика головно зосереджувалася в університеті та НТШ, де не лише творилися підстави модерної української гуманістики, але й формувалася наукова школа. Як представник київської документальної традиції, Д.Багалій передовсім зупиняється на археографічній діяльності, яку М.Грушевський розгорнув у НТШ. Він прискіпливо аналізує методикку та методологію джерелознавчих пошуків львівського професора відтак говорить про нього як типового представника школи В.Антоновича. Далі автор зосереджується на критико-бібліографічній діяльності М.Грушевського, найбільше представлений на сторінках реформованих ним "Записок НТШ". На думку Д.Багалія, важливість цієї ділянки праці вченого була зумовлена становленням української історіографії як наукової дисципліни, що, окрім інформаційно-популяризаторського завдання, виконувала важливу критико-рефлексивну функцію. Осібно дослідник зупинився на широкомасштабній науково-

організаційній діяльності ювіляра в НТШ, акцентуючи важливість залучення до роботи в цій установі представників усіх українських земель.

В останній – найбільшій – частині своєї розвідки Д.Багалій зосередився на всебічному аналізі "Історії України-Руси" М.Грушевського, послідовно розглянувши її схему, план, зміст, теоретико-методологічні засади та місце в українській історіографії. Про засадничі ідеї схеми головної праці львівського професора дослідник говорить за його відомою статтею "Звичайна схема "русскої" історії й справа раціонального укладу історії східного Слов'янства". Д.Багалій підтримує теоретичні принципи М.Грушевського і протиставляє їх поглядам прихильників ідеології "общерусизма", як приклад критично розглянувши тези історико-публіцистичних виступів ще одного представника школи В.Антоновича – І.Лінниченка. Визнаючи слушність запропонованої автором "Історії України-Руси" історичної концепції, Д.Багалій пропонує остаточно не замикати здобутків давньоруського періоду перед російською історіографією. Він переконаний, що "треба буде визнати в деякій мірі право на київську добу, як на початкову, і для початкової історії великоруського народу" [74, с. 196]. Ця теза Д.Багалія цікава з огляду на формування в пізнішій радянській історичній науці концепції давньоруської народності [1226, с. 64-65].

Аналізуючи план-схему всієї синтези М.Грушевського, дослідник торкається його історіософських поглядів, виявляючи впливи на них Гегеля. Розглянувши розуміння вченим рушіїв історичного процесу, автор нарису доходить висновку про його ідеалістичні настанови, водночас зауваживши намагання М.Грушевського простежити впливи на історичну еволюцію українського народу всіх можливих чинників – від культурно-релігійних до суспільно-економічних. Теоретичним поглядам автора "Історії України-Руси", підсумовує Д.Багалій, властива еkleктика, що позначилося на багатьох моментах його великої праці.

Далі дослідник стисло характеризує ідейне та змістове наповнення кожного тому "Історії України-Руси", подекуди висловлюючи власне, нерідко принципово відмінне бачення тієї чи іншої наукової проблеми. Ця відмінність у більшості випадків зумовлена симпатіями автора нарису до марксизму теорії суспільного

розвитку. Наприклад, Д.Багалій закидає своєму колезі переоцінку значення культурного та релігійного чинників історичної еволюції, що особливо проявилось при реконструкції козацької доби [74, с. 205-207]. Не може він також погодитися і з виведеним на сторінках "Історії України-Руси" героїчним образом Хмельницького, в тіні якого залишаються визвольні змагання широких народних мас. Утім, загальна оцінка головної праці М.Грушевського в нарисі Д.Багалія надзвичайно прихильна, її названо "першою науковою історією українського народу", в якій осмислено вичерпну кількість першоджерел і літератури. А оригінальність теоретико-методологічних ідей, покладених в основу твору, самостійна розробка більшості дослідницьких сюжетів поставила його автора "на найвищий ступінь між сучасними істориками України". Підводячи підсумки цієї частини свого нарису, Д.Багалій наголосив: "В особі М[ихайла] С[ергійовича] до-марксівська українська історіографія досягла найвищого ступеню свого розвитку. Його "Історія України-Руси" являється підсумком її успіхів, синтезом усього історичного процесу українського життя [...]. Ним вироблена нова схема української історії і на підставі її складена його Історія України-Руси. Його новаторство і заслуга полягає в тому, що він перший виділив український історичний процес од російського на користь того і другого" [74, с. 208].

Не оминув своєю увагою Д.Багалій і значення для української культури науково-популярних праць М.Грушевського. Систематизувавши їх за ступенем повноти змалювання минулого українського народу, дослідник підніс важливу виховну та популяризаторську роль цих творів. Особливо він відзначив ретельність вченого при одборі ілюстрованого матеріалу до популярних книг та високу якість його відтворення, що, попри пізнавальне значення, має також значний виховний та естетичний ефект.

Завершують розлогий нарис Д.Багалія його рефлексії над попередніми святкуваннями ювілейних дат, пов'язаних з особою М.Грушевського, починаючи з відзначення десятиліття його праці на галицькому ґрунті в 1904 р. Критично узагальнивши висловлені в ювілейних публікаціях різного часу оцінки життя та діяльності М.Грушевського, пов'язані з визначенням його внеску у вітчизняну

гуманістику, Д.Багалій окреслив подальші перспективи поступу української історіографії. Він закликав утворити "загальний фронт молодих і старих українських істориків в дальшій аналітичній і синтетичній розробці української історії в новому, марксівському її освітленню". Для цього, на його переконання, слід критично та творчо використати ідейне і змістове багатство "Історії України-Руси", названої "великою енциклопедією в царині української історії", й зосередитися на всебічній розробці нових дослідницьких сюжетів соціально-економічного характеру, котрим, стверджує харківський учений, попередня історіографічна традиція приділяла недостатню увагу [74, с. 217].

У розлогодному та ґрунтовному нарисі Д.Багалія бачимо докладне та виважене осмислення різноманітних аспектів історіографічної праці М.Грушевського від перших його кроків у науці до становища керівника академічних установ історичного профілю. Визнаний майстер історіографічного жанру, Д.Багалій у критично-полемічному дусі висловлює чимало ідей, які мали потужний креативний вплив на грушевськознавчі студії ХХ ст. Принагідно зауважимо, що ледь помітна у нарисі критичність щодо творчих ідей автора "Історії України-Руси" на марксистському ґрунті була значно поглиблена в наступних історіографічних працях дослідника, що відбивало загострення суспільно-політичної ситуації в країні в останній третині 20-х років.

Про епохальність наукової праці М.Грушевського для поступу вітчизняної історіографії писав у своїй статті під промовистою назвою "Ювілей української науки" О.Гермайзе. Як і у виступі на київському святкуванні, дослідник оминув характеристику суспільно-політичної діяльності ювіляра, зосередившись натомість на його науковій праці. На широко закросеному тлі становлення української історичної науки з кінця ХVІІІ до початку ХХ ст. автор демонструє поступове формулювання ключових теоретичних постулатів вітчизняної Клію, що знайшли своє узагальнення у працях ювіляра. Його діяльність, вважає дослідник, "немов підсумок дає попередній роботі українських історіографів і одкриває нові простори й нові перспективи для нової роботи в нових соціальних і національних умовах" [159, с. 93]. Коротко зупинившись на етапах наукового

зростання М.Грушевського, О.Гермайзе головно зосереджується на різнопланових здобутках львівського двадцятиліття його життя. Перейшовши безпосередньо до характеристики наукової спадщини ювіляра, дослідник наголосив, що його історичні праці ставлять дослідження вітчизняної історії на питома український ґрунт, не тільки по суті, але й за формою, бо попередні дослідники на полі україністики були змушені з цензурних причин старанно замаскувати український елемент. Іншою важливою заслугою М.Грушевського автор називає його зусилля в об'єднанні українських інтелектуальних сил з обох боків Збруча, поширення наукової праці на наддніпрянські терени.

Чільне місце у нарисі О.Гермайзе посідає характеристика "Історії України-Руси". Головну суть цієї праці дослідник вбачає у всебічному обґрунтуванні ідеї нерозривності і спадковості всіх періодів української історії, починаючи від ранньоісторичних часів. Відтак українська національна ідея отримує важливе наукове підґрунтя. Провідними рисами синтези М.Грушевського в нарисі названо критичність і об'єктивність, солідність опрацювання джерельного та історіографічного матеріалу, ґрунтовність критичного апарату, що вигідно відрізняє цю працю від класичних творів російської науки. Як свідчення високого фахового рівня праці дослідник наводить відомі схвальні відгуки про неї польських і російських славістів.

Окреме місце О.Гермайзе відводить характеристиці методологічних поглядів ювіляра. Попри його приналежність до позитивістської школи В.Антоновича, він акцентує модерні риси теорії видатного вченого. Тут чи не найбільш показною є експресія Грушевського-оповідача у зображенні минулих подій. Учений, пише дослідник, "якраз належить до тих істориків, що, уміючи дати суху аналізу фактів, виявити безпощадний скептицизм, разом з тим уміє й відчувати переживання та прагнення людей, що творили життя колись" [159, с. 98]. У контексті аналізу методологічних засад творчості ювіляра цікавими є сторінки статті О.Гермайзе, відведені аналізу проблеми "Грушевський та марксизм". Один із перших українських суспільствознавців-марксистів, дослідник шукає пункти перетину творчої спадщини ювіляра з соціологією Маркса. Зауваживши, що

автор "Історії України-Руси" в своїх методологічних поглядах є принциповим плюралістом, він водночас показав значущість соціально-економічної та соціологічної проблематики у його творчості. Дописувач слушно зарахував ученого до симпатиків соціологічної теорії Е.Дюркгейма. На переконання О.Гермайзе, М.Грушевський щораз більше звертається до марксистської теорії, адже її здобутки дозволяють адекватно інтерпретувати різноманітність суспільно-політичного життя українського народу доби Хмельниччини. Підкресливши складність узагальнення наукової творчості М.Грушевського, що сягнула свого зеніту й обіцяє подальший поступ, О.Гермайзе підсумував: "Отже нині ми маємо в особі М.Грушевського "європейського ученого", [...], що стоїть на європейському ґрунті, тривожною думкою глибоко талановитого й чесного дослідника переходить нову грань, іде до нових досягнень, наповняючи українську науку соціологічним змістом, новими узагальненнями, наближаючи її до тої межі, за якою починається вже марксизм" [159, с. 99].

З партійного комуністичного погляду сорокалітню діяльність М.Грушевського охарактеризував І.Лакиза. У статті під сухою назвою "Михайло Сергієвич Грушевський" він розвинув тези, висловлені радянськими функціонерами під час київського святкування. Як уже згадувалося, характер статті І.Лакизи був визначений задовго до її появи постановою Політбюро ЦК КП(б)У. У ній задано ракурс висвітлення наукової діяльності ювіляра як "дрібнобуржуазної", що призвела Грушевського-політика до поразки. Рекомендувалося наголосити, що саме вчений, усвідомивши та задекларувавши свої політичні помилки, повернувся обличчям до радянської влади [460, с. 70].

У цьому контексті й було змальовано головні віхи життєвого та творчого шляху ювіляра. Стисло окресливши здобутки вченого на дослідницькій, науково-організаційній та громадсько-політичній ниві, І.Лакиза зазначив: "В особі М.С.Грушевського маємо видатного вченого-історика, видатного тим, що він вперше широко поставив справу освітлення й вивчення історії України, зібрав силу для неї матеріалів, надав їм певної форми, показав їх світові, виявив продуктивну, різноманітну наукову активність, максимально використав

маловідомі історичні джерела" [376, с. 101]. Не оминув автор статті і теоретико-методологічних підстав наукової творчості ювіляра, підкресливши, що вони властиві західній моделі науки. Доводячи останню тезу, він вказав на співзвучність поглядів М.Грушевського з теоретичними настановами школи Е.Дюркгейма, навівши традиційну марксистську критику ідей французького соціолога. Далі І.Лакиза критично висвітлив громадсько-політичну діяльність М.Грушевського, безапеляційно зауваживши, що той "своєю громадською роботою опинився у таборі, протилежному робітничо-селянським масам України, і об'єктивно чимало доклав сил, щоб затримати їхній революційний рух та придушити зародки їхнього нового соціального й національного життя" [376, с. 102]. Цей життєвий вибір ученого, наголосив автор, виявився природним для "дрібнобуржуазної інтелігенції", типовим представником якої був і М.Грушевський. Утім, ціною жорстокого життєвого досвіду та радикальної переоцінки цінностей, наголосив автор нарису, видатний історик повернувся до роботи в радянській Академії, "маючи всі можливості працювати, як учений, на користь українських робітничо-селянських мас". Цитуючи уривок з виступу П.Любченка на київському святі про необхідність "знищити неясність" у взаєминах ученого та радянської влади, підкресливши неможливість історичної науки бути відстороненою в умовах диктатури пролетаріату, І.Лакиза побажав ювілярові якомога швидше зрозуміти та сприйняти радянські умови, пов'язати свою роботу з тими завданнями, що "стоять перед радянською владою та соціалістичним будівництвом". Лише за цієї умови, зауважив він, М.Грушевський отримає владну підтримку та зможе плідно працювати.

Ще більш критично життєвий та творчий шлях М.Грушевського був висвітлений на сторінках української радянської преси. У день київського святкування "Пролетарська правда" вийшла зі статтею П.Кулиниченка, зміст якої також визначався вже згадуваною постановою Політбюро ЦК КП(б)У. Стаття містила коротенькі біографічні відомості та невеликий, проте принципово-критичний огляд політичної й наукової діяльності М.Грушевського. В очах партійного публіциста політична діяльність науковця є "дрібнобуржуазною" та

антинародною. Цю тезу автор розкриває на тлі всієї епохи революційної боротьби, зауваживши, що видатний учений опинився серед тих, котрі "не склали історичного іспиту і опинились по той бік барикад, проти свого народу" [373]. Явно суперечачи логіці та хронології історичних подій, П.Кулиниченко зазначає, що М.Грушевський "став на чолі Центр[альної] Ради, [...] що призвела до окупації з боку німецьких імперіялістів Радянської (?) України".

Грушевського-історика партійний дописувач характеризує як плідного дослідника, втім стверджує, що його "історична концепція і метода [...] є характерна для буржуазної історичної науки" [373]. Наш метод, пише П.Кулиниченко, інший, це метод Маркса і Леніна. Цим методом, наголошує він, сучасні радянські історики повинні переорати всю попередню історію України, відтак перед ювіляром відкриваються великі можливості на цьому полі. Єдиний позитив, який зауважує автор у М.Грушевського, полягає в його неприйнятті Празького наукового з'їзду і вітає вченого лише з його відходом від "так званих українських діячів, що ще й досі мріють про ліквідацію радянської влади".

Ця стаття, усупереч традиції ювілейних публікацій, промовисто засвідчила дійсне ставлення комуністичної влади не лише особисто до М.Грушевського, а й до всього не-комуністичного українства, до всієї української національної інтелігенції, водночас визначивши межі та характер її наукової діяльності – переписувати історію України у ленінсько-марксистському дусі. Ідеологізовано-заангажований зміст цієї статті критично сприйняла українська патріотична преса, де емоційні тези радянського публіциста було протиставлено значно більш виваженим оцінкам світової громадськості [43].

На ювілей М.Грушевського широко відгукнулася українська громадськість й поза межами радянської України. На галицьких теренах українська преса в дні святкувань вийшла з ювілейними статтями, в яких найбільше уваги приділено характеристиці наукового доробку видатного вченого. Особливістю ювілейних публікацій, що з'явилися на сторінках західноукраїнської преси, було зрозуміле наголошення на здобутках львівської доби життя та діяльності вченого. У день київського святкування "Діло" на своїх шпальтах опублікувало розлогу статтю

під промовистою назвою "Всеукраїнське свято". Її автор В.Дорошенко наголосив, що працююче та жертвоне життя М.Грушевського на благо рідного народу перетворило його персональне свято на "радісний день для цілої соборної України". Характеризуючи різнобічну діяльність ювіляра, дослідник зазначив, що його ім'я ще з початку ХХ ст. стало синонімом всього українського національно-визвольного руху. Цьому передусім прислужилася послідовно пропагована ювіляром у творчості та втілювана в конкретних справах ідея соборності всіх українських земель, якій він присвятив усе своє життя [239, с. 2].

Далі автор коротко зупинився на характеристиці кожного періоду творчої біографії ювіляра, докладніше зосередившись на галицькій добі. Він змалював епохальність науково-організаційної діяльності М.Грушевського у Львові – як на терені НТШ, так і в університеті. Розгорнута видатним істориком науково-дослідна та видавнича праця, формування наукової школи з числа здібної української молоді університету дали йому підстави писати про М.Грушевського як творця української науки в Галичині. Та найбільшим досягненням львівського періоду автор слушно називає працю ювіляра над "Історією України-Руси", відзначаючи її важливе національне, наукове та виховне значення.

В.Дорошенко стисло охарактеризував також різноманітні аспекти просвітньої та суспільно-політичної діяльності видатного вченого в Галичині. Усе це дало йому підстави стверджувати співмірність ролі М.Грушевського у розвитку галицького українства зі значенням діяльності М.Драгоманова. У цьому аспекті автор нарисно образно називає ювіляра "Михайло Галицький 2-й". Далі В.Дорошенко стисло-аналітично характеризує головні здобутки наступних періодів життя видатного вченого, звертаючи увагу читача на соборницьку домінанту всієї його діяльності. Завершується нарис словами вдячності М.Грушевському за його жертвону працю від імені всієї західноукраїнської спільноти, висловлюється переконання в тому, що саме цей заслужений діяч на полі україністики повинен очолити найавторитетнішу українську наукову інституцію – Академію наук.

Відгукнулася на ювілей М.Грушевського розлогою статтею й львівська "Рада". Її автор Андрій Жук стисло і водночас досить влучно змалював головні віхи працюючого життя та самовідданої праці ювіляра. Завдячуючи природнім талантам та прихильним життєвим обставинам, що уможливили їх реалізацію на сприятливому галицькому ґрунті, М.Грушевський зміг значною мірою реалізувати свої наукові та громадсько-політичні плани, перетворивши українство в потужне явище європейського культурного та політичного життя на початку ХХ ст. Плідна наукова праця ювіляра, стверджувалося в нарисі, дала українцям їх першу повну історію, що відкрила очі західному світу на існування одного з найбільших слов'янських народів. А продумана популяризаторська робота серед широких українських мас сприяла значному зростанню національної самосвідомості, що яскраво проявилось в роки революції.

Не менш епохальною для українства була суспільно-політична діяльність М.Грушевського, вінцем якої стало обрання його головою відновленої української держави. Ця самовіддана та безкорислива праця вченого на благо поділеного кордонами народу ще за львівських часів зробила його "знаменем демократичного українства" [50, с. 1]. Тому ювілей М.Грушевського, наголошував автор, є загальнонаціональним святом, – не тільки культурним, а й політичним, – бо його культурна праця значною мірою спричинилася до політичного відродження нашого народу. Однак, попри виразне захоплення постаттю ювіляра, в статті опосередковано прозвучала критика проросійської орієнтації М.Грушевського. Остання, як зазначалося, була властива значній частині української інтелігенції на початку ХХ ст., що плекала ілюзії щодо російської демократії. Наприкінці статті, побажавши ювілярові довгих і плідних літ праці на користь рідної землі, автор узагальнив: "Шістьдесят літ життя і сорок літ безперестанної, кольосальної праці, яку ми перейшли тільки згрубша. Ця праця відбувалася по обидва боки історичної прірви, що розеднює наш нарід. Є ця праця символом і заповідю єдності нашого народу" [50, с. 2].

На ювілей М.Грушевського широко відгукнулися також численні просвітні, суспільно-політичні та наукові часописи, що виходили в Галичині. На своїх

сторінках, поряд із загальними оцінками життєвого та творчого шляху видатного вченого, вони, відповідно до власної тематичної специфіки, акцентували увагу на тих чи інших аспектах його діяльності. Так, львівський педагогічний журнал "Народня Просвіта" зосередився на просвітній та популяризаторській праці М.Грушевського львівської доби [247]. На полі вищого шкільництва, стверджувалося в нарисі, учений зосередив свою увагу на двох головних справах. Перша полягала у вихованні українських істориків з числа студентів Львівського університету, що утворили його галицьку школу та спричинилися до розвитку вітчизняної історичної науки. Друга стосувалася енергійної праці, спрямованої на заснування українського університету у Львові; у цій справі, як відзначалося, вчений був "головним промотором". Тут також згадувалося про ініціативи М.Грушевського щодо заснування стипендій українським студентам, збирання за його активної участі коштів на побудову Академічного дому, спробу об'єднати студентство всіх українських земель шляхом проведення літніх наукових курсів у Галичині. Не меншими, стверджує автор, були заслуги вченого в організації середнього та нижчого шкільництва; відзначався практичний внесок М.Грушевського у розбудову приватних навчальних закладів, заснування ним педагогічних часописів і товариств, йшлося про активну публіцистичну діяльність по обороні української школи перед польською адміністрацією краю. Як найбільш значущу для суспільства було названо науково-популяризаторську працю ювіляра. Визнанням заслуг видатного вченого на українському культурному та освітньому полі з боку львівської "Просвіти" стало іменування його почесним членом цієї інституції. Значною мірою завдяки самовідданій праці М.Грушевського, підсумовується в статті, український народ зберіг своє національне "Я".

Серед галицьких часописів діяльність ювіляра найґрунтовніше висвітлено на сторінках "Літературно-наукового вістника". Автором ювілейного нарису виступив один із найталановитіших львівських учнів М.Грушевського Мирон Кордуба. Поставивши перед собою завдання узагальнити історіографічну творчість учителя, дослідник наголосив на важливості історичних знань для

національного самоусвідомлення всіх культурних народів, передусім таких, як українці, що позбавлені власної державності. У цьому плані, на його думку, твори М.Грушевського посідають особливе місце в історії вітчизняної культури, виконуючи важливу національно-будительську функцію [352, с. 347-348]. Головну працю свого вчителя дослідник характеризує як новаторську, що вперше дає цілісний та всебічний образ минулого рідного народу.

Виявляючи провідні риси "Історії України-Руси", М.Кордуба насамперед називає оригінальність, що полягає в самостійності розробки автором більшості наукових проблем на підставі вперше введеного ним у науковий обіг джерельного матеріалу. Творча особистість учителя постає для дослідника як унікальне поєднання талантів історика-аналітика та синтетика. Іншою відмінною рисою "Історії України-Руси" для М.Кордуби є самобутність концепції, покладеної в її основу, що запроваджувала в науку цілком нове моделювання східноєвропейського минулого. Безперечною перевагою головної праці ювіляра автор нарису називає її критичність та об'єктивність, теоретичний плюралізм у визначенні рушіїв історичної еволюції. З огляду на це, праця М.Грушевського постає водночас класичним і надзвичайно модерним твором, що "стоїть на висоті свого завдання". Ілюструючи суспільну затребуваність у наукових працях ученого, М.Кордуба пише про їх переклади іншими мовами, передусім російською, говорить про комерційний успіх багатьох науково-популярних видавничих проєктів. Не менш піонерськими для української історіографії, на думку дослідника, є праці М.Грушевського з царини всесвітньої історії. Написані для широкого кола читачів, стверджує автор нарису, вони містять оригінальний погляд на історію людства, інтегруючи український історичний матеріал до всесвітньо-історичного процесу.

Особливістю статті М.Кордуби є його прискіплива увага до історико-літературних праць свого вчителя. Характеризуючи зміст, концепцію та методологічні засади "Історії української літератури", він справедливо зауважує, що до феноменів духовного життя українського народу, втіленого в слові, автор підходить передусім як історик-соціолог. Новаторський характер для української

науки, стверджує М.Кордуба, має також соціологічна студія М.Грушевського над початками людського суспільства. І хоча в ній немає обґрунтування оригінальної соціологічної теорії, "багатий матеріал та досвід, зібрані з власних історичних студій і величезна очитаність дають авторові спромогу подавати дуже влучні і цінні вказівки для майбутніх дослідників-спеціалістів" [352, с. 356]. Підсумовуючи свої роздуми, М.Кордуба вкотре підкреслив епохальність наукової творчості ювіляра для поступу української науки. Помітно ідеалізуючи образ учителя, він зауважив, "що зі всіх історичних робіт, які в останніх десятиліттях появилися на українській мові, добра половина походить з-під пера лише одного ученого, акад. Михайла Грушевського".

Ювілей М.Грушевського знайшов свій змістовний відгук і на сторінках української емігрантської періодики, давши імпульс для нового осягнення його життєвого та творчого шляху. Воно відбувалося на тлі ідеологічних дискусій, що точилися в середовищі української еміграції, а висловлені оцінки відбивали світоглядні та політичні переконання представників тієї чи іншої течії. Тут яскравим прикладом слугує публіцистика української еміграції в Парижі. Так, прорадянські за спрямуванням "Українські вісти", які видавав Ілько Борщак, відреагували на свято видатного вченого ювілейною статтею головного редактора. У ній автор коротко змалював головні віхи творчого шляху та суспільно-політичної діяльності ювіляра, підкресливши особливу вагомість для українства досягнень львівської доби його життя. Найбільшим творчим здобутком ювіляра І.Борщак справедливо назвав створення ним "Історії України-Руси", що стала солідним підґрунтям всього українознавства перших десятиліть ХХ ст. Не менш важливими автор вважає науково-популярні праці видатного вченого, які мали надзвичайний виховний вплив на українські маси.

Торкнувся І.Борщак і світоглядних засад усієї діяльності ювіляра, процитувавши його вислів з публіцистики еміграційного часу про безперечне визнання "інтересу трудового народу" головним критерієм історичної еволюції. Цим автор ніби підвів читача до розуміння природності повернення видатного вченого в радянську Україну, хоча про саму рееміграцію не було згадано.

Епохальність діяльності М.Грушевського на терені українства, наголошує автор, надає його святу всеукраїнського звучання [317]. У наступних числах "Українські вісти" продовжували друкувати розвідки, в яких висвітлювалися різноманітні аспекти творчих пошуків М.Грушевського. Цікавою за постановкою проблеми, наприклад, була стаття Івана Модзалевського про внесок видатного вченого у студіювання та відродження української графіки [473].

Зовсім інші оцінки діяльності М.Грушевського в контексті його ювілею прозвучали зі сторінок петлюрівського "Тризубу". Певне уявлення про зміст цих публікацій дають уже їхні назви – "Замість привітання на ювілей" і "Рабська психика". Автори, обійшовши мовчанкою здобутки вченого на полі наукового українознавства, зосередилися на критиці суспільно-політичної діяльності М.Грушевського, особливо дошкульно закидаючи йому порозуміння з більшовиками та повернення в радянську Україну. Київському святкуванню протиставлялося проведення у той час Празького наукового з'їзду, яке було представлене як дійсне торжество української науки. Змальовуючи перебіг київського святкування, дописувачі акцентували присутність на ньому радянських функціонерів; карикатурно зображували поведінку ювіляра, котрий ніби був змушений вислуховувати повчання та нарікання з боку представників влади. Долю вченого представляли як типову для всієї соціал-демократичної інтелігенції, що перебуває в полоні проросійських ілюзій. З огляду на це й оцінки київського свята були відверто негативними: "І ювілей Грушевського трудно назвати святом професора і академіка чи святом укр[аїнської] науки; це найдраматичніша в нашій історії демонстрація психіки української, яка навіть на вершинах наукових досягнень не очистилася від рабського тавра, що глибоко й надовго в'їлося в нашу душу..." [603, с. 12; 79; 704]. Необ'єктивність і надмірну заангажованість цих оцінок критично відзначили на своїх сторінках "Українські вісти", протиставивши їм відгуки на ювілей М.Грушевського в українській та європейській пресі [301].

Як про особисту трагедію М.Грушевського про святкування його ювілею в загарбаній більшовиками Україні, з котрими сам ювіляр як голова Центральної

Ради не так давно вів запеклу боротьбу, писала й пражька еміграційна періодика. Повернення вченого в Україну трактувалося як зрада не лише всієї його попередньої громадсько-політичної діяльності, але й наукової праці, в якій всебічно утверджувалася ідея державної самостійності. Становище вченого в радянській Україні було образно представлено як нелюдські моральні тортури в більшовицькому пеклі, на які М.Грушевський добровільно себе прирік за примарну можливість культурної праці. З особливим обуренням було сприйнято характер виступу на київському святі П.Любченка – за іронічним виразом В.Винниченка – "хлоп'яти в жовтих чобітках" часів Центральної Ради, в якому радянський функціонер нахабно повчав заслуженого діяча українства: "От до чого дожився сивий професор! В день 40 літнього ювілею праці шмаркля повчає його на яких саме засадах він повинен провадити наукову роботу. Чи воно, хоч в стані перерахувати те, що професор написав?" [485].

Відгукнулися на ювілей М.Грушевського й представники західноєвропейського наукового світу. Найбільше про свято видатного українця писали чеські науковці. Розлога ювілейна стаття, написана відомим славістом Ярославом Бідло та прикрашена портретом ювіляра, з'явилася на сторінках знаного своїми слов'янськими симпатіями чеського щоденника "Prager Presse" [161]. У його нарисі охарактеризовано багату наукову, літературну та політичну діяльність ученого, з особливим наголосом на здобутках львівської доби. Докладніше автор зупинився на "Історії України-Руси", яка, за його словами, "належить до найбільших і найпомітніших праць історичної літератури цілого світу не лише через свій обсяг і багатство узагальненого матеріалу, але й завдячуючи високому фаховому рівню, своїй концепції, широті погляду та незвичайній науковій чіткості" [772]. Для Я.Бідло головна праця ювіляра є твором, що відповідає практично всім вимогам модерної світової історіографії, оскільки в ньому представлене не банальне змалювання політичної історії, а цілісний образ історії культури, в якому політична історія є тільки одним із вимірів інтегральної історії. Особливо характерними для концепції та методологічних уподобань М.Грушевського дослідник називає п'ятий і шостий

томи його великої праці. Саме в них найбільш талановито змальовано синтез соціальних, адміністративно-правових, церковних, економічних і культурних відносин, що панували на українських землях від XIV до XVII ст., тобто в часи активного творення української нації [772]. У цьому сенсі Я.Бідло порівнює "Історію" М.Грушевського з працею Ф.Палацького про минуле чеського народу: обидва твори написані в патріотичному дусі і разом із тим засновані на суворій об'єктивності та відповідають усім науковим вимогам. Тому не дивним є для чеського професора, що "Історія" М.Грушевського мала колосальний вплив на поступ і розвиток українського життя. Я.Бідло переконаний, що було б вдячною темою порівняти М.Грушевського з Ф.Палацьким також з погляду їх внеску в організацію наукового верстату. Адже українському вченому завдячує і НТШ у Львові, і ВУАН у Києві своєю визначною діяльністю на полі науки.

Коротко змалювавши політичну діяльність М.Грушевського в часи української державності (оцінювати її, як вважає Я.Бідло, ще не час), дослідник ставить у заслугу М.Грушевському факт повернення в радянську Україну, де видатний історик взявся до організації наукової праці серед дуже важких матеріальних обставин. Він стверджує, що достатньо імпонуюче у науковому плані виглядає відновлена "Україна", а також дуже вартісна й оригінальна "Історія української літератури". Побажавши ювілярові міцного здоров'я та налагодження умов наукової праці, Я.Бідло насамкінець сказав: "Значення й заслуги Грушевського оцінено в Чехословаччині вже давно [...]. Гадаю, що його тішило б не менше, якби його популярна, вже не раз друкована "Ілюстрована історія України" з'явилася також по-чеськи. Для обопільних взаємин між українцями й чехословаками це було б вельми корисно" [772]. Щира симпатія, з якою написано ювілейний нарис Я.Бідло, викликала вдячний відгук його українського колеги, що назвав статтю на сторінках "Prager Presse" "одною з найкращих, які мені довелось побачити" [1219, с. 25].

Розлогою статтею на ювілей М.Грушевського відгукнувся й чеський славістичний журнал "Slovanský Přehled". Автор нарису Франтішек Тіхи підмітив, що після смерті Лесі Українки та Івана Франка саме Михайло

Грушевський є духовним лідером свого народу. Коротко змалювавши життєвий та творчий шлях ювіляра, чеський дослідник докладніше зупинився на львівському періоді, адже саме тоді вчений розгорнув "гідну подиву різнобічну діяльність" [949, s. 643]. "Історію України-Руси" Ф.Тіхи характеризує як твір епохальний, що разом із продуктивною науково-організаційною працею дав змогу М.Грушевському посісти почесне місце у пантеоні європейської науки. Відзначив дослідник і діяльність ювіляра також в інших напрямках: видавничому, педагогічному, громадському тощо. Сукупно вся ця праця видатного діяча на благо України дозволяє, стверджує чеський учений, назвати його "Батьком свого народу". Змалювавши широту наукових зацікавлень М.Грушевського в галузі історії, літератури та соціології, Ф.Тіхи підкреслив внесок ювіляра у вивчення українсько-чеських культурних зв'язків і на сторінках його синтетичних опрацювань, і в спеціальних студіях. Наприкінці нарису автор приєднався до оцінок, висловлених Я.Бідло, і від імені чеського наукового світу побажав ювіляру сили й енергії для нових творчих здобутків, а також довгих років життя дочекатися наслідків своєї праці [949, s. 645].

Короткими інформаційними повідомленнями на ювілей М.Грушевського відгукнулися й інші провідні славістичні часописи. Наприклад, на сторінках французького "Revue des Études Slaves" [892] та італійського "Rivista di letteratura slave" [818] йшлося про вагомість наукового внеску видатного вченого в славістичні студії, передусім, зрозуміло, в україністику. Висловлювалися слова щирої подяки за його невтомну працю на полі європейської культури. У невеликому нарисі про ювіляра італійський славіст Етторе Льо Гатто підкреслив фундаментальність внеску М.Грушевського до багатьох галузей україністики, а також згадав про його плідну науково-організаційну діяльність, що найбільшого розмаху набула на терені НТШ, перетвореного завдяки діяльній праці його голови на некороновану Академію наук [818]. Зацікавленість західних славістів святом М.Грушевського підтверджувалась також тим фактом, що на сторінках провідних славістичних часописів було наведено докладні огляди ювілейних видань. Наприклад, А.Мартель, реферуючи книгу "Ювілей академіка

М.С.Грушевського", зауважив, що вона "виявляє захоплення й вдячність вченого світу перед істориком, що так добре прислужився науці і є прикладом для всіх учених-славистів" [902; 799].

Відзначення ювілею М.Грушевського яскраво продемонструвало його високий авторитет у науковому та громадському середовищі не лише України, але й далеко за її межами, ставши, як зазначив сам ювіляр, святом всього українства [231; 529]. Це, вочевидь, суперечило планам радянських функціонерів всіляко применшити громадський резонанс ювілею і знизити рівень представництва на ньому. Усе це, поряд із достойною, гідною поваги поведінкою вченого при підготовці до святкувань і під час самих торжеств, коли не було висловлено жодного очікуваного владою славослів'я на її адресу, мало наслідком поступовий перегляд ставлення до нього з боку партійної верхівки республіки. Останнє оперативно відбилося в постанові засідання Політбюро ЦК КП(б)У з кінця жовтня 1926 р., де було вирішено "в світлі нових фактів" поставити питання про М.Грушевського як президента Академії наук [460, с. 86]. Уже до кінця року значно зросла критичність в оцінках творчої спадщини академіка на сторінках партійних суспільствознавчих часописів. Так, у грудневому номері журналу "Життя й революція" вийшла стаття П.Любченка під характерною для того часу назвою – "Старі теорії й нові помилки". Автор гостро та критично закинув М.Грушевському "дрібнобуржуазність", яка полягала в розумінні селянської верстви як націоутворювальної та головного об'єкта наукових студій; "користування з "теорії" безбуржуазності української нації", намагання реставрувати "політичну течію буржуазної демократії"; називає вченого у цьому аспекті продовжувачем наукової справи М.Костомарова та В.Антоновича [406]. П.Любченко, на протигагу академіку, акцентує провідну роль пролетаріату у національно-визвольній боротьбі із царатом. Безапеляційність критики своєї наукової діяльності М.Грушевський сприйняв досить болісно, що було відзначено у зведеннях ДПУ [1154, с. 49-50].

Ще рішучіше в листопаді ювілейного року з критикою всієї творчої спадщини М.Грушевського виступив тодішній нарком освіти УСРР

О.Шумський. Його доповідь на зборах партосередку Наркомату освіти, пізніше надрукована на сторінках "Більшовика України", була присвячена питанням ідеологічної боротьби на культурному фронті. Критика наркома була спрямована на розвінчання М.Хвильового та неокласиків на літературному фронті, а М.Грушевського – на науковому. Не шкодуючи лайливих висловів для розправи із письменниками, він накинувся з вульгарною критикою й на академіка з приводу його статті, приуроченої до п'ятдесятиліття Емського указу. У ній М.Грушевський писав, що внаслідок революційних перетворень "дзвін" антиукраїнства було "затоплено", проте його приглушене гудіння й надалі чути час від часу. Так учений відреагував на виступи Ю.Ларіна та А.Єнукідзе на сесії ЦВК, які у своїх промовах критикували розмах та темпи українізації. Рясно цитуючи уривки зі статті М.Грушевського, О.Шумський кваліфікував окремі її тези як шовіністичні, а всю загалом – як "неприпустимий наклеп на Радянську владу, скерований на дискредитацію союзу й на розрив братерства народів" [716, с. 16]. Висловивши свої сумніви у щирості запевнень видатного вченого співпрацювати з радянською владою, автор показав ідейну єдність творчості академіка та "неокласиків" [716, с. 19-20]. Зауважимо, що після повернення М.Грушевського на Батьківщину виступ О.Шумського став першим настільки безоглядним політичним шельмуванням ученого. Як відзначають сучасні грушевськознавці, цей виступ не лише відображав ставлення до академіка з боку вищого партійно-державного керівництва, але й був спробою самого наркома виправдатися перед союзним центром за "прорахунки" у проведенні українізації, які врешті й призвели до його зняття з посади [1140, с. 68-72].

Про справедливість цієї думки свідчить і критична стаття наступника О.Шумського на його посаді М.Скрипника, надрукована в тому ж номері "Більшовика України". У редакційній примітці до цієї публікації вказувалося, що редакція журналу цілком погоджується з наведеною критикою О.Шумського. У статті піддавалась обструкції діяльність наркомату та його голови у сфері культурної політики. Віддавши належне О.Шумському за викриття М.Грушевського та неокласиків, М.Скрипник зауважив, що той в своїй доповіді

занадто захопився розвінчанням творчості академіка [636, с. 36]. Це було не випадково: в намаганні влади реорганізувати ВУАН учений надалі залишався найкращою перехідною фігурою на посаду її президента, що й було відображено у березневому 1927 р. рішенні ЦК КП(б)У [460, с. 95]. "Маятник симпатій, – зазначає Р.Піріг, – цього разу колихнувся в його бік. Востаннє" [1140, с. 72].

Як свідчить наведений матеріал, ювілейні святкування 1926 р. стали потужним поштовхом для осмислення феномена Михайла Грушевського в усіх аспектах прояву його багатогранного таланту. Попри традицію ювілейного славослів'я і велемовності, постать видатного вченого, фундаментальність його внеску в модернізацію багатьох напрямків українства, врешті, суперечливість самої особистості діяча прикули загальну увагу до його іменинної дати, виявивши надзвичайно широкий спектр оцінок. В останніх знайшло своє відображення не лише ставлення сучасників до самого М.Грушевського, а й відбилися тогочасні хитросплетіння українського інтелектуального та суспільно-політичного життя, що позначилися на специфіці грушевськознавчої рефлексії. Найширший – від глорифікації до негативізму – діапазон оцінок був озвучений представниками українського патріотичного табору. Поряд із солідарністю у визнанні епохальності внеску ювіляра до скарбниці національної культури та науки, було більш чи менш критично оцінено його суспільно-політичну діяльність. При цьому в західноукраїнській та еміграційній публіцистиці критикувалися проросійські симпатії М.Грушевського, що, як вважалося, призвели до його повернення в більшовицьку Україну. На підрадянських землях патріотично налаштована інтелігенція уникала згадок про попередню політичну діяльність ученого, і лише спроби "примирити" його творчість із марксизмом засвідчували намагання інтегрувати минуле дослідника у нові реалії.

Найбільш виразно ювілейні святкування продемонстрували ставлення до М.Грушевського з боку комуністичної влади, котра, незважаючи на сам формат урочистостей, не вважала за потрібне маскуватися. Необхідність висловити оцінки наукової та суспільно-політичної діяльності вченого вимагали чіткого окреслення позиції. Остання проявилася у безапеляційному засудженні

попередньої суспільно-політичної праці ювіляра, щоправда, із зауваженням можливостей реабілітувати себе кроками назустріч побажанням радянських функціонерів. Цінність же наукової спадщини, при загальному визнанні її епохальності та фактичної незамінності, також визнавалася лише за умови її переосмислення з позицій догматизованого марксизму.

В очах світової інтелектуальної спільноти М.Грушевський постає як патріарх славістики, представник останнього покоління європейських енциклопедистів, чиє подвижницьке життя залишило помітний слід у багатьох галузях гуманістики, склало велику епоху в українській культурі. Отож, ювілейні рефлексії своєю емоційністю та глибиною продемонстрували дійсно першорядне значення постаті видатного історика як в українській, так і в загальноєвропейській культурі. Загалом всебічне та глибоке обговорення творчої спадщини М.Грушевського, зумовлене святкуванням його шістдесятилітнього ювілею, стало фактично останнім прижиттєвим сплеском зацікавлення до вченого з боку широких кіл науковців та громадськості.

4.3. Праці М.Грушевського на перехресті історіографічних рефлексій останньої третини 1920-х – початку 30-х рр.

Святкування шістдесятиліття М.Грушевського продемонструвало його високий авторитет в національно-культурних і наукових колах. Висловлені в ювілейних публікаціях оцінки творчої спадщини вченого були деталізовані в історіографічній літературі та публіцистиці останньої третини 20-х – першої третини 30-х років. Появі нових інтерпретацій наукової діяльності М.Грушевського сприяло продовження ним плідної науково-організаційної та пошукової роботи. Глибоко продуманий і налагоджений ученим механізм дослідної праці в галузі наукового українознавства, втілений ним в історичних установах ВУАН, попри фінансові та організаційні труднощі, ще тривалий час досить плідно функціонував: виходили друком численні наукові збірники,

продовжував видаватися журнал "Україна", з'являлися праці й самого М.Грушевського – статті, рецензії, монографії [164; 500; 501; 499].

Об'єктивне осмислення наукової діяльності М.Грушевського на радянських землях знайшло своє відбиття у той час фактично лише на шпальтах "України" та тих поодиноких збірників, що їх все рідше видавали історичні установи ВУАН. Саме на сторінках провідного українознавчого часопису було обговорено нові частини "Історії української літератури" М.Грушевського. Першу частину п'ятого тому праці прорецензував М.Марковський. Продовжуючи розпочате раніше осмислення історико-літературних поглядів ученого, рецензент кількома реченнями схарактеризував складність дослідження згаданої доби вітчизняного літературного процесу. Наголосивши, що саме М.Грушевський уперше підійшов до цілісного вивчення української словесності XV – початку XVII століть, М.Марковський докладніше зосередився на творчих знахідках автора книги. Реферуючи зміст її розділів, оглядач демонструє майстерність М.Грушевського в оперуванні джерельним матеріалом та оригінальність його інтерпретацій, а також відзначає не зауважені дослідником проблеми. "Користуючись працями своїх попередників, – підсумовує М.Марковський, – але піддаючи їх своїй тонкій, гострій критиці, М.Грушевський часто в новому світлі й можна сказати остаточно вирішує деякі питання, [...] і взагалі подає таку широку й майстерну картину життя цієї досі темної епохи культурного життя України, що її з зацікавленням прочитає й всяка грамотна людина" [437, с. 187].

Обидві частини п'ятого тому "Історії української літератури" також на сторінках "України" розглянув Д.Абрамович. Зреферувавши ідейне та змістове наповнення праці, відзначивши оригінальність її концепції, рецензент підкреслив внесок М.Грушевського в літературознавство. Водночас він виокремив низку спірних моментів та вказав на авторські недогляди, пояснивши їх бідністю спеціальних студій тієї доби української культури. Утім, ці недогляди значно поступаються перевагам праці, адже, як вважає Д.Абрамович, "вона важлива і корисна не лише своїм науковим матеріалом, новими студіями і дослідженнями, але й своїми методологічними і педагогічними міркуваннями" [60, с. 99].

Спробу цілісного погляду на історико-літературну спадщину М.Грушевського на сторінках "Студій з історії України" запропонував К.Копержинський. На його переконання, монументальна праця київського академіка постає "єдиним у нашій науці винятком дослідів, що в них виявляється сполучення історії та соціології з літературознавством" [350, с. XLV]. Охарактеризувавши новаторський підхід М.Грушевського до вивчення українського літературного процесу, К.Копержинський зазначив, що досліднику нерідко доводилося "йти майже непротореними шляхами".

Особливо автор статті зосередився на соціологічному методі видатного вченого, підкресливши зростання інтенсивності його історико-соціологічних пошуків від початку ХХ ст. Ілюструючи послідовність застосування істориком соціологічного методу, К.Копержинський звернув увагу читача й на такий важливий теоретичний момент "Історії української літератури", як проблема загальної періодизації вітчизняного письменства. У висновках автор наголосив на оригінальності інтерпретації М.Грушевським більшості досліджуваних проблем та підкреслив високий фаховий рівень його історико-літературних праць, про що свідчить загальне схвальне сприйняття "Історії української літератури" у дослідницькому середовищі.

Поряд із нечисленними рецензіями, в радянській Україні з'являлися також поодинокі грушевськознавчі публікації, в яких з позиції наукової об'єктивності аналізувалися вибрані аспекти творчої спадщини видатного історика. Так, "Ювілейний збірник" на пошану академіка містив цікаву статтю дослідника Київщини Леоніда Добровольського, присвячену внеску М.Грушевського в розробку киевознавчої тематики. Окресливши вагомість Києва та Київщини в житті та громадсько-політичній діяльності М.Грушевського, дослідник послідовно проаналізував присутність проблематики, пов'язаної із центральним регіоном України, в наукових студіях різного формату (монографії, розділи в синтетичних працях, статті, рецензії, некрологи тощо) та характеру (наукові студії, джерельні публікації, популярні праці, публіцистика).

Особливу увагу дослідник приділив аналізу спеціальних киевознавчих праць М.Грушевського, починаючи з його першої монографічної студії, відзначив актуальність

для науки висновків ученого. Важливою для поступу києвознавства Л.Добровольський вважав також організацію М.Грушевським спеціальної історичної комісії та заснування тематичного наукового збірника. На прикладі києвознавчих праць академіка дослідник реконструював його теоретико-методологічні погляди, зауважуючи, зокрема, що історик "не абсолютний сторонник індивідуалістичного погляду на історію й далекий, певна річ, від культу героїв" [232, с. 420]. Аргументовано, на конкретних ілюстраціях продемонструвавши вагомість внеску академіка в києвознавство, автор статті підсумував: "The right man at right place, М.С.Грушевський і в даній галузі наукового знання лишає по собі спадщину певної, довгочасної цінності" [232, с. 427]. Стаття Л.Добровольського про М.Грушевського побачила світ у дещо скороченому варіанті, оскільки, як зазначає сам автор, містила також невеличкий біографічний нарис про видатного дослідника [24, арк. 1], опублікований лише у наш час [233]. Додамо, не меншу увагу українських дослідників привернула організація М.Грушевським на терені ВУАН академічних комісій та наукових збірників для вивчення історії та культури інших українських регіонів [508].

У тому ж "Ювілейному збірнику" була видрукована цікава стаття В.Романовського, яка проливала світло на невідомі сучасникам факти дієвого опору науково-організаційній діяльності М.Грушевського на Наддніпрянщині на початку ХХ ст. з боку представників правомонархічного руху. Використовуючи нововіднайдені архівні матеріали, автор виявив, що в 1908 р. учений був обраний до складу Київської археографічної комісії, проте необхідне у такому випадку затвердження з боку генерал-губернатора Сухомлинова не відбулося з політичних мотивів, про що свідчило наведене листування останнього з київським губернатором [605].

Цікавий синтетичний погляд на творчу спадщину М.Грушевського, з особливим акцентом на радянських роках його наукової праці, знаходимо в статті О.Гермайзе "Українська історична наука за останнє десятиліття". Змальовуючи загальний контекст поступу українознавчих студій наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., автор відзначив ключову роль ученого в цьому процесі. "Найвищим досягненням української історичної науки за цей час, – наголошує

він, – була наукова творчість Мих. Грушевського [...]. Його "Історія України-Руси" [...] була предметом гордощів української національно-активної інтелігенції і становила всебічно пророблену історію України, в основу розуміння процесу якої було покладено ідею національної боротьби українського національного колективу" [156, с. XII]. Незважаючи на лихоліття Першої світової війни та наступну добу боротьби українського народу за своє визволення, в якій активну участь брав М.Грушевський, його праці, стверджував О.Гермайзе, надалі визначали шляхи поступу української науки, даючи приклад іншим дослідникам рідної культури, що позбувалися глибоко закоріненого малоросійства. Переживши в революційні часи, як зазначає автор, "інтересну еволюцію", видатний учений дедалі більше захоплюється соціологічним методом, який дозволив йому розширити сферу власних творчих пошуків: звернути увагу на всесвітню історію, минуле первісного суспільства та релігійної думки, літературознавство [156, с. XVI]. Оновивши методологічний арсенал, наголошується в статті, М.Грушевський надалі залишається одним із лідерів української історіографії, реалізуючи в нових умовах свій яскравий науково-організаційний талант.

В аналогічному ключі високого визнання наукової вартості всієї діяльності М.Грушевського на терені ВУАН О.Гермайзе писав також в інших оглядах українського наукового руху, опублікованих як в Україні, так і закордоном [154, с. 148-149; 157, с. 104; 837]. Схвальні відгуки О.Гермайзе про науково-організаційну та пошукову працю видатного вченого наштовхнулися на нищівну критику з боку представників офіційної науки. Наприклад, З.Гуревич у своїй статті, вульгаризуючи історіографічні оцінки О.Гермайзе, особливу увагу звернув на інтерпретацію ним творчого доробку М.Грушевського. Підкреслюючи, що автор "дає характеристику буржуазному українському історикові, ігноруючи абсолютно принцип класової аналізи, вживаючи і методу, й термінології націонал-буржуазної соціології", він робить політичні висновки – "тоді слід констатувати, що трактування такого історика суспільних явищ є не застосування марксизму, а знуцання з марксизму" [211, с. 59]. Послідовно

заперечуючи тези дослідника про наукове та національне значення здобутків української історичної науки другої половини XIX – перших десятиліть XX ст., З.Гуревич підсумовує: "...В тому, що стосується акад. М.С.Грушевського, О.Гермайзе став на позицію одвертого та явного апологетизму" [211, с. 64]. Позитивне ставлення автора статті до спадщини патріарха української науки було в очах партійного критика свідченням фальшивості його марксистських настанов, перетворювало самого О.Гермайзе на "апологета буржуазно-українського націоналізму, що його він одягає в марксівсько-подібні шати" [211, с. 69]. За влучною оцінкою Р.Пирога, рецензія З.Гуревича була яскравим взірцем "таврувальної" критики, коли аргументація підмінялася лайливими епітетами [1140, с. 97]. Зауважимо, що невдовзі О.Гермайзе було заарештовано та засуджено у сфабрикованій справі СВУ.

В об'єктивному академічному дусі науково-організаційну та дослідницьку діяльність М.Грушевського було представлено у виданні харківської Науково-дослідної кафедри історії української культури. На сторінках "Бібліографії історії України, Росії та українського права, краєзнавства й етнології за 1917–1927 роки" послідовно розглядалися здобутки в різних галузях наукового українознавства. Практично у всіх публікаціях згадувалося й ім'я М.Грушевського як видатного дослідника та організатора наукового життя. Відзначалося, що з поверненням ученого з еміграції значно поживилася діяльність київського академічного центру [75, с. 8]. Підкреслювалася також вагомість внеску автора "Історії України-Руси" в розробку багатьох напрямків українознавства [343; 758; 168].

Розгорнута в останній третині 20-х – першій половині 30-х років в радянській Україні кампанія цькування всієї суспільно-політичної та наукової діяльності М.Грушевського не могла не вплинути на оцінки його творчого доробку з боку колег по цеху. Тут яскравим прикладом можуть слугувати історіографічні праці Д.Багалія. Так, в історіографічному вступі до "Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті", який з'явився друком в 1928 р., оцінки творчої спадщини М.Грушевського практично збігалися з тими характеристиками, що їх висловив харківський академік під час святкування

ювілею в 1926 р. Автор "Історії України-Руси" постає зі сторінок праці його старшого колеги як патріарх української історіографії, визнаний фундатор історичних шкіл, видатний організатор наукового руху. Наприклад, характеризуючи внесок М.Грушевського в розбудову наукового життя в Галичині, зокрема його працю на форумі НТШ, Д.Багалій пише: "...І лише з приїздом до Львова М.С.Грушевського [НТШ] зробилося огнищем надзвичайно широкої, у всеукраїнському масштабі, і глибокої суто наукової праці, що набула, особливо в особі свого керівника, не лише все-українського, а й пан-українського, пан-слов'янського й навіть європейського значіння" [78, с. 42]. Частина ж "Нарису", спеціально присвячена внеску М.Грушевського в українську історичну науку, взагалі, як відзначив Д.Багалій, була скороченою версією його статті в "Червоному шляху". При розгляді досягнень української історіографії за 1917–1927 рр. автор "Нарису" побіжно змалював суспільно-політичну діяльність М.Грушевського в революційні часи та на еміграції. Натомість він докладно зупинився на науково-організаційній праці київського вченого на чолі історичних установ ВУАН, відзначивши, що й тут М.Грушевський продемонстрував властиву йому енергію та талант [78, с. 89-97; 16, арк. 16-20]. Д.Багалій вкотре підкреслив, що цілковито визнає слушність схеми української історії, опрацьованої його молодшим колегою.

Шалена кампанія боротьби проти "українського буржуазного націоналізму" та "псевдомарксизму", що розгорнулася на сторінках радянської преси наприкінці 20-х років, змусила Д.Багалія істотно переглянути попередні історіографічні погляди. В умовах постійного психологічного тиску та систематичного цькування з боку молодшої генерації марксистських істориків, харківський учений намагався відмежуватися від української "буржуазної" історичної науки, перероблюючи свої тексти відповідно до нових партійних директив. Утім, це не вберегло його від подальшої критики з позицій все більш догматизованого марксизму. Творчість самого Д.Багалія дедалі частіше пов'язували з ідеями М.Грушевського, його таврували як "псевдомарксиста", пригадуючи слова про визнання слушності схеми-моделі, представленої в

"Історії України-Руси", високу характеристику всього наукового доробку її автора [749, с. 214-215; 637, с. 36-37; 598; 1087, с. 137-139]. Виправдовуючись, харківський академік намагався дистанціюватися від своїх попередніх оцінок, підкреслюючи, що сприймає лише історичну схему М.Грушевського, рішуче не поділяючи його історіософської концепції, "збудованої не на матеріялістичних, а на ідеалістичних засадах" [77, с. 148].

Проте ситуація в країні вже настільки змінилася, що його пояснень навіть не брали до друку партійні часописи. Чи не найяскравіше світоглядна метаморфоза Д.Багалія під впливом зростаючої марксистської критики позначилася на його останній праці "Нариси української історіографії за доби феудалізму й доби капіталістичної", що залишилася незакінченою і була надрукована вже в наш час. У ній Д.Багалій відійшов від своїх попередніх оцінок наукової спадщини М.Грушевського, обмежившись стандартним набором зауважень та інвектив з арсеналу тогочасної марксистської критики. Так, якщо в попередніх своїх працях харківський дослідник цілковито погоджувався з історіографічними характеристиками М.Грушевського щодо визначних постатей української Клію, вважаючи його праці в цьому напрямку піонерськими, то зовсім інші оцінки бачимо в "Нарисах".

Поряд із рясним цитуванням історіографічних статей М.Грушевського, що нерідко переростають у їх докладне багатосторінкове реферування, цілковито в дусі того часу містяться стандартні закиди, що вчений у своїх інтерпретаціях "виходить з буржуазно-націоналістичних засад" [76, с. 439, 455, 504]. При характеристиці наукової спадщини самого М.Грушевського також впадають у вічі різкі відмінності від оцінок кількох десятиліть давності. Д.Багалій вже не згадує про свою солідарність з теоретичними настановами автора "Історії України-Руси", натомість, у стилі тогочасної комуністичної публіцистики, щільно пов'язує його політичну та наукову діяльність. Визнаючи слушною критику спадщини М.Грушевського, яка прозвучала в радянських часописах наприкінці 20-х – на початку 30-х років, харківський учений зазначає, що останні його праці написані "в старій не марксовській методології". Він рішуче закликає свого

колегу висловитися з приводу зроблених зауважень – "недвозначно виявити свою сучасну ідеологію" [76, с. 573].

Пояснюючи такі світоглядні й концептуальні метаморфози Д.Багалія в останні роки його життя, дослідник творчості вченого В.Кравченко зауважив: "Робота Д.І.Багалія [...] стала красномовною пам'яткою перехідної доби, в якій поступово зникало не лише саме поняття національної школи в історичній науці, а й традиції академічної історіографії в науці" [1088, с. 27]. Аналогічної "еволюції" у ставленні до творчої спадщини М.Грушевського під тиском репресивної машини радянського тоталітаризму зазнали й інші українські історики. В їхніх працях оцінки наукового доробку видатного вченого поступово вульгаризуються, набуваючи властивої офіційному радянському суспільствознавству одноманітності [1, арк. 1, 3; 1007, с. 215-216, 323-324].

Незважаючи на зростаючу ідеологізацію та політизацію наукового життя в СРСР, творчі ідеї М.Грушевського надалі залишались авторитетними в колі дослідників східноєвропейського минулого не лише в Україні, а й в Росії. У російській радянській історіографії вважали слухними погляди автора "Історії України-Руси" на цілий спектр проблем східноєвропейського середньовіччя, про що свідчить рясне цитування його праць і цілком академічна полеміка з ними. Склалася парадоксальна ситуація, коли в Україні згадка самого імені М.Грушевського була неможливою без уживання лайливих епітетів, у Росії ставлення до його праць залишалось спокійним та загалом виваженим. Зі сторінок студій О.Преснякова, М.Любавського та М.Покровського, котрі виходили друком наприкінці 20-х – у першій половині 30-х років український учений постає безперечним авторитетом у вивченні давньоруської та польсько-литовської доби, чії ідеї, попри їхню полемічність, заслуговують на повагу [496, с. 253-255; 1225, с. 94-119]. Зауважимо, що й сам М.Грушевський в останні роки життя мав можливість друкувати свої статті виключно в російській академічній періодиці – на Батьківщині його праць до друку не брали.

Високе реноме праць М.Грушевського в російській науці дало підставу В.Новицькому на сторінках "України" писати про вагомість впливу теоретико-

методологічних ідей автора "Історії України-Руси" на еволюцію концептуальних засад російської історіографії [507]. Свою тезу дослідник ілюструє на прикладі праць О.Преснякова, стверджуючи, що російський учений у поглядах на проблему розмежування південноруського і північноросійського історичного процесу перебуває під цілковитим впливом М.Грушевського та "проводить до кінця принцип розмежування історичних процесів двох народів" [507, с. 64]. Дослідниця цієї проблеми Н.Юсова аргументовано довела, що українська історіографічна традиція другої половини ХХ ст. під впливом статті В.Новицького надмірно переоцінила тези О.Преснякова, адже в працях останнього лише визнавалася необхідність рівноправного вивчення минулого всіх східнослов'янських народів, при цьому існування "общеруської" історії та народності під сумнів не ставилося [1228]. Цікаво, що аналогічно до В.Новицького про впливи теоретичних поглядів М.Грушевського на праці О.Преснякова писалося також у польській історіографії міжвоєнного часу [819].

У цілком спокійному та виваженому тоні, як на часи радикалізації боротьби в країні з численними "ухилами" та "ізмами", про Грушевського-історика йшлося у виданій 1933 року збірці статей одного із засновників радянської марксистської науки М.Покровського. У ній без жодних змін передруковувалися написані на початку 20-х років історіографічні праці російського вченого, де він говорив про М.Грушевського як про видатного дослідника східноєвропейського середньовіччя. Розглядаючи різноманітні спроби моделювання минулого східноєвропейського регіону, М.Покровський проводить паралелі між історичними працями П.Мілюкова та автора "Історії України-Руси", зазначивши, що "Грушевський як історик є більш талановитим та значущим, аніж його великоросійський ровесник" [563, с. 131]. При цьому автор додав, що має намір присвятити окреме історіографічне дослідження постаті українського вченого.

Досить респектабельною постать М.Грушевського поставала також зі сторінок радянських довідникових видань, де його діяльність характеризувалася порівняно помірковано. Це вкотре доводить поширене в грушевськознавчій літературі твердження, що офіційні оцінки життя та діяльності М.Грушевського

в радянській історіографії залежали від політичної кон'юнктури, рівня ідеологізації суспільного життя, періодичних кампаній боротьби на "історичному фронті". Наприклад, цілком солідно в науковому плані М.Грушевський виглядав на сторінках "Большой советской энциклопедии". Автор енциклопедичного гасла М.Рубач, на відміну від ніщивних оцінок, які озвучував у той час у своїх численних критичних публікаціях в Україні, писав про вченого як про "відомого історика України, видного діяча українського національного руху" [423, с. 673]. Стисло змальовуючи життєвий та творчий шлях М.Грушевського, він відзначив науково-організаційні здобутки вченого львівської доби. Наприклад, стверджувалося, що "Записки НТШ" були ним "перетворені на серйозний історичний журнал". При аналізі історіографічного доробку М.Грушевського підкреслювалося, що "він уперше дав самостійну історію укр[аїнського] народу, закінчивши роботу попередніх українських істориків". Паралельно відзначалося та ілюструвалося на кількох прикладах, що вчений у своїх теоретико-методологічних підходах надалі "залишається ідеалістом-еклектиком", що не розуміє дійсного значення розвитку виробничих сил і класової боротьби. "Ненауково та неісторично", на думку автора, М.Грушевський також протиставляє в низці праць український та російський історичний процеси. Попри те, що "революція примусила Г[рушевського] визнати помилковість висунення на перший план національно-культурних завдань замість соціально-економічних, ясного визнання керуючої ролі пролетаріату у Г[рушевського] немає", як немає і правильного розуміння всієї марксистської теорії [423, с. 676]. Про радянську добу життя академіка також повідомлялося у виключно інформаційному ключі.

Не менш поважно з наукового та достатньо спокійно із суспільно-політичного погляду М.Грушевський виглядав на сторінках московської "Літературної енциклопедії". І хоча вченого назвали "короткозорим, дрібнобуржуазним політиком", водночас відзначали про перегляд ним своїх попередніх політичних симпатій і перехід на бік більшовицької влади. У науково-літературному плані слабкість художньої майстерності

М.Грушевського, продемонстрована у його белетристичних і прозових творах, протиставлялася солідності фахового рівня історико-літературних праць, передусім багатотомній "Історії української літератури", названій "головним внеском Г[рушевського] в літературознавство" та "основним джерелом в галузі вивчення стародавньої української літератури" [97, с. 73]. Критикуючи методологію історико-літературних студій українського дослідника, автор енциклопедичного гасла писав, що "являючись послідовником французького соціолога Дюркгейма [...], Г[рушевський] вносить в свої цінні праці багато еkleктизму" [97, с. 74].

Свідченням авторитетності М.Грушевського в науковому середовищі країни стало обрання його до складу союзної Академії наук [48]. Розгорнута в 1928 р. у республіканській і центральній пресі кампанія по просуванню кандидатури українського академіка відбивала не лише намагання верхівки країни певним чином компенсувати вченому невиконані обіцянки, але й віддзеркалювала тогочасне неоднозначне ставлення до нього з боку влади. Ця неоднозначність промовисто проявлялася у публікаціях, в яких обговорювався творчий доробок претендента на академічне звання. Наприклад, на сторінках "Пролетарської правди" досить категорично вказувалося, що "М.С.Грушевський має погляди не марксистські. У всіх його історичних працях – і раніших, і теперішніх – усе просякнута дрібнобуржуазним ідеалізмом та народницькими мріями. Він не визнає пролетарського марксизму..." [337]. Принагідно, виходячи з потреби пояснити факт просування вченого в союзні академіки, зауважувалося: "Проте сучасна українська марксистська історична наука високо цінує наукові заслуги та історичну ерудицію найвидатнішого історика України. А трудящі Радянської України [...] не вагаються визнати ті наукові знання, що їх так багато має академик М.С.Грушевський". І вже зовсім контрастно до першої характеристики виглядав висновок: "Переконувати союзних академіків у тому, що зробив М.С.Грушевський для науки, не треба. Всім їм добре відомі його наукові роботи. З ними він займе належне йому по праву місце дійсного члена Союзної Академії Наук".

Офіційний відгук про наукову діяльність претендента на академічне звання дав М.Яворський [743]. Як безперечну заслугу М.Грушевського він назвав розробку та утвердження в науці самобутньої схеми українського історичного процесу. Схвально М.Яворський оцінив і теорію безкласової природи української нації, пропаговану М.Грушевським у його численних працях. І хоча вона заперечується марксистами, стверджував автор відгуку, свого часу "зіграла колосальну роль в історичній науці, тим що вона на історичну арену вивела в ролі вирішального фактору народні маси". Головним досягненням українського академіка М.Яворський справедливо назвав створення першої цілісної синтези українського минулого, яка базується на практично вичерпному аналізі відомих джерел та історіографічної літератури. Позитивно у відгуку було змальовано й науково-організаційну діяльність М.Грушевського, стверджувалося, що він є "прекрасний організатор науки" та має "найкрупніший організаторський талант". У підсумку М.Яворський підкреслив, що кандидатура українського вченого – "одна з найбільш достойних збагатити АН СРСР новими творчими силами на новому шляху у її нових завданнях".

Наведені щойно спроби об'єктивного погляду на творчу спадщину М.Грушевського були, на жаль, поодинокими, а вже на зламі 20–30-х років стали практично неможливими. Після арешту М.Грушевського в 1931 р. в Україні розпочалася масова та тривала кампанія з викриття суспільно-політичних та наукових поглядів ученого, стало модним проводити численні дискусії погромного характеру, в яких всіляко заперечувалася вартість творчого доробку автора "Історії України-Руси". Так, уже у травні 1931 р. на Соціально-економічному відділі ВУАН відбулося засідання циклів історії та філософії, повністю присвячені розвінчанню спадщини академіка. Потягом двох днів із таврувальними за характером доповідями виступило більше десятка промовців, серед яких були і представники офіційної марксистської історіографії, і недавні учні самого М.Грушевського [22]. Прикметно, що виступ М.Могилянського під час цього обговорення, в якому він охарактеризував соціологічні теорії М.Грушевського як еkleктичні й тому не варті уваги, присутні кваліфікували як

хитру спробу захистити академіка [22, арк. 138-140]. З недовірою сприйняли й покаянну заяву його учнів [22, арк. 182]. Такі "дискусії" широко висвітлювалися в республіканських газетах, нерідко отримуючи на їхніх шпальтах своє продовження. Оскільки еволюція ставлення до творчої спадщини М.Грушевського з погляду радянської моделі марксизму досить повно представлена в літературі, присвяченій останньому десятиліттю життя вченого, ми лише схематично окреслимо головні тенденції [1140, с. 73-144; 1184, с. 130-135; 1168, № 5, с. 50-71; 1207, с. 34-131; 1221].

Найбільш завзято радянські суспільствознавці атакували соціологічні погляди академіка, слушно вбачаючи в них серйозну загрозу для утвердження марксизму як "єдино вірної теорії вивчення суспільних явищ". "Суть наукової роботи акад. Грушевського, – наголошував голова Держвидав України, член ВУЦВК та ЦК КП(б)У А.Річицький, – саме в його соціології й методології" [600, с. 35]. "Улюбленим" об'єктом марксистської критики залишалася соціологічна студія М.Грушевського над початками громадянства, її називали "працею, цілком спрямованою проти марксизму на захист буржуазної методології" [637, с. 30]. Ученого звинувачували у скептичному ставленні до суспільної теорії марксизму та її вульгаризацію, закидали пропаганду "ідеалістичної" теорії "безкласовості" української нації та "позакласовості" українського історичного процесу [600, с. 41-43; 748, с. 107-108; 749, с. 206-207]. При розгляді в радянській суспільствознавчій літературі "буржуазних" соціологічних теорій, зокрема дюркгеймівської, традиційно згадували М.Грушевського як послідовника та популяризатора ідей французького вченого [651, с. 219; 744; 714].

Особливо розгнужаною критика соціологічних підходів академіка стала після його фактичного заслання до Москви. Характеризуючи на початку 30-х років загальнофілософські та соціологічні погляди вченого, чи як тоді стало модним писати – "грушевівства", комуністичні ідеологи взагалі не вважали за потрібне обтяжувати себе полемікою з його концепціями, традиційно пов'язуючи їх з модними на той час течіями "буржуазної" науки. Так, В.Юринець, узагальнюючи суспільствознавчу спадщину видатного історика,

безапеляційно заявив, "що концепції Грушевського містять у собі зараз, на даному етапі, всі основні філософські й соціологічні концепції сучасного фашизму" [740, с. 188]. Загалом у своїх суспільствознавчих ідеях, стверджували партійні критики, М.Грушевський солідаризується з "національною програмою українського соціаль-фашизму", яку проповідують представники української еміграції на зразок М.Шаповала [599, с. 39].

З не меншою безоглядністю таврувалися історіософські ідеї видатного вченого, обґрунтовані у його численних історичних працях. Боротьба з головними постулатами історичної схеми М.Грушевського визнавалася першорядним завданням українських марксистських істориків [741, с. 38; 8, арк. 133]. Цій проблемі присвячували спеціальні наукові зібрання. На її важливості, зокрема, у своїй доповіді під час роботи Першої Всесоюзної конференції істориків-марксистів в січні 1929 р. наголосив тогочасний лідер української офіційної історіографії М.Яворський. Зазначивши, що схема М.Грушевського є продовженням теоретичних напрацювань українських істориків-народників, він зробив особливий акцент на критиці тези київського академіка про безкласовий характер української нації. На думку доповідача, небезпека концепції М.Грушевського полягає в її популярності серед молодих істориків, через що "отримує на Україні солідну базу, виявляє надзвичайно сильну тенденцію активно протиставляти себе платформі нашого марксистського фронту" [742, с. 430-431]. Важливість порушеної у доповіді проблеми засвідчувалася також тим фактом, що до неї зверталось більшість диспутантів під час обговорення виступу М.Яворського [574].

Не менш гостро представники марксистської історіографії поставилися до методологічних засад історіографічних пошуків М.Грушевського. Тут найбільш показовим є прискіпливе ставлення офіційної науки до продовження вченим роботи над синтетичною "Історією України-Руси". Розлогою рецензією Ф.Ястребова на появу першої частини дев'ятого тому праці відгукнувся "Прапор марксизму". Вже наведений до рецензійної статті епіграф з "Науки логіки" Гегеля про хибну та дійсну історію давав підстави очікувати критичного

розгляду нової праці М.Грушевського. Утім, суцільний негативізм змісту рецензії перевершує всі сподівання читача, знаменувавши черговий етап "марксистського наступу" на погляди академіка. Відзначивши, що з моменту появи першого тому "Історії" минуло тридцять років, рецензент змалював кардинальні зміни, яких зазнала Україна за цей час, протиставивши їх надто повільному, на його думку, темпу наукової праці самого вченого, котрий "застряг" на історії XVII ст. Причину цього критик убачає в застарілості методологічної концепції М.Грушевського, що мало наслідком схематизм, відсутність чіткого плану самої праці та надмірну залежність від джерельного матеріалу, коли "документ цілком підкоряє собі автора" [753, с. 136].

Національно-психологічному методу М.Грушевського, відмовляючи йому у будь-якій евристичній цінності, Ф.Ястребов протиставляє "дійсний" метод історичного дослідження – діалектичний матеріалізм. Не до вподоби рецензенту й ретроспективний метод автора "Історії України-Руси", адже за його допомогою, наприклад, можна навести історичні паралелі між соціально-політичним життям в Україні за часів Хмельниччини та в добу Центральної Ради. Сукупно ці методи, наголошується в рецензії, й привели академіка до надмірного замилювання добою Хмельниччини, пошуку в ній "розбудженого національного почуття", а не проявів класової боротьби. У цьому критик, перефразовуючи відомий вислів К.Маркса, вбачає намагання вченого поставити історію "з ніг на голову", адже, наголошує він, центральними для вивчення повинні бути останні два століття, котрі підготували революцію 1917 р. та встановлення диктатури пролетаріату. Погоджуючись зі слушністю поодиноких наукових знахідок М.Грушевського, рецензент разом із тим цілковито заперечує вартість усієї його концепції, підкреслюючи, що навіть невеликі за обсягом узагальнення історії українського козацтва з марксистських позицій, як це, наприклад, зробив М.Покровський, значно цінніші для науки за всі разом узяті томи "Історії України-Руси".

Оскільки попередня марксистська публіцистика вже неодноразово критикувала схему та метод М.Грушевського, визнаючи разом із тим

незаперечність його заслуг у галузі археографії та джерелознавства, Ф.Ястребов обрав об'єктом своєї критики саме цю ділянку творчих пошуків академіка. Навівши авторські слова про передчасність глибших висновків над добою Хмельниччини, позаяк неугальненим залишається широке коло джерельного матеріалу, рецензент зазначив, що ця фраза "як не можна краще малює нам цілковиту розгубленість, беспорядність буржуазного історика перед матеріалом". З погляду архітекtonіки, вважає Ф.Ястребов, рецензована праця постає банальною збіркою численних джерельних свідоцтв, "книгою без кістяка", являючи собою "найкращий приклад "ползучого емпіризма" та релятивізму". Критик також зауважив політичний аспект пропагованого М.Грушевським документалізму, наголосивши, що останній є зручною "димовою завісою", яка дозволяє приховати справжні "дрібнобуржуазні" та "націоналістичні" погляди автора [753, с. 134]. Першій половині дев'ятого тому, підкреслює Ф.Ястребов, чи не ще більшою мірою властиві "і націоналізм, і психологізм, і документалізм".

Задавши своєму огляду саме такий тон, рецензент на наступних його сторінках послідовно піддав нищівній критиці представлені в книзі інтерпретації подій і документів, повсюдно тавруючи М.Грушевського як "буржуазного історика" та "націоналіста", що так і "лишився на своїх старих позиціях". Констатувавши врешті методологічну беспорядність та фахову неспроможність української національної історіографії в особі її найвидатнішого представника, Ф.Ястребов фактично виніс вирок: "Тому дев'ятого перша половина" – ворожа нам книга!" [753, с. 148]. Зауважимо, що в такому ж річищі безапеляційної критики історичних поглядів М.Грушевського, щоправда, зі значно більшим арсеналом лайливих епітетів, була витримана рецензія того ж автора на другу частину ІХ тому, що з'явилася через чотири роки [754].

В умовах становлення моноідеологічного інтелектуального простору дедалі нетерпимішим було ставлення з боку влади до існування будь-якої фахової періодики, зміст якої не відбивав зацікавлення марксистською тематикою. Особливо яскраво це відбилося на розгорнутій у партійних часописах погромній акції стосовно журналу "Україна" [211; 637, с. 32-34; 600, с. 38-41; 624].

"Буржуазно-націоналістичною трибуною" кваліфікувався журнал у назві статті завідувача культпропвідділом та агітпроппресвідділом ЦК КП(б)У А.Хвилі. Розглядаючи змістове та ідейне наповнення "України", рецензент зауважив відсутність на її сторінках будь-яких публікацій з "розробки питань робітничого руху", назвавши часопис "сімейним архівом оцієї української буржуазної інтелігенції та українського панства" [696, с. 46]. Аналізуючи деякі статті головного редактора та його співробітників на сторінках часопису, А.Хвиля зосередився на політичній складовій їхнього змісту, наголошуючи ворожість пропагованих авторами поглядів. Підтвердження своєї оцінки критик також знаходить, досліджуючи термінологію публікацій "України". За його спостереженнями, читач не знайде там жодних натяків на більшовицький словотвір, утім, повсюдно вживається термінологія, властива дореволюційній українській історичній літературі.

Особливо багато місця А.Хвиля відвів статтям М.Грушевського "Ганебній пам'яті" та "Велике діло", піддавши авторські тези жорсткій партійній критиці. У цьому ж ідеологічному річищі автор оцінив й інші публікації на сторінках "України" і дійшов висновку, що журнал виступає "проти нашої пролетарської дійсности" [696, с. 58; 13, арк. 2-3]. Винятково прискіпливою партійна критика була до чисел журналу, присвячених вивченню проблематики українського суспільно-політичного та інтелектуального життя в ХІХ – на початку ХХ ст. Комуністичні оглядачі не могли погодитися з тим, що на сторінках "України" творча спадщина таких видатних представників вітчизняної культури, як М.Максимовича, М.Костомарова, П.Куліша, М.Драгоманова, Т.Шевченка, В.Антоновича, О.Лазаревського була представлена виключно з позицій поступу українського національного життя та їх внеску до осмислення й реалізації ідеї Соборної і Вільної України [492; 610, № 11-12, с. 127-130; 309, с. 31-33].

У ситуації наростаючого ідеологічного тиску "Україну" спіткала закономірна доля – друк часопису було припинено. Відновлений за певний час журнал під такою ж назвою мав уже зовсім іншу редакційну колегію та проіснував недовго. Зміст відновленого часопису відбивав реалії посилення

"класової боротьби на історичному фронті". Про це промовисто свідчили розміщені на його сторінках статті, більшість з яких зосереджувалася на критиці творчої спадщини М.Грушевського. Серед критичних публікацій містилися й праці недавніх учнів академіка, які всіляко намагалися відмежуватися від учителя.

На критиці історико-правових поглядів М.Грушевського зосередив увагу Л.Окиншевич. Свій виступ він розглядав як частину розгорнутого в республіці "історичного фронту" проти творчої спадщини академіка. Відзначивши необхідність марксистського погляду на студії вченого з галузі історії українського права, критик зауважив, що у дореволюційні часи вони відігравали "певну корисну" роль [521, с. 94]. Розглядаючи періодизацію М.Грушевським історії правових процесів в українських землях, Л.Окиншевич справедливо вказує, що вона загалом корелюється із загально-історичною схемою вченого. Вже в характері цієї періодизації критик вбачає реалізацію "програми буржуазного націоналізму", адже в її основі лежить не класовий та соціально-економічний, а виключно національний критерій. Розглянувши погляди М.Грушевського на проблеми українського права з позицій догматизованого марксизму, автор докладніше зупиняється на характеристиках ученим держави Богдана Хмельницького. Це він робить з метою провести паралелі між інтерпретаціями автора "Історії України-Руси" та поглядами на козацьку державу В.Липинського. Попри дрібні відмінності, обидва дослідники, на переконання Л.Окиншевича, цілком солідарні в "державницькому" підході до вивченні тієї доби, адже їхня увага зосереджена не на класовому та соціальному протистоянні, а на осмисленні феномену становлення національного державотворення [521, с. 100]. Рясно цитуючи праці Маркса та Леніна, Л.Окиншевич заперечує слушність теоретичних підстав історико-юридичних поглядів автора "Історії України-Руси", вбачаючи в них деталізацію його загальної "національ-демократичної" концепції "безбуржуазності" української нації та підкреслюючи їхню залежність "від формально-догматичного методу, який культивувала буржуазно-дворянська наука історії права" [521, с. 105]. Цікаво, що даючи таку загальну оцінку

концепції М.Грушевського, автор відзначив потужний вплив його ідей на всю українську історико-правову думку першої третини ХХ ст., в тому числі цілком у дусі модного тоді "самовикривання" й на свої праці. "Реорганізацію" "України" у напрямку "комунізації" змісту з великим занепокоєнням сприйняли українські оглядачі у вільному світі, слушно вбачаючи в цьому факті остаточний погром створеного М.Грушевським у ВУАН осередку українознавства [633; 419].

Наприкінці 20-х – на початку 30-х років ім'я М.Грушевського дедалі більше ставало в очах марксистської критики символом всієї української "буржуазної" історичної науки, з якою слід було вести безоглядну боротьбу на всьому "історичному фронті". Засобом шантажу та приводом до морального терору українських інтелектуалів з боку партійних органів було їхнє ставлення до М.Грушевського. Помічені в щонайменшій симпатії чи лояльності до творчих ідей автора "Історії України-Руси" безапеляційно критикувалися, що нерідко вело за собою й цілком конкретні репресивні заходи. З маси українознавчої літератури визбирувалися та таврувалися будь-які позитивні чи просто нейтрально-інформаційні згадки про вченого, завважувалася найменша солідарність з його поглядами, пригадувалися й більш віддалені в часі схвальні оцінки внеску академіка в національну культуру, при цьому особливо популярними були ювілейні характеристики 1926 р.

Поряд з М.Грушевським, у центрі боротьби з українською національною наукою опинилися також представники його київської школи та співробітники в історичних установах ВУАН [1224, с. 207-265]. Академічні дослідницькі структури, створені вченим у Києві, однозначно кваліфікувалися партійними функціонерами як "найбільш сильне вогнище дрібнобуржуазного та буржуазного напрямку" [637, с. 27], де "адепти історичної науки [...] крім вправлятися в дослідчій роботі, вправлялися ще і в контрреволюційній роботі" [17, арк. 1 зв.]. На сторінках партійної періодики стверджувалося, що робота історичних установ, якими керує М.Грушевський, "позначається добром переважно не актуальних тем для дослідження та опрацювання їх" [344, № 262, с. 2]. Тенденційна критика наукового доробку українських істориків другої половини

20-х – 30-х років з позицій панівної ідеології була своєрідним продовженням боротьби із самим М.Грушевським. Погромні за характером рецензії на наукові праці цих дослідників неодмінно містили висновки про приналежність до "національ-демократичної", "буржуазної", "реставраторської" школи академіка, що було рівнозначно відмові у фаховій компетентності та звинуваченню в політичній ворожості [749, с. 204-205; 637, с. 34-36; 265; 345; 752; 314].

У процесі наростання тоталітарних тенденцій в країні на зламі 20–30-х років розпочалися пошуки ворога вже в середині самого марксистського історичного середовища республіки: з тією ж нещадністю, що й представників "буржуазної науки", таврували недавніх колег за будь-які прояви толерантності до ідей М.Грушевського чи просто недостатню боротьбу з його спадщиною. У цьому випадку промовистою ілюстрацією слугує розгорнута навесні 1929 р. в радянській історіографії дискусія довкола історичних поглядів М.Яворського. Розпочата на Всесоюзному з'їзді істориків-марксистів, вона набула особливої гостроти на травневих засіданнях історичного відділу Українського Інституту марксизму-ленінізму. Незважаючи на рівень займаних М.Яворським посад та його численні заслуги перед марксистською історичною наукою в Україні, передусім створення першої синтези минулого нашого народу з позицій класової боротьби, яка була протиставлена ідеологічно небезпечному компендіуму М.Грушевського, його погляди були піддані досить жорсткій критиці.

Окрім того, учасники дискусії закидали М.Яворському солідарність із висновками автора "Історії України-Руси" щодо оцінки низки аспектів минулого українських земель, недостатню старанність у викритті "дрібнобуржуазної історіографії", зарахувавши врешті його до "одного сімейства з Грушевським" [224, № 3-4, с. 189-196; 11]. Незважаючи на покайні листи ще недавнього лідера українських марксистів, на сторінках партійної періодики виразно вказувалося, що "соціально-політичні коріння основних принципових помилок М.І.Яворського треба шукати [...] у М.С.Грушевського" [609, с. 20; 659; 17, арк. 2 зв.]. Це обговорення, поклавши початок трагічним змінам у долі самого М.Яворського, знаменувало загострення в країні боротьби з будь-якими

спробами інтерпретувати дедалі більш догматизований марксистський суспільствознавчий канон. Після розгрому історичних концепцій М.Яворського партійні критики взялися за його учнів, вишукуючи в їхніх творах впливи ідей М.Грушевського.

За період з кінця 20-х років і до смерті вченого значно радикалізувалися й загальні оцінки його творчої спадщини. Починаючи від класичних для марксистської термінології характеристик наукової діяльності М.Грушевського як "дрібнобуржуазної" та "ідеалістичної", вони в короткому часі набули відверто лайливих епітетів "зоологічного націоналізму", а на початку 30-х років після утвердження в Німеччині націонал-соціалізму – "фашистської".

Ці тенденції промовисто відобразилися у виданнях Історично-археографічного інституту, що був утворений на місці розгромлених історичних установ ВУАН. Вже у передмові до першого випуску "Записок" цього інституту вказувалося, що "історичні установи ВУАН об'єднували чималу кількість буржуазно-націоналістичних істориків як з табору українського, так і великодержавницького; групуючись, головним чином, навколо академіка М.Грушевського, вони були одним з найбільших загонів української контрреволюції на історичному фронті і дали чимало класововорожої продукції" [139, с. 6]. У виданні також наголошувалося, що головним завданням інституту буде "викрити й розтрощити буржуазно-націоналістичні і націонал-ухильницькі історичні схеми й концепції" [139, с. 8]. Зміст "Записок" цілком відповідав поставленому завданню. Практично всі публікації у виданні так чи інакше присвячувалися боротьбі зі спадщиною М.Грушевського та працями його послідовників. Не додаючи нових суттєвих аргументів до усталеної моделі критики творчого доробку вченого на класовому ґрунті, їхні автори натомість безоглядно вправлялися у бруталності висловлених оцінок. Про характер цієї критики промовисто свідчать уже самі назви статей І.Кравченка [361] та І.Слизького [641]. Навіть рецензія Ф.Ястребова на другу частину дев'ятого тому "Історії України-Руси" мала характерну назву – "Націонал-фашистська концепція селянської війни 1648 р. на Україні" [754]. Таврувальна майстерність радянської

критики у цих статтях досягла свого апогею, а самі вони, за влучним виразом Р.Пирога, "назавжди залишаться символами епохи сталінщини, безмірної ідеологізації науки, аморального служіння політиці, взірцями псевдонаукової брутальної риторики" [1140, с. 140].

Не вщухали дискусії навколо постаті М.Грушевського й у середовищі українських інтелектуалів поза радянськими землями. Вся вільна українська публіцистика пильно стежила за життям видатного вченого в радянській Україні, докладно знайомлячи читача з обставинами та здобутками його діяльності [698; 812]. На сторінках західноукраїнських та еміграційних видань загалом співчутливо писали про непросте становище київського академіка в радянській державі, з обуренням сприймаючи факти повсюдного цькування дослідника та співробітників його наукових установ у партійній пресі. До критики суспільно-політичної публіцистики М.Грушевського, передусім пробільшовицької риторики його праць еміграційної доби, у цей час дедалі більше примішувалися нотки гіркоти за те, що один з найбільш заслужених діячів українства зазнає щораз більшої наруги від "окупантського режиму" [385, с. 328; 525; 256, с. 14]. Поступово трансформувалася й модель інтерпретації повернення М.Грушевського в радянську Україну: одностайне засудження цього кроку, сприйняття його як зради національних цінностей поступалося усвідомленням жертвності громадського подвигу видатного вченого задля культурного відродження свого народу.

У цей час подальшого розвитку в західноукраїнській та еміграційній публіцистиці отримала також традиція протиставлення наукової та політичної складової діяльності М.Грушевського, фактично була поглиблена та набула поширення антиномія "видатний історик – недалекоглядний політик". Наприклад, один з оглядачів тогочасного українського культурного життя підкреслював: "Високо оцінюючи наукові заслуги Мих. Грушевського, ми розуміється зовсім не торкаємося тут його політичної діяльності та його авантурницьких політичних кроків, які цілковито не гармонують з його величною науковою працею..." [296, ч. 3-4, с. 3].

Посиленню уваги до суспільно-політичної спадщини М.Грушевського сприяло відзначення десятиліття постановня Української Центральної Ради. У багатьох публікаціях, що з'являлися з нагоди цієї події на сторінках західноукраїнської та еміграційної періодики, писалося про вагомість внеску голови парламенту у відродження української держави, водночас не замовчувалися й численні прорахунки та грубі помилки у внутрішній та зовнішній політиці перших українських урядів [219; 253; 620; 709; 293]. М.Грушевському надалі закидали його соціалістичні симпатії, загравання з більшовиками, яке врешті призвело до рееміграції [220; с. 217, 4].

В останній третині 20-х – на початку 30-х років наукова спадщина М.Грушевського в очах українських інтелектуалів з іншого боку радянського кордону традиційно сприймалася як класика українознавства, символізуючи найвидатніші досягнення вітчизняної історіографії кінця XIX – початку XX ст., її тісну пов'язаність з національно-визвольною боротьбою. В історіографічній передмові до "Нарису історії України" Д.Дорошенко, наприклад, зауважив: "Колосальна й дуже цінна з чисто-наукового погляду праця Грушевського була останнім словом і завершенням довгого періоду в розвитку української історичної думки, опертої на презумпції практичного служення історичної науки громадським ідеалам свого часу" [256, с. 13].

В аналогічному оцінному річищі про наукові пошуки автора "Історії України-Руси" писав також професор Варшавського університету В.Заїкин в огляді тогочасної української історичної літератури. Називаючи М.Грушевського "найвидатнішим представником народницького напрямку", він віддав належне епохальності внеску вченого в розробку історичної, літературознавчої та соціологічної проблематики. Не менш важливою, на думку автора, була й науково-організаційна праця вченого, яка особливо плідною виявилася на галицьких теренах. Коротко аналізуючи творчий доробок київського академіка, він солідаризується з оцінками А.Брікнера, підкреслюючи першорядну роль "Історії України-Руси" у вітчизняній історіографії. Вагомими для поступу українознавства, на думку В.Заїкина, є також студії М.Грушевського над

історією української літератури та первісним суспільством. Значно критичніше автор розвідки поставився до виданих на еміграції науково-популярних творів ученого, в яких "М.Грушевський не залишився на рівні наукової об'єктивності і подав досить тенденційний, а навіть фактично не зовсім вірний виклад подій найновішого часу" [296, ч. 3-4, с. 3]. І все ж у статті проводилася думка про непроминальність для української науки та культури творчої спадщини видатного українця.

Паралельно при оцінюванні наукового доробку дослідника все частіше підкреслювалося, що його історичні концепції, ставши окрасою минулої доби вітчизняної історіографії, вже не відповідають завданням поступу національної культури не тільки під оглядом науковим, але й громадським. При аналізі творчої спадщини М.Грушевського надалі акцентувалися його народницькі симпатії, поглиблювалося протиставлення теоретико-методологічних настанов дослідника новій, як вважалося, більш прогресивній та актуальній з погляду становища української нації в 20–30-х роках державницькій історіософії [671; 31]. Наприклад, характеризуючи історичні погляди В.Липинського, К.Чехович протиставляє їх концепціям "істориків типу Грушевського, які бють поклони перед "стражданням мас", стаючи навіть оборонцями "татарських людей" [702, с. 904]. Зіштовхуючи історичний світогляд В.Липинського та представників української народницької історіографії, автор реконструює головні засади державницької історіософії. Розглядаючи критику М.Грушевським державницької концепції української революції середини XVII ст., зокрема закиди автора "Історії України-Руси" його опоненту щодо привнесення в науку замість "неприкрашеної правди" політичної ідеології, К.Чехович відзначає не меншу заідеологізованість козакознавчих праць самого академіка. Дослідник зауважує: "Але Грушевський не бачить, що та "неприкрашена правда" у нього самого дістала сильну закрутку його власної ідеології соціалізму і колективізму та його власного легковаження національно-державницьких зусиль провідної верстви української нації" [702, с. 908]. Загалом у статті проводилася думка про

ідейну та теоретичну перестарілість спадщини представників народницького напрямку, наголошувалося на виключно ерудиційній вартості їх праць.

Аналогічний погляд на наукову спадщину автора "Історії України-Руси" подибуємо не лише в студіях історіографічного характеру, але й у приватному листуванні провідних українських діячів. Так, в одному з листів до В.Липинського О.Назарук емоційно зазначає: "...Ваша праця увіллє скрізь душу в молодь, котра досі не мала історії (М.Грушевський в історії літератури страшні речі повиписував, а що до історії, напр. лає старого літописця за те, що той записав, що воєвода якийсь прийшов на відсіч Київу, щоби спасти Династію, а про харч для "бідного народу" ні чичирк той воєвода не згадав! ... Чудове! [...]). І чого можна було вчити чогось молодь, коли навіть історії нема! Ну, нема. Все хлам демагогічний! Повно суперечности! А головно демагогія" [387, с. 413].

Усвідомлена істориками державницького напрямку необхідність переоцінки здобутків української історичної думки кінця XIX – початку XX ст. загалом та спадщини її видатного представника, зокрема викликала полеміку з головними пунктами народницької концепції. Так, резонансною наприкінці 20-х – на початку 30-х років у середовищі східноєвропейських дослідників була дискусія довкола генези державотворчих процесів у східноєвропейському регіоні. Тогочасні українські історики, утім – і учні М.Грушевського, піддали критиці аргументи його антинорманської теорії, висловившись за слушність доводів норманістів [1112, с. 256-269]. Так, С.Томашівський, назвавши концепцію вчителя "першою ґрунтовно та науково сформульованою українською теорією початків Русі", протиставив їй більш аргументовані, на його переконання, висновки норманістів [951, с. 297-298; 355; 353].

Справжній сплеск зацікавлення творчістю М.Грушевського в середовищі українських інтелектуалів в Галичині та на еміграції викликало продовження вченим праці над "Історією України-Руси". Свідченням цього було уважне обговорення першої частини дев'ятого тому, що побачив світ 1928 р. Рецензією на нову книгу М.Грушевського відгукнулися львівські "Нові шляхи". У вступі до свого критичного відзиву автор, що заховався за криптонімом М.З., стисло

нагадав читачам хронологію появи останніх томів великої праці історика, фактично переповівши відповідне місце передмови до дев'ятого тому, де затримка в продовженні видання пояснювалася низкою об'єктивних причин. Рясно цитуючи тези М.Грушевського, рецензент звертає увагу читача на авторське бачення пріоритетів у вивченні Хмельниччини. Сама книга, пише оглядач, є фактично старанно зібраним і систематизованим джерельним матеріалом, що містить "дуже докладну прагматичну історію подій Хмельниччини" [418, с. 412]. Такий дослідницький підхід, завважається в рецензії, має як переваги, так і недоліки. Перші полягають у критичній перевірці величезного за обсягом джерельного матеріалу, "з якого будуть черпати далші дослідники українського історичного процесу". Необхідність такої джерельної систематизації, переконаний рецензент, відчувалася також з огляду на конечність кардинального перегляду романтичних концепцій Хмельниччини М.Костомарова та П.Куліша. Головний недолік праці постає як продовження її переваг та полягає у важкості сприйняття тексту непідготовленим читачем, котрий знайде більше аналітичної інформації, аніж синтетичних висновків. Наступний півтом, висловлює сподівання оглядач, повинен містити більше авторських висновків, а тому бути цікавішим звичайному читачеві.

Повністю дев'ятий том на сторінках "Літературно-наукового вістника" прорецензував Симон Наріжний, зазначивши, що дві його частини "серед публікацій повоєнного часу [...] уявляють собою найвидатніше явище на полі української історіографії, і своїм значінням і вложеною в них працею" [495, с. 1030]. Пояснюючи колізії із затримкою появи чергових томів великої історії, оглядач провів історичні паралелі зі змальованими у праці подіями Хмельниччини та добою Визвольних змагань, принагідно зауваживши причетність голови Центральної Ради до їхньої поразки [495, с. 1030]. Характеризуючи змістове наповнення та структуру тому, С.Наріжний звертає увагу і на його особливості. Незадовільний стан вивченості доби Хмельницького, відсутність монографічних студій над окремими важливими її проблемами змусив М.Грушевського практично самотужки взятися за нелегке завдання збору

великої кількості різноманітного джерельного матеріалу та його одночасну систематизацію й інтерпретацію. Це негативно відбилося на структурі праці, в якій великий обсяг займає цитування джерел і зовсім небагато міститься авторських оцінок тогочасних подій. Ця ж обставина змусила вченого надати перевагу в своїй реконструкції політичній та дипломатичній історії Хмельниччини, принагідно окресливши значне коло завдань для наступних поколінь дослідників. Безсумнівний поступ рецензент вбачає в мовностилістичному оформленні всієї праці, наголошуючи, що "мова в останніх томах місцями виявляє справді мистецькі прикмети". Характеризуючи розділи тому, кожен з яких, за словами критика, є самостійним монографічним дослідженням, він підкреслює значну цікавість останньої частини книги, де містяться авторські рефлексії над Хмельниччиною. І хоча висновки видатного вченого, зібрані в цьому розділі, вважає рецензент, "і викликають поважні заперечення, але представляють ширший інтерес..." [495, с. 1031]. Відштовхуючись від інтерпретацій М.Грушевського та полемізуючи з ними, переконаний С.Наріжний, українська історіографія повинна продовжувати вивчення подій другої половини XVII ст.

Відгукнувся на дев'ятий том "Історії України-Руси" знаний дослідник козаччини та львівський учень М.Грушевського Василь Герасимчук. У своїй недрукованій за життя рецензії він продовжив розпочате раніше осмислення наукової спадщини вчителя. Передусім оглядач відзначив "загальнонародне значіння" нової книги київського академіка про добу Хмельниччини – її важливий суспільний резонанс, адже вона була гостро необхідна для зіставлення двох розділених століттями героїчних спроб українського народу здобути незалежність. Не менш важливою для В.Герасимчука є й наукова цінність дев'ятого тому, в якому узагальнено унікальний джерельний та історіографічний матеріал, що врешті дозволив відкинути численні міфологічні нашарування, переглянути усталені романтичні погляди й аргументовано полемізувати з російськими і польськими дослідниками. Самостійне наукове значення, вважає рецензент, має також науковий апарат праці, в якому систематизовано розлогу

бібліографію предмету. "Збудована з таким накладом енергії й опорта на численні нові матеріали "Історія..." М.Грушевського, – підкреслює його учень, – являється через це найвсестороннішим виразом революційної доби XVII ст. і найосновнішим її оформленням" [152, с. 536]. Розміщення в книзі значної кількості джерельного матеріалу, на думку В.Герасимчука, цілком слушне, оскільки дозволяє читачеві скласти власну думку та відчутти колорит епохи.

Симпатичною для рецензента є й методологічна сторінка праці, позаяк М.Грушевському вдалося зрівноважити в ній індивідуальний та колективний чинники революції, а також відобразити вплив на події широкого спектру релігійних, національних та соціально-економічних факторів. Сторінки ж тому, присвячені критичній характеристиці козацької старшини – особливо – гетьмана, В.Герасимчук вважає найкращими. Привабливим для оглядача є й літературне оформлення книги. Особлива заслуга дев'ятого тому – проникливий системний аналіз феномену Хмельниччини, з якого М.Грушевський зробив висновок про внутрішню спадкоємність цієї доби з наступними часами Руїни. Насамкінець В.Герасимчук торкнувся радянської критики дев'ятого тому, вказавши на абсурдність висловлених М.Грушевському зауважень [152, с. 540]. Як зазначають сучасні дослідники, критична оцінка В.Герасимчуком праці його вчителя є цікавою не тільки з історіографічного, але й з наукового погляду, оскільки львівський козакознавець дотепер залишається чи не єдиним, хто в українській історіографії цілковито сприйняв думки М.Грушевського про політичну діяльність і особистість Богдана Хмельницького [1214, с. 535].

Цілісно козакознавчі погляди М.Грушевського, представлені у восьмому та дев'ятому томах "Історії України-Руси", в розлогій (майже 100 сторінок) статті рецензійного характеру на сторінках берлінського часопису "Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte" проаналізував ще один представник його Львівської школи Мирон Кордуба [878]. Його огляд, як стверджує сам автор, є продовженням рецензії на сьомий том головної праці вчителя, що з'явилася у тому ж часописі напередодні Першої світової війни. За своїм характером рецензія М.Кордуби є докладним аналізом змісту восьмого та дев'ятого томів

"Історії України-Руси". Звертаючись до знакових праць українських, російських та польських дослідників козаччини, оглядач акцентує оригінальність змісту рецензованих книг, що проявилася як в аспекті значного розширення джерельного матеріалу, так і нового погляду на цілий спектр проблем вивчення історії Хмельниччини. Ведучи мову про ґрунтовність студій М.Грушевського над цією епохою української історії, М.Кордуба не уникає полеміки з учителем, нерідко пропонує власне розуміння спірних історіографічних питань. Учений також неодноразово вказує на помічені неточності у датуванні тогочасних подій, суперечливість деяких висновків, зауважує спроби М.Грушевського подекуди переоцінити інформаційну вартість наявних джерел, врешті – нерівномірність опису подій, що, утім, виправдовувалися масштабністю авторської реконструкції. Попри помічені неточності, рецензент робить висновок про вагомість внеску прорецензованих томів у вивчення широкого спектру проблем політичної та соціально-економічної історії України середини XVII століття. Принагідно зазначимо, що М.Кордуба був одним із небагатьох тогочасних істориків, котрі вказували на необхідність відмовитися від ідеологізації творчої спадщини М.Грушевського, її розгляду виключно з позицій державницької історіософії, слушно наголошуючи, що такий підхід спрощує багатство запропонованих видатним ученим історіографічних ідей [880, s. 79-81].

Українські оглядачі за межами радянської України високо оцінили науково-організаційну та видавничу діяльність М.Грушевського у ВУАН. Йшлося про те, що в умовах зростаючого ідеологічного та політичного тиску, з достатньо скромним фінансуванням М.Грушевський зміг розгорнути роботу українських наукових установ у Києві як історичного, так і соціологічного профілю, що дали багаті і цінні наукові здобутки [85; 577; 813; 771, s. 58-59]. З особливим обуренням на сторінках вільної української періодики було сприйнято нищення наукових установ М.Грушевського на початку 30-х років [761; 756; 633].

Як і в середині 20-х років, імпульсом для цілісного осмислення науково-організаційної діяльності М.Грушевського послужило відзначення на західноукраїнських землях п'ятдесятип'ятиріччя Наукового Товариства імені

Шевченка. На сторінках численних ювілейних публікацій віддали справедливу шану одному з найвидатніших його керівників, який, за загальним визнанням слов'янського світу, перетворив цю первісно скромну в дослідницькому плані установу на некороновану Академію наук. Наголошуючи на всебічному внеску голови НТШ у розбудову його структури та численних видавництв, стверджувалося, "що Мих[айло] Серг[ійович] Грушевський був не тільки знаменитим організатором наукового життя, але й незрівнаним адміністратором і будівничим матеріального розвитку Товариства" [656, с. XIII]. Підносилося також соборницьке значення діяльності видатного вченого як голови Товариства, підкреслювалося, що об'єднуючи розділені кордонами українські інтелектуальні сили, М.Грушевський мав на меті національну консолідацію [944]. У виданому до цього ювілею томі "Записок НТШ" подибуємо цікаву розвідку М.Возняка, в якій на підставі широкого кола джерел, передусім розлогої кореспонденції провідних діячів українського руху, висвітлено малознані аспекти співпраці М.Грушевського з Товариством та його друкованим органом на початку 90-х років [142]. Здобутки науково-організаційної діяльності М.Грушевського на терені НТШ були відзначені також у багатьох західноєвропейських славістичних часописах [924].

Образ М.Грушевського в польській історіографічній та публіцистичній літературі кінця 20-х – початку 30-х років зазнав незначних змін. Поряд із визнанням незаперечності його наукових заслуг, критично писалося про суспільно-політичну діяльність ученого на галицьких теренах наприкінці XIX – на початку XX ст. І все ж гострота критичності в оцінках громадської праці діяча поступово згасала через загальне загострення польсько-українських взаємин у міжвоєнній Польщі, на тлі яких український рух на зламі століть виглядав доволі спокійно. З великим занепокоєнням польські оглядачі писали про факти нищення наукових установ М.Грушевського на початку 30-х років, переслідування самого вченого радянською владою, різке погіршення його здоров'я [819]. Деякій нормалізації у сприйнятті польськими науковцями творчої спадщини українського колеги сприяли також цілеспрямовані дії самого М.Грушевського

щодо встановлення наукових контактів і книгообміну між польськими та українськими науковими інституціями, про це свідчить його листування з польськими дослідниками [39, к. 90-91; 1187].

Поодинокі приводи для активізації уваги польських оглядачів українського наукового життя давала поява праць М.Грушевського. Так, зі щирою симпатією у колі польських фахівців було сприйнято продовження його праці над "Історією України-Руси" [968]. Польська критика уважно відстежувала також дрібніші наукові розвідки київського академіка, неодмінно відзначаючи його солідну ерудицію та авторитетність висловлених поглядів [865; 954; 833; 967]. Поряд із традиційною полемікою з концептуальними засадами творчості М.Грушевського, його праці ставали неодмінною складовою наукового апарату студій польських істориків при дослідженні ними численних питань, пов'язаних із вивченням минулого українських земель Речі Посполитої [952; 888, s. 354-356; 901].

У досліджуваній період польські дослідники вперше звернулися до іншої фундаментальної праці М.Грушевського – "Історії української літератури". У своїй ґрунтовній німецькомовній рецензії відразу п'ять перших томів праці проаналізував давній опонент українського вченого, професор Берлінського університету А.Брікнер. Відзначивши вражаючу працьовитість М.Грушевського, котрий за цілком несприятливих для творчості умов продовжував плідну наукову діяльність, він підкреслив, що "знання та прагнення автора можуть викликати лише повагу" [787, s. 462-463]. Саму "Історію української літератури" польський учений схарактеризував як фундаментальну працю, написану зі значною ерудицією та дослідницьким талантом. Прихильно А.Брікнер відгукнувся про опрацювання М.Грушевським поодиноких сюжетів, назвавши, наприклад, сторінки, присвячені Волинському літопису, "найдосконалішою оцінкою, якої досі дійсно не вистачало" [787, s. 465]. Утім, він зовсім не поділяв концепції авторського задуму та мав претензії до інтерпретації низки історико-літературних явищ. Продовжуючи розпочату ще на початку ХХ ст. дискусію, А.Брікнер критикував антинорманізм українського колеги, стверджуючи, що

його патріотичні настанови нерідко спрямовують логіку наукового пошуку. Ілюструючи цю тезу, польський учений вказував на намагання М.Грушевського штучно збільшити вік української культури, хибними аргументами довести українське походження польських та російських літературних пам'яток. З неприхованою іронією А.Брікнер писав також про спроби автора зробити українцями деяких, на його переконання, польських письменників, пропонуючи їй себе, як уродженця Тернополя, вважати українцем. Попри доволі полемічний тон всієї рецензії, польський учений загалом прихильно оцінив працю свого колеги, відзначивши її пропедевтичний характер.

Фактично незмінним у цей час залишився російський еміграційний контекст рецепції творчої спадщини М.Грушевського. Критика суспільно-політичної праці українського діяча надалі була доволі гострою, учений був популярним персонажем численних опусів, в яких на різні лади розповідалося про його руйнівну для цілісності "російської нації та держави" науково-громадську діяльність [478; 481]. Тут треба відзначити антиукраїнські випадки давнього опонента наукової та громадської праці М.Грушевського князя О.Волконського [145; 146; 965]. Подекуди участь у розвінчанні "української теорії М.Грушевського" брали авторитетні російські історики, намагаючись різноманітними наукового характеру аргументами довести справедливість тез прихильників "єдиносудимства". Наприклад, П.Біциллі у своїй книзі "Проблема русско-украинских отношений в свете истории", оперуючи багатим історичним матеріалом, наводив численні прецеденти у світовій історії, коли відмінні з культурного та мовного погляду сусідні етноси ставали з часом єдиним національним організмом. Звідси автор зробив висновок про штучність спроб українських інтелектуалів відродити неіснуючий нібито народ [81, с. 5-38].

На протиположності публіцистичній літературі, у фаховому середовищі представників російської наукової еміграції авторитет Грушевського-історика був досить високим. Про пильність уваги до творчої спадщини українського дослідника свідчать хоча б рясні посилання на його праці. Найбільше цитованими були студії вченого з давньоруської проблематики, що викликали

стійке полемічне зацікавлення з боку російських колег, котрі, нерідко погоджуючись з інтерпретацією М.Грушевським поодиноких наукових проблем, опонували запропонованій ним загальній історичній концепції східноєвропейського середньовіччя [913; 477; 560; 523].

Найуважніше в досліджуваний період зі всіх слов'янських оглядачів до продовження науково-організаційної та дослідницької праці "Нестора української історії", як образно назвав М.Грушевського один із рецензентів [788], поставилися чеські славісти. Цьому сприяло як налагодження тісних чесько-українських культурних контактів на зламі ХІХ–ХХ століть, так і особисті приятні стосунки М.Грушевського з провідними чеськими політиками та науковцями [148; 1219]. На сторінках провідних чеських видань знаходили досить оперативний відгук здобутки науково-організаційної праці українського вченого у ВУАН [822; 982; 958; 984; 791]. Особливу увагу критиків привертав часопис "Україна", за одностайною їх оцінкою – найбільш представницька тогочасна трибуна українознавства. Жваве зацікавлення чеських оглядачів викликала публікація на сторінках журналу матеріалів, присвячених видатним діячам української культури ХІХ – початку ХХ ст. [957; 982; 789; 983]. Чеські оглядачі уважно відстежували досліджені М.Грушевським чесько-українські культурні взаємини не лише на сторінках фундаментальних праць, але й у спеціальних розвідках [792].

Розлогими рецензіями чеська критика зустріла продовження праці над "Історією України-Руси". На сторінках празького "Časopis národního musea" обидві частини дев'ятого тому прорецензував довголітній дослідник творчої спадщини українського вченого Я.Бідло. Охарактеризувавши М.Грушевського як "невтомного та плідного творця новочасної історіографії [...] України або – краще – українського народу", рецензент підкреслив важливість продовження ним головної праці життя та гідну подиву наукову активність останніх років [775, s. 130-131]. Я.Бідло яскравими барвами змалював обставини творчості українського вченого в роки війни та революції, відзначивши складність написання та друку томів козацького циклу "Історії України-Руси", адже зібрані

протягом багатьох років матеріали виявилися знищеними і доводилося всю підготовчу працю робити практично наново.

Дев'ятий том, підкреслює рецензент, містить надзвичайно велику кількість нового джерельного матеріалу, котрий таким чином стає доступним широкому колу дослідників. Це дозволило українському вченому не лише реконструювати незнані сторінки Хмельниччини, але й багато в чому переглянути усталені в науці погляди. Рясно цитуючи уривки з праці М.Грушевського, оглядач акцентує оригінальність авторського підходу до вирішення багатьох наукових проблем, демонструє його ерудицію та фахову майстерність. Відзначає рецензент також стилістичну вправність автора, зазначаючи, що від тому до тому художня вартість "Історії України-Руси" невинно зростає. Перераховуючи дискусійні моменти дев'ятого тому, Я.Бідло докладно зупиняється на характеристиці М.Грушевським постаті Богдана Хмельницького та відзначає значну полемічність його оцінок, котра, на переконання чеського дослідника, сприятиме зростанню зацікавленості дослідників особою гетьмана. Відзначив чеський оглядач цікаві додатки до книги та розлогий довідковий апарат [775, s. 142]. Дослідники, констатував наприкінці огляду Я.Бідло, з нетерпінням очікують продовження важливої праці над тією буремною добою.

На вихід чергової частини "Історії України-Руси" рецензійною статтею "Розквіт та занепад України" відгукнулася також чеська "Prager Presse". Дев'ятий том на її шпальтах було названо новим каменем, який М.Грушевський заклав у проваджену ним протягом десятків літ будівлю цілісного синтезу української історії. Рецензент акцентував значущість описуваних у новій праці подій не лише суто з історичного погляду, оскільки останні роки Хмельниччини були позначені потужним у новий час злетом українських державницьких змагань, але й з огляду на їх суспільний резонанс – подібність реконструйованих у книзі подій недавньому незалежницькому зриву одного з найбільших слов'янських народів. Враховуючи солідну історіографічну традицію опрацювання козацької доби в працях українських, польських та російських дослідників, М.Грушевський, наголосив рецензент, зумів сказати своє вагоме та оригінальне слово не лише в

джерелознавчому аспекті – залучення величезної кількості нововіднайдених документів, але й у спробі нового погляду на відомі, значною мірою міфологізовані попередньою традицією історичні факти та персоналії. Незважаючи на героїчний характер описуваних подій, їхню важливість у подальшій долі українського народу та близькість до недавньої доби Визвольних змагань, М.Грушевський, підкреслювалося в рецензії, зміг утриматися на висоті об'єктивного дослідника, стримано та коректно відтворити своєрідність тієї бурхливої епохи [899].

На відміну від слов'янських оглядачів, у середовищі західноєвропейських славістів інтерес до українського наукового руху в досліджуваній період помітно послабився. Вивчаючи зміст тогочасних провідних славістичних часописів, доходимо висновку про жваве зацікавлення їх оглядачів культурою новопосталих на руїнах Австро-Угорської імперії слов'янських країн, а також прискіпливу увагу до феномену радянської держави. Україністика явно перебувала на маргінесі тогочасних славістичних дискусій, а на сторінках чільних славістичних журналів західного світу про українські наукові справи головню писали самі українські дослідники або їхні польські та російські колеги. При відсутності спеціальних відгуків на праці самого М.Грушевського подибуємо, однак, численні огляди наукового руху в радянській Україні, в яких неодмінно обговорювалася науково-організаційна та видавнича діяльність автора "Історії України-Руси" на терені історичних установ ВУАН.

Найбільш уважно до поступу українознавства поставилися французькі славісти, об'єднані в паризькому Інституті слов'янознавства [1217; 164-174]. Саме на сторінках провідних французьких часописів "Revue des Études Slaves" та "Le Monde Slave" знаходимо докладні інформаційні повідомлення про діяльність керованих М.Грушевським історичних установ [42; 672; 722]. Так, знаний французький славіст Андре Мазон при огляді публікацій Історичної секції зауважив: "Діяльність Української Академії Наук заслуговує захоплення й визнання всіх дослідників. Видання Історичної Секції багаті на оригінальні студії й матеріали". Реферуючи друковану продукцію наукових установ київського

академіка, французький дослідник із захопленням пише про "гарну книгу про історію Києва, чудово видану за редакцією М.Грушевського – невтомного історика України" [903]. Французькі оглядачі відзначили також появу "доброї книги" про Чернігівщину, що вийшла під редакцією М.Грушевського [800].

На високий науковий рівень видань Історичної секції української Академії наук звернув увагу й інший французький славіст – Антуан Мартель. У своєму огляді він підкреслив "надзвичайну активність" М.Грушевського у сфері організації української науки [902]. Особливе схвалення серед оглядачів французьких славістичних часописів викликали числа "України", присвячені видатним представникам українства ХІХ – початку ХХ ст. [797; 798, р. 130-131; 800, р. 127]. З неабиякою прихильністю французькі науковці поставилися й до інших серійних видань керованих М.Грушевським історичних установ [798; 801; 803].

Із занепокоєнням на сторінках французьких славістичних часописів було сприйнято факти нищення більшовицькою владою організаційної структури українознавчих досліджень, створеної київським академіком [959]. Аналогічно відреагували французькі оглядачі на закриття чоловічого українознавчого часопису. Нова "Україна", писали вони, наскрізь "просякнута марксистським духом", а українознавча проблематика посідає в ній незначне місце [804]. Про прискіпливість їхньої уваги до творчої діяльності М.Грушевського останніх років його життя свідчить також той факт, що не лише великі монографічні праці, як, наприклад, дев'ятий том "Історії", але й окремі наукові публікації вченого московського періоду незмінно ставали об'єктами реферування на сторінках фахових видань [802; 805].

Поступ українського наукового руху знайшов своє відображення також на сторінках знаного французького журналу "Revue Historique". Спеціальний аналітичний огляд української історичної літератури за 1917–1928 рр. здійснив Г.Готьє. Продемонструвавши чудову обізнаність в історичній Україні, він дав стислий огляд праць загального характеру, а також студій українського минулого ХVІІ–ХVІІІ століть та досліджень, зосереджених на давньокиївській добі.

Характеризуючи науковий доробок М.Грушевського, Г.Готьє акцентував його вплив на всю українську науку та висловив сподівання, що видатному дослідникові вдасться завершити головну працю свого життя [826, р. 134, 137].

Цікавлячись Україною, французькі вчені відвідували українські наукові центри. Так, навесні 1927 р. А.Мазон мав можливість приїхати в радянську Україну та особисто познайомитися з обставинами науково-організаційної праці М.Грушевського. У своєму інтерв'ю паризьким "Українським вістям" він зауважив, що "особливо звертає на себе увагу історична секція, на чолі якої стоїть акад. Грушевський" [693].

У підсумку зазначимо, що в останні роки свого життя, незважаючи на фактичне руйнування дослідницького верстату та різке погіршення здоров'я, М.Грушевський продовжував активну діяльність і в очах наукового світу залишався одним з чоловік українських гуманітаріїв. Крім щойно наведеного матеріалу, про це свідчить також поява присвячених М.Грушевському енциклопедичних гасел у провідних наукових енциклопедіях світу [841; 847; 853; 852; 846; 851].

У радянській державі в останній третині 20-х – на початку 30-х рр., попри поодинокі спроби об'єктивного погляду на феномен Грушевського-історика, критичність до його наукового доробку перманентно зростала, відбиваючи зміцнення деструктивних тенденцій у сталінській національній політиці. Еволюція ставлення радянських ідеологів до творчої спадщини вченого відбувалася у напрямку від появи поодиноких критичних голосів про "дрібнобуржуазність" поглядів історика до широко розгорнутої істерії, яка все більше зводилася до брутальних характеристик. Попри значну кількість радянської "грушевськознавчої" літератури, зміст численних публікацій був аналогічним і нерідко одні й ті ж ідеологічні кліше повторювалися у працях різних авторів. Однак, незважаючи на загальну критичність у ставленні до творчої спадщини академіка, у вічі впадає стримана критика його поглядів у російській радянській історіографії, що виразно контрастувала з вульгарністю

праць українських суспільствознавців. Прикметно, що ця тенденція збереглася й у другій половині ХХ ст.

У Галичині та на еміграції представники молодшої генерації українських істориків, що перебували під впливами теоретичних настанов державницької течії, поглиблювали традицію інтерпретації наукової спадщини М.Грушевського крізь призму уявного протистояння народницької та державницької ідеологій. Поряд із загальним визнанням ролі видатного вченого як патріарха української науки, віддаючи належне його внеску в розбудову національного життя, головно вказувалося на джерельну та фактологічну цінність його творчої спадщини, її приналежність до минулої доби становлення наукового українознавства.

У цей час не зазнала змін специфіка ставлення до спадщини М.Грушевського з боку представників російської інтелектуальної еміграції та польської науки. Поряд із гострою критикою його суспільно-політичної діяльності, спостерігаємо цілком коректне ставлення до наукової спадщини видатного вченого. Незважаючи на широту полеміки з ідеями М.Грушевського на сторінках російських еміграційних та польських наукових видань, його творчий доробок стійко асоціювався з видатними здобутками української історіографії. З усіх слов'янських історичних шкіл найбільш прихильно до спадщини М.Грушевського поставилися чехи. Приязні довголітні взаємини українського вченого з провідними чеськими славістами та налагоджений з ними книгообмін, а також потужна українська культурна еміграція в країні сприяли розвитку чеських українознавчих студій. Зі сторінок чеських наукових видань М.Грушевський постає як невтомний талановитий організатор наукового життя та дослідник українського минулого.

У західноєвропейському слов'янознавстві зацікавленість україністикою загалом та спадщиною М.Грушевського зокрема виразно зменшилася. Утім, посилена увага західних славістів до феномену радянської держави стимулювала привернення уваги до українського наукового руху на підрадянських землях, а в цьому контексті – і до діяльності одного з його лідерів. На сторінках провідних славістичних часописів М.Грушевський постає як визнаний патріарх наукового

українознавства, чії праці склали справжню епоху української науки. Отож, можна зробити висновок, що "тонус" грушевськознавчої рефлексії у цей час зберігся і зацікавлення творчістю видатного українця було доволі значним.

* * *

Осмислення творчості М.Грушевського в останнє десятиліття його життя засвідчило інтерес до постаті видатного вченого не тільки в очах слов'янського, а й західного наукового світу. В українській науці існували два головні підходи – з позиції національної історіографічної моделі та з погляду дедалі більш агресивного радянського суспільствознавства. В очах представників національної інтелектуальної традиції праці М.Грушевського перетворилися на загальновизнану класику українознавства, щоправда з обов'язковим зазначенням певної застарілості історіософсько-методологічних засад. Поширеним було твердження про потребу переосмислити зібраний ученим велетенський фактаж з позицій нових теоретичних пошуків як у світовій, так і в українській науці. Радянське суспільствознавство в Україні, починаючи з другої половини 20-х років, поступово вибудовує критичну модель всієї творчої спадщини М.Грушевського, щоб на зламі 20–30-х років остаточно відкинути будь-які принципи наукової полеміки та стати на засади ідеології войовничого вульгаризованого марксизму. Хочемо зазначити, що адепти радянського марксизму, накопичивши потужний критичний арсенал в осмисленні спадщини видатного вченого, так і не змогли оцінити всієї різнобічності та глибини творчих зацікавлень історика.

У слов'янському світі за межами радянської держави творча спадщина М.Грушевського поступово ставала класикою слов'янознавства. Найбільш прихильні відзиви у цей час прозвучали зі сторінок чеських наукових часописів, де в численних критичних та аналітичних оглядах було змальовано героїчний образ українського вченого – справжнього подвижника на полі розбудови української культури та науки. Зменшилася питома вага критичності в оцінках діяльності М.Грушевського з боку польських дослідників і публіцистів. Поряд із

перманентною полемікою з його історичною схемою, польські вчені в цілому залишилися на позиціях академічної науки. Більш емоційно феномен Грушевського-історика сприймався у середовищі російських інтелектуалів на еміграції, які політизували спадщину видатного українця, самі ж при цьому залишилися на великодержавних позиціях. Академічна полеміка з поглядами М.Грушевського в наукових виданнях кількісно суттєво поступалася антиукраїнській публіцистиці, на сторінках якої вчений був одним з головних негативних персонажів.

Західноєвропейська славістика майже не приділила М.Грушевському спеціальної уваги, прискіпливо відстежуючи лише його науково-організаційну діяльність у ВУАН. Утім, реномовані славістичні часописи того часу охоче надавали свої шпальта українським дописувачам, котрі популяризували творчий доробок ученого в західному світі. Відтак, узагальнивши розпорошені по численних виданнях дрібні згадки, можемо зробити висновок, що зі сторінок європейських славістичних видань М.Грушевський постає як видатний учений-україніст, котрий створив цілу епоху в культурному розвитку одного з найбільших слов'янських народів.

Загалом відзначимо насиченість грушевськознавчої рефлексії в другій половині 20-х – у першій третині 30-х років. Про справедливість цих слів свідчить справжній вибух зацікавлення постаттю М.Грушевського у науковому світі після його трагічної смерті.

РОЗДІЛ 5

ПОСМЕРТНА ГРУШЕВСЬКІАНА (1934–1939 РР.)

Смерть М.Грушевського в 1934 р. завершила тривалий період реєпції його творчої діяльності, позначений відкритістю дискусій та мінливістю інтерпретацій з огляду на можливу реакцію самого вченого та його невпинні наукові пошуки. Новий етап осмислення феномена Грушевського-науковця складався з двох послідовних рефлексій – миттєвої, що знайшла свій вияв у численних некрологах, та дещо відкладеної у часі, котра містила спроби глибшого грушевськознавчого аналізу, спираючись на попередню традицію. Безпосередня рефлексія обіймає кінець 1934 – початок 1935 р., коли спершу українські, а згодом й західні інтелектуали відгукнулися на трагічну звістку з Кисловодська.

Характерною рисою некрологічної літератури є значне публіцистичне та емоційне забарвлення висловлених оцінок, акцентування головно здобутків життєвого та творчого шляху М.Грушевського. Більш стриманою в емоціях та різноманітною в характеристиках була грушевськїана другої половини 30-х років. Вона містила перші спроби як комплексного погляду на спадщину померлого, так і уважний аналіз найбільш актуальних для сучасників ділянок його творчого доробку. Вибух Другої світової війни загальмував розгортання цих історіографічних процесів, що відродилися вже у повоєнні роки в суттєво відмінних інтелектуальних і суспільно-політичних умовах.

5.1. Постать М.Грушевського у світлі некрологів

Трагічна смерть М.Грушевського захопила радянських функціонерів зненацька та викликала стан непідробного занепокоєння в українському патріотичному середовищі. Про це промовисто свідчили численні некрологи, якими українська та світова громадськість відгукнулися на смерть видатного українського діяча. Досить оперативно на трагічну звістку з Кисловодська

відреагували республіканська і центральна радянська преса. Ніби слідуючи давньому правилу – "про мертвих або добре, або нічого", зі шпальт радянських газет цілковито зникли узвичаєні характеристики постаті М.Грушевського з відповідною лайливою риторикою. Досить виважено і спокійно в кількох некрологах, що містили практично однакову інформацію, вченого кваліфікували як одного з "найвидатніших буржуазних істориків України", котрий, подібно до інших змінювачів, переосмислив своє ставлення до радянської влади і повернувся з еміграції. Виключно в інформаційному ключі висвітлювалися й основні віхи життя та діяльності академіка [64; 414; 415; 767; 427-429].

Про ставлення широких кіл української інтелігенції в радянській Україні до факту смерті М.Грушевського промовисто свідчать численні спецзведення ДПУ УСРР, що віддзеркалюють значну зацікавленість влади особливостями суспільного сприйняття цієї події [1155, с. 249-255]. Згідно з численними свідченнями інформаторів, певна частина інтелігенції схвально оцінила шанобливе ставлення радянської влади до вчорашнього ворога. Утім, більшість зафіксованих співробітниками ДПУ розмов свідчили про розуміння в суспільстві нещирості дій влади щодо вшанування пам'яті вченого, розрахованих виключно на зовнішній ефект, спробу замаскувати попередні роки цькування та намагання вкотре спекулювати на його імені. Поширеними були чутки про насильницьку смерть академіка, що могло стати сигналом до чергової хвилі небачених репресій. Приватний вимір осмислення загибелі М.Грушевського до нас також доносять щоденники діячів тієї епохи. Наприклад, перший президент Української Академії наук занотував: "Смерть М.С. Грушевського дуже боляче мною відчулася. [...] Я вважав і вважаю, що Грушевський зробив величезну справу для відродження українського народу і в той же час є одним із найбільших слов'янських істориків... [...] Я думаю, що глибина його впливу після смерті стане більш ясною" [130, с. 352-356].

Офіційне ставлення до покійного на похороні висловив нарком освіти В.Затонський. Назвавши М.Грушевського "фундатором української буржуазної історіографії", він відзначив солідність його внеску в українську культуру. Поряд

із згадкою про заслуги померлого у боротьбі з царизмом, досить завуальовано було сказано про його непрості стосунки з більшовиками в часи Визвольних змагань. Традиційно для радянської публіцистики вченого зображали як змінювача. Даниною тому часу боротьби з "українським буржуазним націоналізмом" стала згадка у виступі наркома про те, як націоналісти "цькували" академіка за його намагання стати на радянські позиції. Завершуючи свій виступ, В.Затонський спробував наблизити М.Грушевського до радянської влади, фактично заперечуючи попередні роки безоглядного та повсюдного таврування вченого. "В цей час на схилі довгого життя, аналізуючи об'єктивні факти історії, Михайло Сергійович знаходить в собі сили уявити хибність попередніх висновків з своїх соціологічних теорій, що приводили його на шлях боротьби з диктатурою пролетаріату. [...] Він шукає і знаходить своє місце серед учених радянської країни. [...] Як видатного вченого, вшановуємо ми М.С.Грушевського" [579].

Крім кількох некрологів і виступу українського наркома, на сторінках радянської періодики не знаходимо інших рефлексій щодо смерті видатного діяча. Попри дійсне гострокритичне ставлення до нього, це пояснюється й тією обставиною, що невдовзі після смерті українського вченого було вбито одного з лідерів радянської держави – С.Кірова, і ця подія захлиснула шпальта радянської преси. Загалом, у другій половині 30-х років розгнuzдана критика творчої спадщини М.Грушевського в радянському суспільствознавстві значною мірою стихла. У 1936 р. з'явився підготовлений донькою академіка до друку десятий том "Історії України-Руси"; також відомо про плани видання шостого тому "Історії української літератури", про що свідчить видавнича рецензія на нього О.Білецького [998]. Ці факти, стверджує С.Білокінь, "сигналізують про наявність якоїсь сприятливої для Грушевського ситуації саме наприкінці 1930-х років, хоч би як парадоксально це виглядало" [998, с. 257].

Кардинальна зміна тональності в офіційних оцінках ще недавнього класового ворога, чю спадщину було визнано як особливо небезпечну для підвалин радянської держави, викликала збентеження в українському

суспільстві. Цю розгубленість у середовищі київської інтелігенції дотепно змалювала у своїх спогадах Н.Полонська-Василенко. На запитання знайомої комуністки, у чому ж полягає причина такої небаченої метаморфози у ставленні до М.Грушевського, історик з іронією відповіла – "Діалектика" [484]. Влучність цього вислову підтверджувалася наведеною нею чуткою про те, що коли директор видавництва ВУАН надрукував виступ В.Затонського на похороні М.Грушевського на сторінках чергового академічного видання, то останнє було конфісковане, а сам ініціатор поплатився партквитком і посадою.

Звістка про смерть М.Грушевського прокотилася сторінками західноукраїнської та еміграційної періодики. Важко знайти хоча б одне українське видання за межами радянської держави, яке б у дні трауру не вийшло з обрамленням чорною смугою портретом і передовицею, в якій вшановувалася пам'ять "Великого Всеукраїнця". Найбільший резонанс смерть М.Грушевського викликала в Галичині: під гаслом "Померла людина – не померла ідея!" українські культурно-освітні та наукові установи організували численні жалобні зібрання, повсюдно в церквах відбувалися панахиди [1174]. Зі сторінок некрологів поставала незламна та водночас трагічна постать "Вождя народу" – провідника нації, котрий останні роки змушений був провести, як і багато його славних попередників, у московській неволі [140]. М.Грушевський одностайно кваліфікувався як найвидатніший науковий і культурний діяч України – справжній "носій національно-державної ідеї відродженого українського народу", підносилися значущість його громадсько-політичної та державотворчої діяльності [449; 450; 302; 451; 631; 567; 586; 566; 242]. Тому й передчасна смерть М.Грушевського змальовувалася як непоправна для всієї нації втрата.

Особливий акцент на сторінках галицьких видань робився на здобутках львівської доби життя та творчості вченого, підкреслювалося, що попри численні конфлікти, саме йому галицьке громадянство має завдячувати своїми значними здобутками на культурному та науковому полі [448; 453; 241]. Непроминальною також називалася праця померлого у справі об'єднання українських земель. Реєміграція академіка та радянські роки його життя нерідко представлялися як

жертвний подвиг в ім'я свого народу [568; 493; 210]. Вказувалося, що він "впав жертвою свого довіря до страшної влади більшовиків", засуджувався фарс поховання покійного за державний кошт, висловлювалося переконання, що, залишившись на еміграції, видатний дослідник мав би більше можливостей для реалізації своїх творчих планів [150; 569; 643]. Свідченням складнощів інформаційного обміну з радянською державою було те, що місцем смерті М.Грушевського у перші дні як в українській, так і в західноєвропейській пресі називали Москву. Прикметно, що саме в некрологах, опублікованих у Галичині, вченого послідовно величали першим президентом української держави, надалі утвердивши таку традицію не тільки в патріотичній, але й у західній публіцистиці.

Про епохальність внеску М.Грушевського до скарбниці української науки та культури підкреслювалося під час проведення численних жалобних академій, на яких нерідко декламували присвячені вченому вірші та виконували спеціально написані до цієї сумної події пісні. Зі сторінок газет було кинуте клич: "Кожна місцевість повинна вшанувати пам'ять Мих. Грушевського академією і підчас неї одномінутною мовчанкою" [550]. Як свідчать численні повідомлення на сторінках західноукраїнської преси, цей заклик гаряче підтримала громадськість [570; 552; 553; 558; 547; 548]. Щоб полегшити працю референтам, видавництво "Батьківщина" навіть випустило взірець реферату [546]. З його сторінок поставав образ титана духу та велета думки, що самовіддано трудився в ім'я свого народу [457]. Зауважимо, що в аналогічному агіографічному дусі було написано й інші узагальнювальні біографії М.Грушевського, адресовані найширшій читацькій аудиторії [527]. Пропонувалося також влаштувати збір коштів на перевидання головних праць видатного діяча [551]. Визнаючи актуальність творчої спадщини М.Грушевського, багато галицьких видань передруковували на своїх шпальтах відомі його статті на важливі суспільно-політичні теми [454; 409; 187].

Одним із перших пам'ять свого довголітнього голови на спеціальному засіданні 8 грудня вшанувало Наукове Товариство імені Шевченка. Засідання

відкрив Кость Левицький, який у короткій промові перерахував заслуги М.Грушевського перед українським народом, ствердивши, що померлий "сотворив українську науку" [65]. Охарактеризувавши головні сторінки життя та діяльності видатного вченого, промовець підкреслив, що "він [М.Грушевський] повинен стати для нас молодих і старих взором праці і науки". Інші доповідачі зосереджували увагу на внеску вченого до різних галузей україністики.

М.Грушевського як історика у своєму виступі охарактеризував І.Крип'якевич. Справедливо зазначивши, що надто складно узагальнити фундаментальний внесок учителя до української історіографії без проведення попередніх ґрунтовних студій, він додав, що загальна кількість праць померлого перевищує 2000 назв. І.Крип'якевич також зауважив той факт, що існує велика кількість невідомих сучасникам праць померлого – з різних причин неопублікованих чи незавершених, а також щоденники, мемуари та кореспонденція. Лише віднайшовши й опрацювавши ці джерела, ствердив промовець, можна братися за написання цілісної біографії видатного діяча. Піднісши дослідницький талант, послідовну критичність та небуденну ерудицію М.Грушевського, референт окреслив його внесок у вітчизняну історіографію передусім в аспекті створення цілісного синтезу українського минулого. Вказавши, що "М.Грушевський був народовець", І.Крип'якевич вірно зауважив прискіпливу увагу вченого до історії культурного, економічного та соціального життя українського народу.

Осібне місце у виступі доповідач відвів темі "Грушевський та Галичина", підкресливши його небайдуже ставлення до земляків, внесок у розбудову українського життя на галицьких землях, намагання об'єднати порізнені кордонами українські землі. Не оминув він і феномену львівської наукової школи професора, вперше навівши реєстр її чільних представників. Загалом же, підсумував І.Крип'якевич, хоча деякі історичні концепції автора "Історії України-Руси" дещо перестаріли, але "його праця буде довго не замінима" [208]. Головні тези виступу І.Крип'якевича було викладено в некролозі, видрукованому в "Хроніці НТШ" [366].

Наступний референт – І.Свенціцький – у своїй доповіді розглянув філологічні зацікавлення М.Грушевського. Незважаючи на те, що філологія була побічним заняттям для вченого, наголосив доповідач, він і тут сказав своє вагоме слово і як джерелознавець, і як дослідник українського літературного процесу, і як белетрист. Окремими засіданнями вшанували пам'ять померлого також Історико-філософська та Філологічна секції НТШ [554; 555].

Жалобну Академію пам'яті М.Грушевського 6 грудня 1934 р. організував також Український Науковий Інститут у Варшаві. На засіданні з доповідями виступили директор Інституту О.Лотоцький ("Михайло Грушевський, як постать історична в українському національному житті") та М.Кордуба ("М.Грушевський як історик") [556]. Свої реферати вони невдовзі опублікували на сторінках варшавської періодики. О.Лотоцький у статті на шпальтах газети "Czas" познайомив польського читача з головними віхами життя та діяльності видатного представника українського народу новітньої доби. М.Грушевського автор змальовує як невтомного талановитого вченого – новатора у галузі української історіографії, а також як визначного організатора наукового та громадського життя. Не меншими, наголошується в статті, були й суспільно-політичні заслуги померлого, на долю якого випало важке випробування стати на чолі молодій державі. В останні роки життя, зазначає О.Лотоцький, ціною політичного самозречення, проте вірний своєму покликанню, М.Грушевський продовжує працю на полі української культури, "котра своїм розмахом перевищує все, що зробив за молодих років" [897]. Тому й втрата, яку зазнав український народ, вважає автор, непоправна.

Декілька статей, присвячених пам'яті вчителя, опублікував М.Кордуба. На шпальтах варшавської газети "Pion" смерть М.Грушевського він назвав болісною втратою не лише для українців, але й для цілої Слов'янщини. Познайомивши польського читача з головними фактами творчої біографії покійного вченого, М.Кордуба акцентував його епохальні заслуги для української культури як організатора науки та вченого-дослідника. Не оминув він і суспільно-політичної

спадщини видатного діяча, відзначивши його велику працю на користь соборної та незалежної України [883].

Розлогі некрологи галицьких українців з'явилися також на сторінках інших польських видань. Так, варшавський "Przegląd Współczesny" вшанував пам'ять історика некрологом Василя Біднова. Змалювавши головні віхи життєвого та творчого шляху М.Грушевського, автор зосередився на здобутках львівської доби. Саме в Галичині, стверджує В.Біднов, молодий професор проявив себе як талановитий дослідник, організатор наукового та громадського життя. Важливою метою для нього, читаємо в нарисі, була справа духовного об'єднання Наддністрянщини та Наддніпрянщини, встановлення інтелектуальних зв'язків між представниками української інтелігенції різних регіонів.

Спеціальну увагу у своєму нарисі В.Біднов відвів аналізу головної праці М.Грушевського. "Історія України-Руси", переконує автор, є наскрізь оригінальною та новаторською роботою, що вперше в історіографії узагальнює практично вичерпну кількість джерел і літератури. Коротко знайомлячи польського читача зі змістом окремих томів, В.Біднов до найбільш цінних відносить третю, п'яту, шосту та сьому частини праці. Провідною рисою всього компендіуму дослідник вважає те, "що автор представляє в ній минуле українських земель як тривалий процес, котрий ніколи не переривається і не зупиняється, єдино змінюючи під впливом обставин часу форму, а іноді й зміст" [777, s. 142]. Цю наукову схему, концептуалізовану у відомій статті на сторінках славістичного збірника, учений поклав в основу всіх своїх наукових творів. Залишивши фактично незакінченою головну свою працю, М.Грушевський, вказує біограф, написав декілька науково-популярних нарисів, де довів оповідання до перших десятиліть ХХ ст. Попри важливе наукове значення, ці праці мали також важливий виховний та національно-консолідуєчий ефект для українського громадянства з обох боків Збруча.

Не менш вагомою, зауважує В.Біднов, була науково-організаційна діяльність М.Грушевського, що попри суто академічні здобутки мала і важливе соборницьке значення. Діяльна натура видатного науковця вкотре виявила себе

на еміграції, де М.Грушевський зініціював розгортання українських соціологічних студій і дав на розсуд громадянства важливу суспільствознавчу працю. "Дослідником самосійним і оригінальним", вважає В.Біднов, постав видатний учений і в "Історії української літератури", яку створив на підставі своєї оригінальної схеми. Залишивши осторонь причини рееміграції М.Грушевського, автор акцентував головні здобутки радянського десятиліття життя вченого, коли востаннє спалахнув його таланти як дослідника та організатора. В особі М.Грушевського, підсумовує В.Біднов, "втрачає Україна найбільшого свого історика та видатного суспільно-політичного діяча" [777, s. 146].

Були й такі галицькі видання, які у ті скорботні дні продовжували зводити порахунки з померлим. Так, орган москвофільської Руської селянської організації "Земля і Воля" повідомляв про смерть "звісного українського сепаратиста", котрий у Львівському університеті "сильно причинився для австро-мазепинського руху в Галичині, виховуючи своїми викладами мазепинську молодіж". У замітці підкреслювалося, що М.Грушевський, покаючись перед комуністами, повернувся в Україну, проте жодної помітної ролі вже не відігравав [644].

Відгукнулися на сумну новину з Кисловодська й польські оглядачі. Смерть українського вченого, писалося на сторінках польських видань, не стала несподіванкою, адже інтернований у фактичне заслання до Москви, він був приречений на загибель, як і багато інших українців, котрі стояли на заваді експансіоністських намірів більшовиків. Убивши вченого морально – відібравши у нього можливість повнокровної наукової праці, радянська влада лише довершила свою справу, позбавивши його життя фізично. Втрата М.Грушевського змальовувалась як фатальна для української науки, що "осиротіла" з відходом вченого [912].

Відзначаючи епохальність внеску померлого як в українську, так і в загальноєвропейську культуру, у цілком спокійному тоні йшлося про його громадсько-політичну діяльність. Незважаючи на гарячі дискусії докола

державотворчої праці видатного українця, вже саме місце й обставини його смерті дають відповіді на багато питань, які непокоять сучасників [859]. Польські публіцисти знайшли в собі мужність відзначити довголітнє неприйняття всієї діяльності видатного українця. "Померлий не був нашим приятелем – не був ним з нашої вини, – підкреслювалося на сторінках варшавського видання "Człowiek w Polsce". – І сьогодні, відчуваючи її, розуміючи глибину втрати для України, не можемо з чистою совістю скласти вінок на його труні – і не зможемо – допоки не створимо його землякам відповідних умов національного життя у себе" [956]. У такому ж дусі про непоправну втрату писали й інші польські часописи, нерідко передруковуючи некрологи з українських газет [972; 986].

Не втримався від дошкульних закидів М.Грушевському "Kurjer Lwowski", змалювавши у передвоєнних традиціях польсько-українського антагонізму творчий і життєвий шлях померлого. Назвавши його "Нестором руських істориків, творцем нової історичної школи", анонімний автор цілковито у стилі критичних зауважень Л.Колянковського та Я.Камінського початку ХХ ст. звинуватив померлого в розпалюванні на сторінках наукових праць міжнаціональної ворожнечі, фальсифікації історичних джерел з метою обґрунтування своїх ненаукових концепцій. Під впливом гостроти міжнаціонального протистояння в Східній Галичині, підкреслює автор, М.Грушевський "в обговоренні стосунків польсько-українських пригашував світло та перебільшував тіні". І вже зовсім архаїчно виглядали у некролозі закиди щодо вживання М.Грушевським у численних історичних студіях слів "Україна" та "український", що врешті призвело його до обґрунтування цілої концепції "українізму" [769].

Не менш насиченим, у порівнянні із західноукраїнським, виявився й еміграційний контекст сприйняття трагічної смерті М.Грушевського, яку представляли як трагедію всієї України. Усі відомі українські видання Європи та Америки відгукнулися некрологами та статтями на скорботну звістку з радянської держави, докладно інформуючи читача про останні дні життя вченого

та обставини його смерті й поховання [526; 571]. Українські громади повсюдно проводили богослужіння та панахиди, відбувалися численні жалобні академії, присвячені пам'яті видатного українця [1120, с. 119, 121, 127].

Зі сторінок еміграційних видань поставав образ найвидатнішого українського вченого, організатора наукового та громадського життя, чий внесок до української культури неможливо переоцінити [642; 757; 524]. На відміну від галицьких видань, еміграційні часописи значно більше місця вже у перших публікаціях присвятили характеристиці громадсько-політичної праці померлого. При цьому виразно протиставлялися здобутки дореволюційного періоду його діяльності помилкам доби Визвольних змагань [430]. Зауважувалося, що соціалістичний світогляд мав не менш трагічні наслідки й для долі самого вченого, переконавши у незворотності проукраїнського курсу більшовиків. Та щирість М.Грушевського у відстоюванні інтересів свого народу, самовіддана національна праця визнавалися безсумнівними, тому, наголошувалося у дописах, "мимо своїх прогріхів – проф. Михайло Грушевський є НАШ!" [430]. Навіть на сторінках петлюрівського "Тризубу" підкреслювалося: попри принципове розходження з ідеологією та громадсько-політичною практикою вченого слід пам'ятати, "що Грушевський жив Україною і для України, що особисте життя його нерозривно й органічно з нею зв'язане. Це був великий патріот, це був незрівняний історик, організатор і публіцист, справжній пророк українського визволення, але по-за тим це була людина, а людині властивим є мати свої моральні якості й свої хиби" [715, с. 3; 315].

Українські емігрантські культурні інституції вшанували пам'ять М.Грушевського жалобними академіями. На них виголошували доповіді, де робилася спроба цілісно осмислити творчу спадщину видатного українця. Одна з перших академій пам'яті М.Грушевського була проведена 7 грудня 1934 р. в Українському Науковому Інституті в Берліні [281]. Засідання відкрив директор Інституту І.Мірчук, котрий підкреслив епохальність для поступу вітчизняної науки, культури та громадського життя спадщини "батька нової української історіографії" [467, с. 5].

Далі виступив з рефератом Б.Крупницький і проаналізував історіографічний доробок М.Грушевського. Промовець наголосив на важливості для поступу вітчизняної науки обґрунтованої вченим схеми українського історичного процесу та епохального значення для всієї східноєвропейської історіографії його "Історії України-Руси". Характеризуючи останню, він зауважив аналітичний підхід М.Грушевського до висвітлення історичних подій, прискіпливу увагу до пізнавальних можливостей генетично-емпіричного та порівняльного методів. Відкидаючи поширене твердження про заангажованість М.Грушевського марксистською методологією, Б.Крупницький слушно наголосив принциповий плюралізм ученого при визначенні рушіїв людської еволюції [368, с. 3]. Як представник Київської документальної школи, йшлося у його виступі, видатний учений особливо спричинився до розбудови джерельної бази історичного українознавства. Узагальнюючи творчу спадщину діяча на тлі всієї української історіографії другої половини XIX – першої третини XX ст., Б.Крупницький зазначив: "Як історик був Грушевський останнім могиқаном народницького напрямку" [368, с. 2].

На науково-організаційній та громадсько-політичній діяльності М.Грушевського в Галичині в своєму рефераті зосередився З.Кузеля [371; 889]. Доповідач цілісно висвітлив головні здобутки різнобічної праці вченого львівської доби його життя, підкресливши її вагу для модернізації галицького українства та духовного об'єднання розділених кордонами земляків. З доповідями на академії також виступили М.Антонович, котрий охарактеризував творчість Грушевського-белетриста, та В.Леонтович, що поділився з присутніми особистими спогадами про померлого [308]. Про громадський резонанс проведеної Академії свідчить значна кількість листів, де висловлювалися співчуття від німецьких інституцій та окремих учених, що надійшли на адресу Інституту [506].

Українські інтелектуали в Німеччині організували також 17 січня 1935 р. урочисту Жалобну Академію в Берлінському університеті, на якій, окрім української громади міста, були присутні німецькі вчені, урядові представники

та преса. З присвяченими М.Грушевському доповідями виступили куратор Інституту проф. А.Пальме та Б.Крупницький [307]. Їхні доповіді згодом були опубліковані окремим книжковим виданням.

На характеристиці М.Грушевського як видатної постаті в історії українського народу зупинився у своєму виступі Антон Пальме. Він підкреслив непересічний вплив покійного вченого на всі сторони буття своєї нації, зауважив необхідність цілісного підходу до осмислення його феномену. М.Грушевський, стверджував А.Пальме, "успішно працював у всіх сферах з дивовижною енергією та працелюбством, чого вимагав добробут його народу. Основною рисою, властивою його особистості, була безмежна любов до Батьківщини і постійна готовність до самопожертви заради нації" [917, s. 5]. Окресливши загальний контекст становлення українського національного руху в другій половині XIX – на початку XX ст., доповідач акцентував на тих труднощах, які довелося долати М.Грушевському в його боротьбі за право свого народу на вільний культурний і політичний розвиток. У загальному біографічному ключі доповідач розкрив головні здобутки померлого: його наукова діяльність була спрямована на доведення історичної самобутності українців, організаційна мала на меті модернізувати українське культурне життя, суспільно-політична – мобілізувати свідомість українців з усіх етнічних земель для вирішення завдань національної консолідації та державотворення.

Докладніше А.Пальме зупинився на характеристиці наукових поглядів М.Грушевського, відзначивши революційний вплив "Історії України-Руси" на переосмислення минулого Східної Європи у колі західноєвропейських фахівців. Менш успішною була державотворча діяльність ученого, котру А.Пальме назвав "трагедією його життя". Утім, дослідник закликав більш виважено поставитися до політичної праці українського вченого в революційні роки і не звалювати на нього одного помилки всього тогочасного проводу. З сумом і співчуттям доповідач змалював останні роки життя видатного вченого, що впав жертвою своєї невинуватої довіри до більшовиків. Висловлюючи співчуття українцям від імені німецької науки, А.Пальме на закінчення зазначив: "Грушевському не

судилося свій народ привести до мети; проте він виразно поставив цю мету перед очима свого народу і справа його життя [...] завжди впливатиме своїм прикладом на національну свідомість" [917, s. 13]. Доповідь Б.Крупницького було присвячено характеристиці Грушевського-науковця [886]. За своїм змістом вона відтворювала щойно проаналізовані головні тези його реферату на засіданні Жалобної Академії УНІ в Берліні.

Вшанували пам'ять М.Грушевського й українські емігранти в Чехословаччині. Присвячене видатному українцеві спільне засідання 12 грудня 1934 р. організували члени Українського товариства прихильників книги та Товариства українських письменників та журналістів у Чехословаччині. Короткою промовою та закликом вшанувати пам'ять померлого вставанням збори відкрив В.Січинський. Далі було прочитано декілька рефератів – Л.Білецький зупинився на характеристиці видавничої діяльності М.Грушевського, підкресливши її важливе соборне значення, а В.Січинський змалював книгознавчі інтереси померлого [557].

Найбільш масштабні заходи по вшануванню пам'яті М.Грушевського празькі українці провели 29 грудня. Зранку у "Гусовім Домі" архієпископом Саватієм було відслужено панахиду за померлим. Після панахиди відбулася велика Жалобна академія, яку відкрила одна з найстарших українських діячок С.Русова. З присвяченими померлому доповідями виступили професор М.Славінський ("М.Грушевський в українському відродженні"), інженер А.Галька ("М.Грушевський в Галичині"), доцент М.Дольницький ("М.Грушевський і тогочасна українська молодь Галичини"), доцент П.Феденко ("М.Грушевський як історик"), професор Л.Білецький ("М.Грушевський як історик української літератури"), доцент Г.Омельченко ("М.Грушевський і слов'янство"), генерал М.Омельянович-Павленко ("М.Грушевський і Українська Армія"). Крім українських доповідачів, з промовами на Академії виступили президент Чеського Королівського наукового товариства професор Янко, а також представники білоруської та грузинської емігрантських громад. На адресу Академії надійшли численні листи співчуття від осіб та організацій, в тому числі

й від президента країни Т.Масарика [100]. Дописувач "Діла" відзначив, що "поминки пройшли дуже поважно й достойно, при великій участі українців з Праги і з провінції. Українська еміграція з глибоким смутком складала приземний поклін великому українцеві..." [468]. Прикро лише, підкреслював автор допису, що для такої єдності потрібні болісні для народу втрати.

Вшанували пам'ять свого провідника й українці Болгарії. Болгарсько-Українське товариство 30 грудня 1934 р. влаштувало Академію пам'яті М.Грушевського у приміщенні Слов'янського Товариства, на якій були присутні представники української еміграції, болгарські діячі та чехословацький посол у Софії [645; 1120, с. 119; 1129, с. 117]. Життєпис М.Грушевського для софійської газети "Литературенъ гласъ" написав Д.Шелудько. У стислому біографічному ключі він оповів болгарському читачеві про головні події життєвого та творчого шляху українського вченого, котрий "десятки років очолював український суспільний і політичний рух". Підкресливши, що спадщина М.Грушевського є величезною та різноманітною, автор, поряд із науковим її значенням, підніс також важливу національно-будительську вагу. Визначаючи місце померлого в історії України, автор підкреслив: "Слідом за Драгомановим, Грушевський є найвизначнішою постаттю сучасного українського культурного та державного відродження" [713].

Представники української еміграції також активно спричинилися до інформування європейської спільноти про трагічну втрату українського народу. На сторінках багатьох західноєвропейських часописів з'явилися доволі розлогі некрологи провідних українських інтелектуалів. Найбільше дописів про вченого опублікували німецькі видання. Так, у некролозі Д.Дорошенка йшлося про становлення М.Грушевського як історика, а також було схарактеризовано різнобічність його творчої спадщини, науково-організаційної та суспільно-політичної діяльності, підкреслено вагу наукових праць дослідника не тільки для української, але й для всієї європейської науки [809]. У центрі уваги Д.Дорошенка перебували здобутки львівської доби, передусім розбудова НТШ, формування наукової школи, врешті – написання перших томів "Історії України-

Руси". Стисло подавши біографічні факти часів війни, революції та еміграції, автор зосередився на розбудові вченим українознавчих студій у ВУАН. На жаль, зазначає Д.Дорошенко, багатообіцяючі починання були зруйновані більшовицьким свавіллям і видатному українцю довелося останні роки доживати у скрутних обставинах на засланні [815, s. 232-237]. Зауважимо, що в такому ж річищі про значущість творчої спадщини М.Грушевського Д.Дорошенко писав також на сторінках провідних чеських [811] та шведських [810] наукових часописів.

З перебігом життя та діяльності М.Грушевського французького читача на сторінках "Le Monde Slave" познайомив І.Борщак. Назвавши покійного науковця засновником української історичної науки та першим президентом української держави, автор відзначив гарячі дискусії, які в європейському інтелектуальному світі викликає його багата спадщина. Відтак дослідник поставив перед собою завдання висвітлити діяльність М.Грушевського, "дотримуючись достовірних фактів та усуваючи з дороги міфи і легенди" [781, p. 12]. Використовуючи автобіографію самого М.Грушевського, І.Борщак змальовує його становлення як історика, відзначаючи вплив В.Антоновича на ранні праці молодого вченого.

Львівська доба, підкреслив дослідник, є центральною в творчій біографії М.Грушевського. Вона позначена важливими науковими, організаційними та суспільно-політичними здобутками. Аналізуючи історіографічну модель львівського професора, І.Борщак акцентує новаторський характер схеми української історії, що була покладена в основу "Історії України-Руси". Далі автор послідовно розкриває зміст кожного з томів великої праці М.Грушевського, підкреслюючи те нове, що вніс учений у розробку ключових проблем українського минулого. Прискіплива увага дослідника до всіх проявів життя народу, залучення значної кількості нових джерел, чітка національна ідея, покладена в основу всієї історичної реконструкції, перетворює головну працю М.Грушевського, вважає І.Борщак, на справжню енциклопедію українства. Найціннішими автор вважає козацькі томи "Історії України-Руси", адже в них описані події, що мали вплив на історію всієї тогочасної Європи [781, p. 20-21].

Не менш важливою для українства була діяльність М.Грушевського на Наддніпрянщині, спрямована не лише на пробудження національної свідомості російських українців, але й, як слушно зауважив автор, духовне об'єднання всіх українських земель. Висвітливши негаразди, які випали на долю вченого в роки Першої світової війни, І.Борщак докладніше зосередився на його державотворчій діяльності, відзначивши, що життя М.Грушевського з березня 1917 р. до травня 1918 р. – це фактично "історія України цього трагічного періоду". Побіжно оповівши про невдалі спроби видатного вченого відновити серйозне обговорення української проблеми урядами європейських держав у першій половині 20-х років, автор підвів читача до розуміння природності його рішення повернутися в Україну, щоб бути поряд зі своїм народом та розділити його страждання.

Радянську добу І.Борщак зображає як намагання М.Грушевського розбудувати українську науку всупереч наростаючому опору з боку більшовицької влади. Тим більш вражаючими, вказує автор, є наукові здобутки академіка за цей короткий час, що втілені у кількох великих монографічних працях, значній кількості статей і рецензій. Цікавими, з автобіографічним відтінком, є сторінки статті І.Борщака, в яких розкрито зміст його листування з М.Грушевським, яке свідчить про науковий інтерес академіка до здобутків французьких славістів, його намагання вплинути на заснування української секції в паризькому Інституті славістичних студій і загалом пробудити цікавість французьких учених до історії та культури України [781, р. 32-33].

Англійський славістичний часопис "The Slavonic and East European Review" опублікував на своїх сторінках некролог О.Шульгина. Схематично зобразивши розвиток українського національно-визвольного руху за останні два століття, автор у творчості Т.Шевченка, діяльності М.Драгоманова та М.Грушевського вбачає віхи духовної історії України. "Як історик України, – пише О.Шульгин, – своєю великою працею створив він [М.Грушевський] нову сторінку в історії свого народу. Після тривалої перерви в сто п'ятдесят років він був тим, хто відновив традиції суверенності України" [933, р. 176]. Представивши англійському читачеві М.Грушевського як президента відродженої України,

автор коротко змалював його визначну, хоча й нетривалу роль у революційні часи. Незважаючи на ідейні хитання голови Центральної Ради, які призвели до поразки його як політика, зазначається, що "Грушевський служив лише єдиному велінню і вся його діяльність була направлена в напрямку пробудження його народу, визволення України".

Найвищі оцінки О.Шульгин дає М.Грушевському як історику, акцентуючи новаторство його історичної концепції та методу, глибину та всебічність аналізу минулого українського народу, фундаментальність джерелознавчих пошуків. Революційне значення для переосмислення всієї історії Східної Європи, на думку автора, мала запропонована М.Грушевським схема українського історичного процесу. Розкриваючи її зміст, О.Шульгин наголошує, що тільки на підставі цієї моделі можливою є адекватна реконструкція минулого східноєвропейського регіону. Знайомить автор читача з провідними думками й інших фундаментальних праць українського вченого, підносячи його ерудованість та всебічність творчих зацікавлень. Згадано в статті й масштабність науково-організаційної діяльності М.Грушевського, що мала значний вплив на подальший поступ української науки. Останні роки життя видатного вченого О.Шульгин змалював з невідомим співчуттям і зворушливістю. Наприкінці свого нарису, пригадуючи й власне знайомство з покійним, О.Шульгин зауважує: "Великий історик, великий українець повертається назад в історію. Ця історія судитиме його вчинки і його життя, таке повне відданості своїй країні, Україні" [933, р. 181].

Зовсім в іншому тоні про смерть М.Грушевського писала газета "Последние новости" – орган російських емігрантів у Парижі. У традиційному для чорносотенної пропаганди дусі акцентувалася руйнівна для "єдинонеделимой" Росії різнобічна діяльність українського вченого. М.Грушевського було названо "людиною глибоко ворожою Росії", а його "Історію України-Руси" – "монументальною працею", "в якій з великою ерудицією та з не меншою тенденційністю було здійснено спробу переглянути всю історію київської та південної Росії з вузького націоналістичного

українського погляду, відокремлюючи її від історії "Московщини". І вже цілком абсурдним виглядає твердження, що більшовики в останні роки остаточно зняли з ученого кару ув'язнення та "за старі заслуги" призначили йому державну пенсію й влаштували "національні" похорони [614].

На смерть М.Грушевського відгукнулися і західні славісти, які у багатьох статтях писали про непоправність тяжкої втрати українського народу. Так, на сторінках "Revue des Études Slaves" Андре Мазон з жалем констатував: "Україна втратила свого історика: Михайло Грушевський помер [...], залишаючи такий величавий твір свого життя, що українська традиція не має ні ширшого, ні соліднішого пам'ятника" [905, р. 185]. Переповівши в біографічному річищі головні події життєвого та творчого шляху померлого, французький учений підніс велич всебічної праці М.Грушевського на благо рідного народу. Саме жертвне служіння українству, переконаний А.Мазон, привело кабінетного вченого на пост голови відродженої української держави, а згодом покликала організувати українознавчі студії в радянському Києві. Велична наукова та організаційна праця М.Грушевського є загальноновизнаною, відзначає автор. Взнявши до уваги лише дві фундаментальні історичні студії вченого та здобутки діяльності очолюваних ним наукових інституцій, вказує А.Мазон, можна говорити про епохальність його внеску в українську культуру. "Інститут славістичних студій у Франції, – завершує А.Мазон, – за працею якого пильно стежив Михайло Грушевський, вважає честю віддати поклін пам'яті цього великого працівника..." [905, р. 187].

Відгук на болісну втрату українського народу знаходимо і в чеській періодиці. Через кілька днів на трагічну звістку з Кисловодська відреагували провідні часописи країни [817]. На сторінках празького "Český Časopis Historický" М.Грушевського було названо найвидатнішим українським науковим і громадським діячем, вплив котрого відчувався далеко за межами Батьківщини [969]. З обуренням чеські вчені писали про намагання радянського керівництва імітувати турботу про померлого та його сім'ю після кількох років жорстоких моральних тортур та фактичного заслання до Москви [934].

Розлогим некрологом на смерть М.Грушевського відгукнувся Ярослав Бідло – довголітній товариш померлого, що був чудово ознайомлений як із його творчою спадщиною, так і з загальним контекстом поступу українознавчих студій. Відреагувавши свого часу змістовними рецензіями на головні праці вченого, він був добре ознайомлений з обставинами діяльності українського колеги у різні періоди життя, а довголітнє листування з М.Грушевським робило його поінформованим про численні малознані нюанси творчої біографії київського академіка. Відтак некролог Я.Бідло несе на собі помітне мемуарне забарвлення. На початку чеський учений з прикрістю зазначає, що замість ювілейної статті з приводу недалекого 70-річчя М.Грушевського він змушений писати некролог на його передчасну смерть, яка стала болісною втратою для всієї слов'янської науки.

Схематично окресливши головні факти біографії українського колеги, автор зосередився на характеристиці його творчої спадщини, назвавши її фундаментальною. Вершиною діяльності Грушевського-науковця Я.Бідло називає "Історію України-Руси", що попри свою незавершеність і деякі недоліки, про які згадував і сам її автор, "є твором якщо не геніального, то високоталановитого синтетика, який своєрідним способом опанував як загальний матеріал джерел, так і фахову літературу, при цьому добре просунувся в сучасних соціологічних теоріях та має оригінальний погляд на всесвітню історію" [774, s. 62]. Новаторський характер синтези М.Грушевського полягає у поєднанні традиційної політичної історії з історією культури, соціальних інститутів та економічних процесів. Незважаючи на свій виразно національний характер, "Історія України-Руси" є водночас твором наскрізь об'єктивним, що своєю критичністю переконує неупередженого читача у слушності авторських гіпотез. Згадавши про історико-літературні студії М.Грушевського, а також його різнобічну науково-організаційну працю, Я.Бідло підкреслив, що "втрата його неординарної особистості в українському науковому житті залишиться незамінною на довгі роки" [774, s. 64].

Ярослав Бідло написав також першу серед неукраїнських авторів узагальнювальну працю, присвячену життю та діяльності вченого. У розповідному біографічному ключі автор розкрив становлення М.Грушевського як видатного організатора української науки, історика, літературознавця, публіциста, громадського та державного діяча. Як і інші дослідники, чеський учений докладніше зупинився на здобутках львівської доби життя та діяльності М.Грушевського. Стисло реферуючи зміст кожного з томів "Історії України-Руси", він акцентував оригінальність погляду свого товариша на цілу низку проблем вивчення минулого східноєвропейського регіону, що викликало гарячі дискусії в європейській науці кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. [773, s. 7-9]. Схвально відгукнувся Я.Бідло про теоретико-методологічну основу історичних студій М.Грушевського, підкреслив його критичність та об'єктивність, поважну ерудицію, вправне володіння соціологічним методом. Цілком справедливо, вказує дослідник, український колега об'єктом своєї уваги обрав широкий спектр проявів життя українського народу, соціологічним методом синтезувавши їх у цілісну картину. Вказав також дослідник на епохальність внеску М.Грушевського в розбудову джерельних підстав української історичної науки. Все це, вважає чеський учений, робить роль М.Грушевського в українській науці співмірною зі значенням Ф.Палацького для чехів [773, s. 13].

Я.Бідло не оминув увагою й суспільно-політичну та просвітницьку діяльність М.Грушевського, вказавши на її важливе для модернізації українства значення. Співчутливо змалювавши державотворчу діяльність голови Центральної Ради, дослідник підвів читача до природності його рішення повернутися в Україну. Останнє було зумовлено не лише науковими планами вченого, але й його світоглядними переконаннями у необхідності невідступно бути зі своїм народом [773, s. 26-27]. Слушність такого кроку Я.Бідло ілюструє багатими здобутками радянської доби діяльності М.Грушевського. Як сповнені трагізму чеський учений змальовує останні роки життя українського вченого, котрий, незважаючи на погіршення здоров'я, надалі намагався науково працювати. Масштабність творчої спадщини автора "Історії України-Руси" для

чеського читача ілюстрував доданий до книги хронологічно укладений список головних наукових праць українського історика.

Достатньо багато про смерть М.Грушевського писала й німецька періодика. Поряд із традиційним зацікавленням німецьких учених україністикою, треба також відзначити активну діяльність у міжвоєнній Німеччині українських науково-культурних установ, що своєю роботою привертала увагу широких кіл громадськості [1001, с. 87-136]. Не слід відкидати й особистого фактора – на той час жили і працювали німецькі славісти, котрі були особисто знайомі з М.Грушевським ще з передвоєнних часів, тому вони досить рефлексивно сприйняли трагічну новину з Кисловодська. Так, давній знайомий українського вченого та популяризатор його ідей у німецькомовному світі Отто Геч написав свої некрологи-спогади для декількох німецьких славістичних часописів. Пригадавши обставини свого знайомства з М.Грушевським та співпраці з ним ще у передвоєнні часи, О.Геч наголосив, що німецька наука завжди пильно стежила за творчими здобутками українського дослідника, хоча й критично сприймала висловлені ним погляди [838, s. 212]. Утім, "Історія України-Руси" своєю фундаментальністю та критичністю приваблювала європейських дослідників, поступово переконуючи їх у правомірності сформульованої її автором історичної моделі. Попри суто наукові звершення, вказує О.Геч, М.Грушевський був також незрівняним організатором наукового життя, засновником історичної школи, що розвивала ідеї вчителя. Відзначає дослідник і національне значення творчої спадщини українського вченого [839, s. 162].

Та померлий, зауважив автор, не був тільки кабінетним ученим – у роки важких випробувань для свого народу він став на чолі першого українського парламенту. Німецькою, нагадує О.Геч, з'явилися лише перший том великої "Історії" М.Грушевського та частина популярного курсу. Вельми бажано, вважає автор, як з огляду на високий фаховий рівень праць видатного вченого, так і через недостатню ознайомленість німців з українською історією, було б перекласти його головні науково-популярні книги. "Чи має бути Грушевський

зарахований до видатних істориків східного слов'янства, я не наважуюсь вирішувати, – підсумовує О.Геч. – Його велике значення у цій галузі незаперечне. [...] Те, що він не зміг повністю завершити свій головний твір, є великою втратою для історії Східної Європи, дослідники якої будуть берегти про померлого добрі та шанобливі спогади..." [839, s. 163-164].

Відгукнувся на смерть свого давнього колеги й знаний дослідник історії Східної Європи Ганс Кох, написавши розлогий некролог для "Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven" [873]. Демонструючи чудову обізнаність з біографією видатного вченого та його різнобічною діяльністю, німецький учений назвав М.Грушевського "не тільки сином, а й утіленим символом українського народу" та здійснив спробу визначити місце вченого на тлі його бурхливої епохи. Як історик, стверджує Г.Кох, покійний учений своєю титанічною працею повернув українців із забуття та ввів до історії європейських народів, переконливо довівши відмінності від сусідів-слов'ян. Виснажливі джерельні пошуки, усебічні наукові зацікавлення та небуденна ерудиція, що були наслідком важкої кабінетної праці, не дозволяють, вважає дослідник, назвати "Історію України-Руси" геніальною книгою, а радше невичерпним джерелом знань і роздумів для всіх майбутніх дослідників Східної Європи. Утім, історична схема, покладена в основу праці, вказує автор, мала революційне значення для всієї східноєвропейської історіографії, змусивши фахівців переглянути постулати російської науки. Аналогічною ґрунтовністю, підкреслює Г.Кох, відрізняються й історико-літературні, соціологічні та релігієзнавчі студії М.Грушевського. Не менш масштабною, йдеться в некролозі, була й науково-організаційна діяльність українського вченого, він на практиці довів культурну спроможність одного з найбільших слов'янських народів. Пов'язуючи різні аспекти діяльності М.Грушевського, німецький учений слушно вказав, що його історіософські погляди, які були наслідком багатолітнього всебічного дослідження минулого свого народу, визначили характер громадської та державницької праці українського колеги. І хоча остання, вважає Г.Кох, була

менш успішною, однак саме з ім'ям М.Грушевського пов'язується українське національне відродження ХХ ст.

Проявом невідомого зацікавлення постаттю М.Грушевського вже не тільки з боку німецьких учених, але й політиків стала поява присвяченої українському історичу редакційної статті на сторінках офіціозу гітлерівської націонал-соціалістичної партії газети "Vöelkischer Beobachter". Уже на самому її початку, підносячи всеукраїнське значення різнобічної діяльності видатного українця, підкреслювалося: "Говорити про значення та роль М.Грушевського – означає змалювати весь розвиток українського визвольного руху за останнє півстоліття" [906, s. 5].

Коротко змалювавши головні віхи творчої біографії померлого, редакція вказувала на його послідовну боротьбу за визволення українського народу з під російського гніту. Зазначалося, що цю боротьбу він вів і як політик – організовуючи український суспільно-політичний рух, і як науковець – своєю величною творчою та організаційною працею руйнуючи усталені стереотипи про культурну несамостійність українців, доводячи на ділі їх право на власний державний розвиток. Успіх цієї діяльності М.Грушевського ще перед війною, наголошувалося в некролозі, цілком заслужено закріпив за ним славу "батька" всього народу та викликав ненависть з боку одвічних поневолювачів України. Наголошувався також вплив величезної наукової спадщини видатного українця на європейську науку: "Дев'ять томів його найголовнішої праці [...] разом із п'ятьма томами історії української літератури творять ту духовну спадщину, до якої раніше чи пізніше повинні підійти сучасні німецькі історики" [906, s. 5].

Кількість і зміст некрологів, якими українська та світова громадськість відгукнулися на смерть М.Грушевського, а також географія проведених пам'ятних зібрань, продемонстрували його дійсно першорядне значення не лише в історії вітчизняного, але й загальноєвропейського культурного та суспільно-політичного життя першої третини ХХ ст. За виключенням поодиноких випадків, практично одноставним було визнання епохальності здійсненого вченим внеску в розбудову української науки та культури, модернізацію вітчизняного

суспільно-політичного життя, важливості його зусиль, спрямованих на об'єднання порізаних кордонами співвітчизників. Висловлені на сторінках некрологів роздуми, незважаючи на емоційність більшості з них, послужили поштовхом для глибшого осмислення феноменальності постаті М.Грушевського в науковій та публіцистичній літературі другої половини 30-х років.

5.2. Грушевськіана другої половини 30-х рр.

Якщо в некрологах містилося миттєве, значною мірою емоційно забарвлене, сприйняття втрати М.Грушевського для української та світової культури, то більш глибоке і всебічне осмислення спадщини вченого було на сторінках різноманітних статей біографічного та мемуарного характеру. Найбільше уваги сучасники присвятили осягненню значущості феномена Грушевського-науковця. Вказувалося, що як історик "не має Грушевський під оглядом великої ерудиції собі рівного навіть серед чужих" [68, с. 2]. Тому для вивчення, висвітлення та оцінки значного доробку дослідника "прийдеться мабуть працювати цілим поколінням українських учених. Труднощі в тому, що після Хмельницького, Мазепи й Шевченка – Грушевський найбільш дієва поява на овиді новішої української історії" [462, с. 2].

Характеризуючи творчу особистість померлого, експонувалася його небуденна працьовитість, гідна подиву ерудиція, всебічність творчих зацікавлень та широта світогляду [401]. Внесок ученого в українську культуру визначався не інакше, як епохальний. При окресленні значущості історіографічної творчості М.Грушевського, поряд із високими оцінками змістового та концептуального наповнення його праць, традиційно згадувалося також про народницькі симпатії померлого [322, с. 575]. Утім, остання обставина найчастіше врівноважувалася вказівкою на принципову критичність історика: він мало коли дозволяв собі у творах проповідувати будь-яку партійну ідеологію.

При характеристиці науково-організаційної та просвітницької праці вченого підносилися її висока національна вартість та соборницька вага,

особлива значущість для культурного поступу галицького українства [426; 246, с. 45]. Не оминали своєю увагою автори й громадсько-політичної та державотворчої діяльності М.Грушевського, слушно вказуючи на потребі її безстороннього всебічного вивчення та відмови від усталених стереотипів [342; 269; 67]. Підкреслювалося, що вчений був лише сином свого часу і вкрай несправедливо лише на нього одного перекидати вину всієї української інтелігенції.

Перші синтетичні спроби узагальнити творчий доробок М.Грушевського здійснили представники його Львівської школи, поглиблюючи висловлені в некрологах міркування. До осмислення наукової спадщини вчителя на сторінках кількох європейських видань звертався М.Кордуба. Йдучи слідом за автобіографією самого вченого, його учень окреслив головні віхи життя М.Грушевського – від тифліського гімназиста до московського бранця, визначаючи провідну ідею його життя як жертвне служіння українству [884; 882].

Творчий доробок учителя дослідник цілком справедливо розпочав з аналізу "Історії України-Руси", схарактеризувавши її як "перший науковий твір, що дає суцільну і повну картину історичної минувшини українського народу" [882, с. 394]. Працю М.Грушевського його учень назвав цілковито оригінальною як за покладеною в її основу моделлю-концепцією, так і за методом опрацювання й способами інтерпретації історичного матеріалу. Оригінальність твору, переконаний дослідник, виявляється також у порушенні низки не зауважених попередниками наукових проблем історико-культурного, економічного та соціального характеру, виявлення й дослідження яких значною мірою збагатили вітчизняну науку. Іншою важливою рисою "Історії України-Руси", на думку М.Кордуби, є її "абсолютний критицизм", що проявляється і в послідовності автора щодо верифікації джерел та усталених гіпотез, і в свідомому відкиданні будь-яких позанаукових впливів на свою працю. Чи не найбільш помітним критичне переосмислення М.Грушевським попередньої традиції бачимо у ставленні до історії козаччини, дослідження якої, вказує М.Кордуба, його

вчитель поставив на цілковито новий у концептуальному та джерельному плані рівень.

Поділяючи постулати державницької історіографії, дослідник говорить про впливи народницької ідеології на історіософію М.Грушевського, додаючи, що той "до т. зв. героїчних постатей і керівних особистостей ставиться може аж надто скептично" [882, s. 399]. Узагальнюючи методологічну основу всього твору, М.Кордуба слушно вказує на еkleктизм учителя при визначенні рушіїв історичного процесу, застерігає від однозначного віднесення його творчості до якоїсь певної історіографічної школи. Особливу увагу М.Кордуба звертає на культуру організації наукового апарату у великій "Історії", зауваживши безпрецедентні за розлогістю та складністю критичні екскурси до праці в історичній літературі всіх слов'янських народів. Звертаючись до своїх рецензій на окремі томи "Історії України-Руси", М.Кордуба говорить про схвальне сприйняття цієї праці в українському інтелектуальному середовищі, а також про шанобливе ставлення до неї російських і західноєвропейських фахівців. Попри незакінченість головної праці, цілісний нарис української історії дослідник виклав у кількох науково-популярних розвідках, які мають також важливе національно-виховне та просвітнє значення. Гідним супутником "Історії України-Руси" називає М.Кордуба багатотомну працю вчителя, присвячену минулому української літератури. І тут, вказує він, М.Грушевський виступив цілком оригінальним дослідником, не лише узагальнивши значну кількість джерел, але й піддавши їх усебічному соціологічному аналізу. Новаторством автор нарису вважає й історико-релігійні та соціологічні студії М.Грушевського, а також його праці, присвячені всесвітній історії.

Окремо М.Кордуба звернувся до науково-організаційної діяльності вчителя, відзначивши епохальність його внеску й у цій царині [881]. Характеризуючи діяльність М.Грушевського як організатора українського наукового життя, дослідник на перше місце поставив творення ним Львівської наукової школи та, ділячись власними спогадами, розкрив перед читачем особливості взаємин ученого зі своїми учнями. До важливих здобутків

організаційної діяльності М.Грушевського М.Кордуба зарахував розбудову ним НТШ, УНТ, УСІ та історичних установ ВУАН, котрі цілковито завдячують у своєму швидкому поступі таланту видатного вченого. Наголосивши, що М.Грушевський не лише писав, а й творив історію, "керуючи Українською республікою як її перший президент", М.Кордуба, утім, залишив вивчення цієї важливої теми іншим дослідникам. Публікації М.Кордуби, написані під свіжим враженням від важкої втрати, сповнені почуттям щирої приязні учня до вчителя. Попри виразно емоційне забарвлення, вони стали одним із перших ґрунтовних досліджень творчої спадщини М.Грушевського.

Спробу узагальнити масштабність творчої спадщини вчителя здійснив також І.Крип'якевич у першій повній ілюстрованій біографії М.Грушевського, виданням якої "Просвіта" вшанувала пам'ять свого почесного члена. Написана у популярному тоні, книга, утім, містила цілком серйозні наукові спостереження та виважені ґрунтовні оцінки, які підсумували багатолітню увагу автора до творчості свого вчителя. Йдучи за автобіографією М.Грушевського, його учень у першу чергу змалював родинне походження та молоді роки майбутнього історика.

Найбільш докладно біограф розповів про львівське двадцятиліття видатного вченого. Поряд із характеристикою наукової, організаційної та суспільно-політичної праці М.Грушевського на галицькому ґрунті, І.Крип'якевич відкрив перед читачем маловідомі широкому загалові обставини формування його Львівської школи, показав щирий демократизм професора, що "ніколи не шкодував свого дорогоцінного часу на балачки з "недопеченими" вченими" [365, с. 21-22]. Автобіографічний характер мали й сторінки книги, присвячені розгортанню науково-організаційної праці вченого в НТШ.

Далі, у такому ж інформаційно-оповідному стилі, автор ознайомив читача з діяльністю М.Грушевського в Наддніпрянщині на початку ХХ ст., зупинившись на його поневіряннях у часи Першої світової війни, змалював велич учителя на чолі відродженої держави, а згодом спробу налагодити наукову діяльність на еміграції. Кредо цілого життя видатного вченого І.Крип'якевич визначив як

жертвоне служіння народу всіма можливими засобами. Цим, на його переконання, пояснюється й рееміграція історика в 1924 р. З подивом до масштабу виконаної праці та сумом щодо обставин життя М.Грушевського оповів І.Крип'якевич про останнє десятиліття вчителя.

Наприкінці своєї книги автор докладніше зупинився на характеристиці внеску видатного вченого в українознавство. "Першою й найважливішою" заслугою вчителя називає дослідник створення повної історії українського народу, написаної на підставі оригінальної історичної схеми з використанням значною мірою вперше віднайдених документів. Не меншим від наукового, вважає І.Крип'якевич, є національне значення історичних творів М.Грушевського, що "вказують українському народові путь, як йому йти в майбутнє". Узагальнивши велич наукової, громадської та державницької праці вчителя, автор наголосив, що "ім'я першого Президента української держави збережеться в вічній пам'яті нашого народу" [365, с. 57]. Попри свій виразно популярний характер і щирі симпатії до пам'яті вчителя, праця І.Крип'якевича була першою спробою комплексного осмислення феномену Грушевського-науковця та громадсько-політичного діяча, саме на цьому наголошувала тогочасна критика [694; 339].

Поряд зі спробами цілісного погляду на вагомість творчого внеску М.Грушевського до скарбниці української культури, в другій половині 30-х років з'явилися й цілком новаторські за постановкою проблеми студії, що закладали традиції спеціалізованого грушевськознавчого пошуку. Конституювання історіософських засад державницького напрямку, гостра полеміка, що розгорілася в 20-х роках довкола спадщини істориків-народників, привернули увагу сучасників до теоретичних поглядів автора "Історії України-Руси". Наприклад, на сторінках "Кооперативної республіки" І.Витанович, поряд із звичайною характеристикою важливості науково-організаційної та суспільно-політичної спадщини видатного вченого, зосередився також на висвітленні його теоретико-методологічних поглядів. У своїх теоретичних настановах, стверджує дослідник, видатний учений постає послідовним позитивістом – скептичним та

обережним. Це проявляється не лише в критичності до джерел і літератури, але й у принциповій відмові від схематизування історичного матеріалу. Досліджуючи історичні явища, М.Грушевський відкидає також будь-який методологічний монізм, намагаючись побачити в минулому дію найрізноманітніших чинників так, як це робить історик-соціолог. "Його методологія й історіософія, – відзначає І.Витанович, – є вислідом схрещення впливів етичного позитивізму й радикально-народницького світогляду, в якому виростав" [137, с. 13]. Така особливість методологічної моделі М.Грушевського визначила логіку його історіографічних пошуків та концептуальних побудов. Саме в ній, вважає дослідник, слід шукати підставу історичних студій видатного вченого, його прискіпливу увагу до соціально-економічного та культурного життя широких народних мас. Тому й теза про антидержавництво М.Грушевського з методологічного погляду є некоректною: "Нема ніякої підстави вбачати в світогляді Грушевського, щоб він не бачив найкращого забезпечення буття нації – у власній державі. Державний аспект у нього ясний. Він жеж поклав його в основу своєї праці" [137, с. 14]. Відзначимо, що свої спостереження над теоретико-методологічною моделлю М.Грушевського І.Витанович продовжив у наступних працях, закладаючи ними традицію інтерпретації цієї царини творчості видатного вченого.

До характеристики історико-соціологічної моделі М.Грушевського звернувся також О.Бочковський. Відзначивши, що покійний вчений залишив справжню бібліотеку власних творів, дослідник наголосив на складності узагальнення такої багатой змістом та різноманітної за спрямуваннями наукової спадщини. Своєю енциклопедичною різнобічністю, на переконання О.Бочковського, М.Грушевський належить до плеяди видатних суспільствознавців ХІХ ст. – О.Конта, Г.Спенсера та В.Вундта, що "вміли у своїй творчості об'єднати поліісторичний універсалізм та безмежний обрій наукових інтересів з незвичайним критицизмом і здібністю майже мікроскопійної аналізи найскладніших явищ людського життя" [93, с. 313]. Хоча М.Грушевський був насамперед істориком, він і в інших галузях знання "виявив власну собі

ерудицію, оригінальність думки й поглядів, річевий критицизм і глибину аналізу". Чи не найбільшою мірою сказане, вважає О.Бочковський, стосується соціологічних зацікавлень М.Грушевського, що завжди перебували в полі його активної дослідницької уваги. Наголошуючи свідому заангажованість ученого історико-соціологічною проблематикою, дослідник вказує, що "вся його наукова творчість органічно пересякнена [...] послідовним соціологізмом". Вільне та вправне володіння соціологічним методом, стверджує дослідник, дозволяє без перебільшення віднести М.Грушевського до представників модерної історіографії. Ілюструючи сказане, О.Бочковський акцентує, що саме соціологічний метод дозволив ученому концептуально обґрунтувати схему українського історичного процесу, показати його безперервність, пов'язавши в єдине ціле всі прояви життя українського народу – від соціально-економічних до культурно-релігійних. Вершиною соціологічної думки М.Грушевського, справедливо вказує дослідник, є його твори еміграційної доби, передусім "Початки громадянства". Ця перша українська праця з галузі соціології, наголошує О.Бочковський, узагальнює винятково складний і різномірний, утім і суто український, матеріал [93, с. 320; 94, с. 34]. Стверджуючи необхідність неквапливого осмислення творчого доробку М.Грушевського, неприпустимості нав'язування стереотипів у його сприйнятті, О.Бочковський справедливо закликав майбутніх дослідників тримати у полі зору соціологічну складову наукової праці видатного вченого.

Історико-теоретичні погляди М.Грушевського крізь призму москвофільської ідеології розглянув у спеціальній розвідці й Адріан Копистянський. Він зосередився головню на теоретичних аспектах історичної схеми видатного вченого та простежив їх реалізацію на сторінках "Історії України-Руси". Передусім автор відзначив слушність поставленої М.Грушевським проблеми перегляду традиційної російської історіографічної схеми, погодившись з її архаїчністю та нерациональністю. Утім, і спроба українського вченого, вважає А.Копистянський, є не більш раціональною, оскільки в основі його теоретичних міркувань стоять не наукові аргументи, а

потреби зростаючого українського руху. Вивчаючи наукові твори М.Грушевського, застерігає А.Копистянський, завжди слід пам'ятати про те, що український учений був активним публіцистом і дієвим політиком, який не соромився історичні теорії пристосовувати до вимог моменту. Чи не найбільш яскравою ілюстрацією цієї тези автор називає поступову заміну М.Грушевським у своїх працях топоніма "Русь" терміном "Україна-Русь", а згодом – лише "Україна". Ідеологія, у традиційному москвофільському дусі стверджує А.Копистянський, змушує українського вченого відмовитися й від постулату єдності "руського народу", розділивши його на дві гілки вже в давньоруські часи. Ці історіографічні ідеї, переконує автор, "безперечно належали до важливих козирів у тогочасній політичній грі" [877, s. 71]. Звідси, переконує він, хиби апіорно визначеної схеми шкідливо позначилися й на всій історичній реконструкції М.Грушевського, що подекуди вражає читача своєю тенденційністю. Цим, підсумовує автор, український учений не відрізняється від критикованих ним російських істориків.

До ґрунтовного аналізу археографічної діяльності М.Грушевського на сторінках звернувся Б.Крупницький [887; 367]. Відзначивши заслугу покійного вченого в розвитку української археографії, дослідник цілком слушно зауважив, що як археограф М.Грушевський сформувався під впливами традицій київської документальної школи та її керівника В.Антоновича. Уже в ранній період свого фахового зростання, вказує Б.Крупницький, дослідник-початківець заявив про себе виданням двох томів документів Барського староства. За львівської доби, вважає дописувач, М.Грушевський поставив перед собою амбітне завдання системної реконструкції українського історичного процесу, що актуалізувало проблему пошуку та публікації значних документальних масивів. З цією метою вчений засновує Археографічну комісію при НТШ та започатковує низку документальних видавничих серій, де, поряд зі знахідками львівського професора, віднайдені джерела друкують і його учні.

Демонструючи змістове розмаїття опублікованих М.Грушевським чи за його редакцією джерел, Б.Крупницький уперше звертається до характеристики

методики та методології джерелознавчих пошуків ученого. На його переконання, поряд із критичним підходом до віднайдених джерел, М.Грушевський також часто застосовував порівняльній і статистичний методи. Редакційна ж техніка вченого базувалася на принципі точного відтворення тексту джерела, навіть якщо помилка автора чи переписувача була очевидною. Завдяки розгорнутій у Галичині М.Грушевським та його учнями археографічній та едиційній роботі, наголошує Б.Крупницький, багато проблем історії України доби середньовіччя та раннього модерного часу були джерельно обґрунтовані. Найбільший корпус джерел, віднайдених у багатьох європейських країнах, стосувався історії козаччини, що уможливило створення синтетичних козакознавчих праць і самим М.Грушевським, і його учнями. Після революційних подій 1905 р. апробовані на галицькому ґрунті археографічні традиції було перенесено на Наддніпрянщину, де в структурі новоствореного УНТ була заснована Археографічна комісія. І хоча повноцінному розгортанню діяльності комісії завадила війна, за кілька років вдалося опублікувати низку цінних джерел.

Новий етап в археографічній діяльності М.Грушевського настав після його повернення з еміграції. Поряд із традиційною публікацією документів у кількох новозаснованих джерельних виданнях, М.Грушевський у цей час займається поверненням вивезених з України до Росії архівних матеріалів. Важливими також були ініціативи вченого щодо розбудови національної архівної мережі. Утім, на заваді реалізації більшості планів академіка стали репресії. У підсумку свого дослідження Б.Крупницький зазначив: "Як бачимо, не вдалося здійснити всього, що запланував Грушевський. [...] Але важливіше те, що Грушевський чітко і наполегливо визначав завдання та розчищав шлях, щоб полегшити працю теперішніх та майбутніх істориків у царині археографії" [367, с. 95].

Поряд зі зрозумілою увагою сучасників до історіографічної спадщини М.Грушевського, у другій половині 30-х років з'являються перші спроби комплексного осмислення до його історико-літературних студій. Так, у кількох публікаціях літературознавчий та публіцистичний доробок М.Грушевського узагальнив відомий літературознавець Євген Пеленський. Він акцентував, що на

сторінках присвячених видатному українцю посмертних публікацій його слава як великого історика, педагога, організатора наукового та громадського життя дещо заслонила внесок ученого в розробку історії та теорії вітчизняного літературного процесу.

Поряд зі студіями історико-літературного плану, найбільш повно втіленими в "Історії української літератури", М.Грушевський, як відзначалося, багато спричинився до поступу сучасного йому письменства, віднаходячи нові таланти та надаючи їм можливість реалізувати себе на сторінках літературно-критичних часописів, передусім "Літературно-наукового вістника" [276]. Ще менше досліджена, підкреслював Є.Пеленський, белетристична складова творчості М.Грушевського, хоча, як свідчить його автобіографія, саме в цій ділянці мав намір себе реалізувати в молоді роки вчений. На думку дослідника, треба відрізнити ранні проби пера, створені в річищі традиційної української романтичної школи, від зрілих літературних студій М.Грушевського з виразним історичним забарвленням художнього сюжету в стилі творів М.Костомарова [275].

До літературознавчих студій М.Грушевського звернувся також знаний дослідник Леонід Білецький. Він зауважив, що зацікавлення померлого минулим вітчизняної літератури є настільки ж традиційним, як і його історичні студії. Адже створюючи "Історію України-Руси", дослідник постійно звертався до суто літературних пам'яток, вважаючи їх не менш інформативними, аніж традиційні джерела. Ці студії разом із літературознавчими працями пояснюють швидкий поступ у написанні М.Грушевським фундаментальної "Історії української літератури". Окресливши схему всієї праці та акцентувавши ті завдання, які проголосив сам автор у вступі до першого тому, Л.Білецький докладніше зупинився на характеристиці новаторських рис твору.

Найбільш оригінальним він називає встановлення М.Грушевським на підставі своєї схеми та за допомогою соціологічного методу тісного зв'язку між усною та писемною творчістю, простеження діалектики поступу українського літературного процесу, коли занепад в одній ділянці надолужувався розквітом

іншої [89, с. 129-130]. Переходячи до характеристики змісту праці, Л.Білецький з особливим захопленням відгукується про її перший том, що цілковито по-новому поставив завдання дослідження усної творчості, а також сторінки четвертої частини, присвячені вивченню українських билин. Утім, й інші порушені у праці проблеми, вказує дослідник, хоча й мають багаторічний досвід вивчення, несуть на собі відбиток таланту М.Грушевського, що завжди пропонує своєрідний погляд на усталені в науці питання.

Теоретико-методологічні засади історико-літературних праць М.Грушевського проаналізував у своєму дописі Д.Скитський. Як й інші праці вченого, "Історія української літератури", вказує дослідник, "носить на собі нестерті сліди небуденної особистості автора: енергія слова, глибока умова культура, сміливість у висновках і несподіваних паралелях, оригінальність думки, а при тому величезна ерудиція" – це є ті риси, що надають твору незмірної ціни та приковують увагу читача, пробуджуючи думку до праці [634, с. 25]. Визначні таланти вченого – аналітичний, синтетичний, а також інтуїція, вважає Д.Скитський, найповніше реалізовані в цій його студії. Слушно акцентуючи багатство залученого автором матеріалу та оригінальність його методологічного опрацювання, дослідник також зауважує і певну суперечливість у прагненні М.Грушевського фокусувати увагу одночасно на визначних явищах історико-літературного життя і на його буденних проявах.

У літературознавчому дискурсі автора Д.Скитський констатує переважання ідеологічної та соціологічної інтерпретації [634, с. 26-27]. Соціологічний підхід дав можливість М.Грушевському цілісно поглянути на український історико-літературний процес, починаючи від доби раннього середньовіччя, а також цілком коректно простежити взаємовпливи з літературами сусідніх народів. Вислідом обраної вченим методологічної моделі стало і залучення до історико-літературного процесу усної словесної творчості, увага до якої була вочевидь недостатньою з боку його попередників. Загалом же, підсумовується в статті, багатство розсипаних в "Історії української літератури" новаторських ідей тривалий час визначатиме напрямки пошуку майбутніх дослідників.

Практичний аспект мовознавчих студій М.Грушевського узагальнив Іван Зілінський. Чи не вперше він спробував з висоти часу цілісно подивитися на дискусію між галицькими та наддніпрянськими інтелектуалами щодо шляхів формування української літературної мови. Дослідник слушно зауважив, що видатний учений був далекогляднішим, аніж його опоненти, наголошуючи на важливості пошуку компромісів між галицьким і наддніпрянським правописами з метою мовного об'єднання порізаних кордонами українських земель [313].

У контексті звернення дослідників до здобутків життя та діяльності М.Грушевського традиційною була їхня увага до зусиль видатного дослідника щодо розгортання освітянського руху. Степан Сірополко спробував дослідити цю проблему в загальному контексті історико-педагогічних студій М.Грушевського, вказавши на те поважне місце, яке посідає історія вітчизняного шкільництва на сторінках фундаментальних, науково-популярних і публіцистичних творів ученого. Джерелом новаторського підходу дослідника при вивченні минулого вітчизняного шкільництва для С.Сірополка насамперед є концептуалізована схема українського історичного процесу, що дозволяє простежити поступ і спадковість освітянських традицій від давньоруської доби до найновішого часу. Аналізуючи історико-педагогічні погляди М.Грушевського, акумульовані головню на сторінках "Історії України-Руси", автор відзначає оригінальність його інтерпретацій, порівнюючи їх з усталеними в російській і польській науці XIX – початку XX ст. підходами.

Як людина практичної вдачі, що завжди свідомо переймалася громадськими проблемами, видатний учений, зауважує С.Сірополко, надзвичайно дієво проявив себе на полі організації всіх ланок українського шкільництва як в галицькій Україні, так і на Наддніпрянщині [632, с. 97]. Однак М.Грушевський не лише словом відгукувався на біжучі події, вказує дослідник, а також і ділом. Ілюструючи різноманітні практичні заходи діяча довкола розбудови народного шкільництва, С.Сірополко, підсумовуючи, вказує на його почесне місце серед українських просвітян.

Утім, не всі західноукраїнські публіцисти були єдині у твердженні про велич М.Грушевського як науковця, культурного та громадсько-політичного діяча. Донцовський "Вістник" рішуче виступив проти возвеличення поряд із науковою також громадсько-політичної праці померлого [1173]. Як і в попередні часи, ученому закидали політичну недалекоглядність, пропаганду соціалістичної ідеології, врешті – замирення з більшовиками. Наголошувалося, що М.Грушевський як політик "на Великій Україні приніс українській справі величезну шкоду: як той, що до кінця днів своїх вірив в можливість і конечність порозуміння з Росією, спершу царською, потім ліберальною, потім – большевицькою" [420]. На вченого цілковито поклали відповідальність за поширення зміновіхівських настроїв у середовищі української еміграції, внаслідок чого велика частина національної інтелігенції, повіривши у запевнення більшовиків, повернулася та безслідно загинула в радянській імперії. Є нагальна потреба, запевняли вісниківці, рішуче відмежувати Грушевського-історика від Грушевського-політика – "щоби мати за добрий приклад першого, і за відстрашаючий приклад другого". Аналогічною критичною тональністю в оцінці суспільно-політичної спадщини М.Грушевського, послідовно поборюючи, як зазначалося, його культ, відзначався донцовський "Вістник" протягом другої половини 30-х років. Нерідко на його шпальтах можемо прочитати досить в'їдливі коментарі на адресу публіцистичних праць і політичних вчинків голови Центральної Ради, що розходилися з реалізацією ідеї незалежної України [421; 422]. Автори часопису на різні лади засуджували вченого, як писав М.Мухин, за "неостуджену любов" до "фікції федеративної Росії", "невичерпальну віру в московського ліберала" [479].

Критичний тон "Вістника" в оцінках державотворчої діяльності М.Грушевського підтримали й деякі інші західноукраїнські, а також емігрантські часописи. На сторінках "Самостійної думки" вказувалося на зволікання голови Центральної Ради зі справою формування українських збройних сил, які могли б протистояти більшовикам. Причину такої поведінки вбачали не лише в недосвідченості тогочасного українського проводу, як про це писали його

пізніші апологети, а в "провансальській" ідеології переважної більшості тогочасної інтелігенції на чолі з М.Грушевським, що не змогла позбавитись свого русофільства [764, с. 401]. У такому ж тоні про Грушевського-політика писала й емігрантська періодика [607, с. 7].

Утім, і безперечну вартість наукових здобутків М.Грушевського частина галицьких публіцистів досить швидко поставила під сумнів. З позиції державницької ідеології наголошувалося, що праці видатного вченого мають виключно ерудитську та джерелознавчу вартість, їхнє ж історіософське підґрунтя цілковито застаріло. На сторінках "Хліборобського Шляху" йшлося навіть про "шкідливість" для національного самоусвідомлення деяких науково-популярних праць ученого, написаних з виразних народницьких позицій, передусім виданої на еміграції "Ілюстрованої історії України" [316, с. 4]. Таке критичне ставлення до наукової спадщини автора "Історії України-Руси" узагальнили львівські "Дзвони": "...М.Грушевського можна вважати найбільшим істориком тільки на основі кількості обробленого і зібраного матеріалу, а не на основі його історіософічного перетворення" [694].

Значна за обсягом та різноманітна за змістом література, що з'явилася після смерті М.Грушевського, засвідчила величезний авторитет ученого в українському та західноєвропейському культурному світі. Хвиля публікацій, пік якої припав на 1935 р., у другій половині 30-х років поступово спала. Імпульсом до поновлення обговорення творчої спадщини М.Грушевського став вихід в 1936 р. останнього десятого тому "Історії України-Руси". На сторінках галицької та еміграційної періодики нова книга вченого була сприйнята як яскраве свідчення незламності його творчого духу, котрий навіть у важких умовах московського заслання не занепав. На сторінках львівського "Діла" йшлося, що "великий історик не спочив у Москві і серед важких умовин працював пером, як ніхто з нас". Коротко зреферувавши зміст книги, було зауважено, що вона "написана на основі свіжого матеріалу – основно, стисло, зясовує багато темних питань і сконструована таким робом, що кожний про дане питання сам може виробити собі власну думку" [412]. Висловлювалося сподівання, що можуть з'явитися й

інші невидані твори видатного вченого, стверджувалося, наприклад, що в рукописах лежать декілька підготовлених томів "Історії української літератури", а також твір М.Грушевського про І.Котляревського. Цю інформацію із львівської газети передрукували українські видання на еміграції [86; с. 872].

Вихід десятого тому "Історії України-Руси" помітили також у колі західних славістів. Так, на сторінках празького "Časopis národního musea" Я.Бідло вітав появу "неоцінимої" праці про українське минуле, що під оглядом методу, структури та нововіднайденого джерельного матеріалу нагадує попередні томи [856]. Про "новий том цінної "Історії" Грушевського" згадали і на сторінках французького "Revue des Études Slaves" [806].

Своєрідним підсумком грушевськознавчої рефлексії другої половини 30-х років мав стати 156-й том "Записок НТШ", що був сформований у 1939 р., проте з огляду на початок Другої світової війни так і не з'явився друком. Реконструюючи зміст цього тому, О.Антонович встановив, що в ньому було заплановано опублікувати декілька цікавих матеріалів грушевськознавчого змісту: І.Витановича ("З методології й історіографії Михайла Грушевського"), В.Січинського ("М.Грушевський як бібліофіл"), Я.Волицького ("Холмщина в молоді роки М.Грушевського") та І.Крип'якевича ("Історично-філософічна секція НТШ під керівництвом М.Грушевського") [993, с. 430-431]. Більшість цих матеріалів збереглася, частину з них було опубліковано в другій половині минулого століття, що дозволяє нам скласти уявлення про стан грушевськознавства наприкінці 30-х років.

Статтю І.Витановича під дещо зміненою назвою – "Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського" – передруковано в першому числі "Українського історика" за 1966 р., вона містила розпочате дослідником у попередніх працях осмислення методологічних поглядів видатного вченого. Розглядаючи генезу методологічних уподобань М.Грушевського, І.Витанович зазначає, що фундаментальна засада теоретичної концепції дослідника – принцип критичного документалізму – сформувався під безпосереднім впливом В.Антоновича. Від свого вчителя молодий історик перейняв і розуміння "народу-

нації" як основи історіографічного дослідження [138, с. 34]. І все ж, М.Грушевський швидко еволюціонував у галузі теорії історії, збагативши народницько-позитивістську модель В.Антоновича теоретичними новаціями епохи модерну. Іншим важливим методологічним принципом М.Грушевського дослідник називає фізіографічний, або територіально-хронологічний [138, с. 37]. Цей принцип історик запозичив з концепції Г.Бокля. Саме територія і народ, що на ній проживає, є фундаментальними категоріями історіософії М.Грушевського. Серед методів творчої лабораторії М.Грушевського І.Витанович особливо вирізняє ретроспективний, "генетичної еволюції" та комбінативний. Саме завдяки їм, на думку вченого, М.Грушевський подолав джерельний "голод", особливо при дослідженні ранніх періодів історії України [138, с. 35, 49]. До недоліків теоретичної моделі М.Грушевського дослідник зараховує відсутність у його працях "широкого синтезу", а також зловживання "творчим скептицизмом", унаслідок чого деякі праці історика, особливо "Історія України-Руси", "залишаються швидше зведеними й хронологічно-територіально упорядкованими матеріалами" [138, с. 41].

І.Витанович розглядає також історіософські підвалини творчості М.Грушевського. Серед них дослідник називає духовну, що символізувала "волю й стремління нації"; державну як головну прикмету нації та підставу для історичної періодизації; традиційну – "суспільно-психологічний лучник органічного розвитку нації" [138, с. 42]. Важливе значення статті І.Витановича, що давно вже стала хрестоматійною, полягає не тільки в тому, що в ній уперше окреслено особливості теоретичної конструкції М.Грушевського, а також у відмові від ідеологізації спадщини історика – дослідник спрямував вивчення його історіософсько-методологічних поглядів в академічне річище [1156]. Безперечно, деякі положення статті І.Витановича, написаної понад півстоліття тому, сучасні дослідники ставлять під сумнів (наприклад, тезу про вирішальний вплив народництва на теоретичні погляди М.Грушевського), проте неослабна увага до його поглядів лише підкреслює цінність праці вченого.

Діяльність Історико-філософської секції НТШ під керівництвом

М.Грушевського розглянув у своїй статті І.Крип'якевич [363]. Він підніс неперевершений таланти ученого як організатора наукової праці та відзначив, що його двадцятилітнє головування Секцією стало найпліднішим періодом в її історії. М.Грушевський, стверджує його учень, був не лише формальним головою Секції, а й її дійсним лідером, що виголосив значну кількість рефератів, присвячених різноманітним питанням, а також умів заохотити й інших, передусім своїх учнів, до наукової праці, не шкодуючи власного часу на консультації та редагування. Усе це збільшувало кількість охочих брати участь у роботі Секції та викликало жваве зацікавлення її засіданнями з боку громадськості. Важливим здобутком М.Грушевського вже не тільки як голови Секції, але й всього НТШ були зусилля щодо залучення українських інтелектуальних сил з Наддніпрянщини до праці в Товаристві.

Важливим було спостереження І.Крип'якевича над значенням Історико-філософської секції як осердя формування Львівської школи М.Грушевського. Дослідник показав, як учений поступово залучав своїх учнів до роботи у Секції, даючи їм спочатку завдання реферативно-рецензійного характеру, а згодом ставив і серйозніші дослідницько-пошукові цілі. Важливою рисою праці І.Крип'якевича є використання значної кількості різноманітного статистичного матеріалу, що не втратив свого значення й сьогодні. З наведених таблиць ми дізнаємося про динаміку засідань Секції і кількості виголошених на ній рефератів за часів головування М.Грушевського, в тому числі міститься інформація про участь у роботі Секції й самого голови. Цікавою є інформація про поділ прочитаних рефератів за галузями наукової спеціалізації, що орієнтує нас у напрямках діяльності Секції та виявляє палітру творчих зацікавлень її членів. Далі автор охарактеризував видання Секції, продемонстрував їхню жанрову та тематичну різноманітність. Дізнаємося ми й про ініціативи М.Грушевського щодо утворення комісій Історико-філософської секції, його безпосередню участь у розгортанні роботи Археографічної та Статистичної комісій, здобутки останніх лягли в основу багатьох узагальнювальних праць. Насамкінець, автор зупинився на участі представників Секції в численних

міжнародних наукових імпрезах. Загалом же праця І.Крип'якевича є важливим джерелом для реконструкції науково-організаційної діяльності М.Грушевського на терені НТШ і сьогодні не втратила своєї актуальності.

Таким чином, грушевськіана другої половини 30-х років стала своєрідним підсумком попереднього періоду інтенсивного звернення до особи видатного діяча. Найбільш дискусійні моменти осмислення творчості М.Грушевського протягом першої третини ХХ ст. вплинули на ієрархізацію проблем звернення до його спадщини після смерті. Так, поряд із традиційним інтересом дослідників до історіографічної моделі вченого, особливий акцент робився на її теоретико-методологічних засадах, що врешті повинно було дати відповіді на питання про адекватність його наукових пошуків як рівню тогочасної історичної науки, так і потребам зростання національного організму. Така спроба деідеологізації грушевськознавчого пошуку мала наслідком помітне зменшення емоційності у сприйнятті всього доробку вченого, переведення дискусій у наукову площину. Втім спроби узагальнення суспільно-політичної практики М.Грушевського надалі нерідко викликали критику його історіософських ідей як світоглядної підстави всієї діяльності.

Необхідність осмислити масштабність наукових здобутків М.Грушевського привернуло увагу сучасників до його науково-організаційної та освітянської діяльності, а також історико-літературних, релігієзнавчих і соціологічних студій. Сприйняття цих сфер реалізації творчого потенціалу вченого значною мірою було деідеологізоване, тому одностайно сприймалося сучасниками як важливий внесок дослідника у модернізацію української культури та науки. Загалом же, підсумувавши тривалий період звернення сучасників до постаті видатного вченого, посмертна грушевськіана водночас виявила найбільш актуальні завдання грушевськознавчого пошуку на майбутнє.

*

*

*

Отож, смерть М.Грушевського стала початком нового періоду в розвитку

грушевськознавчих студій, полишених двобічності в обговоренні творчих ідей ученого та можливістю системного цілісного осмислення його спадщини. Злива грушевськознавчих публікацій, яку викликала трагічна звістка з радянської держави, не тільки засвідчила авторитетність дослідника в українському та західному культурному світі, але й заклала традиції інтерпретації феномену творчої особистості М.Грушевського у розмаїтості виявів його таланту. Про епохальність наукової спадщини автора "Історії України-Руси" фактично одностайно писали як українські, так і європейські дослідники. Останні, головно в загальному біографічному ключі, відзначали внесок померлого у скарбницю української та загальноєвропейської духовності, а також, що не менш важливо, визначали точки дотику його спадщини з власними національними культурами, що породжувало обмін ідей і поступове зацікавлення Україною в західному світі.

Більш рельєфним, зрозуміло, було осмислення творчості М.Грушевського в середовищі українських інтелектуалів. Тут, поряд із великою кількістю написаної в агіографічному дусі популярної та просвітницької літератури, бачимо низку ґрунтовних аналітичних публікацій. Вони дали імпульс спеціалізації грушевськознавчої рефлексії в основних напрямках – історіографічному, науково-організаційному, історико-літературному, соціологічному, суспільно-політичному тощо. Визначальною рисою цих публікацій була поступова відмова від надмірної ідеологізації та політизації спадщини М.Грушевського, наголошення на необхідності її вивчення з урахуванням інтелектуального та суспільно-політичного контексту. Закономірно, що найбільшу увагу дослідники приділили аналізу історіографічної моделі автора "Історії України-Руси". Зауважимо, попри традиційне зосередження на джерелознавчих і концептуальних засадах історичних праць М.Грушевського, об'єктом комплексного аналізу стали теоретико-методологічні основи його наукової творчості. Отож, проаналізована література багатством свого змісту та глибиною запропонованих ідей уможливила започаткування грушевськознавства як окремої міждисциплінарної галузі в другій половині ХХ ст.

ВИСНОВКИ

Комплексний аналіз виявлених джерел та опрацьований масив історіографічної літератури уможливив вирішення поставленої проблеми сприйняття наукової спадщини Михайла Грушевського в інтелектуальній думці кінця XIX – першої третини XX ст., що дозволило деякою мірою "оживити" численні дискусії, породжені його творчими ідеями. Оскільки в межах вивчення окремих періодів діяльності вченого ми узагальнювали обговорення його наукового доробку з урахуванням відповідного суспільно-політичного та культурного контексту, тут вважаємо за потрібне підсумувати наведений історіографічний матеріал за критерієм становлення національних грушевськознавчих традицій. Це дає змогу доповнити застосований у роботі хронологічно-проблемний принцип можливостями історіографічного моделювання.

Найбільш уважним та емоційним ставлення до праць М.Грушевського було, природно, в українському інтелектуальному середовищі. У небагатій на неординарні постаті українській історіографії останнього десятиліття XIX ст. працьовитий учень В.Антоновича привернув увагу співвітчизників своїм небуденним талантом, великою ерудицією та гарячим патріотизмом. Від критичних оглядів на перші наукові праці історика-початківця і практично до вибуху Першої світової війни бачимо перманентне розширення компліментарної складової обговорення його творчих ідей, що набувало рис агіографії при відзначенні різноманітних ювілейних дат, пов'язаних з особою вченого. Кожна наукова чи науково-популярна праця, що виходила з-під пера історика, викликала жваве зацікавлення в українському інтелігентському світі, зустрічаючи неодмінно схвальне сприйняття та піднесення того новаційного, чим М.Грушевський збагачував вітчизняне історіописання. Поодинокі зауваження обставлялися різного роду поясненнями і носили головно корегуючий та компенсаційний характер. Аргументовано критикувалися лише антинорманізм дослідника та мовностилістичний бік його праць. Дедалі

активніша громадсько-політична діяльність ученого швидко висунула його на перші ролі вітчизняного політикуму, що висвітлювало як сильні, так і менш привабливі риси його характеру. Це невдовзі призвело до появи великої кількості опонентів суспільної активності дослідника та дедалі густішого забарвлення оцінок наукової творчості кольорами політичної кон'юнктури. Відтак не випадково перша критика Грушевського-науковця прозвучала саме з боку опонентів його громадської діяльності, щоправда, відбувалося це або у приватних розмовах, або на сторінках тогочасної публіцистики, здебільшого в анонімній формі. Незважаючи на поодинокі критичні голоси, напередодні війни ученого вважали загально визнаним лідером українства, у численних присвячених йому дописах зарахували до національного пантеону разом з Т.Шевченком та М.Драгомановим.

Перша світова війна, поляризувавши українську інтелігенцію на симпатиків проросійської та проавстрійської орієнтації, на короткий час спричинила критику політичних гасел М.Грушевського, в якій уперше прозвучало заперечення його історіософської тези про пріоритетність "інтересів трудового народу" як мірила історичного прогресу. Утім, як засвідчив ювілей 1916 р., реноме М.Грушевського як найавторитетнішого історика залишилося непорушним, а наступна доба Визвольних змагань приглушила поодинокі критичні голоси. Перебування ученого на політичному Олімпі стало унікальним історичним моментом, коли українці різних політичних орієнтацій були єдині у визнанні інтелектуального, духовного та політичного лідерства М.Грушевського, що знайшло найбільш яскраве відображення у присвячених голові Центральної Ради виданнях. На їхніх сторінках відбулася символічна ротація лідерів: у традиційній трійці національного пантеону Шевченко–Драгоманов–Грушевський учений перемістився на другу позицію.

Поразка політики Центральної Ради поставила під сумнів універсальність генія М.Грушевського та призвела до розчарування широких кіл інтелігенції у правоті його суспільно-політичних гасел. На цей час припадає усталення та поширення в літературі дихотомії "видатний історик – поганий/недалекоглядний

політик", яка ставала все більш традиційною й як стійкий стереотип прижилася в українській інтелектуальній думці другої половини ХХ ст. Утім, негативне ставлення до досвіду державотворчої діяльності вченого досить швидко було екстрапольовано на всю сферу його діяльності, включно з науковою. Важка духовна криза українства в умовах поразки Визвольних змагань, звичні для такого стану пошуки винних, швидка концептуалізація теоретичних засад державницького напрямку поставили під сумнів непорушний перед тим авторитет Грушевського-історика. У дедалі ширшому колі симпатиків державницької історіософії, частина яких представляли його Львівську школу, з різним ступенем критичності й аргументованості було зауважено невідповідність теоретичних ідей та історіографічної практики вченого актуальним вимогам наукового поступу і буття нації. Розпочавши з критики поодиноких аспектів історіографічної спадщини М.Грушевського (насамперед з його антинорманізму), дослідники та інтерпретатори невдовзі поставили під сумнів і всю його наукову схему. Наприклад, С.Томашівський закликав шукати витoki українського державотворення не в добі Київської Русі, як його вчитель, а в часах Галицько-Волинського князівства. У приватному спілкуванні прибічники історіософії В.Липинського подекуди взагалі відмовляли працям М.Грушевського у будь-якій евристичній вартості, звівши цінність його творчої спадщини фактично до звичайного ерудитизму й археографії. Та найбільш дошкульних характеристик з боку представників консервативно-державницької ідеології зазнали історіософські погляди вченого, висловлені в дусі народництва ХІХ ст., у них слушно вбачали джерело його прорадянських висловів в еміграційні роки. Попри очевидну заідеологізованість оцінок спадщини автора "Історії України-Руси", історики-державники критичним, подекуди різким тоном у ставленні до неї стимулювали підтримку наукового інтересу до постаті М.Грушевського.

Інший варіант ідеологізації творчості М.Грушевського пов'язаний зі становленням радянської течії марксизму. Представники його української версії, різко засуджуючи політичне минуле вченого, тривалий час цілком

лояльно ставилися до його наукової спадщини, сприймаючи історичну схему та фактично переосмислюючи зібраний джерельний матеріал з позицій соціально-економічної теорії. Утім, загострення суспільно-політичної ситуації в країні, згортання процесів українізації, наростання тоталітарних тенденцій в ідеології та науці, врешті – поява молодих марксистських кадрів, вихованих у дусі ідейної непримиренності та наукового догматизму, призвели, починаючи з останньої третини 20-х років, до різкого зростання критичності на адресу наукової спадщини вченого. Так і не піднявшись до рівня наукової критики праць патріарха вітчизняної науки та коректної полеміки з ним, українська радянська грушевськіана вульгарністю оцінок продемонструвала крайні варіанти ідеологізації спадщини вченого.

Менше чулися у міжвоєнні роки голоси прибічників історичної моделі вченого, які представляли головню наддніпрянську течію української історіографії, що не була настільки заангажована в ідеологічне протиборство, як галицькі чи емігрантські інтелектуали. Утім, саме прихильники наукової концепції М.Грушевського спричинилися до появи перших аналітичних розвідок, спеціально присвячених висвітленню ключових моментів його творчої спадщини. Шістдесятилітній ювілей ученого став потужним каталізатором грушевськознавчої рефлексії та деякою мірою деідеологізував український інтелектуальний простір у сегменті осмислення його творчої діяльності. Українська грушевськіана 20-х років збагатилася цінними працями над багатьма аспектами історіографічного доробку М.Грушевського, його теоретико-методологічної концепції, історико-літературних і соціологічних студій. Та найважливішим стало те, що вперше виважено та аргументовано, без крайнощів осудливої чи піднесеної риторики, дослідники намагалися окреслити місце вченого в українському та східноєвропейському історіографічному процесі його доби. Тут, поряд зі звичайною інвентаризацією здобутків М.Грушевського на полі науки, було визначено ті перспективи в подальшому поступі вітчизняної гуманістики, відкриття яких уможливила його багатогранна наукова діяльність.

Надзвичайно зацікавленим було ставлення до творчості М.Грушевського з боку представників російського інтелектуального життя. Уже перша праця історика-початківця, що містила спробу переосмислення класичної для російських істориків давньоруської проблематики, привернула увагу фахівців до вихованця Київської документальної школи. З кінця XIX ст. кожна наукова студія М.Грушевського, яка торкалася проблем розмежування сфер зацікавлення російської та української історіографії, попри численні цензурні рогатки, неодмінно потрапляла в поле зору російських дослідників. А масштабна науково-організаційна праця львівського професора на галицькому, а згодом й наддніпрянському ґрунті, принесла заслужений авторитет у колі славістів. Представники ліберальної течії російської науки, віддаючи належне фаховій ерудиції та майстерності українського колеги, принципово заперечували його намагання конструювати національний гранд-наратив ціною перегляду усталеної погодинської схеми. Утім, цілеспрямована діяльність М.Грушевського з популяризації своїх наукових ідей у російському інтелектуальному світі шляхом перекладу багатьох праць, сприяла поступовому проникненню його ідей спочатку серед фахівців, а згодом і в широкому інтелігентському середовищі. Гаряче полемізуючи з приводу схеми українського вченого, опираючись його намаганням "націоналізувати" звичну для імперської історіографії проблематику, переглянути усталені інтерпретації ключових подій історії сусідніх народів, російські вчені водночас визнали слушність заявленої М.Грушевським потреби переосмислити класичні для науки XIX ст. постулати. Так, поділяючи правомірність тези про сепаратне вивчення історії всіх східнослов'янських народів, російські історики відкинули абсолютні претензії українців на давньоруську спадщину; погодившись із самостійністю українського етносу, вони поставили під сумнів історичні права топоніма "Україна" та змальований М.Грушевським ареал розселення українців на російсько-українському порубіжжі. Утім, найголовнішим здобутком впливу праць українського вченого на російську науку стала поступова трансформація історіографічної моделі "спора южан и северян" у повноцінну міжнаціональну наукову дискусію.

Вибудована у передреволюційні часи формула російсько-української історіографічної полеміки продовжувалася і в міжвоєнний період, щоправда, її інтенсивність у середовищі російської еміграції була значно меншою, адже інтелектуальні сили виявилися розпорощеними по світових академічних центрах, а можливості наукової комунікації не завжди були достатніми. Зазначимо, саме російська славістика великою мірою сформувала тенденції розвитку західного українознавства напередодні Другої світової війни, головню, на американському континенті.

Більш конфліктним було сприйняття наукових ідей українського вченого в середовищі російських інтелектуалів, що сповідували правомонархічну ідеологію. До їхнього рішучого неприйняття тез М.Грушевського про самостійність етнічного типу українців досить швидко додалося засудження розгорнутої вченим широкомасштабної культурницької та суспільно-політичної діяльності. Слушно вбачаючи в наукових поглядах українського дослідника теоретичне обґрунтування його громадської активності, прихильники "єдиносудимства" беззастережно відкидали будь-які його спроби нав'язати інтелектуальний діалог, зазвичай вдаючись до глузування та профанації творчого доробку М.Грушевського – не так критикуючи, як дискредитуючи його ідеї. На сторінках публіцистичних видань у грубій шовіністичній тональності демонізували образ ученого як творця ворожого російським національним інтересам українського руху. Яскравою ілюстрацією такого ставлення було поширення замітника української мови як "мови Грушевського", а всю його творчість зневажливо називали "українськими фантазіями". Крайні форми таке ставлення отримало у зламні для Росії періоди війни та революції, а особливого поширення набуло в середовищі російської еміграції міжвоєнної доби, коли М.Грушевського відверто таврували як платного агента ворожих слов'янству країн, що на замовлення конструює історію неіснуючого народу єдино з метою розколу імперії Романових.

Під впливом класичної для російської науки та публіцистики полемічної традиції сприйняття праць М.Грушевського своє ставлення до створеної ним

національної версії українського минулого артикулювали представники галицького москвофільства та наддніпрянського малоросійства. Сповідуючи класичні гасла російської історіографії ХІХ ст. про етнічну, культурну та історичну спільність "південної та північної гілок російського народу", теоретики москвофільства відкидали ключові тези історичної концепції вченого. Так і не спромігшись на створення оригінальних історіософсько-історіографічних контраргументів, в ідеологічному плані вони дедалі більше підпадали під вплив російської шовіністичної літератури. Більш змістовною в науковому плані була полеміка з автором "Історії України-Руси" з боку прихильників малоросійської історичної ідеології. Утім, події війни, революції та Визвольних змагань радикалізували їхнє сприйняття творчої спадщини М.Грушевського, в якому наукові аргументи дедалі більше поступалися полемічному запалу.

Цікавим явищем була інтерпретація творчої спадщини М.Грушевського представниками російського марксизму, традиції якого сягали ще початку ХХ ст. й уперше були сформульовані у працях М.Рожкова та М.Покровського. Закидаючи українському вченому недооцінку соціально-економічного чинника історичного поступу та гіперболізацію значущості культурно-ідейних явищ, російські марксистки загалом визнавали наукову вагомість доробку М.Грушевського, цінність його концепцій, фактично вимагаючи лише деякого зміщення акцентів. Прикметно, що представники російської марксистської науки з більшою симпатією ставилися до Грушевського-історика, аніж до своїх українських однодумців по ідеологічному фронті, картаючи останніх за дилетантизм та вбачаючи в їхній творчості більшу небезпеку з огляду на численні ревізіоністські спроби. Чи не найбільш яскраво це проявлялося в тому, що навіть у роки загострення ідеологічної боротьби на "історичному фронті" ставлення з боку російських радянських учених до праць М.Грушевського носило помірковано критичний характер, що особливо контрастував з тією істерією, яку підняли на сторінках київських і харківських видань українські суспільствознавці.

Не менш уважним та емоційним сприйняття творчої спадщини М.Грушевського було в польському інтелектуальному середовищі. Від перших студентських праць і до невеликих наукових студій часів московського заслання – практично кожна розвідка українського вченого знайшла обговорення у колі польських фахівців. Як і російські дослідники, їхні польські колеги також гаряче опонували науковим поглядам М.Грушевського в тих аспектах, де він, на їхнє переконання, "зазіхав" на традиційні засади польської Клію. Намагаючись перенести процеси етногенезу українців у ранньомодерний час, польські вчені критикували антинорманізм автора "Історії України-Руси"; заперечували його тлумачення етнічних процесів на польсько-українському порубіжжі, що вело за собою надмірне, на їхній погляд, розширення західного кордону українського розселення; відкидали інтерпретацію дослідником більшості спірних проблем співжиття двох народів у межах польської держави (передусім оцінки Люблінської унії та козаччини). Бажання законсервувати усталені історіографічні стереотипи на рівні їхнього розуміння наукою XIX ст. яскраво проявилось у впертому небажанні відмовитися від терміна "русин" на користь модерного "українець". Активна участь М.Грушевського в модернізації українського культурно-наукового та суспільно-політичного руху в Галичині, його відверті проросійські симпатії, заяви у справі Холмщини та Підляшшя, скептичне ставлення до чергових спроб польсько-українського порозуміння значною мірою політизували осмислення творчості вченого польськими інтелектуалами. Як і у випадку з російськими монархістами, шовіністично налаштовані польські діячі також вбачали в наукових аспіраціях М.Грушевського впливи ворожих полякам зовнішніх сил. Гострота українсько-польського історіографічного діалогу, що мав, завдяки українським романтикам, значно більший досвід проговорення в науці XIX ст. у порівнянні з українсько-російським, була помітно меншою, аніж у випадку з північним сусідом. Польські науковці, вважаючи неприйнятними низку щойно перерахованих аспектів історичної моделі М.Грушевського, досить високо оцінили фаховість його праць, свідченням чого був високий індекс їх цитування у спеціальній літературі.

Врешті, М.Грушевський ще наприкінці ХІХ ст. був обраний членом-кореспондентом краківської Академії Знань, а також певний час перебував в інших польських наукових товариствах (наприклад, Історичному товаристві у Львові). Польська публіцистика, створюючи у масовій свідомості образ руйнівника планів відродження старої Речі Посполитої, значно рідше від російської вдавалася до відверто вульгарних випадів на адресу вченого. Своєрідністю польської грушевськіани була регіональна специфіка гостроти оцінних характеристик діяльності М.Грушевського. Найбільш критичними у її сприйнятті виявилися галицькі поляки, що були свідками проявів дієвості та принциповості натури українського вченого, відчуваючи в його активності пряму загрозу своєму привілейованому становищу в краї. Найприхильнішими до М.Грушевського виявилися поляки з підросійських земель, що бачили потребу пошуків порозуміння з українцями у спільному протистоянні царату. Позитивний досвід польського державотворення, значне зростання напруженості польсько-українських взаємин у 20-ті рр., в яких М.Грушевський не брав безпосередньої участі, значною мірою зняли гостроту польського прочитання текстів ученого у міжвоєнний період. Зі сторінок польських видань кінця 20-х – початку 30-х років постає цілком респектабельний образ класика україністики.

Найприхильнішою у слов'янському світі до М.Грушевського була чеська наука. Відсутність взаємних історичних претензій, важкий досвід імперського гніту, традиційно міцні чесько-українські культурні взаємини, особисті приятні стосунки вченого з чоловічими представниками наукового світу Богемії створили сприятливу атмосферу для побудови міжнаціонального історіографічного діалогу, в якому автор "Історії України-Руси" відігравав роль лідера. Попри скептичне ставлення до антинорманізму М.Грушевського та деякі застереження щодо сміливості його історичного моделювання, чеські вчені з великим визнанням ставилися до різнобічної культурної діяльності українського колеги, уважно відстежуючи появу його наукових творів. Тому не випадково, що найбільшим академічним титулом – закордонного члена національної Академії наук – український дослідник був відзначений саме в Чехії. Чеська історіографія

також може похвалитися найчисленнішою грушевськіаною: спеціальні публікації, присвячені М.Грушевському, головню з нагоди його ювілейних дат, відтворювали образ видатного вченого-славіста, невтомного працівника на полі української культури, принципового оборонця національних інтересів.

Західна славістика, незважаючи на відмінності її національних шкіл, у ставленні до наукової творчості М.Грушевського виробила загалом спільні підходи. І найбагатша грушевськознавчими рефлексіями німецька україністика, і значно скромніші у кількісному плані оцінки праць ученого в англійській, французькій, американській, італійській літературі були фактично одностайними у визнанні фундаментальності творчої спадщини М.Грушевського, незамінності його внеску у розвиток славістики. Усвідомленням цього стало обрання українського вченого до складу більшості реномованих у Європі славістичних товариств. Однак на рівні фахового аналізу запропонованих М.Грушевським інтерпретацій східноєвропейської історичної проблематики переважали скептицизм і критицизм, зумовлені, з одного боку, пануванням дослідницьких традицій (звідси – послідовна критика антинорманізму вченого), з іншого – значним авторитетом російських славістів та популярності їхніх наукових пропозицій. Тому, поряд із співчутливим ставленням до спроб М.Грушевського ввести український народ у європейську сім'ю на правах рівного члена, в наукових концепціях ученого схильні були вбачати радше політичні аспірації, аніж аргументовану наукову модель. Це особливо яскраво проявилось у широкій дискусії на сторінках багатьох європейських видань довкола німецького перекладу першого тому "Історії українського народу". Погляди українського вченого так і не зрушили підвалин західного слов'янознавства, маючи більший успіх у середовищі політиків, де увага до української проблеми була спричинена цілком прагматичними міркуваннями. Навіть у міжвоєнний час, коли Україна в різних іпостасях виступала суб'єктом міжнародних відносин, у широких фахових колах не схильні були переглядати усталену модель східнослов'янського минулого, хронологічно відносячи феномен українства до періоду пробудження національних рухів поневолених народів другої половини XIX – початку XX ст.

Підсумком у ставленні сучасників М.Грушевського до його наукової творчості стала велика за обсягом література, викликана передчасною смертю вченого. В усіх національних історіографічних традиціях було зафіксовано актуальне сприйняття спадщини М.Грушевського та концептуалізованого образу українства зі зрозумілою поправкою на особливості меморіальних публікацій. Лише українська грушевськiana, осмислюючи непоправну для вітчизняної науки та культури втрату, спромоглася вийти на новий рівень теоретичної рефлексії стосовно спадщини дослідника. Протягом середини – другої половини 30-х років з'явилася низка солідних історіографічних опрацювань, у яких було серйозно проаналізовано історіографічну, літературознавчу, методологічну, соціологічну та релігієзнавчу складові творчого генія М.Грушевського, цілком адекватно визначено його роль у модернізації вітчизняної культури та місце в східноєвропейському та загальносвітовому історіографічному процесі. Дисциплінарне становлення цих грушевськознавчих студій, перерване вибухом Другої світової війни, отримало своє продовження у післявоєнний час і уможливило, завдяки накопиченому аналітичному матеріалу та високому теоретичному рівню його опрацювання, формування наукового грушевськознавства у 60-х роках.

Вивчаючи полеміку довкола творчого доробку М.Грушевського в інтелектуальній думці кінця XIX – першої третини XX ст., можемо відтворити певну логіку інтенсивності звернення сучасників до його ідей. В українському середовищі зацікавленість діяльністю вченого перманентно зростала фактично від перших кроків у науці, лише посилюючись у міру його заангажованості в суспільно-політичне життя. Кожна друкована праця М.Грушевського чи то книжкового, чи то статейного формату знаходила досить оперативний, часто багатократний відгук на сторінках найповажніших українських видань. Пік зацікавленості українців постаттю автора "Історії України-Руси" припав на роки Української революції. У 20-ті – на початку 30-х років, з поступовим відходом М.Грушевського від активного суспільно-політичного життя, інтерес до його особи в широких колах поступово вщухав, стрімко зрісши під час святкування

шістдесятилітнього ювілею. Попри будь-які зміни в житті українського громадянства, наукова діяльність історика завжди перебувала в епіцентрі інтелектуальних пошуків його співвітчизників.

Дещо відмінною логіка інтенсивності грушевськознавчої рефлексії була поза українським інтелектуальним середовищем. Зростання зацікавленості науковою творчістю М.Грушевського з боку російських, польських, чеських та західних оглядачів українського культурного та суспільно-політичного життя мало спонтанний і лавиноподібний характер, зумовлюючись здебільшого активністю самого вченого. Найбільш жваво у відповідних національних середовищах сприймалися іншомовні переклади праць М.Грушевського, адаптовані до вимог певної читацької аудиторії. Незважаючи на ритми творчої активності вченого, грушевськознавча рефлексія поза вітчизняним культурним світом ніколи не переривалася, завжди перебувала у своєрідному "тонусі" та відображала зацікавленість чужоземців українським питанням.

Іншою важливою проблемою, звернення до якої уможливило вирішення поставлених завдань, є відповідь на питання про впливи критичних зауважень на адресу наукових праць М.Грушевського на еволюцію його дослідницького верстату. Можемо стверджувати, що дослуховуючись до порад колег по цеху, вчений завжди наполегливо працював над пошуком додаткових аргументів для своїх гіпотез, звертав увагу на нові методологічні пропозиції, залучав до історіографічного аналізу непомічені комплекси джерел, корегував та вдосконалював структуру наукових праць. Однак принципові моменти його схеми та головні історіографічні постулати не зазнали суттєвих змін, незважаючи ані на доброзичливі вказівки колег, ані на гучні критичні кампанії ідейних опонентів. Сконструйована в основних своїх рисах на зламі XIX–XX ст. схема українського історичного процесу залишилася для М.Грушевського аксіоматичною та вимагала лише, з погляду вченого, подальшої деталізації та пошуку нових аргументів.

Насамкінець зазначимо, що подальше дослідження проблеми має значні дослідницькі перспективи та резерви саморозвитку. Воно може пролити світло

на низку актуальних питань – окреслити коло читачів праць ученого, виявити географію їх поширення, усебічно відтворити особливості неpubлічного сприйняття його різнобічної діяльності (за матеріалами щоденників, мемуарів, приватного листування), специфіку прочитання текстів історика поза фаховим середовищем тощо. Вельми перспективними виглядають подальші джерелознавчі пошуки маловідомих критичних відгуків на твори М.Грушевського, передусім в архівах української та російської еміграції, а також на сторінках численних західноєвропейських та американських видань, особливо "другого плану", що залишаються недостатньо вивченими з огляду на їх важкодоступність. Важливими видаються й студії, присвячені проблемі сприйняття сучасниками суспільно-політичної та державотворчої діяльності М.Грушевського, яка в нашій праці була лише окреслена. На черзі також створення синтетичної інтелектуальної біографії видатного вченого.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

Ф. 3561. Олександр Петрович Оглоблін, доктор історії української культури.

1. Оп. 1. Од. зб. 35. Рукопис статті «Сучасний стан і основні завдання історичної науки в УСРР». 1 червня 1934 р. На 10 арк.
2. Од. зб. 248. Рукописи доповіді «Спорные вопросы истории восточно-славянского расселения», «Борьба за Днепр», «Древлянский вопрос», читаного на засіданні Історико-географічного кружка при Київському університеті в липні 1919 р. На 70 арк.
3. Од. зб. 295. Лекції «Примітивно-торговельне господарство на Україні» (Доба Київської держави IX-XIII ст.). Лекції 3-5, читаних у Київському Інституті Народного Господарства 1928 (1929 р.). На 84 арк.
4. Од. зб. 300. Замітки до лекцій «Історіографія України». На 419 арк.
5. Од. зб. 301. Чорнові замітки до лекцій «Історіографія України». На 331 арк.

Ф. 3695. Шелухин Сергій Павлович, член Центральної Ради, сенатор, професор.

6. Оп. 1. Од. зб. 119. Рукописи статей: «З українського наукового життя в Празі», «Українське представництво», «Політика без історії і науки» та інше. На 258 арк.

Ф. 4432. Наріжний Симон Петрович.

7. Оп. 1. Од. зб. 1. Робота «Гетьманування Виговського, Хмельниченка, Тетері». Рукопис. 1926 р. На 320 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України.

8. **Оп. 1.** Од. зб. 251. Стенограма об'єдиненого пленума ЦК и ЦКК КП(б)У. 26 февраля – 3 марта 1929 г. Часть 1. На 327 арк.
9. Од. зб. 421. Стенограма об'єдиненого пленума ЦК и ЦКК КП(б)У. 18 ноября – 22 ноября 1933 г. Часть 2. На 267 арк.
10. Оп. 20. Од. зб. 2255. Статті секретаря ЦК КП(б)У тов. Корнюшина Ф.Д., заступителя ЦКК КП(б)У тов. Лебеда Д.З. по національному вопросу. Стаття «Проблематичність української національності» (автор не указан). 1926 г. На 69 арк.
11. Од. зб. 2920. Докладная записка историка М.А. Рубача в ЦК КП(б)У о дискуссии по вопросам истории Украины. 1929 г. На 42 арк.
12. Од. зб. 2921. Стенограммы общих партийных собраний Института марксизма-ленинизма в связи с обсуждением доклада «Правый уклон и национальный вопрос». 16-23 мая 1929 г. На 62 арк.
13. Од. зб. 4189. Проект постановления ЦК КП(б)У и докладная записка заведующего культпропотделом ЦК КП(б)У А.Хвили о работе журнала «Україна». Докладная записка в ЦК КП(б)У бригады по проверке состояния журнала «Прапор марксизму». Переписка с редакциями журналов по вопросам их работы. Письмо А.Шлихтера в редколлегию журнала «Літопис революції» по поводу статьи В.П. Затонского «Из воспоминаний об украинской революции». Открытое письмо ученого архивиста Полтавского краевого госархива Н.А. Скрышнику по поводу его статьи «За ленинскую философию». 19 февраля – декабрь 1931 г. На 74 арк.
14. **Оп. 70.** Од. зб. 848. Стаття о Грушевском. На 28 арк.

Інститут Рукопису НБУ імені В.І.Вернадського.

Ф. І. Літературні матеріали.

15. Од. зб. 45064. Багалій Д.І. Ак[адемiк] М.С. Грушевський в українській історіографії. [Нарис]. [20 pp. XX ст.]. На 80 арк.

16.Од. зб. 45084 [Багалій Д.І.] Досягнення в українській історіографії за 10 річчя Жовтневої революції (1917-1927 рр.) на Україні. [Нарис]. На 20 арк.

Ф. X. Архів ВУАН.

17.Од. зб. 1881. Організаційна структура історичного циклу. На 3 арк.

18.Од. зб. 7109. Засідання щодо організаційної перебудови установ історичного циклу. На 5 арк.

19.Од. зб. 7110. Карпенко Т. [Зауваження до роботи] М.Петровського Фашистська концепція М.С. Грушевського у використанні джерел ІХ тому Історії України-Руси. На 1 арк.

20.Од. зб. 10261. Проф. Микола Петровський «До історії революції 1648 року на Україні». 28 травня 1932 р. На 8 арк.

21.Од. зб. 10262. Петровський М.Н. Тези доповіді «Використання джерел в ІХ томі Історії України-Руси академіка М.Грушевського». 28 травня 1938 р. На 2 арк.

22.Од. зб. 14628. Стенограма дискусії на доповідь акад. В.О. Юринця «Соціологічні погляди акад. М. Грушевського». 4-5 травня 1931 р. На 192 арк.

23.Од. зб. 17065-17066. Гермайзе О. Десятиліття Жовтневої революції і українська наука [стаття]. [20 рр. ХХ ст.]. - На 15 арк.

24.Од. зб. 18732. [Добровольський]. [Стаття о Грушевском М.С. [1927]]. На 5 арк.

Ф. ХХІХ. Данилевич В.Є.

25.Оп. 1. Спр. 1825. Тези доповіді М.Петровського на тему: «Використання джерел в ІХ томі історії України-Руси ак. М.Грушевського» [28 травня 1932]. На 2 арк.

Ф. 128. Сабо Іван Никанорович.

26. Од. зб. 17. Переклад статті Т[ищенка] Ю[рія] «Неодсвяткований ювілей [М.С. Грушевського] на українську мову». На 6 арк.

Ф. 225. Петров Н.И.

27. Од. зб. 352. Київський Український Клуб [Петрову Миколі Івановичу]. Запрошення на ювілей Грушевського М.С. Грудень 1910 р. На 1 арк.

Ф. 318. Дорошенко Дмитро Іванович (1882-1951), історик, бібліограф, письменник, громадський діяч, літературознавець, перекладач.

28. Од. зб. 21. [Дорошенко Д.І.]. М.Грушевський. Історія України-Руси. 1-2. Уваги і замітки. [1900-ті роки]. На 3 арк.

Центральний державний історичний архів України у м. Львові.**Ф. 309. Наукове товариство ім. Шевченка.**

29. Оп. 1, спр. 38. Протокол Спільного засідання секцій НТШ, присвяченого вшануванню пам'яті М.Грушевського від 8 грудня 1934 р. Арк. 32-32 зв.

30. Оп. 1, спр. 40. Протокол засідання Філологічної секції НТШ з записом про рішення прискіпити друк тому «Записок НТШ», присвяченого М.Грушевському. 23 вересня 1921. Львів. Арк. 25 зв.

31. Оп. 1, спр. 1582. Реферат С.Левицького. Die historisch-wissenschaftliche Tätigkeit M.S.Hrusevskys in den Jahren 1914-1930 und die Wandlungen seiner Ansichten über den Ablauf des ukrainischen Geschichtsprozesses. Берлін, 6.4.1930. На 19 арк.

32. Оп. 1, спр. 2275. Лист співробітника редакції журналу "Ruthenische Revue" В.Кушніра до В.Гнатюка з проханням доручити йому переклад "Історії України-Руси" М.Грушевського на німецьку мову. Арк. 191-193.

Ф. 362. Особовий фонд Кирила Студинського.

33. Оп. 1, спр. 80. Стаття К.Студинського «Михайло Грушевський». [1916] Арк.1-4.
34. Оп. 1, спр. 80. Нотатка К.Студинського «Ювілей проф. М.Грушевського». [1916] Арк.9.
35. Оп. 1, спр. 400. Лист С.Томашівського до К.Студинського з поясненням свого становища у справі свідчень проти М.Грушевського. 1 травня, 1917. Арк. 50-51.

Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України.

Відділ Рукописів.

Ф. 9. Окремі надходження.

36. Од. зб. 4313. Крип'якевич І.П. Матеріали до біографії Михайла Грушевського. Б. д. [Львів]. На 44 арк.
- А) Михайло Грушевський. Біографія. Арк. 1-11.
- Б) Михайло Грушевський. Некролог. Арк. 12-13.
- В) Характеристика М.Грушевського. Арк. 14-15.
- Г) Характеристика М.Грушевського. Начерки. Арк. 16-24.
- Д) План до написання біографії М.Грушевського. Арк. 25-29.
- Е) Нотатки до біографії М.Грушевського. Арк. 30-43.

Ф. 57. Особовий фонд Івана Калиновича.

37. Спр. 349. Персональна бібліографія класиків української літератури, вчених та інших діячів української культури. На 651 арк.

Державний архів Львівської області.

Ф. 26. Львівський королівський університет ім. Франца Йосипа. Університет ім. Яна Казимира у Львові.

38. Оп. 5. Спр. 510. Особиста справа проф. Михайла Грушевського. На 141 арк.

Библиотека Польской Академии Наук в Кракове. Oddział rękopisów.

39. Sygn. 2285. Korespondencja Jana Łosia. – Т. 2. – 899 k.

Archiwum Polskiej Akademii Nauk. Oddział w Krakowie.

40. Sygn. 1877 / 1895. Korespondencja Sekretarza Generalnego. – Ненумеровані сторінки.

Библиотека Polska w Paryżu. Dział Zbiorów Specjalnych.

Spuścizna Aleksandra Kawalkowskiego.

41. Sygn. 1151. Por. Dypl. Aleksandr Kawalkowski. Bibliografja wojen polskich 1918-1921. a) Bibliografja polska, b) Bibliografja obca. Wojskowe Biuro Historyczne. Wydział Wojny Polskiej, Warszawa 1929. – 360 k.

Друковані

42. "Ля Монд Сляв" і Україна // Українські вісти. – Париж, 1927. – №. 18. – С. 1.

43. [Жук А.] Ювілей академіка М.Грушевського. Надіслана кореспонденція / Андрій Жук // Рада. – 1926. – Ч. 77 (97). – С. 1. Авторство статті встановив І.Гирич.

44. [Милюков П.] Очерк истории Кривичской и Дреговичской земель от конца XII столетия. М.Довнар-Запольскаго. Киев, 1891 г. – Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. М.Грушевскаго Киев, 1891 г. – Великие и удельные князья северной Руси в татарский период с 1238 по 1505 г. А.В.Экземплярскаго. Т. II. Спб., 1891 г. – О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. Р.В.Зотова. Спб., 1892 / Павел Милюков // Русская мысль. – 1893. – Кн. III. – С. 119-120.

- 45.[Мякотин В.] М. Грушевський. Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII в. К.-Л., 1912 / Венедикт Мякотин // Русское богатство. – 1912. – № 11. – С. 392-393.
- 46.[Флоринский Т.] «Українській» сепаратизм и народная школа / Тимофей Флоринский // Галичанин. – 1907. – Ч. 167. – С. 2; Ч. 168. – С. 2.
- 47.«Коротка історія» (для першого початку, вид. друге) М. Грушевського // Вільна Українська школа. – К., 1918-19. – Рік другий. – № 1. Серпень. – С. 63. Огляд наведено без авторства.
- 48.«Наше положение хуже каторжного». Первые выборы в Академию наук СССР // Источник. Документы русской истории. – 1996. – № 3. – С. 109-140.
- 49.«Очень ценный труд» // Українські вісти. – Париж, 1926. – №. 16. – С. 3.
- 50.А.Б. [Жук А.] Михайло Грушевський. З приводу 60-ліття уродин і 40-літнього ювілею наукової і громадянської діяльності / Андрій Жук // Рада. – 1926. – Ч. 71 (91). – С. 1-2.
- 51.А.Б. Украинomania у нас и за рубежом // Окраины России. – 1907. – № 45-46.
- 52.А.Л.: М.Грушевський. Історія України-Руси. Т. V, ч. I и II. У Львові... // Украинский вестник. – Спб., 1906. – № 3. – С. 195.
- 53.А.Л.: Украинский народ в его прошлом и настоящем. Том I. Петроград, 1914 г. // Вестник воспитания. – 1914. – № 8. – С. 19-24.
- 54.А.М. [Максимов А.]: Флоринский Т. Малорусский язык и "українсько-руській" литературный сепаратизм. – Спб., 1900 / А. Максимов // Этнографическое обозрение. – Москва, 1900. – № 3. – С. 154.
- 55.А.М.: Записки Наукового товариства імені Шевченка. Тт. XXV-XXX // Киевская старина. – 1899. – Т. 67. – С. 138-148.
- 56.А.Ш. Еще об украинском «сепаратизме»? // «Кіев». – К., 1910. – № 10. – С. 3-4.

57. А.Я. [А.Яцимирский]: Грушевський М. Історія України-Руси. Т.VII. К.-Львів, 1909 / Александр Яцимирский // Исторический вестник. – 1910. – № 9. – С. 1072-1073.
58. А.Я. [А.Яцимирский]: Проф. М. Грушевский. Очерк истории украинского народа. С-Пб, 1904. стр. 380 / Александр Яцимирский // Исторический вестник. – 1905. – № 2. – С. 694-695.
59. А.Я. [А.Яцимирский]: Проф. М.С.Грушевский. Очерк истории украинского народа. Издание второе, дополненное. Спб., 1906 / Александр Яцимирский // Исторический вестник. – 1906. – Том CV. – С. 603-605.
60. Абрамович Д.: Грушевський М. Історія української літератури. Т. 5. К., 1926-27 / Дмитро Абрамович // Україна. – 1929. – Січень-лютий. – С. 95-99.
61. Авратинський Ол. Про українське мистецтво в минулім / Ол. Авратинський // Українська хата. – К., 1912. – Вересень і Жовтень. – С. 554-563.
62. Адиль Бек Кулатти. Михаил Грушевский – историк Украинского народа / Адиль Бек Кулатти // Северный Кавказ. – Варшава, 1934. – № 8 (Декабрь). – С. 11-12.
63. Айзеншток І.: Царинный А. Украинское движение. Краткий исторический очерк, преимущественно по личным воспоминаниям. – Берлин, 1925 / Ієремія Айзеншток // Червоний шлях. – 1926. – № 9. – С. 260-261.
64. Акад. М.С. Грушевський // Вісті Всеукраїнської Академії Наук. – 1934. – № 6-7. Вересень жовтень. – С. 35-36.
65. Академія в честь Мих. Грушевського в Наук. Т-ві ім. Шевченка // Діло. – 1934. – Ч. 332. – С. 5.
66. Пресняков Александр Евгеньевич. Письма и дневники. 1889-1927 / РАН; Санкт-Петербургский ин-т истории / А.Н. Цамутали (отв.ред.), Т.Н. Жуковская (подгот. текста), А.Н. Цамутали (вступ. ст.), Т.Н. Жуковская (вступ. ст.). – СПб. : Дмитрий Буланин, 2005. – 968с.
67. Андрусяк М. Думки Грушевського про потребу української армії / Микола Андрусяк // Літопис Червоної Калини. – 1935. – Число 3. – С. 7-8.

68. Андрусак М. Михайло Грушевський. Перший Президент Української Держави, історик – політик – культурний діяч / Микола Андрусак // Літопис Червоної Калини. – 1935. – Число 1. – С. 2-4.
69. Антонович В. Отзыв о диссертации магистранта М.С.Грушевскаго "Барское староство", представленной в историко-филологический факультет для приобретения степени магистра истории / Володимир Антонович // Университетские известия. – 1894. – С. 5-7.
70. Антонович Д.: М. Грушевський: Всесвітня історія. Приладжена до програми вищих початкових шкіл і вищих клас шкіл середніх. (Частина перша). Видання Дніпровського Союзу споживчих Союзів України "Дніпросоюз", Київ, 1920; Idem. Частина друга / Дмитро Антонович // Книга. – Відень-Київ, 1921. – I (грудень). – С. 19-20.
71. Антонович Д.: М. Грушевський: Ілюстрована історія України. Видання Дніпровського Союзу споживчих Союзів України "Дніпро-союз", Київ-Відень, 1921; Історія України. Підручник для середніх і вищих початкових шкіл. Видання перше. Idem. Київ-Відень, 1920; Про старі часи на Україні. Коротка історія України (для першого початку). Видання шосте. Idem. Київ-Відень, 1919 / Дмитро Антонович // Книга. – Відень-Київ, 1921. – I (грудень). – С. 17-18.
72. Антонович М. Листи М.Грушевського до Т.Починка / Марко Антонович // Український історик (далі – УІ). – 1969. – № 1. – С. 78-93; 1970. - № 1-3. – С. 168-183.
73. Антонович М. Справа Грушевського / Марко Антонович // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського / Упоряд. та підгот. текстів та фотоматеріалів, комент. та приміт. А.П. Демиденка. – К.: Веселка, 1992. – С. 365-379.
74. Багалій Д. Академік М.Грушевський і його місце в українській історіографії / Дмитро Багалій // Червоний шлях. – 1927. – № 1. – С. 160-217.

- 75.Багалій Д. Організація української історії за рр. 1917-1927 на Україні / Дмитро Багалій // Бібліографія історії України, Росії та українського права, краєзнавства й етнології за 1917-1927 роки. – Харків, 1930. – С. 5-11.
- 76.Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. Харківська філія / В.В. Кравченко (голов. ред.), В.В. Кравченко (упоряд., вступна стаття, комент.) Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України / Дмитро Іванович Багалій. – Х.: Золоті сторінки, 2001. – 660с.
- 77.Багалій Д.І. Відповідь т. Скубицькому на його зауваження з приводу мого "Нарису історії України" / Дмитро Іванович Багалій // Кравченко В.В. Д.И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность / Кравченко Володимир Васильович. – Харьков: Изд-во «Основа» при ХГУ, 1990. – С. 144-149.
- 78.Багалій Д.І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті / Дмитро Іванович Багалій. – Харків: ДВУ, 1928. – Т.1. – 218 с.
- 79.Бережний В. Глас вопіючого... / В. Бережний // Тризуб. – Париж, 1926. – Число 47. – С. 8-14.
- 80.Библиофил: Украинский народ в его прошлом и настоящем. Том I. Петроград, 1914 г. // Украинская жизнь. – 1914. – № 5-6. – С. 113-114.
- 81.Бицилли П.М. Проблема русско-украинских отношений в свете истории / П.М. Бицилли. – Прага: Издательское общество «Единство», 1930. – 38 с.
- 82.Бібліографія // Вістник СВУ. – Відень, 1915. – Ч. 23–24. – С. 20.
- 83.Бібліографія // Вістник СВУ. – Відень, 1915. – Ч. 39–40. – С. 22.
- 84.Бібліографія // Вістник СВУ. – Відень, 1916. – Ч. 98. – С. 325.
- 85.Бібліографія // Українські вісти. – Париж, 1926. – №. 13. – С. 4.
- 86.Бібліографія. Новий і останній том історії М. Грушевського // Тризуб. – Париж, 1937. – Число 6 (556). – С. 29.
- 87.Біднов В. Нова праця з обсягу української історіографії / Василь Біднов // Літературно-науковий вістник (далі – ЛНВ). – 1924. – Т. LXXXII. – С. 292-307.

- 88.Біднов В. Що читати по історії України. (Коротенька історіографія України). З викладів на учительських курсах українознавства / Василь Біднов. – Кам'янець-Подільський: Друкарня Когена і Дунаєвського, 1919. – 72 с.
- 89.Білецький Л. М.Грушевський як історик української літератури / Леонід Білецький // Наша культура. – Варшава, 1935. – Річник перший. – С. 129-135.
- 90.Болгарська преса й українська справа // Вістник СВУ. – Відень, 1915. – Ч. 29–30. – С. 19-20.
- 91.Бороздин И. Русская историческая литература в 1911 году / И. Бороздин. Отдельный оттиск. – 4 с.
- 92.Борщак І. М. Грушевський у Парижі 1903 р. / Ілько Борщак // Соборна Україна. – Париж, 1947. – № 2. – С. 36-37.
- 93.Бочковський О.І. М.Грушевський – як соціолог / Ольгерд Іпполіт Бочковський // Кооперативна республіка. – Львів, 1935. – С. 313-321.
- 94.Бочковський О.І. М.Грушевський як соціолог / Ольгерд Іпполіт Бочковський // Вісті Українського Технічного Господарського Інституту. – Подебради, 1935. – № 9. – С. 27-34.
- 95.Брікнер А. Норманська догма / Александр Брікнер // Руслан. – 1907. – Ч. 188-195.
- 96.Будурович Б. Михайло Грушевський в оцінці західноєвропейської і американської історіографії / Богдан Будурович // Визвольний шлях. – Лондон, 1967. – № 2. – С. 171-181.
- 97.Буревой К. Грушевский Михаил Сергеевич / К. Буревой // Литературная энциклопедия. – М.: Издательство Коммунистической Академии, 1930. – Том третий. – С. 71-74.
- 98.Бурлака Г. Олександр Кониський: нові грані постаті (листи до М.Грушевського) / Галина Бурлака // УІ. – 2004-2005. – № 3-4 / 1. – С. 60-68.

99. Бурнатович О. Історична місія України / Олекса Бурнатович // Український прапор. – Відень, 1922. – 11 лют. – С. 1-2; II: 8 лют. – С. 1-2; III: Винниченко. – 25 лют. – С. 1-2; IV: Безіменність. – 11 квіт. – С. 1-2; V: Липинський. – 25 квіт. – С. 2-3; VI: Галичане й Україна. – 1 трав. – С. 1-3; VII: Висновки. – 15 квіт. – С. 2-4; 22 квіт. – С. 2-3.
100. В пам'ять великого громадянина. Свято проф. М.Грушевського в Празі // Новий час. – 1935. – № 5. – С. 18.
101. В річницю відродженої української державності // Діло. – Львів, 1918. – Ч. 269. – С. 1.
102. В. [Гнатюк В.]: М.Грушевський. Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях східної Європи. "Сборник по славяноведению", Петербург, 1904 / Володимир Гнатюк // ЛНВ. – 1905. – Т. XXIX. – С. 142.
103. В. [Гнатюк В.]: М.Грушевський. Звичайна схема "русскої" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. "Сборник по славяноведению", Петербург, 1904 / Володимир Гнатюк // ЛНВ. – 1905. – Т. XXIX. – С. 142-143.
104. В. [Гнатюк В.]: М.Грушевський. Спирні питання староруської етнографії. "Сборник по славяноведению", Петербург, 1904 / Володимир Гнатюк // ЛНВ. – 1905. – Т. XXIX. – С. 69-70.
105. В. [Гнатюк В.]: Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Т. II. Видання друге, розширене / Володимир Гнатюк // ЛНВ. – 1905. – Т. XXX. – С. 184.
106. В. Б-ській. [Боцяновский В.]: Записки Наукового Товариства імени Шевченка. Т. XXXI и XXXII. Львів. (Львов. Австрійская Галиція) / В. Боцяновский // Вестник Всемирной Истории. – 1901. – № 5. – С. 250-252.
107. В. Н. П-н. Иллюстрации в новом издании "История Украины" проф. М.С.Грушевскаго // Искусство. Живопись, графика, художественная печать. – К., 1911. – № 5. – С. 245-249.

108. В.Б. [Боцяновский В.]: М. Грушевский Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV-го столетия. Киев. 1891 / В. Боцяновский // Исторический вестник. – 1892. – Т. XLIX. – С. 737-739.
109. В.Б.: Науковий збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894-1904). Львів, 1906. // Діло. – 1906. – Ч. 58. – С. 1-2; Ч. 59. – С. 1-2.
110. В.Г. Професор Михайло Грушевський // Просвітній листок. – Вецляр, 1916. – № 34. – С. 1-2.
111. В.Д. [Доманицький В.]: Записки Наукового товариства імені Шевченка, тт. 48, 49, 50 / Василь Доманицький // Киевская старина. – 1903. – Т. 80. – С. 179-185.
112. В.Д. [Доманицький В.]: Записки наукового товариства імені Шевченка, тт. 31-32 / Василь Доманицький // Киевская старина. – 1900. – Т. 71. – С. 34-43.
113. В.Д. [Доманицький В.]: Спирні питання староруської етнографії. "Сборник по славяноведению", Петербург, 1904 / Василь Доманицький // Киевская старина. – 1905. – Т. 88. – С. 198-200.
114. В.Д. [Дорошенко В.] Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові / Володимир Дорошенко // Вістник СВУ. – 1916. – Ч. 127. – С. 783–785.
115. В.Д. [Дорошенко В.] Українське Наукове Товариство в Києві / Володимир Дорошенко // Вістник СВУ. – 1916. – Ч. 127. – С. 785–786.
116. В.Д-ий. [Доманицький В.]: Грушевський М. Про старі часи на Україні. Спб., 1907 / Василь Доманицький // Україна. – 1907. – Т. II. – Кн. 1. – Част. 1. – С. 99-102.
117. В.П. Искусство старой Украины в новом труде проф. М.С.Грушевскаго ("Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці", Київ-Львів, 1912) // Искусство. Живопись, графика, художественная печать. – К., 1912. – № 7-8. – С. 301-303.

118. В.С.: Проф. М.С.Грушевский. Очерк истории украинского народа. Спб., 1904 // Весы. Ежемесячник искусств и литературы. – 1905. – № 5. – С. 56-57.
119. В.Ш. Существует ли украинский сепаратизм? // «Кіев». – К., 1910. – № 8. – С. 2-5.
120. Важни руски праце на поли науки // Дело. – 1898. – Ч. 274. – С. 1.
121. Василенко М.: М.Грушевський. Історія України-Руси. Том VIII, частина I, II, III / Микола Василенко // Україна. – 1925. – Кн. 5. – С. 151-158.
122. Василенко Мик.: Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Том VIII, частина I. Київ-Львів, 1913 / Микола Василенко // Україна. – 1914. – Кн. III. – С. 82-84.
123. Василенко Н. Грушевский Михаил Сергеевич / Николай Василенко // Новый энциклопедический словарь / Ф.А.Брокгауз и И.А.Ефрон. – Спб, 1913. – Т.15. – С.155-157.
124. Василенко Н.П. Проф. М.С.Грушевский как историк / Николай Василенко // М.С.Грушевский (1866–1916). Издание "Украинской жизни". – М., 1917. – С. 18–34.
125. Василенко Ник. К замещению кафедры русской истории в Киевском университете / Николай Василенко // Киевский голос. – 1907. – № 81.
126. Василенко Ник. Новая книга по древней русской истории. Проф. Мих. Грушевский. Киевская Русь. Том первый. Введение / Николай Василенко // Вестник Европы. – Спб., 1911. – № 3. – С. 296-303.
127. Василенко Ник.: Иллюстрированная история Украины на русском языке (Библиографическая заметка) / Николай Василенко // Киевская мысль. – К., 1912. – № 353. – С. 3-4.
128. Василенко Ник.: Проф. Мих. Грушевский. Иллюстрированная история Украины. – С.-Петербург, б.г. / Николай Василенко // Голос минувшего. – 1914. – № 2. – С. 252-257.

129. Величавий ювілей проф. М.Грушевського // Рада. – 1926. – Ч. 73 (93). – С. 4.
130. Вернадский Владимир Иванович. Дневники 1926-1934 / РАН. Комиссия по разработке научного наследия академика В.И.Вернадского; Институт геохимии и аналитической химии им. В.И.Вернадского; Архив РАН / В.П. Волков (отв.ред.). – М.: Наука, 2001. – 456 с., 8 л.фот.
131. Вернадский Владимир Иванович. Дневники: март 1921- август 1925 / РАН; Институт геохимии и аналитической химии им. В.И.Вернадского / В.П. Волков (отв.ред.-сост.). – 2-е изд. – М. : Наука, 1999. – 214с.
132. Вернадский Владимир Иванович. Дневники 1917-1921: октябрь 1917 – январь 1920 / НАН Украины; Национальная библиотека им. В.И.Вернадского / Сергей Николаевич Киржаев (сост.). – К.: Наукова думка, 1994. – 270 с.
133. Вернадский Г.: Проф. М. Грушевский. История украинского казачества. Том первый. Спб., 1913 / Вернадский Георгий // Русская мысль. – 1913. – № 12. – С. 462-463.
134. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення / Володимир Винниченко. – К., 1991. – 52 с.
135. Винниченко В. Щоденник. – Том другий (1921-1925) / Володимир Винниченко. – Едмонтон - Нью-Йорк: КІУС, 1983. – 700 с.
136. Виставка праць академіка М.С. Грушевського // Пролетарська правда. – К., 1926. – №. 226. – С. 4.
137. Витанович І. Михайло Грушевський: історик, соціолог, суспільний діяч / Ілля Витанович // Кооперативна республіка. – Львів, 1935. – С. 7-15.
138. Витанович І. Уваги до методології й історіософії М.Грушевського / Ілля Витанович // УІ. – 1966. – №1-2. – С. 32-51.
139. Від редакції // Записки Історично-археографічного інституту. – К.: Видавництво ВУАН, 1934. – № 1. – С. 6-8.
140. Відійшов від нас Вождь народу // Кооперативна республіка. – Львів, 1935. – С. 2.

141. Вістник СВУ. – 1916. – Ч. 127. – С. 777–778. Редакційна стаття.
142. Возняк М. Ол. Кониський і перші томи "Записок" (З додатком його листів до Митр. Дикарева) / Михайло Возняк // Записки НТШ. – 1929. – Т. СЛ. – С. 339-390.
143. Возняк М.: Україна. Науковий трьохмісячник українознавства. Орган Історичної Секції Всеукраїнської Академії Наук під загальною редакцією голови секції акад. Михайла Грушевського. Накладом Державного Видавництва України. Київ, 1924. Кн. 1-4 / Михайло Возняк // Стара Україна. – Львів, 1925. – I-II. – С. 36-38.
144. Волконский А.М. Историческая правда и украинофильская пропаганда / Александр Михайлович Волконский // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник. / Вступительная статья и комментарии М.Б. Смолина. – М.: Москва, 1998. – С. 25-130.
145. Волконский А.М. В чем главная опасность? / Александр Михайлович Волконский // Карпатский свет. – Ужгород, 1929 – № 4. – С. 493-500.
146. Волконский А.М. Имя Руси в домонгольскую пору / Александр Михайлович Волконский . – Прага, 1929. – 27 с.
147. Волох С. [Прокопович В'ячеслав]: Украинский народ в его прошлом и настоящем. Том I. СПб, 1914 г. / В'ячеслав Прокопович // Основа. – Одеса, 1915. – Кн. I. – С. 137-138.
148. Вперше друком: Документи Масарика // Хроніка 2000. – 1999. – Вип. 29-30. – С. 17-19.
149. Габсбурги и Украина // Славянская заря. – Прага, 1919. – № 29. – С. 2-3.
150. Галактіон Чіпка. Грушевський / Галактіон Чіпка // Діло. – 1934. – Ч. 320. – С. 7.
151. Гаркуша Д. Професор Михайло Грушевський / Дмитро Гаркуша // Розвага. – Фрайштадт, 1916. – Ч. 12 (44). – С. 1-3.

152. Герасимчук В. З нагоди появи IX тому "Історії України-Руси" М.Грушевського. Публікація Я.О.Федорука / Василь Герасимчук // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1999. – Випуск 3/4. – Том 6/7. – С. 535-540.
153. Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України / Василь Герасимчук // Записки НТШ. – 1922. – Т. СХХХІІІ. – С. 1-26.
154. Гермайзе О. Історична література. Науково-дослідчий і науково-видавничий рух Радянської України в 1926 році. Бібліографічний огляд / Осип Гермайзе // Україна. – 1927. – Кн. 3. – С. 146-152.
155. Гермайзе О. Матеріали до історії українського руху за світової війни / Осип Гермайзе // Український археографічний збірник. – К., 1926. – Том перший. – С. 271-273.
156. Гермайзе О. Українська історична наука за останнє десятиліття / Осип Гермайзе // Студії з історії України Науково-дослідчої катедри історії України в Києві. – К.: ДВУ, 1929. – Том другий. Виданий на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістьдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. – С. ХІІ-ХХ.
157. Гермайзе О. Українська історія. Науково-дослідчий і науково-видавничий рух Радянської України в 1927 році. Бібліографічний огляд / Осип Гермайзе // Україна. – 1928. – Кн. 3. – С. 102-110.
158. Гермайзе О. Українські соціалісти та основоположники наукового соціалізму / Осип Гермайзе // Життя й революція. – 1925. – Кн. 1-2. Січень-лютий. – С. 25-28.
159. Гермайзе О. Ювілей української історичної науки / Осип Гермайзе // Життя й революція. – Харків, 1926. – № 20. – С. 93-99.
160. Гермайзе О.: Біднов В. Що читати по історії України. (Коротенька історіографія України). З викладів на учительських курсах українознавства. Кам'янець-Подільський: Друкарня Когена і Дунаєвського, 1919 / Осип Гермайзе // Книгарь. Літопис українського письменства. – К., 1919. – Вересень-жовтень. – С. 1719-1722.

161. Гехтер М. «Prager Presse» и ее служение славянскому делу / Максим Гехтер // Славянская книга. – Прага, 1926. – Май-июнь. – С. 207-214.
162. Гирич І. Листи українських соціал-демократів до Михайла Грушевського / Ігор Гирич, Ольга Годійчук // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.-Нью-Йорк, 2004. – Випуск 8/9. – С. 633-671.
163. Гірняк С. Перспективи української історичної праці в зв'язку з обранням на академіка проф. М. Грушевського / С. Гірняк // Більшовик. – К., 1924. – № 4. – С. 4.
164. Глушко С. Розроблення української історії в установах ВУАН / Сильвестр Глушко // Пролетарська правда. – 1927. – № 51. – С. 3.
165. Гнатович В. «Фантастичні мрії» / В. Гнатович // Тризуб. – Париж, 1926. – Число 24. – С. 15-18.
166. Гнатюк В. Наукове Товариство імени Шевченка у Львові / Володимир Гнатюк // ЛНВ. – 1925. – Т. LXXXVI. – С. 175-181, 263-272, 367-370.
167. Голоси преси про українську справу // Вістник СВУ. – Відень, 1914. – Ч. 9–10. – С. 15–19.
168. Горбань Мих. Студії з історії України (до пол. XIX ст.) в УСРР за рр. 1917-1927 / Мих. Горбань // Бібліографія історії України, Росії та українського права, краєзнавства й етнології за 1917-1927 роки. – Харків, 1930. – С. 24-28.
169. Грещинський В.: Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці / В. Грещинський // Українська хата. – К., 1912. – Червень. – С. 362-365.
170. Грушевский М. Ветхий прах / Михаил Грушевский // Речь. – Спб., 1915. – № 281. – С. 2.
171. Грушевский М. Історія українського народу / Михаил Грушевский // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Спб: Изд. М.А.Славинского, 1914. – Т. 1. – С. 38-360.
172. Грушевский М. Львовское ученое общество им. Шевченко и его вклады в изучение Южной Руси / Михаил Грушевский // Журнал

- Министерства Народного Просвещения (далі – ЖМНП). – СПб., 1904. – Кн. 3. – С. 117-148.
173. Грушевский М. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения / Михаил Грушевский // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – СПб: Изд. М.А.Славинскаго, 1914. – Т. 1. – С. 1-37.
174. Грушевский Мих. Еще о грамотах кн. Льва Галицкого (По поводу статьи проф. Линниченка) / Михаил Грушевский // Известия Отделения Русского языка и словестности Императорской Академии наук (далі – Известия ОРЯ и СИАИ). – СПб, 1904. – Т.IX. – Кн. 4. – С. 268-283.
175. Грушевский Мих. Иллюстрированная история Украины / Михаил Грушевский. – С.-Петербург: «Просвещение», 1913. – 536 с.
176. Грушевский Мих. Киевская Русь / Михаил Грушевский. – С-Пб, 1911. – Т. I. – 490 с.
177. Грушевский Мих. Очерк истории украинского народа / Михаил Грушевский. – С-Пб, 1904. – 380 с.
178. Грушевский Мих. Сергеев. // Большая энциклопедия. Четвертое издание со стереотипа. – Седьмой том. – С.-Петербург., б.д. – С. 668.
179. Грушевський М. Автобіографія, 1906 / Михайло Грушевський // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського / Упоряд. та підгот. текстів та фотоматеріалів, комент. та приміт. А.П. Демиденка. – К.: Веселка, 1992. – С. 197-213.
180. Грушевський М. Автобіографія, 1914-1919 / Михайло Грушевський // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського / Упоряд. та підгот. текстів та фотоматеріалів, комент. та приміт. А.П. Демиденка. – К.: Веселка, 1992. – С. 214-219.
181. Грушевський М. Автобіографія, 1926 р. / Михайло Грушевський // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського / Упоряд. та підгот. текстів та фотоматеріалів, комент. та приміт. А.П. Демиденка. – К.: "Веселка", 1992. – С. 220-240.

182. Грушевський М. Ілюстрована історія України / Михайло Грушевський. – Київ-Відень: Дніпросоюз, 1921. – 576 с.
183. Грушевський М. Історія України-Руси. 2-е вид / Михайло Грушевський. – Львів, 1904. – Т.1. – 628 с.
184. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін.) / Михайло Грушевський. – К.: Наукова думка, 1995. - Т.8. – 856 с.
185. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін.) / Михайло Грушевський. – К.: Наукова думка, 1995. - Т.7. – 628 с.
186. Грушевський М. Історія української літератури: В 6-ти т., 9 кн. / Михайло Грушевський. – К.: Либідь, 1993. – Т. I. – 392 с.
187. Грушевський М. На переломі / Михайло Грушевський // Новий час. – Львів, 1934. – № 270. – С. 4.
188. Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя / Михайло Грушевський. – К.: Наукова думка, 1991. – 560 с.
189. Грушевський М. Новійша література по історії в. кн. Литовського / Михайло Грушевський // Український науковий збірник. – М., 1916. – Вип. II. – С. 21-39.
190. Грушевський М. Пам'яті Никандра Молчановського / Михайло Грушевський // Записки НТШ. – 1907. – Т. LXXV. – С. 5-13.
191. Грушевський М. Ростовцев М.И. Эллины и иранцы на юге России. Общий очерк. - Петроград: Изд-во "Огни", 1918. *Iranians and Greeks in South Russia* by M.Rostovtzeff. - Hon D. Litt. Oxford at the Clarendon Press. -1922. - XVI, 160 p. *Les origines de la Russie Kievienne*, par M.Rostovtzeff. *Revue des études slaves*. - 1922. - P. 5-18; Ростовцев М.И. Скифия и Боспор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических. (Российская Академия истории материальной культуры).

- 1925. - УШ, 623. / Михайло Грушевський // Україна. – 1925. – Кн. 4. – С. 151-158.
192. Грушевський М. Спомини / Михайло Грушевський. Публікація С.Білоконя. Вступ Ф.Шевченка // Київ. – 1988. - № 9. – С.115-149; № 10. – С.123-158; № 11. – С.113-153; № 12. – С.110-148; 1989. - № 9. – С.114-157; № 10. – С.122-158; № 11. – С.112-155; № 12. – С.111-132; 1993. - № 2. – С.109-125; № 3. – С.131-142.
193. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / Михайло Грушевський / [Укл., авт. передмови і комент. О.Л. Копиленко]. – К.: Знання, 1991. – 240 с.
194. Грушевський М. Щоденник (1888-1894 рр.) / Михайло Грушевський. Підготовка до видання, переднє слово, упорядкування, коментарі і післямова Леоніда Запкільняка. – К., 1997. – 261 с.
195. Грушевський М. Щоденник / Михайло Грушевський / Підг. до друку І.Гирич та О.Годійчук. // УІ. – 2006-2007. – № 4 / 1-2. – С. 15-74.
196. Грушевський М. Щоденник / Михайло Грушевський / Підг. до друку І.Гирич та О.Годійчук. // УІ. – 2002. – № 1-4. – С. 100-127.
197. Грушевський М.: Brückner A. Próbkі najnowszej krytyki historycznej (Р.Н., 1905, S. 24-35) / Михайло Грушевський // Записки НТШ. – 1907. – Т. LXXVII. – С. 206-207.
198. Грушевський М.С. “Малороссийские песни” Максимовича і століття української наукової праці / Михайло Сергієвич Грушевський // Україна. – 1927. – Кн. 6. – С. 1-13.
199. Грушевський Мих. Всесвітня історія в короткім огляді / Михайло Грушевський. – Петроград, 1917. – Частина перша. – 221 с.
200. Грушевський Мих. Всесвітня історія в короткім огляді / Михайло Грушевський. – Київ, 1918. – Частина четверта. – 167 с.
201. Грушевський Мих. Історія України-Руси. Т. I. У Львові, 1898 // Věstnik Slovanských Starožytosti. – Praha, 1899. – Svazek II. – S. 54. Огляд був поданий без авторства.

202. Грушевський Мих. Очерк истории украинского народа. Издание второе, дополненное / Михаил Грушевский. – С-Пб., 1906. – 512 с.
203. Грушевський Мих. Очерк истории украинского народа. Издание третье, дополненное / Михаил Грушевский . – С-Пб., 1911. – 468 с.
204. Грушевський Мих. Початки громадянства (генетична соціологія) / Михайло Грушевський. – [Відень], 1921. – 328 с.
205. Грушевський М. Ілюстрована історія України / Михайло Грушевський. – Київ, 1918. – 576 с.
206. Грушевський М. Ілюстрована історія України / Михайло Грушевський. – Київ-Львів, 1913. – 528 с.
207. Грушевський О. Хроніка / Олександр Грушевський // Україна. – 1924. – Кн. 4. – С. 180-188.
208. Грушевський як учений. Жалібне Засідання в Науковім Т-ві ім. Шевченка. З приводу смерти Михайла Грушевського // Нова зоря. – Львів, 1934. – Ч. 95. – С. 5.
209. Грушевський М. В справі українського соціологічного інституту / Михайло Грушевський // На переломі. Журнал політики, літератури та мистецтва під редакцією О.Олеся. – Відень, 1920. – Число 3. Березень. – С. 11-12.
210. Гукливий А. Михайло Грушевський помер / А. Гукливий // Вперед. – Ужгород, 1934. – Число 23. – С. 1.
211. Гуревич З. Псевдомарксизм на службі українського націоналізму (До останніх виступів О.Гермайзе) / Зиновій Гуревич // Більшовик України. – 1929. – № 9. – С. 55-69.
212. Д. Д-ко [Д.Дорошенко]: Проф. Мих. Грушевский. Иллюстрированная история Украины. – С.-Петербург, б.г. / Дмитро Дорошенко // Украинская жизнь. – 1912. – № 12. – С. 118-119.
213. Д. Д-ко [Дорошенко Д.]: Исследования Проф. М. Грушевского по истории украинского казачества (Проф. М. Грушевский. История

- українського казачества. Том первый) / Дмитро Дорошенко // Українська жизнь. – 1913. – № 4. – С. 95-101.
214. Д. Д-ко [Дорошенко Д.]: Мих. Грушевський. Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII в. К.-Л., 1912 / Дмитро Дорошенко // Українська жизнь. – 1912. – № 9. – С. 106-109.
215. Д. Д-ко. [Дорошенко Д.]: Грушевський Мих. Очерк истории украинского народа. Издание второе, дополненное. С-Пб., 1906 / Дмитро Дорошенко // Рідний край. Часопись політична, економічна, літературна і наукова. – Полтава, 1906. – Число 21. – С. 15.
216. Д. Д-ко. [Дорошенко Д.]: Науковий збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894-1904). Львів, 1906. / Дмитро Дорошенко // Рідний край. Часопись політична, економічна, літературна і наукова. – Полтава, 1906. – Число 16. – С. 19-20.
217. Д.Г. Політика «чесности з собою» // Тризуб. – Париж, 1926. – Число 53. – С. 3-8.
218. Д.Д. [Д.Дорошенко]: Проф. Мих. Грушевський. Очерк истории украинского народа. С-Пб, 1904. стр. 380 / Дмитро Дорошенко // Вестник воспитания. – 1905. – № 1. – С. 25-31.
219. Д.Д. [Донцов Д.] Дві революції / Дмитро Донцов // ЛНВ. – 1926. – Т. ХСІІ. – С. 360-375.
220. Д.Д. [Донцов Д.] Консолідація москвофільства / Дмитро Донцов // ЛНВ. – 1926. – Т. ХСІ. – С. 272-280.
221. Д.Д. [Дорошенко Д.]: Грушевський М. С. Очерк истории: украинского народа, – 2-е изд. – 1906 / Дмитро Дорошенко // Украинский вестник. – Спб., 1906. – № 3. – С. 195-196.
222. Данилевич В. Проф.: М.Грушевський. Старинна історія. Греко-римський світ. Київ, 1918 / Василь Данилевич // Книгарь. Літопис українського письменства. – К., 1919. – Число девятнадцате. – С. 1181-1183.

223. Десняк Вас. Нещасливий рік для Української еміграції / Василь Десняк // Більшовик. – К., 1924. – № 1. – С. 2.
224. Дискусія з приводу схеми історії України М.Яворського // Літопис революції. – 1930. – № 2. – С. 264-324; № 3-4. – С. 176-237; № 5. – С. 289-324.
225. До святкування ювілею М. Грушевського // Пролетарська правда. – К., 1926. – №. 219. – С. 5.
226. До ювілею акад. М.Грушевського // Рада. – 1926. – Ч. 74 (94). – С. 4.
227. До ювілею академіка Грушевського // Українські вісти. – Париж, 1926. – №. 13. – С. 2.
228. До ювілею проф. М. С. Грушевського // Рада. – К., 1910. – Ч. 134. – С. 1.
229. До ювілею акад. Грушевського // Тризуб. – Париж, 1926. – Число 48. – С. 27.
230. До ювілею акад. М. Грушевського // Пролетарська правда. – К., 1926. – №. 218. – С. 4.
231. До ювілею академіка М.С. Грушевського // Пролетарська правда. – К., 1926. – № 233. – С. 6.
232. Добровольський Л. Київщина та Київ в працях М. С. Грушевського / Леонід Добровольський // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. – К, 1928. – С. 410-427.
233. Добровольський Л. Спогади про М.Грушевського / Леонід Добровольський // УІ. – 2002. – № 1-4. – С. 407-415.
234. Довнар-Запольский М. К истории экономического быта Галиции в XVI веке (Жерела до історії України-Руси. Під ред. М.Грушевського. Т.1) / Митрофан Довнар-Запольський // ЖМНП. – Седьмое десятилетие. – Часть СССХV. – 1895. – Январь. – С. 146-156.
235. Доманицкий В.: История Украины-Руси. Проф. Михайла Грушевського. Львів, 1898-1900 рр. Томи I, II, III / Василь Доманицкий // Киевская старина. – 1902. – Т. 79. – С. 186-193.

236. Доманицький В.: Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Том IV. Львів, 1903 / Василь Доманицький // Киевская старина. – 1903. – Т. 83. – С. 163-171.
237. Доманицький В.: Грушевський М. Історія України-Руси. Т.VI. К.-Львів, 1907 / Василь Доманицький // Буковина. – Чернівці, 1908. – Ч. 63. – С. 1-2; Ч. 64. – С. 2.
238. Донцов Д. Національні святощі / Дмитро Донцов // Шляхи. – Львів, 1916. – Ч. 12–14. – С. 451–452.
239. Дорошенко В. Всеукраїнське свято (Ювілей акад. М.Грушевського) / Володимир Дорошенко // Діло. – 1926. – Ч. 218. – С. 2-3.
240. Дорошенко В. Історія України проф. Грушевського / Володимир Дорошенко // Вістник СВУ. – 1916. – Ч. 127. – С. 781-783.
241. Дорошенко В. Михайло Грушевський / Володимир Дорошенко // Життя і знання. – Львів, 1935. – Січень. – Ч. 1. – С. 1-2.
242. Дорошенко В. Михайло Грушевський / Володимир Дорошенко // Календар-альманах Дніпро на переступний 1936 рік. – Львів, 1935. – С. 1-2.
243. Дорошенко В. Наукове Товариство імені Шевченка у Львові. (1873-1892-1912 рр.) / Володимир Дорошенко. – Київ-Львів: Коштом і накладом товариства, 1914. – 88 с.
244. Дорошенко В. Українство в Росії. (Новійші часи) / Володимир Дорошенко // Памяткова книжка Союзу визволення України і календарь на 1917 рік з 103 ілюстраціями. – Відень: Накладом СВУ, 1917. – 246-354.
245. Дорошенко Вол. Галичина й Велика Україна / Володимир Дорошенко // Календар "Дніпро". – Львів, 1925. – С. 5-23.
246. Дорошенко Вол. Михайло Грушевський / Володимир Дорошенко // Вістник. Місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя. – Львів, 1935. – Річник III. – С. 44-49.
247. Дорошенко Вол. Михайло Грушевський / Володимир Дорошенко // Народня Просвіта. – Львів, 1926. – Ч. 5-8. – С. 121-123.

248. Дорошенко Вол.: Микола Аркас. Історія України... Михайло Грушевський. Ілюстрована історія України... / Володимир Дорошенко // ЛНВ. – 1922. – Т. LXXVI. – С. 278-280.
249. Дорошенко Вол.: Мих. Грушевський. Культурно-національний рух на Україні... Київ-Львів, 1912 / Володимир Дорошенко // ЛНВ. – 1912. – Т. LVIII. – С. 296-298.
250. Дорошенко Вол.: Михайло Грушевський. Історія української літератури. Том I (Частина I, книги: 1, 2 і 3). Київ-Львів, 1923 / Володимир Дорошенко // Стара Україна. – Львів, 1924. – XII. – С. 190-191.
251. Дорошенко Вол.: Михайло Грушевський: Історія української літератури. Київ-Львів, 1923, т. I. ст. 360, т. II. ст. 231, т. III. ст. 295 / Володимир Дорошенко // Діло. – Львів, 1923. – № 183. – С. 6-7.
252. Дорошенко Вол.: Царинный А. Украинское движение. Краткий исторический очерк, преимущественно по личным воспоминаниям. С введением князя А.М.Волконского. Берлин, 1925 / Володимир Дорошенко // ЛНВ. – 1926. – Т. XCI. – С. 284-287.
253. Дорошенко Д. Гетманство 1918 года на Украине (По личным воспоминаниям и документам) / Дмитро Дорошенко // Голос минувшого на чужой стороне. – Париж, 1927. – № 5. – С. 133-164.
254. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле 1901-1914 / Дмитро Дорошенко. – Вінніпег-Манітоба, 1949. – 164 с.
255. Дорошенко Д. На старі теми / Дмитро Дорошенко // Українське слово. – Берлін, 1921. – Ч. 26. – С. 1-2.
256. Дорошенко Д. Розвиток української історичної думки й наукових історичних дослідів з кінця XVIII століття й до наших днів // Нарис історії України / Дмитро Дорошенко. – Варшава, 1932. – Том I (до половини XVII століття). – С. 3-15.
257. Дорошенко Д. Наукове Товариство імені Шевченка у Львові / Дмитро Дорошенко // Україна. – 1907. – Т. I. – Кн. 3. – Част. 2. – С. 156-168.

258. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії / Дмитро Іванович Дорошенко / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського / Ю. Пінчук (упоряд. та нарис), Л. Гриневич (упоряд. та нарис). – К.: Українознавство, 1996. – 256 с.
259. Дорошенко Д. Українське літературне життя на еміграції / Дмитро Дорошенко // Трибуна України. – Варшава, 1923. – Ч. 1. – С. 24-32; Ч. 2-3. – С. 32-38.
260. Дорошенко Д. Українські видавництва за кордоном в 1918-1921 рр. / Дмитро Дорошенко // Книжка. – Станіславів, 1921. – Ч. 3. – С. 47-52.
261. Дорошенко Д. Ученое общество имени Шевченка во Львове / Дмитро Дорошенко // Украинский Вестник. – Москва, 1906. – №. 9. – С. 666-674.
262. Дорошенко Д.: М. Грушевський: Ілюстрована історія України. Видання Дніпровського Союзу споживчих Союзів України "Дніпросоюз". Київ-Відень, 1921 / Дмитро Дорошенко // Хліборобська Україна. – Відень, 1921. – Книжка третя. – Збірник V і VI. – С. 216-217.
263. Дорошенко Д.: Михайло Грушевський. Ілюстрована історія України. Київ-Львів, 1911 / Дмитро Дорошенко // Украинская жизнь. – 1912. – № 1. – С. 128-131.
264. Дорошенко Д.: Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Том VIII, частина I. Київ-Львів, 1913 / Дмитро Дорошенко // ЛНВ. – 1913. – Т. LXIV. – С. 375-377.
265. Дорошкевич Ол. Ще одна буржуазна інтерпретація минулого. Федір Савченко. Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860-70 рр. ДВУ, 1930 / Олександр Дорошкевич // Життя й революція. – 1931. – № 11-12. – С. 105-116.
266. Драгоманов М. Держава і громада: прогрес і регрес / Михайло Драгоманов // Михайло Драгоманів і його роля в розвою України. Написав і видав Павлик М / Михайло Павлик. – Львів: З "Друкарні Уділової", 1907. – С. 85-91.

267. Драгоманов М.: Записки Товариства ім. Шевченка / Михайло Драгоманов // Народ. Русько-українська радикальна часопись. Під редакцією Михайла Павлика. – Коломия, 1893. – Четвертий рік. – С. 128-130, 186-188, 207-208, 235-237.
268. Дубровський В.: Мих. Грушевський. Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті й тексти / Василь Дубровський // Книгарь. Літопис українського письменства. – К., 1917. – Число третє. – С. 118-119.
269. Дудко Ф. Памяті Великої людини (Мої спомини про Мих. Грушевського) / Федір Дудко // Новий час. – Львів, 1934. – № 275. – С. 4; № 276. – С. 4; № 277. – С. 4.
270. Евг. Л. [Ляцкий Л.]: Статьи по славяноведению. Выпуск I. Спб., 1904 / Л. Ляцкий // Вестник Европы. – 1905. – № 4. – С. 864-865.
271. Ефимовский Е. Возрождающая Россия и ее враги / Евгений Ефимовский // Славянская заря. – Прага, 1919. – № 24. – С. 5-6; № 25. – С. 2-3.
272. Ефимовский Е. Роковая годовщина / Евгений Ефимовский // Славянская заря. – Прага, 1919. – № 96. – С. 1.
273. Еще о Киевском Археологическом съезде. Письмо в редакцию проф. Т.Д.Флоринского / Тимофей Флоринский // Вестник Европы. – 1900. – № 1. – С. 406-415.
274. Еще одна жертва // Новое слово. – Берлин, 1934. – № 14. – С. 1.
275. Є.Ю.П. [Є.Пеленський] Михайло Грушевський як белетрист / Євген Пеленський // Новий час. – Львів, 1935. – № 222. – С. 7.
276. Є.Ю.П. [Є.Пеленський] Михайло Грушевський як дослідник літератури / Євген Пеленський // Новий час. – Львів, 1934. – № 270. – С. 6.
277. Єфремов С. Благородный осведомитель. Щеголев С.Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. Киев, 1912. / Сергій Єфремов // Украинская жизнь. – Москва, 1913. – № 2. – С. 85-98.
278. Єфремов С. Історія українського письменства / Сергій Єфремов. – Київ-Лейпциг, 1919. – Том II. – 456 с.

279. Єфремов С. Щоденники. 1923-1929 / Сергій Єфремов / О.С. Путро (упоряд.). – К. : Газета "Рада", 1997. – 834с. – (Бібліотека газети "Рада"; Мемуари).
280. Єфремов С.: М.Грушевський. З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманів і женеvський соціалістичний гурток. Wien, 1922 / Сергій Єфремов // Україна. – 1924. – Кн. 4. – С. 170-172.
281. Жалібна Академія в пам'ять Михайла Грушевського // Діло. – 1934. – Ч. 333. – С. 1.
282. Жерела до історії України-Руси. Під ред. М.Грушевського. Т. VII // ЖМНП. – Часть СССХХХХVII. – 1903. – Іюнь. – С. 477. Огляд наведений без авторства.
283. Жерела до історії України-Руси. Т.ІІІ. Видані під ред. Михайла Грушевського / Михайло Грушевський . – Львів, 1900. – 585 с.
284. Житецкий И.: Проф. Мих. Грушевский. Очерк истории украинского народа. С-Пб, 1904. стр. 380 / Игнатий Житецкий // Вестник Европы. – 1905. – № 3. – С. 410-422.
285. Життя професора Михайла Грушевського від вибуху світової війни // Земля і Воля. – Львів, 1920. – № 25. – С. 2; № 26. – С. 2.
286. Жук А. Союз визволення України / Андрій Жук // Пам'яткова книжка Союзу визволення України і календарь на 1917 рік з 103 ілюстраціями. – Відень: Накладом СВУ, 1917. – С. 366-384.
287. Жученко М. [Д.Дорошенко] Український видавничий рух в 1919 році / Дмитро Дорошенко // Хліборобська Україна. – Відень, 1920. – Збірник I. – С. 110-115.
288. Жученко М. [Д.Дорошенко]. Українське письменство в 1920 році. (Бібліографічні замітки) / Дмитро Дорошенко // Хліборобська Україна. – Відень, 1920-1921. – Збірник II, III і IV. – С. 238-243.
289. Жученко М. [Д.Дорошенко]. Український видавничий рух в першій половині 1921 р. / Дмитро Дорошенко // Хліборобська Україна. – Відень, 1921. – Книжка третя. – Збірник V і VI. – С. 199-207.

290. Жученко М. [Дорошенко Д.] Що дав 1921 рік на полі українського письменства / Дмитро Дорошенко // Українське слово. – Берлін, 1922. – Ч. 114. – С. 3.
291. З діяльності Українського Соціологічного Інституту у Відні // Вперед! – Львів, 1922. – Ч. 32. – С. 3.
292. З.К. Професор Юліян Кулаковський і його посланіє "русским людям, именующим себя "украинцами" // Вістник СВУ. – Відень, 1915. – Ч. 49–50. – С. 12.
293. Завадський В. Національно-персональна автономія / В. Завадський // ЛНВ. – 1928. – Т. ХСV. – С. 159-165.
294. Заикин Вяч. Украинская историческая литература последних лет / Вячеслав Заикин // На чужой стороне. – Прага, 1925. – XII. – С. 236-251.
295. Заїкин В.: Записки Наукового Товариства імени Шевченка. Том СXXXIV-СXXXV. Львів, 1924 / В'ячеслав Заїкин // ЛНВ. – 1925. – Т. LXXXVII. – С. 94-95.
296. Заїкін В. Сучасна українська історична література / В'ячеслав Заїкин // Українська нива. – Варшава, 1926. – Ч. 1-2. – С. 3; Ч. 3-4. – С. 3; 1927. Ч. 5-6. – С. 4; Ч. 3 (8).-С. 5; Ч. 5 (10). – С. 5; Ч. 7 (12). – С. 5.
297. Залізник М.: Грушевський М. Історія України-Руси. Т.VI. К.-Львів, 1907 / Микола Залізник // ЛНВ. – 1908. – Т. XLIII. – С. 582-585.
298. Залізник М.: Грушевський М. Історія України-Руси. Т.VII. К.-Львів, 1909 / Микола Залізник // ЛНВ. – 1909. – Т. XLVIII. – С. 200-201.
299. Залізник М.: Михайло Грушевський. Ілюстрована історія України. Київ-Львів, 1911 / Микола Залізник // ЛНВ. – 1911. – Т. LIV. – С. 534-536.
300. Замах на проф. Грушевського // Громадська Думка. – Вецляр, 1918. – Ч. 26. – С. 3.
301. Замість відповіді "Триzubові" на його "привітання" М.Грушевському // Українські вісти. – Париж, 1926. – №. 12. – С. 3.
302. Замучили... Михайло Грушевський // Батьківщина. Тижневик. – Львів, 1934. – Ч. 5. – С. 1.

303. Записка А.И. Савенка об украинском движении / Анатолий Иванович Савенко // Сборник клуба русских националистов. – Выпуск четвертый и пятый. – Киев, 1913. – С. 263-269.
304. Записка о состоянии и деятельности Императорского Университета Св. Владимира в 1890 году // Университетские известия. – К., 1891. – № 2 – Февраль. – С. 17-18.
305. Записка об украинском движении за 1914–1916 годы с кратким отчетом истории этого движения, как сепаратистско-революционного течения среди населения Малоросии // Украинский археографический сборник. – К., 1926. – Том первый. – С. 274–354.
306. Записки наукового товариства імені Шевченка, т. XXXIII – XVIII // Русская мысль. – 1901. – № 1. – С. 17-18. Огляд наведений без авторства.
307. Засідання пам'яті М. Грушевського в Українськiм Науковiм Інститутi в Берліні // Новий час. – Львів, 1935. – № 28. – С. 6.
308. Засідання пам'яті Михайла Грушевського на Українськiм Науковiм Інститутi в Берліні // Вісти з Українського Наукового Інституту в Берліні. – Берлін, 1935. – № 1. – С. 8-9.
309. Затонський В. Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму (Доповідь та заключне слово на січневій сесії ВУАН) / Володимир Затонський. – К.: Видавництво ВУАН, 1934. – 53 с.
310. Згадка про проф. М.Грушевського в англ. пресі ("Таймс" про смерть Великого Вченого і Патріота) // Новий час. – Львів, 1934. – № 285. – С. 1.
311. Зеров М.: Мих. Грушевський. Всесвітня історія в короткiм огляді. Частина I, друге видання Київ 1917. Частина II. Київ 1917 / Микола Зеров // Вільна Українська школа. – К., 1917. – Рік перший. – № 2. Жовтень. – С. 124-125.
312. Зеров М.: Мих. Грушевський. Всесвітня історія в короткiм огляді. Частина третя. Київ 1917 / Микола Зеров // Вільна Українська школа. – К., 1917. – Рік перший. – № 3-4. Листопад-Грудень. – С. 218-219.

313. Зілинський І. Наукова діяльність покійного Михайла Грушевського в Галичині та його внесок в українське мовознавство / Іван Зілинський // Збірник пам'яті Івана Зілинського (1879-1952). Спроба реконструкції втраченого ювілейного збірника з 1939 р. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто-Львів, 1994. – С. 569-574.
314. Илюкович М. Н.И.Костомаров и буржуазно-националистическая украинская историография / М. Илюкович // Проблемы марксизма. – 1934. – № 2. – С. 91-114.
315. І. З. Вшанування пам'яті М. Грушевського в Парижі // Тризуб. – Париж, 1934. – Число 48 (454). – С. 3-4.
316. І. Л-кий. Михайло Грушевський як історик // Хліборобський Шлях. – Львів, 1934. – № 47 (88). – С. 3-4.
317. І.Б. [Борщак І.] Михайло Сергієвич Грушевський (1866-1926) / Ілько Борщак // Українські вісти. – Париж, 1926. – №. 11. – С. 1.
318. І.Ф. [Франко І.]: Hruševskij M. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. I Bd. Leipzig, Teubner 1906 / Іван Франко // ЛНВ. – 1906. – Т. XXXIII. – С. 595.
319. Zapysky Naukowego Towarzystwa imeny Szewczenka. Tom XCVIII. R. 1910... // Świat Słowiański. – Rocznik VII. – Kraków, 1911. – Sierpień-Wrzesień. – S. 175-178. Огляд наведено без авторства.
320. Інституції та товариства // Наше минуле. – К., 1918. – Число 2. – С. 184-187.
321. Інтерв'ю з М.С. Грушевським // Більшовик. – К., 1924. – № 57. – С. 3.
322. Ісаїв П. Михайло Грушевський (1866-1934) / Петро Ісаїв // Дзвони. – Річник IV. – Львів, 1934. – С. 572-576.
323. Історія України проф. Грушевського // Киевская старина. – 1906. – Т. 92. – С. 31.
324. Історія України-Руси. Написав М.Грушевський. Т. V. У Львові, 1906 // ЛНВ. – 1906. – Т. XXXIV. – С. 403. Огляд наведений без авторства.

325. Іщак А. Др. О. Михайло Грушевський і його історія релігійної думки на Україні / Андрій Іщак // Нива. – Львів, 1925. – Ч. 9. – С. 293-301.
326. К вопросу о кандидатуре на кафедру русской истории в университете Св.Владимира профессора Львовского университета Михаила Грушевскаго. – К., 1908. – 68 с.
327. Калинович І. Німецька преса про нас / Іван Калинович // Українське слово. – Львів, 1915. – Ч. 107. – С. 3.
328. Калинович І. Огляд "воєнної" української бібліографії (За час першого року світової війни) / Іван Калинович // Українське слово. – Львів, 1915. – Ч. 55. – С. 4.
329. Калинович І. Огляд "воєнної" української бібліографії (За час першого року світової війни) / Іван Калинович // Українське слово. – Львів, 1915. – Ч. 65. – С. 5.
330. Калинович І. Огляд "воєнної" української бібліографії / Іван Калинович // Українське слово. – Львів, 1915. – Ч. 113. – С. 3.
331. Камінський В.: Михайло Грушевський. Історія Української літератури. Тт. I-IV / В'яслав Камінський // Етнографічний вісник. – К., 1926. – Кн. 2. – С. 145-148.
332. Карашкевич О.: М.С.Грушевский (1866–1916). Издание "Украинской жизни". М., 1917 / О. Карашкевич // Шляхи. – Львів, 1917. – Річник IV. – С. 599.
333. Кареев Н.И. Отчет о русской исторической науке за 50 лет (1876-1926) / Николай Иванович Кареев / Публ. подгот. В.П. Золотарев // Отечественная история. – 1994. – № 2. – С. 136-154.
334. Кареев Н.И. Прожитое и пережитое / Николай Иванович Кареев / Подготовка текста, авт. вступ. ст. и комментариев В.П. Золотарев. – Л.: Издательство Ленинградского ун-та, 1990. – 384 с.
335. Кизеветтер А.: Проф. Мих. Грушевский. Киевская Русь. Т. I. Введение. Территория и население в эпоху образования государства. С-Пб,

1911. стр. 490 / Александр Кизеветтер // Русская мысль. – 1911. – № 2. – С.46-47.
336. Кизеветтер Ал.: М. Грушевский Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV-го столетия. Киев. 1891 / Александр Кизеветтер // Библиографическія записки. – М., 1892. – № 5. Май. – С. 377-378.
337. Кияниця П. Перед виборами до Всесоюзної Академії Наук. Михайло Сергійович Грушевський / Петро Кияниця // Пролетарська правда. – 1928. – № 241. – С. 4.
338. Кіржаєв С.М. Біля джерел Української Академії наук у Києві (сторінки щоденника В.І.Вернадського 1918 р.) / Сергій Миколайович Кіржаєв // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.: Наукова думка, 1992. – Випуск 1. – С. 321-331.
339. Книжечка про Михайла Грушевського // Рідна школа. – Львів, 1935. – Ч. 5. – С. 77.
340. Книжні новини // Нова Рада. – К., 1917. – № 156. – С. 4.
341. Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії / Микола Ковалевський. – Інсбрук: Накладом Марії Ковалевської, 1960. – 342 с.
342. Ковалевський М. Як проголошено самостійність України. Світлий пам'яті М.С. Грушевського / Микола Ковалевський // Діло. – 1934. – Ч. 324. – С. 2.
343. Козаченко Ант. Наука історії України та Росії за рр.. 1917-1927 в УСРР / Ант. Козаченко // Бібліографія історії України, Росії та українського права, краєзнавства й етнології за 1917-1927 роки. – Харків, 1930. – С. 11-21.
344. Кокошко Ст. Стан історичної науки у ВУАН / Ст. Кокошко // Пролетарська правда. – К., 1930. – № 262. – С. 2; № 264. – С. 2.
345. Кокошко Ст. У наступ проти буржуазної історичної науки / Ст. Кокошко // Пролетарська правда. – К., 1931. – № 62. – С. 2; № 65. – С. 3; № 76. – С. 2.

346. Комітет протесту против ув'язнення М.Грушевського // Вістник СВУ. – 1916. – Ч. 77–78. – С. 141.
347. Копач І. Може епохальна книга: Грушевський М. Очерк истории украинского народа / Іван Копач // Діло. – 1905. – Ч. 131-132; Ч. 135; Ч. 137; Ч. 139-141.
348. Копач І.: Hruševskýj Michael, Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. I Bd. Leipzig, Teubner 1906 / Іван Копач // Діло. – 1906. – Ч. 34. – 15 (28) лютого.
349. Копач І.: Михайло Грушевський: Про старі часи на Україні. Петербург 1907 / Іван Копач // Учитель. – Львів, 1907. – Ч. 8 і 9. – С. 144.
350. Копержинський К. Українське наукове літературознавство за останні 10 років / Кость Копержинський // Студії з історії України Науково-дослідчої катедри історії України в Києві. – К.: ДВУ, 1929. – Том другий. Виданий на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістдесятієї річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. – С. XXI-LII.
351. Кораблев В.: Записки наукового товариства імені Шевченка. Виходять у Львові під редакцією Михайла Грушевського / В. Кораблев // Известия ОРЯиСИАН. – 1898. – Т. III. – С. 282-284.
352. Кордуба М. Академик Михайло Грушевський як історик (з нагоди ювілею) / Мирон Кордуба // ЛНВ. – 1926. – Т. ХСІ. – С. 346-357.
353. Кордуба М. В обороні історичної правди / Мирон Кордуба // ЛНВ. – 1931. – Т. СVI. – С. 424-438.
354. Кордуба М. Грушевський про " нашу політику" / Мирон Кордуба // Вістник СВУ. – 1916. – Ч. 127. – С. 786–787.
355. Кордуба М. Найновіші теорії про початки Руси / Мирон Кордуба // ЛНВ. – 1929. – Т. С. – С. 1082-1096.
356. Кордуба М. Приїзд проф. Грушевського до Львова (особисті спомини) / Мирон Кордуба // Вістник СВУ. – 1916. – Ч. 127. – С. 795–796.

357. Кордуба М.: Грушевський Михайло. Історія України-Руси. Т.1. До початку XI віка. У Львові, 1898 / Мирон Кордуба // *Věstnik Slovanských Starožytnosti*. Vydává Dr. Lubor Niederle. – Praha, 1899. – Svazek III. – S. 63-67.
358. Корсаков А.Д. Отзыв о сочинении М.Грушевского "Очерк истории украинского народа" (Издание второе, дополненное. Спб., 1906) / А.Д. Корсаков. – Спб, 1909. Оттиск. – С. 471-498.
359. Корш Ф. К спору об украинской культуре / Федор Корш. – 16 с. Отдельный оттиск из журнала "Украинская Жизнь", 1912, № 2.
360. Коряк В. Література на робфаках / Володимир Коряк // *Путь Просвещения*. – Харьков, 1923. – № 6. – С. 75-94.
361. Кравченко І. Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії (академік Грушевський і його школа після повернення з білоеміграції) / Іван Кравченко // *Записки Історично-археографічного інституту*. – К.: Видавництво ВУАН, 1934. – № 1. – С. 9-54.
362. Кревецький І. Українська історіографія на переломі / Іван Кревецький // *Записки НТШ*. – 1924. – Т. СХХХІV-СХХХV. – С. 150-185.
363. Крип'якевич І. Історично-філософська секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894-1913 роках / Іван Крип'якевич // *Записки НТШ. Праці історико-філософської секції*. – Том ССХХІІ. – Львів, 1991. – С. 392-411.
364. Крип'якевич І.: М.Грушевський. Історія України-Руси. Том VIII, частина III. Видання друге, повторене. Київ-Відень, 1922 / Іван Крип'якевич // *ЛНВ*. – 1922. – Т. LXXVI. – С. 80-81.
365. Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя і діяльність / Іван Крип'якевич. – Львів: «Просвіта», 1935. – 63 с.
366. Крип'якевич І. Михайло Грушевський / Іван Крип'якевич // *Хроніка НТШ*. – Львів, 1935. –Т. 72. – С. 5-9.

367. Крупницький Б. Археографічна діяльність М.Грушевського / Борис Крупницький. Переклад С.Кіржаєва // Історія української археографії: Персоналії. – К., 1993. – Випуск 1. – С. 84-97.
368. Крупницький Б. М.Грушевський як історик України / Борис Крупницький // Вісти з Українського Наукового Інституту в Берліні. – Берлін, 1935. – № 2. – С. 2-3.
369. Крымскій А.: Записки наукового товариства імени Шевченка. Том II. У Львові. 1893. Стр. 189 / Агатангел Кримський // Етнографическое обозрение. – Москва, 1893. – № 4. – С. 203-205.
370. Крымскій А.: Записки наукового товариства імени Шевченка. Частина I. У Львові. 1892. Стр. 212 / Агатангел Кримський // Етнографическое обозрение. – Москва, 1893. – № 3. – С. 177-179.
371. Кузеля З. Михайло Грушевський та його діяльність на Західній Україні / Зенон Кузеля // Вісти з Українського Наукового Інституту в Берліні. – Берлін, 1935. – № 2. – С. 3-7.
372. Кулаковскій Ю. Русским людям, именующим себя "украинцами" / Юлиан Кулаковскій // Киевлянин. – 1915. – № 258. – С. 1.
373. Кулиниченко П. Михайло Сергієвич Грушевський (з нагоди 60-х роковин народження та 40-х роковин наукової діяльності) / П. Кулиниченко // Пролетарська правда. – К., 1924. – № 228. – С. 2.
374. Кутепов Р. Большое чувство / Р. Кутепов // Славянская заря. – Прага, 1919. – № 26. – С. 1.
375. К-ч. [Косач О.]: Ілюстрована історія України, написав М. Грушевський. Київ-Львів // Рідний край. – К., 1911. – № 15. – С. 11-13.
376. Лакиза І. Михайло Сергієвич Грушевський. (з нагоди 60-х роковин народження та 40-х роковин наукової діяльності) / Іван лакиза // Життя й революція. – 1926. – № 10. – С. 99-105.
377. Линниченко И. А. Грамоты Галицкаго князя Льва и значение подложных документов как исторических источников / Иван Андреевич

- Линниченко // Известия ОРЯ и СИАН. – Спб, 1904. – Т.IX. – Кн. 1. – С. 80-102.
378. Линниченко И.А. Малорусская культура / Иван Андреевич Линниченко // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник. / Вступительная статья и комментарии М.Б.Смолина. – М.: Москва, 1998. – С. 315–329.
379. Линниченко И.А. Малорусский вопрос и автономия Малороссии (Открытое письмо профессору М.С.Грушевскому) / Иван Андреевич Линниченко // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник. / Вступительная статья и комментарии М.Б.Смолина. – М.: Москва, 1998. – С. 253-279.
380. Линниченко И.А. Малорусский вопрос и автономия Малороссии (Открытое письмо профессору М.А.Грушевскому) / Иван Андреевич Линниченко. – Пг., Одесса, 1917. – 40 с.
381. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму: Твори. Політологічна секція / В'ячеслав Липинський. – К., Філадельфія: Ін-т Східноєвропейських досліджень НАН України; Східноєвропейський дослідний Ін-т ім. В.К. Липинського, 1995. – Т. 6. – Кн. 1. – 470 с.
382. Липинський В. Релігія і церква в історії України / В'ячеслав Липинський. – К.: Рада, 1995. – 96 с.
383. Липинський В'ячеслав. Україна на переломі 1657-1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. / В'ячеслав Липинський. Репринт. вид. – К.: Дніпро, 1997. – 304 с.
384. Липинський Вячеслав. З епістолярної спадщини: Листи до Д.Дорошенка, І.Кревецького, Р.Метика, О.Назарука, С.Шелухіна / В'ячеслав Липинський / Тетяна Сергіївна Осташко (упоряд., авт. вступ. ст. і комент.), Юрій Іларіонович Терещенко (упоряд., авт. вступ. ст. і комент.). — К.: Ін-т історії України НАН України, 1996. — 190 с.

385. Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського / Липинський В. Архів. – Т. 6. – Філяделфія, Пеннсильванія: Східноєвропейський дослідний Ін-т ім. В.К. Липинського, 1973. – 450 с.
386. Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894-1932 рр.) / Упорядкування, археографічна передмова Г.Сварник. – Львів-Нью-Йорк, 1998: Видавництво М.П.Коць. – 266 с.
387. Листи Осипа Назарука до Вячеслава Липинського / Липинський В. Архів. – Т. 7. – Філяделфія: Східноєвропейський дослідний Ін-т ім. В.К. Липинського, 1976. – 532 с.
388. Листи Раймонда Фрідріха Кайндля до Михайла Грушевського і Федора Вовка / Публ. В.Наулка // Університет: Іст.-філос. журн. – К., 2005. – № 6. – С. 55-70.
389. Липинський Вячеслав Казимирович. Повне зібрання творів, архів, студії / Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В.К.Липинського (США); Інститут європейських досліджень НАН України / Ярослав Пеленський (голов.ред.), Христина Пеленська (ред.). – К.; Філадельфія : Смолоскип, 2003. – Т. 1 : Листування. (А - Ж). – 959 с.
390. Листування Михайла Грушевського. Т. I. Ред. Л.Винар; упор.: Галина Бурлака. – Київ – Нью-Йорк – Париж – Львів – Торонто, 1997. – 399 с. – Серія: Епістолярні джерела грушевськознавства.
391. Листування Михайла Грушевського. Т. II. Ред. Л.Винар; упор.: Р.Майборода, В.Наулко, Г.Бурлака, І.Гирич. – Київ – Нью-Йорк – Париж – Львів – Торонто: УІТ, 2001. – 412 с. – Серія: Епістолярні джерела грушевськознавства.
392. Листування Михайла Грушевського. Т. III. Ред. Л.Винар; упор.: Г.Бурлака, Н.Лисенко. – Київ – Нью-Йорк: УІТ, 2006. – 718 с.; іл. – Серія: Епістолярні джерела грушевськознавства.
393. Литературная летопись // Украинская жизнь. – 1913. – № 6. – С. 110.
394. Літературне життя // Книга. – Відень-Київ, 1921. – I (грудень). – С. 30-42.

395. Лозинський М. Михайло Грушевський (25-літє його літературної діяльності) / Михайло Лозинський // Діло. – 1910. – Ч. 141. – С. 1-2.
396. Лоський К.: М.Грушевський. Всесвітня історія в короткім огляді. Частина перша, друга, третя / Кость Лоський // Книгарь. Літопис українського письменства. – К., 1918. – Число п'яте. – С. 253-257.
397. Лоський К.: М.Грушевський. Всесвітня історія в короткім огляді. Частина четверта / Кость Лоський // Книгарь. Літопис українського письменства. – К., 1918. – Число восьме. – С. 443-446.
398. Лоський К.: Михайло Грушевський. Про старі часи на Україні. Коротка історія України. Київ, 1917 / Кость Лоський // Книгарь. Літопис українського письменства. – К., 1918. – Число сьоме. – С. 381.
399. Лоський К.: Проф. Михайло Грушевський. Голова Української Центральної Ради / Кость Лоський // Книгарь. Літопис українського письменства. – К., 1918. – Число сьоме. – С. 401-402.
400. Лотоцкий А.: Проф. М.С.Грушевский. Очерк истории украинского народа. Издание второе, дополненное. Спб., 1906 / Александр Лотоцкий // Вестник Европы. – 1906. – Том III. – С. 366-368.
401. Лотоцький О. Діяльність М. Грушевського / Олександр Лотоцький // Діло. – 1934. – Ч. 321. – С. 3; Ч. 322. – С. 3; Ч. 323. – С. 3-4.
402. Лотоцький О. П'ємонт української наукової думки / Олександр Лотоцький // Славянская книга. – Прага, 1926. – Март. – С. 105-110.
403. Лотоцький О. Сторінки минулого / Олександр Лотоцький. – Варшава, 1933. – Ч. 2. – 472 с.
404. Лотоцький О. Сторінки минулого / Олександр Лотоцький. – Варшава, 1934. – Ч.3. – 365 с.
405. Лукич Л. [Левицький В.]: Михайло Грушевський. Про батька козацького Богдана Хмельницького. Київ, 1909 / Володимир Левицький // ЛНВ. – 1909. – Т. XLVIII. – С. 630-633.
406. Любченко П. Старі теорії й нові помилки / Панас Любченко // Життя й революція. – 1926. – № 12. – С. 75-88.

407. Любченко П. Чотири роки української еміграції / Панас Любченко // Червоний шлях. – 1923. – № 2. – С. 111-130.
408. Лященко А.И. Издания ученого Общества имени Шевченко во Львове в 1898 году / А.И. Лященко // Известия ОРЯиСИАН. – 1900. – Т. V. – С. 705-718.
409. М. Грушевський про українську політику // Новий час. – Львів, 1934. – № 271. – С. 4.
410. М. Грушевський. Очерк історії Київської землі от смерті Ярослава до конца XIV-го столетія. Киев. 1891 // Вестник Европы. – 1891. – № 12. – С. 849-851. Огляд наведений без авторства.
411. М. Ж-ко [Дорошенко Д.] Двадцять п'ять років літературно-наукової діяльності проф. М. С. Грушевського / Дмитро Дорошенко // Рада. – К., 1910. – Ч. 134. – С. 2-3.
412. М. М-ський. Надмогильний пам'ятник і літературна спадщина М. Грушевського // Діло. – 1937. – Ч. 27. – С. 5-6.
413. М. Об-ко. Український вільний Університет у Відні // Українське слово. – Берлін, 1921. – Ч. 8. – С. 4.
414. М. С. Грушевський // Известия. – М., 1934. – № 276. – С. 3.
415. М. С. Грушевський // Правда. – М., 1934. – № 326. – С. 3.
416. М. Сл. [Славинский М.]: Проф. М. Грушевській. История украинскаго козачества. До соединения с московским государством. Том второй. Первые десятилетия XVII века. (Извлечено из VII VIII томов "Історії України-Руси"). Спб., 1914.) / Максим Славинский // Вестник Европы. – 1914. – № 3. – С. 397-398.
417. М.Ж. [Дорошенко Д.]: Павлик М. Михайло Драгоманів, "високий рівень" українства та "нова ера". Львів, 1906, стор. 44; Павлик М. Михайло Драгоманів і его роля в розвою України. Львів, 1907, стор. 91 / Дмитро Дорошенко // Україна. – 1907. – Т. II. – Кн. 2. – Част. 1. – С. 224-232.
418. М.З.: Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Тому дев'ятого перша половина // Нові шляхи. – 1929. – № 4. – С. 411-413.

419. М.Л. [Донцов Д.] З пресового фільму / Дмитро Донцов // Вістник. Місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя. – Львів, 1933. – Річник I. – С. 156-159.
420. М.Л. [Донцов Д.] З пресового фільму / Дмитро Донцов // Вістник. Місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя. – Львів, 1935. – Річник III. – С. 74-75, 768, 925-926.
421. М.Л. [Донцов Д.] З пресового фільму / Дмитро Донцов // Вістник. Місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя. – Річник IV. – Львів, 1936. – С. 229-230.
422. М.Л. [Донцов Д.] З пресового фільму / Дмитро Донцов // Вістник. Місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя. – Річник V. – Львів, 1937. – С. 676, 922.
423. М.Р. [Рубач М.] Грушевский Михаил Сергеевич / Михайло Рубач // Большая советская энциклопедия. – М., 1930. – Т. 19. – С. 673-676.
424. М.С. [Возняк М.] Історія національно-культурного зриву наших предків (Мих. Грушевський. Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці Київ-Львів, 1912) / Михайло Возняк // Письмо з Просвіти. – Львів, 1913. – Ч. 2. – С. 44-48.
425. М.С. [Порш М.]: Грушевський. Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII в. К.-Л., 1912 / Микола Порш // Рада. – 1912. – № 143. – С. 2-3.
426. М.С. [Струтинський М.] Михайло Грушевський / Михайло Струтинський // Рідна школа. – Львів, 1934. – Ч. 23-24. – С. 338.
427. М.С. Грушевський // Пролетарий. – 1934. – № 272. – С. 4.
428. М.С. Грушевський // Вісті ВУЦВК. – 1934. – № 272. – С. 2.
429. М.С. Грушевський // Комуніст. – 1934. – № 273. – С. 2.
430. М.С. Смерть проф. Михайла Грушевського // Українське слово. – Париж, 1934. – Ч. 84. – С. 1.
431. М.С. Грушевський (1866-1916). Издание "Украинской жизни". – М., 1917. – 54 с.

432. М.Т.: Всеукраїнська Академія Наук. Україна. Науковий трьохмісячник українознавства. Орган Історичної Секції Академії під загальною редакцією голови Секції акад. Михайла Грушевського. Київ, 1924. Державне Видавництво України. Кн. 1-2 // ЛНВ. – 1925. – Т. LXXXVII. – С. 81-85.
433. М.Ф. [Євшан М.]: Михайло Грушевський – Ілюстрована історія України, Київ-Львів, 1911, ст. 556 / Микола Євшан // Записки НТШ. – 1912. – Т. СХ. – С. 221-222.
434. М.Ш. [Шаповал М.]: Михайло Грушевський. З історії релігійної думки на Україні. Львів, 1925 р. / Микита Шаповал // Суспільство. – Прага, 1925. – I-II. – С. 147.
435. Магміт Б. Сучасні українські політики. Всеукраїнець. (Спроба характеристики проф. Михайла Грушевського) / Богдан Магміт // Шляхи. – Львів, 1917. – Річник IV. – С. 362-376.
436. Марковський М.: Грушевський М. Історія української літератури. Том IV. Київ, 1925 / Михайло Маяковський // Україна. – 1926. – Кн. 1. – С. 144-147.
437. Марковський М.: Михайло Грушевський. Історія української літератури. Том п'ятий, випуск перший. Державне видавництво України, 1926 р., ст. 204 / Михайло Маяковський // України. – 1927. – Кн. 3. – С. 183-187.
438. Мартос Б. М.С.Грушевський, яким я його знав / Борис Мартос // УІ. – 1966. – № 1-2. – С. 73-81.
439. Маршинський А. Спомини (1884-1888 р.) / Аполлінарій Маршинський // Дніпро. Календар-альманах. – Львів, 1923.
440. Матеріяли для культурної й громадської історії Західньої України. – К., 1928. – Т. I. Листування І. Франка і М. Драгоманова. – 508 с.
441. Милькович В. Відповідь моїм напасникам / Володимир Милькович // Руслан. – 1907. – Ч. 214. – С. 1-3.

442. Милькович В. Ще одна відповідь моїм напасникам / Володимир Мількович // Руслан. – 1908. – Ч. 1. – С. 4-5.
443. Милькович В.: Hruševskýj M. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. I Bd. Leipzig, Teubner 1906 / Володимир Мількович // Руслан. – 1907. – Ч. 196-201.
444. Мих. Грушевський. Всесвітня історія в короткім огляді – частина перша – Петроград, 1917 // Розсвіт. – Раштат (Баден), 1917. – Ч. 67. – С. 4. Огляд наведено без авторства.
445. Михайло Грушевській // Календар товариства «Просвета» на 1896 р. – Львов, 1895. – С. 188-189.
446. Михайло Грушевський – Історія України-Руси, том VIII частина I. Київ, 1913 // Ілюстрована Україна. – Львів, 1913. – Ч. 12. – С. 11. Огляд наведений без авторства.
447. Михайло Грушевський (біографічний нарис) // Новий час. – Львів, 1934. – № 267. – С. 4; № 268. – С. 4; № 269. – С. 4.
448. Михайло Грушевський // Громадський голос. – Львів, 1934. – Ч. 47. – С. 2-3.
449. Михайло Грушевський // Діло. – 1934. – Ч. 320. – С. 1.
450. Михайло Грушевський // Життя і знання. – Львів, 1934. – Грудень. – Ч. 12. – С. 364.
451. Михайло Грушевський // Наш прапор. – Львів, 1934. – Ч. 93. – С. 1.
452. Михайло Грушевський // Новий час. – 1926. – Ч. 72. – С. 1.
453. Михайло Грушевський // Хліборобський Шлях. – Львів, 1934. – № 45 (86). – С. 3.
454. Михайло Грушевський про українську політику // Громадський голос. – Львів, 1934. – Ч. 46. – С. 2.
455. Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Т. VIII, ч. II. Київ, 1916 // Вістник СВУ. – 1916. – Ч. 128. – С. 808. Огляд був поданий без авторства.

456. Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Т. I. Видання друге, розширене. У Львові, 1904 // ЛНВ. – 1904. – Т. XXVII. – С. 60. Огляд був поданий без авторства.
457. Михайло Грушевський. Його життя і мученича смерть. – Львів: "Батьківщина", 1934. – 16 с.
458. Михайло Грушевський. Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII в. Київ-Львів, 1912 // Ілюстрована Україна. – Львів, 1913. – Ч. 1. – С. 14. Огляд наведено без авторства.
459. Михайло Грушевський: Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці. Видання друге Дніпровського Союзу Споживчих спілок України («Дніпросоюз»). Відень 1919 // Бібліотечний порадник. – Львів, 1925. – Ч. 3. – С. 83-84. Огляд наведений без авторства.
460. Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920–1930-ті роки): Зб. документів і матеріалів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України / П.С. Сохань (ред.), Р.Я. Пиріг (упоряд.). – К., 1997. – 184 с.
461. Михайло Грушевський: Про старі часи на Україні. Коротка історія України (для першого початку). – Видання шесте Дніпровського Союзу Споживчих спілок України («Дніпросоюз»). Відень 1919 // Бібліотечний порадник. – Львів, 1925. – Ч. 3. – С. 82-83. Огляд наведений без авторства.
462. Михайло Сергієвич Грушевський // Учительське слово. – Львів, 1935. – Ч. 1. – С. 2-4.
463. Михайлов П.: Проф. Мих. Грушевский. Киевская Русь. Т. I. Введение. Территория и население в эпоху образования государства. С-Пб, 1911. стр. 490 / П. Михайлов // ЖМНП. Новая серия – Часть XLVII. Октябрь. – С-Пб., 1913. – С. 389-403.
464. Михальчук К. Привіт проф. М. С. Грушевському / Кость Михальчук // Рада. – К., 1910. – Ч. 138. – С. 1-2.
465. Михальчук К. Что такое малорусская (южнорусская) речь? (Оттиск из журнала "Киевская Старина"). – Киев, 1899; Т.: Известия XI

- Археологического съезда в Киеве, 1-20 августа 1899 г. Киев, 1899. // Вестник Европы. – 1899. – № 11. – С. 394-402. Огляд наведено без авторства.
466. Мицюк О.: М. Грушевський. З починків укр. соціалістичного руху. М. Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток. Вид. Укр. Соціол. Інституту. 1922. Відень. Стор. 212 / Олександр Мицюк // Нова Україна. Безпартійний двохтижневик громадського, культурного й економічного життя. – Прага, 1922. – Ч. 10-11. – С. 52-53.
467. Мірчук І. Памяти Михайла Грушевського. Вступне слово на Академії в Українськiм Науковiм Інститутi дня 7. XII. 1934 / Іван Мірчук // Вісти з Українського Наукового Інституту в Берліні. – Берлін, 1935. – № 1. – С. 1-5.
468. М-н. Поминки по Михайлі Грушевським у Празі // Діло. – 1935. – Ч. 7. – С. 3.
469. Могилянскій Мих.: М.Грушевський. Культурно-національний рух (движение) на Україні в XVI-XVII віці. Київ-Львов, 1912 г. / Михайло Могилянський // Речь. – Спб., 1912. – № 234. – С. 3.
470. Могилянскій Мих.: Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Т. VIII, ч. II. Київ, 1916 г. / Михайло Могилянський // Речь. – Спб., 1916. – № 272. – С. 4.
471. Могилянскій Мих.: Проф. Мих. Грушевскій. Иллюстрированная история Украины. – Спб., 1913 / Михайло Могилянський // Речь. – Спб., 1913. – № 34. – С. 3.
472. Могилянський Мих. Вбивство / Михайло Могилянський // Червоний шлях. – 1926. – № 1. – С. 53-55.
473. Модзалевський І. Ідеолог відродження Української графіки. Академик проф. Мих. Грушевський / Іван Модзалевський // Українські вісти. – Париж, 1926. – №. 11. – С. 3.

474. Мончаловский О. Литературное и политическое украинофильство. (Отпечатка из "Галичанина") / Осип Мончаловский. – Львов: Типография Ставропигийского Института, 1898. – 190 с.
475. Мончаловский О. Мазепинцы (Отпечатка из "Галичанина") / Осип Мончаловский // Живые вопросы. – Львов: Из типографии Ставропигийского Института, 1900. – С. 41-85.
476. Мочульський М. З останніх десятиліть життя Франка 1896-1916. Спогади і причинки / Михайло Мочульський // За сто літ. Матеріяли з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття. – К.: ДВУ, 1928. – Кн. 3. – С. 276-284.
477. Мошин В.А. Варяго-русский вопрос / В.А. Мошин // Slavia. – Роčník X. – Praha, 1931. – S. 109-136, 313-379, 501-537.
478. Мухин М. Антиукраїнські публікації російської пропаганди французькою мовою / Михайло Мухин // Книголюб. – Прага, 1928. – Кн. III-IV. – С. 56-59.
479. Мухин М. Проф. М.Грушевський (1866-1934) / Михайло Мухин // Вістник. Місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя. – Річник IV. – Львів, 1936. – С. 102-115; 194-202; 268-277.
480. Мухин М. Професор Михайло Грушевський / Михайло Мухин // Визвольний шлях. – 1968. – № 3. – С. 324-336.
481. Мухін М. Ucrainica в чужих виданнях 1926-27 р.р. / Михайло Мухин // Нова Україна. – Прага, 1927. – Січень-лютий. – С. 115-117.
482. Н. К-ш-ъ. [Кашкадамов Н.]: Проф. М.С.Грушевский. Очерк истории украинского народа. Спб., 1904 / Н. Кашкадамов // Русская старина. – 1905. – Январь. – Библиографический листок.
483. Н. Р-в [Рышков Н.]: Записки наукового товариства імені Шевченко. Виходять у Львові під редакцією Михайла Грушевського. Т. ХІХ. Львів, 1898 / Н. Рышков // Исторический вестник. – 1898. – Т. LXXIV. – С. 316-318.

484. Н.В. [Н.В.Молчановський] 1) Архив Юго-Западной России. Ч. 8. Т. 1. Материалы для истории местного самоуправления в связи с историею сословной организации. Акты Барского староства XV-XVI в. К., 1893; 2) Ч. 8. Т. II. Акты Барского староства XVII-XVIII в. К., 1894; 3) Грушевский М. Барское староство. Исторические очерки. К., 1894 / Никандр Молчановський // Киевская старина. – 1895. – Т. 48. – С. 103-112.
485. Н.Г. [Григор'єв Н.] На сковороді / Никифор Григор'єв // Нова Україна. – Прага, 1926. – Жовтень. – С. 70-71.
486. Н.Д. [Полонська-Василенко Н.] З моїх спогадів про М. Грушевського (Процес СВУ. Смерть і похорон М. Грушевського) / Наталя Полонська-Василенко // Україна. – Париж, 1953. – Ч. 9. – С. 744-747.
487. Н.М. [Н.В.Молчановський]: Записки наукового товариства імені Шевченка, т. VII / Никандр Молчановський // Киевская старина. – 1895. – Т. 51. – С. 119-121.
488. Н.М. [Н.В.Молчановський]: Записки наукового товариства імені Шевченка, т. XIV / Никандр Молчановський // Киевская старина. – 1897. – Т. 57. – С. 74-77.
489. Н.М. [Н.В.Молчановський]: Записки наукового товариства імені Шевченка, т. XVI и XVII / Никандр Молчановський // Киевская старина. – 1897. – Т. 58. – С. 37-40.
490. Н.М. [Н.В.Молчановський]: Записки Наукового товариства імені Шевченка. Тт. XVII-XXI / Никандр Молчановський // Киевская старина. – 1898. – Т. 61. – С. 19-23.
491. Н.М. [Н.В.Молчановський]: Записки товариства імені Шевченка, ч. 1. Записки наукового товариства імені Шевченка. Том II, III, IV, V, VI / Никандр Молчановський // Киевская старина. – 1895. – Т. 51. – С. 70-80.
492. Навроцький Б. Шевченко в освітленні буржуазно-реставраторської концепції М.Грушевського / Борис Навроцький // Життя й революція. – 1932. – № 4. – С. 27-34.

493. Над могилою Великого Всеукраїнця // Новий час. – Львів, 1934. – № 266. – С. 1-2.
494. Найближча праця Всеукраїнської Академії Наук // Нова громада. – Відень, 1924. – II-IV. Лютий-квітень. – С. 149.
495. Наріжний С.: М.Грушевський. Історія України-Руси. Тому дев'ятого перша половина [Хмельниччина роки 1650-1653]. Державне видавництво України. 1928. ст. 604. [Всеукраїнська Академія Наук]. – Тому дев'ятого друга половина [Хмельниччина роки 1654-1654]. ДВОУ Державне видавництво "Пролетар" 1931. ст. 605-1632 / Симон Наріжний // ЛНВ. – 1931. – Т. CVII. – С. 1029-1031.
496. Наукова діяльність М.С.Грушевського в оцінці східного й західного наукового світу // Михайло С. Грушевський. Вибрані праці. Видано з нагоди 25-річчя з дня його смерті (1934-1959). Зібрав і упорядкував матеріали Микола Галій. – Нью-Йорк: Накладом Головної Управи ОУРДП в США, 1960. – С. 251-260.
497. Наукова хроніка // Записки НТШ. – 1907. – Т. LXXX. – С. 181-186.
498. Наукове Товариство імени Шевченка у Львові // Зоря. – Львів, 1893. – С. 244.
499. Науково-дослідча катедра історії України в Києві. Звідомлення про діяльність катедри в 1927 / 8 році // Студії з історії України Науково-дослідчої катедри історії України в Києві. – К.: ДВУ, 1929. – Том другий. Виданий на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. – С. V-XI.
500. Науково-дослідчий і науково-видавничий рух Радянської України в 1926 році. Бібліографічний огляд // Україна. – 1927. – Кн. 3. – С. 145-152.
501. Науково-дослідчий і науково-видавничий рух Радянської України в 1927 році. Бібліографічний огляд // Україна. – 1928. – Кн. 3. – С. 101-110.
502. Науково-літературні установи // Книга. – Відень-Київ, 1921. – I (грудень). – С. 28-29.

503. Наулко В. Листи Любора Нідерле до Михайла Грушевського / Всеволод Наулко // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2006. – Випуск 10/11. – С. 631-639.
504. Никольській Ч. Большевики и Грушевській (Письмо из Польши) / Ч. Никольській // Новое слово. – Берлин, 1934. – № 15. – С. 5.
505. Німецька преса про українську справу // Вістник СВУ. – Відень, 1916. – Ч. 77–78. – С. 138–139.
506. Німецькі голоси про смерть Михайла Грушевського // Вісти з Українського Наукового Інституту в Берліні. – Берлін, 1935. – № 3. – С. 8.
507. Новицький В. Історична праця проф. О.Є. Преснякова і розмежування великоруської і української історіографії / Віктор Новицький // Україна. – 1930. – Т.40. – Березень-квітень. – С.55-65.
508. Новицький В.: Академік М.С.Грушевський. Чернігів і Сіверщина в українській історії / Віктор Новицький // Україна. – 1930. – Кн. 42. – Липень-серпень. – С. 146-147.
509. Нові видання проф. М. Грушевського // Українське слово. – Берлін, 1921. – Ч. 57. – С. 6.
510. Нові книжки і рецензії // Хліборобська Україна. – Відень, 1920-1921. – Збірник II, III і IV. – С. 248.
511. Нові праці проф. М.Грушевського // Книга. – Відень-Київ, 1921. – I (грудень). – С. 43.
512. Новые труды по истории Украины // Киевская старина. – 1904. – Т. 87. – С. 163.
513. Новый труд по истории Украины-Руси // Киевская старина. – 1899. – Т. 64. – С. 35.
514. О.Щ. [Щуровський Ол.]: Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. Часть восьмая, т. I. Акты Барскаго староства XV-XVI в. К. 1893 / Ол. Щуровський // Записки НТШ. – 1894. – Т. IV. – С. 178.

515. Обраннє проф. М. Грушевського // Громадська Думка. – Вецляр, 1918. – Ч. 28. – С. 3-4.
516. Обрання М. Грушевського // Вільне слово. – Зальцведель, 1918. – Ч. 45-46. – С. 4.
517. Оглоблін О.П. Буржуазна історична школа Довнар-Запольського (До генези блоку російського великодержавництва й місцевого націоналізму в українській історіографії) / Олександр Петрович Оглоблін // Записки Історично-археографічного інституту. – К.: Видавництво ВУАН, 1934. – № 1. – С. 157-225.
518. Огляд преси. Проф. М.С.Грушевський про події на Україні // Воля. – Відень, 1920. – Том I. Число 5. – С. 234-237.
519. Огляд українського життя в 1917 р // Громадська Думка. – Вецляр, 1918. – Ч. 3-4. – С. 2-3.
520. Оголошення // Нова доба. – Відень, 1921. – № 4. – С. 6.
521. Окіншевич Л. Національ-демократична концепція історії України в працях академіка Грушевського / Лев Окіншевич // Україна. – 1932. – № 1-2. – С. 93-109.
522. Олелько Г. Обриси діячів. Михайло Грушевський / Г. Олелько // Універсальний журнал. Двохтижневик. – К., 1918. – Жовтень. – С. 8-9.
523. Олесницькій А.А. Первые боевые встречи в XV веке турок-османов с Русью / А.А. Олесницькій // Записки Русского научного института в Белграде. – Белград, 1933. – Выпуск 9. – С. 89-140.
524. Онацький Є. Памяти Великого Українця / Євген Онацький // Українське слово. – Париж, 1934. – Ч. 86. – С. 3; Ч. 87. – С. 3.
525. Онацький Є. Три постаті – три символи / Євген Онацький // Самостійна думка. – Чернівці, 1932. – Число 6-7. – С. 1-4.
526. Останні хвилини М.Грушевського і вшанування його пам'яті // Тризуб. – Париж, 1934. – Число 46-7 (452-3). – С. 5-7.
527. Остапович М. Президент: Життя і діяльність М. Грушевського / М. Остапович, О. Білозерський. — Львів: Самоосвіта, 1937. – 62 с.

528. От редакції // Русскій историческій журнал. – 1917. – Год 1. – Книга 1. – С. 3-8.
529. Отвертий лист Акад. М.С. Грушевського до учасників його ювілейного свята 3 жовтня / Михайло Грушевський // Новий час. – 1926. – Ч. 78. – С. 6.
530. Очерк деятельности Клуба // Сборник клуба русских националистов. – Выпуск четвертый и пятый. – Киев, 1913. – С. 3-262.
531. П. Ст.: Украинский народ в его прошлом и настоящем. Том I. Петроград, 1914 г. // Вестник Европы. – 1914. – № 5. – С. 352.
532. П.Г. [Голубовський П.В.]. Рец. на: Грушевский М. Южнорусские господарские замки в половине XVI века. Историко-статистический очерк. К., 1890 / Петро Голубовський // Киевская старина. – 1890. – Т. 30. – С. 333-334.
533. П.Г. [Голубовський П.В.]: М. Грушевский Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV-го столетия. Киев. 1891 / Петро Голубовський // Киевская старина. – 1892. – Т. 38. – С. 431-438.
534. П.С.: Украинский народ в его прошлом и настоящем. Том I. Петроград, 1914 г. // Український науковий збірник. – М., 1915. – С. 103-104.
535. Павлик М. Іще раз: не кличте все! / Михайло Павлик // Діло. – 1905. – Ч. 48. – С. 1-2.
536. Павлик М. Михайло Драгоманів, "високий рівень" українства та "нова ера" / Михайло Павлик. – Львів, 1906. – 45 с.
537. Павлов Н.М. Ученый труд господина профессора Грушевского "Очерк истории украинского народа" / Н.М. Павлов. – Харьков, 1905. – 34 с.
538. Павлов Н.М. Ученый труд господина профессора Грушевского "Очерк истории украинского народа" / Н.М. Павлов // "Украинская болезнь" русской нации. – М.: Имперская традиция, 2004. – С. 162-194.

539. Пеленський Я. Вячеслав Липинський / Ярослав Пеленський // Зустрічі. – Варшава, 1989.– № 2(20). – С. 116-120.
540. Передмова // Науковий збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894-1904). – Львів, 1906. – С. III-VIII.
541. Перетц В.: Михайло Грушевський. Історія української літератури. Частина перша. Тт. I-III / Володимир Перетц // Україна. – 1925. – Кн. 4. – С. 158-163.
542. Перший виклад з давньої історії Руси професора Михайла Грушевського // Дело. – 1894. – Ч. 220.
543. Печать об одноцельном рутенском клубе // Галичанин. – 1907. – Ч. 130. – С. 1.
544. Пичета В.: Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Том VIII, частина I. Київ-Львів, 1913 / Владимир Пичета // Украинская жизнь. – 1914. – № 3. – С. 128-130.
545. Пичета В.И. Введение в русскую историю (источники и историография) / Владимир Иванович Пичета. – М.: Государственное издательство, 1922. – 202 с.
546. Після смерти М. Грушевського // Батьківщина. Тижневик. – Львів, 1934. – Ч. 9. – С. 1.
547. Після смерти Мих. Грушевського // Новий час. – Львів, 1934. – № 276. – С. 2.
548. Після смерти професора Михайла Грушевського // Новий час. – Львів, 1934. – № 268. – С. 1.
549. Плевако М.: Україна. Науковий трьох місячник українознавства, видає українське наукове товариство в Києві. 1918 рік. Книги 1, 2 / Микола Плевако // Книгарь. Літопис українського письменства. – К., 1920. – Ч. 1–3. – С. 35–41.

550. По смерти Мих. Грушевського // Батьківщина. Тижневик. – Львів, 1934. – Ч. 7. – С. 1.
551. По смерти Михайла Грушевського // Батьківщина. Тижневик. – Львів, 1934. – Ч. 6. – С. 1.
552. По смерти Михайла Грушевського // Діло. – 1934. – Ч. 323. – С. 1.
553. По смерти Михайла Грушевського // Діло. – 1934. – Ч. 324. – С. 1.
554. По смерти Михайла Грушевського // Діло. – 1934. – Ч. 325. – С. 2.
555. По смерти Михайла Грушевського // Діло. – 1934. – Ч. 327. – С. 2.
556. По смерти Михайла Грушевського // Діло. – 1934. – Ч. 334. – С. 4.
557. По смерти Михайла Грушевського // Діло. – 1934. – Ч. 341. – С. 2.
558. По смерти проф. Михайла Грушевського (жалібні засідання у Львові) // Наш прапор. – Львів, 1934. – Ч. 94. – С. 3.
559. Побіда "тоже – Малороса" // Буковина. – Чернівці, 1908. – Ч. 55. – С. 2-3.
560. Погодин А.Л. Варяги и Русь / А.Л. Погодин // Записки Русскаго научнаго института в Белграде. – Белград, 1932. – Выпуск 7. – С. 93-135.
561. Події на Україні // Громадська Думка. – Вецляр, 1918. – Ч. 25. – С. 1-2.
562. Покровский М.Н. Борьба классов и русская историческая литература / Михаил Николаевич Покровский. – Петроград: Прибой, 1923. – 137 с.
563. Покровский М.Н. Историческая наука и борьба классов (Историографические очерки, критические статьи и заметки) / Михаил Николаевич Покровский. – Вып. II. – М.-Л.: Госсозэкиз., 1933. – 450 с.
564. Покровский М.Н. Очерк истории русской культуры / Михаил Николаевич Покровский. – Часть первая. – М.-Л.: Госиздат, 1925. – 202 с.
565. Покровскій М.: Изборник Киевский, посвященный Т.Д.Флоринскому / Михаил Покровский// Русская мысль. – 1905. – Кн. VII. – С. 213-214.
566. Помер М. Грушевський // Наш Лемко. – Львів, 1934. – Ч. 24. – С. 4.
567. Помер М. Грушевський // Українська нива. – Луцьк, 1934. – Ч. 37. – С. 1.

568. Помер Михайло Грушевський // Нове село. – Львів, 1934. – Ч. 43. – С. 1.
569. Помер проф. Михайло Грушевський // Нова зоря. – Львів, 1934. – Ч. 91. – С. 1.
570. Померла людина – не померла ідея!... Памяті Михайла Грушевського. Промова голови УНДО д-ра Дмитра Левицького на жалібному засіданні членів УНДО у Львові 28 ц.м. / Дмитро Левицький // Діло. – 1934. – Ч. 322. – С. 1.
571. Похорон проф. М. Грушевського // Українське слово. – Париж, 1934. – Ч. 85. – С. 1.
572. Правобережець В. [Липинський В.] Замітки на полях демократичної преси / В'ячеслав Липинський // Хліборобська Україна. – Відень, 1920-1921. – Збірник II, III і IV. – С. 166-181.
573. Прегледь украинката история отъ Михайло Хрушевски / Михайло Грушевський. – София, 1914. – 12 с.
574. Прения по докладу М.И. Яворского // Труды Первой Всесоюзной конференции историков-марксистов. – М.: Издательство Коммунистической Академии, 1930. – Том первый. – С. 436-459.
575. Пресняков А.Е.: Проф. Мих. Грушевский. Киевская Русь. Т. I. Введение. Территория и население в эпоху образования государства. С-Пб, 1911. стр. 490 / А.Е. Пресняков // Известия ОРЯ и СИАИ. – Том XVII. – Кн. 1. – С-Пб., 1913. – С. 291-299.
576. Приїзд акад. М. Грушевського до Київа // Більшовик. – К., 1924. – № 57. – С. 3.
577. Про книжки // Українські вісти. – Париж, 1928. – №. 69. – С. 3.
578. Про німецьку історію України М.Грушевського // Вістник СВУ. – Відень, 1916. – Ч. 135. – С. 78-79.
579. Промова наркома освіти УСРР акад. В.П. Затонського на похоронах акад. М.С. Грушевського / В.П. Затонський // Вісті Всеукраїнської Академії Наук. – 1934. – № 6-7. Вересень жовтень. – С. 37-39.

580. Проф. Грушевський в Києві // Вісті ВУЦВК. – Харків, 1924. – № 37. – С. 1.
581. Проф. Грушевський членом Чеської Академії наук // Український прапор. – Відень, 1920. – 20 січня.
582. Проф. М.Грушевский. История украинскаго козачества. До соединения с московским государством / Михаил Грушевский. – Том первый. До начала XVII века. (Извлечено из VII тома "Історії України-Руси"). – Киев, 1913. – 408 с.
583. Проф. М.Грушевский. История украинскаго козачества. До соединения с московским государством. Том первый. До начала XVII века. – Спб., 1913. // Вестник Европы. – 1913. – № 1. – С. 169. Огляд був наведений без авторства.
584. Проф. М.С.Грушевский. Очерк истории украинского народа. Спб., 1904 // Русская мысль. – 1905. – Кн. 2. – С. 57-59. Огляд був поданий без авторства.
585. Проф. Мих. Грушевський в роковини української незалежності // Український прапор. – Відень, 1920. – 13 марта. – С. 1-2.
586. Проф. Михайло Грушевський // Новий час. – Львів, 1934. – № 265. – С. 1.
587. Проф. Михайло Грушевський. Голова Української Центральної Ради. – К.: Друкарня Т-ва "Криниця", 1917. – 30 с.
588. Проф. Михайло Сергієвич Грушевський (з нагоди 25-літнього ювілею) // Українська хата. – Київ, 1910. – Кн. VI. – С. 361-362.
589. Проф. Т. Д. Флоринский: Зарубежная Русь и ея горькая доля. – Киев, 1900 // Славянский век. – Вена, 1900. – № 7-8. – С. 43-44. Огляд наведений без авторства.
590. Проф. Т.Д.Флоринский. О усвоении малорусскому языку роли органа науки и высшей образованности / Т.Д. Флоринский // Галичанин. – 1900. – №№ 15-19, 21-42, 51, 54.

591. Професор М.Грушевський перед російським судом // Вістник СВУ. – Відень, 1914. – Ч. 9–10. – С. 20.
592. Професор Михайло Грушевський (з приводу 50-ліття уродин) // Вістник СВУ. – 1916. – Ч. 127. – С. 778–781.
593. Професор Михайло Грушевський // Вільне слово. – Зальцведель, 1916. – Ч. 44. – С. 1–2.
594. Професор Михайло Грушевський в московській неволі // Календар Українського Народного Союзу в Америці на переступний 1916 рік. – Джерзі Сіті: «Свобода», 1916. – С. 34.
595. Пыпин А.Н. История русской этнографии / Александр Николаевич Пыпин. – Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1892. – Том IV. – 488 с.
596. Радченко К.: Статьи по славяноведению. Выпуск I. Спб., 1904 / К. Радченко // ЖМНП. – Часть. CCCLXI. – Октябрь. – Спб., 1905. – С. 443-453.
597. Редакція: Ілюстрована історія України. Написав Михайло Грушевський. Київ, 1917 // Книгарь. Літопис українського письменства. – К., 1917. – Число перше. – С. 11–12.
598. Редін М. Манівцями еkleктики / М. Редін // Комуніст. – 1931. – № 17. – С. 3.
599. Річицький А. Національна програма українського соціал-фашизму / Андрій Річицький [Анатолій Пісоцький] // Більшовик України. – 1930. - № 5-6. – С. 30-41.
600. Річицький А. Проти інтервенції буржуазної науки / Андрій Річицький [Анатолій Пісоцький] // Більшовик України. – 1931. – № 9-10. – С. 34-47.
601. Річицький А. Як Грушевський "виправляє" Енгельса / Андрій Річицький [Анатолій Пісоцький] // Червоний шлях. – 1924. – № 3. – С. 183-190.

602. Рожков Н.: Проф. Мих. Грушевский. Иллюстрированная история Украины. – С.-Петербург, б.г. / Николай Рожков // Современный мир. – 1913. – № 4. – С. 119-121.
603. Роман В. Рабська психика / В. Роман // Тризуб. – Париж, 1926. – Число 50. – С. 9-12.
604. Романовский Ю.Д. Украинский сепаратизм и Германия / Юрий Дмитриевич Романовский // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник. / Вступительная статья и комментарии М.Б. Смолина. – М.: Москва, 1998. – С. 296-312.
605. Романовський В. Сторінка з недавнього минулого / Віктор Романовський // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. – К, 1928. – С. 428-430.
606. Романовський В.: Україна. Науковий трьох місячник українознавства, видає українське наукове товариство в Києві. 1917 рік. Книги 1, 2, 3 й 4 / Віктор Романовський // Книгарь. Літопис українського письменства. – К., 1920. – Ч. 1–3. – С. 31–35.
607. Росоха С. М.Грушевський і сучасна укр. молодь / Степан Росоха // Пробоєм. – Прага, 1935. – Січень-Лютий. – С. 6-7.
608. Ростовцев М. Происхождение Киевской Руси / Михаил Ростовцев // Современныя записки. Общественно-политический и литературный журнал. –Париж, 1921. – III. – С. 142-149.
609. Рубач М. Ревізія більшовицької схеми рухомих сил і характеру революції 1905-1917 р.р. (Права плятформа на історичному фронті) / Михайло Рубач // Більшовик України. – 1929. – № 17-18. – С. 20-41.
610. Рубач М.А. Буржуазно-куркульська націоналістична ідеологія під машкарою демократії "трудового народу" (Соціально-політичні погляди М.С.Грушевського) / М.А. Рубач // Червоний шлях. – 1932. - № 5-6. – С.115-135; № 7-8. – С.118-126; № 11-12. – С.127-136.
611. Рубач М.А. Федералистические теории в истории России / М.А. Рубач // Русская историческая литература в классовом освещении. Сборник

- статей под редакцией М.Н.Покровского. – М.: Издательство Коммунистической академии, 1930. – С. 3-120.
612. Русова С. Два новых исследования по украиноведению / Софія Русова // Вестник воспитания. – 1911. – № 8. – С. 12-18.
613. Русова С.: Проф. Мих. Грушевский. Иллюстрированная история Украины. Спб., 1913 / Софія Русова // Русская школа. – 1913. – № 1 – С. 30-31.
614. С. М. Грушевській // Последняя новости. – Париж, 1934. – № 4998. – С. 3.
615. С.Б. Кріза українства // Український прапор. – Відень, 1922. – Ч. 12. – С. 4-5.
616. С.-Р.: "Борітеся - поборете", Закорд. Орган Укр. П. С. Р. Під редакцією Комітету, Ч. 1-5 і 7-9, 1921 р. Відень // Вільна Спілка. – Львів, 1921. – Жовтень. – Число 1-ше. – С. 153.
617. С.Т. [Томашівський С.] З чого нам національно освідомляти ся? / Степан Томашівський // Учитель. – Львів, 1905. – Ч. 3. – С. 26-28.
618. С.Т. [Томашівський С.]: Історія України-Руси. Написав М.Грушевський. Т. V. У Львові, 1906 / Степан Томашівський // ЛНВ. – 1905. – Т. XXXI. – С. 97-98.
619. Сагарда М. Проф.: Мих. Грушевський. Всесвітня історія в короткім огляді. Частина шоста. Київ, 1918 / Микола Сагарда // Книгарь. Літопис українського письменства. – К., 1918. – Число шіснадцятье. – С. 959-963.
620. Садовський В. Центральна Рада та її роля в відновленні української державности / Валентин Садовський // Тризуб. – Париж, 1927. – Число 16 (74). – С. 7-12.
621. Саликовский Ал. Пять лет / Александр Саликовский // Украинская жизнь. – Москва, 1916. – № 12. – С. 1-16.
622. Саліковський Ол. Про одну ненаписану книжку (Уривок зі споминів) / Олександр Саліковський // Календар "Дніпро". – Львів, 1925. – С. 102-107.

623. Свенціцький І. Три історії української літератури (Михайло Возняк – Історія української літератури, тт. I-III, вид. Т-ва «Просвіта», Львів, 1920-1923. Михайло Грушевський – Історія української літератури, тт. I-III. Львів, 1923. Сергій Єфремов – Історія українського письменства т. I-II, Липськ, 1924 (1919) / Іларіон Свенціцький // Учитель. Педагогічно-науковий збірник. – Львів, 1925. – С. 97-101.
624. Свідзінський М. Критичний огляд журналу “Україна” за 1927-1929 р. / М. Свідзінський // Прапор марксизму. – 1929. – № 6. – С. 236-241.
625. Святкування ювілею акад. М.С.Грушевського // Життя й революція. – 1926. – № 10. – С. 115-116.
626. Свято в честь проф. М.Грушевського // Киевская старина – 1906. – Т. 92. – С. 30-31.
627. Свято української культури. Величавий ювілей проф. М.Грушевського. (Власна телеграма) // Діло. – 1926. – Ч. 223. – С. 4.
628. Семигорченко. Блудна політика / Семигорченко // Українське слово. – Берлін, 1921. – Ч. 27. – С. 1-2.
629. Сергієнко М. [Грушевський М.] Громадський рух на Вкраїні-Руси в XIII віці / Михайло Грушевський // Записки НТШ. – 1892. – Т. I. – С. 1-28.
630. Сикорській І.А. Русские и украинцы (Глава из этнологического катехизиса). Доклад в Клубе Русских Националистов в Киеве 7 февраля 1913 года / И.А. Сикорській. – Київ, 1913. – 56 с.
631. Сімович В. Велика індивідуальність / Василь Сімович // Назустріч. – Львів, 1934. – Ч. 23. – С. 1.
632. Сірополко С. Михайло Грушевський, як історик освіти в Україні та освітній діяч / Степан Сірополко // Наша культура. – Варшава, 1935. – Річник перший. – С. 91-98.
633. Сірополко Ст. Відновлена «Україна» та її виступ проти акад. М.Грушевського / Степан Сірополко // Тризуб. – Париж, 1933. – Число 8 (366). – С. 3-6.

634. Скитський Д. До методології історії літератури Мих. Грушевського / Д. Скитський // Дзвони. Літературно-науковий місячник. – Річник V. – Львів, 1935. – С. 25-30.
635. Скоропадський П. Українська культурна праця за гетьманщини 1918 року. Сторінка споминів / Павло Скоропадський // Державницька думка. – 1951. – Ч. 4. – С. 27-34.
636. Скрипник М. Хвильовизм чи шумскізм? / Микола Скрипник // Більшовик України. – 1927. – № 2. – С. 26-39.
637. Скубицкий Т. Классовая борьба в украинской исторической литературе / Т. Скубицкий // Историк-марксист. – 1930. – Т. 17. – С. 27-40.
638. Славинский М. Грушевский Михаил Сергеевич / Максим Славинский // Энциклопедический словарь Русского Библиографического Института Гранат. 13-е стереотипное издание. – М., б.д. – Т.17. – С.265-268.
639. Славинский М.: Грушевський М. Історія України-Руси. Т.VII. К.-Львів, 1909 / Максим Славинський // Вестник Европы. – 1909. – № 11. – С. 419-421.
640. Славинский М.: Проф. Мих. Грушевский. Очерк истории украинского народа. – Спб., 1911 / Максим Славинский // Вестник Европы. – 1911. – № 8. – С. 408.
641. Слизький І. Про націонал-фашистські настанови у виданні I тому творів В. Антоновича (Книжку видано Соцеконномвідділом ВУАН 1932 р. За редакцією М. Ткаченка і К. Мельник-Антонович) / Іван Слизький // Записки Історично-археографічного інституту. – К.: Видавництво ВУАН, 1934. – № 1. – С. 121-156.
642. Смерть Грушевського // Наш клич. – Буенос-Айрес, 1934. – № 29. – С. 3.
643. Смерть Михайла Грушевського // Громадський голос. – Львів, 1934. – Ч. 46. – С. 1.

644. Смерть проф. Грушевського // Земля і Воля. Тижневий орган Рускої Селянської Організації. – Львів, 1934. – Ч. 46. – С. 4.
645. Софіянин. По смерті Михайла Грушевського в Болгарії // Тризуб. – Париж, 1935. – Число 5 (459). – С. 6-7.
646. Сріблянський М. [Шаповал Микола]: Украинский народ в его прошлом и настоящем. Том I. Петроград, 1914 г. / Микола Шаповал // Українська хата. – К., 1914. – Кн. VI-VII. – С. 474-475.
647. Ссылка М.С.Грушевского. Подготовил Павел Елецкий // Минувшее: Исторический альманах. 23. – Спб.: Издательство Феникс, 1998. – С. 207-262.
648. Статя проф. М.Грушевського в ньюйоркському "Таймсі" // Вістник СВУ. – Відень, 1915. – Ч. 61–62. – С. 15.
649. Стахів М. (упорядкував) Деякі матеріали про більшовицький наступ на Грушевського / Матвій Стахів // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Секція історії України. – Т. СХСVII: Михайло Грушевський у 110 роковини народження (1876-1976). – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1978. – С. 175-220.
650. Стахів М. (упорядкував) Деякі матеріали про світогляд Грушевського / Матвій Стахів // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Секція історії України. – Т. СХСVII: Михайло Грушевський у 110 роковини народження (1876-1976). – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1978. – С. 221-236.
651. Степовий Т. Буржуазні соціологічні школи / Т. Степовий // Червоний шлях. – 1927. – № 1. – С. 218-243.
652. Степович А.: Записки товариства имени Шевченка. Порядкував др. Ю.Целевич. Львов 1892 г. Част I. / А. Степович // Славянские известія. – Воронеж, 1897. – С. 77-82.
653. Сторожев В.: Проф. М.С.Грушевский. Очерк истории украинского народа. Спб., 1904 / В. Сторожев // Мир Божий. – 1905. – № 2. – С. 49-51.

654. Струве П. Общерусская культура и украинский партикуляризм / Петр Струве // Русская мысль. – М., 1912. – Январь. – С. 65-86.
655. Струве П. Книги по украинскому и галицкому вопросу / Петр Струве // Русская мысль. – 1915. – № 2. – С. 10-13.
656. Студинський К. Наукове Товариство ім. Шевченка (1873-1928) / Кирило Студинський // Записки НТШ. – 1929. – Т. СL. – С. IX-XVIII.
657. Студинський К. Проф. Вражіння з побуту на Великій Україні / Кирило Студинський // Новий час. – 1926. – Ч. 78. – С. 2; Ч. 79. – С. 2.
658. Сумцов М.: Мих. Грушевський. Початки громадянства (генетична соціологія). Відень, 1921 / Микола Сумцов // Україна. – 1925. – Кн. 3. – С. 153-155.
659. Сухино-Хоменко В. На марксистському історичному фронті / Володимир Сухино-Хоменко // Більшовик України. – 1929. – № 17-18. – С. 42-55; № 19. – С. 40-56.
660. Сучасна хроніка // Правда. – Львів, 1894. – Том XIII. – Випуск LXVIII. – С. 711-712.
661. С-ъ [Свистун Ф.] Кто більший: г. Михайло Грушевській или о. А.Петрушевич? / Федір Свистун // Галичанин. – 1900. – № 216. – С. 1; № 217. – С. 1; № 218. – С. 1.
662. Т.: Флоринский Т. Малорусский язык и "українсько-руській" литературный сепаратизм. – Спб., 1900; Его же. Зарубежная Русь и ее горькая доля. – Киев, 1900 // Вестник Европы. – 1900. – № 10. – С. 842-845.
663. Т.З.: Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці // Сніп. – Харків, 1912. – Ч. 23-24. – С. 16.
664. Томашівський С. Злість і Зависть ("Руслан" і проф. Милькович) / Степан Томашівський // Діло. – 1907. – Ч. 205. – С. 1, Ч. 206. – С. 1-2, Ч. 208. – С. 1-2.
665. Томашівський С. Нова книжка – нові часи (Проф. М.Грушевський – Очерк истории украинского народа. С-Пб., 1904) / Степан Томашівський // ЛНВ. – 1905. – Т. XXIX. – С. 43-53.

666. Томашівський С. Чи єсть українська національна ідея? // Під колесами історії. Нариси і статті / Степан Томашівський. – Берлін: "Українське слово", 1922. – С. 5-9.
667. Томашівський С.: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VI. К.-Львів, 1907 / Степан Томашівський // Діло. – 1908. – Ч. 92. – С. 7.
668. Томашівський С. Суд історії // Під колесами історії. Нариси і статті / Степан Томашівський. – Берлін: "Українське слово", 1922. – С. 76-80.
669. У півстолітніх змаганнях. Вибрані листи до Кирила Студинського (1891-1941). – К.: Наукова думка, 1993. – 766 с.
670. Украинский вопрос. Составлено сотрудниками журнала "Украинская жизнь". Издание третье. – Москва, 1917. – 191 с.
671. Україна на переломі XVII-XVIII вв. Інавгураційний виклад проф. Вячеслава Заїкіна в Східнім Інституті / В'ячеслав Заїкін // Українська нива. – Варшава, 1927. – Ч. 12 (17). – С. 3.
672. Україніка // Українські вісти. – Париж, 1928. – №. 62. – С. 3.
673. Українське студентство Київа до Грушевського // Громадська Думка. – Вецляр, 1918. – Ч. 26. – С. 3.
674. Український прапор. – Відень, 1922. – Ч. 7. – С. 1. Редакційна стаття.
675. Українські видання на еміграції // Українське слово. – Львів, 1915. – Ч. 19. – С. 3-4.
676. Українські історичні журнали і збірники за 1923-1924 рр. // Стара Україна. – Львів, 1924. – XII. – С. 193.
677. Українські часописи про ювілей проф. М. Грушевського. // Вістник СВУ. – 1916. – Ч. 127. – С. 788-789.
678. Условия приема в украинский институт марксизма на 1924-25 г. // Коммунист. – 1924. – № 141. – С. 4.
679. Ф. С-ко. [Слюсаренко Ф.] Проф. Михайло Грушевський і його наукова діяльність / Федір Слюсаренко // Рада. – 1910. – № 285. – С. 2-3; № 286. – С. 2-3; № 287. – С. 2-3.

680. Ф.С.: Грушевський Михайло. З історії релігійної думки на Україні. Львів, 1923 // Записки ЧСВВ. – Жовква, 1927. – Т. 2. – Вип. 3-4. – С. 459-461.
681. Филевич И.П. Обзор главнейших сочинений и статей по западнорусской истории за 1891 год / И.П. Филевич // Славянское обозрение. – Спб., 1892. – Т.1. – С. 418-421.
682. Филевич И.П. По поводу теории двух русских народностей / И.П. Филевич. – Львов: Издательство "Галицко-русской матицы", 1902. – 59 с.
683. Флоринский Т. Зарубежная Русь и ее горькая доля / Тимофей Флоринский. – Киев, 1900. – 54 с.
684. Флоринский Т. Критико-библиографический обзор новейших трудов и изданий по славяноведению / Тимофей Флоринский // Университетские известия. – Киев, 1901. – № 4. – С. 38-45.
685. Флоринский Т. Критико-библиографический обзор новейших трудов и изданий по славяноведению / Тимофей Флоринский // Университетские известия. – Киев, 1898. – № 11. – С. 203-219.
686. Флоринский Т. Малорусский язык и "українсько-руській" литературный сепаратизм / Тимофей Флоринский. – Спб., 1900. – 163 с.
687. Флоринский Т. Нужны-ли "украинския кафедры"? / Тимофей Флоринский. – Львов: Издание О.А.Маркова. Из типографии Ставропигийского института, 1907. – 22 с.
688. Флоринский Т. Критико-библиографический обзор новейших трудов и изданий по славяноведению / Тимофей Флоринский // Университетские известия. – 1905. – № 11. – С. 183-189.
689. Флоринський Т. Критико-бібліографічний Обзор новейших трудов и изданий по славяноведению / Тимофей Флоринский // Университетськія известія. – 1910. – № 11 – С. 1-16.
690. Франко І. Наше літературне жите в 1892 році (Листи до редактора "Зорі") / Іван Франко // Зоря. – Львів, 1893. – С. 15-18; 36-37.

691. Франко І. Причинки до історії України-Русі. Часть перша / Іван Франко // Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Том 47. – К.: "Наукова думка", 1986. – С. 417-548.
692. Франко Ів. Ще в справі одної рецензії та рецензентів / Іван Франко // Діло. – 1907. – Ч. 253. – С. 1.
693. Франко-Український культурний зв'язок (Розмова з проф. Андре Мазоном) // Українські вісти. – Париж, 1927. – №. 27. – С. 1.
694. Х.: Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя і діяльність. – Львів, 1935. – 28 с. // Дзвони. – Річник V. – Львів, 1935. – С. 363-364.
695. Х.: Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя і діяльність. Львів, 1935. 28 с. // Життя і знання. – Львів, 1935. – Ч. 2 (89). – С. 59. Огляд наведений без авторства.
696. Хвиля А. Буржуазно-націоналістична трибуна (про журнал «Україна») / Андрій Хвиля // Більшовик України. – 1931 – № 6. – С. 46-58.
697. Хмарський В. Листування І.А.Линниченка та М.С. Грушевського / Вадим Хмарський // УІ. – 2002. – № 1-4. – С. 538-547.
698. Хроніка // Тризуб. – Париж, 1929. – Число 26 (182). – С. 21.
699. Царинный А. [Стороженко А.] Украинское движение. Краткий исторический очерк, преимущественно по личным воспоминаниям / Андрій Стороженко // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник. / Вступительная статья и комментарии М.Б.Смолина. – М.: Москва, 1998. – С. 133-252.
700. Чепелянський В. Великий учений діяч Соборної України (3 нагоди 25-літнього ювілею М. Грушевського) / В. Чепелянський // Світло. 1910. – Книжка четверта. – С. 33-39.
701. Черепин В. Родная история (Проф. Мих. Грушевский. Очерк истории украинского народа. СПб. 1904) / В. Черепин // Киевская старина. – 1905. – Т. 89. – С. 228-233.
702. Чехович К. Вячеслав Липинський як історик / Костянтин Чехович // ЛНВ. – 1931. – Т. CVII. – С. 903-908.

703. Чечулин Н.: Проф. Мих. Грушевский. Очерк истории украинского народа. С-Пб, 1904. стр. 380 / Николай Чечулин // ЖМНП. – Седьмое десятилетие. – Часть ССCLVIII. Апрель. – С-Пб., 1905. – С. 393-399.
704. Чикал-бей. Замісць привітання на ювілей (Фельстон) / Чикал-бей // Тризуб. – Париж, 1926. – Число 48. – С. 8-9.
705. Чикаленко Є.Х. Спогади (1861-1907): В 3-х ч / Євген Харлампієвич Чикаленко. – Львів, 1925. – 520 с.
706. Чикаленко Є.Х. Щоденник 1907-1917 / Євген Харлампієвич Чикаленко. – Львів: Червона калина, 1931. – 496 с.
707. Чубатий Р. Спогади про Івана Франка / Р. Чубатий // Визвольний шлях. – 1967. – № 6. – С. 711-720.
708. Чужа преса про нас // Вістник СВУ. – Відень, 1915. – Ч. 21-22. – С. 27-30.
709. Шабля В. Великі роковини / В. Шабля // Тризуб. – Париж, 1927. – Число 16 (74). – С. 16-19.
710. Шаповал М. Новітнє яничарство / Микита Шаповал // Нова Україна. Безпартійний двохтижневик громадського, культурного й економічного життя. – Прага, 1922. – Ч. 8-9. – С. 1-6.
711. Шаповал М. Політична смерть М.Грушевського / Микита Шаповал // Розбудова держави. – 1994. – № 3. – С. 58-59.
712. Шебедів В. Українська справа в італійській пресі / В. Шебедів // Книга. – Відень-Київ, 1921. – I (грудень). – С. 8-10.
713. Шелудько Д. Знаменіять українски учень Грушевський почина / Дмитро Шелудько // Литературень глась. – София, 1934. – № 253. – С. 5.
714. Штепа К. Соціологічна теорія релігії Е.Дюркгема і школа М.Грушевського / Кость Штепа // Записки Ніженського інституту соціального виховання. – Ніжен: Держдрукарня Міської Ради, 1932. – Кн. XII. – С. 46-74.

715. Шульгин О. Трагедія Михайла Грушевського і трагедія України / Олександр Шульгин // Тризуб. – Париж, 1934. – Число 46-7 (452-3). – С. 2-5.
716. Шумський О. Ідеологічна боротьба в українському культурному процесі / Олександр Шумський // Більшовик України. – 1927. – № 2. – С. 11-25.
717. Щеголев С. Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи / Сергей Щеголев. – Киев, 1914. – 159 с.
718. Щеголев С. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма / Сергей Щеголев. – Киев, 1912. – 588 с.
719. Щербина В.: Жерела до історії України-Руси. Під ред. М.Грушевського. Т.1 / Володимир Щербина // Киевская старина. – 1896. – Т. 44. – С. 37-41.
720. Щербина В.: Жерела до історії України-Руси. Під ред. М.Грушевського. Т.2 / Володимир Щербина // Киевская старина. – 1898. – Т. 60. – С.25-27.
721. Щоденники М.С.Грушевського (1904-1910 рр.) / Михайло Сергієвич Грушевський / Публ., передм., комент. Руслана Пирога // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С. 10-31.
722. Ю.С. "Le Monde Slave" про Грушевського (від власного кореспондента) // Новий час. – 1935. – Ч. 85. – С. 4.
723. Ю.С. [Сицінський Ю.]: Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, часть восьмая, т I: Матеріали для історії місцевого самоуправління в зв'язи з історією сословної організації, Акты Барскаго староства XV-XVII в. К. 1893; Часть восьмая, т. II: Акты Барскаго староства XVII-XVIII в. К. 1894 / Юхим Сицінський // Записки НТШ. – 1895. – Т. VI. – С. 20-23.
724. Ю.С. [Сицінський Ю.]: Грушевский М. С. Барское староство: Ист. очерки. Киев, 1894. - VI, 308 с. + I табл.; Дополнительные главы к

- исследованию "Барское староство": Ист. очерки. - Киев, 1894, - С, 309-400 + I карт. / Юхим Сицінський // Записки НТШ. – 1895. – Т. VI. – С. 23-25.
725. Юбилей проф. М. С. Грушевскаго // «Кіев». – К., 1910. – № 21. – С. 2-3.
726. Юбилей проф. М.С.Грушевскаго // Исторический вестник. – 1910. – № 8. – С. 707-708.
727. Ювiлей проф. М.С.Грушевського // Український науковий збірник. – Москва, 1915. – Вып. 1. – С. 126.
728. Ювiлей акад. М.С. Грушевського // Пролетарська правда. – К., 1926. – №. 210. – С. 6.
729. Ювiлей акад. М.С. Грушевського // Пролетарська правда. – К., 1926. – №. 228. – С. 6.
730. Ювiлей акад. М.С.Грушевського // Тризуб. – Париж, 1926. – Число 47. – С. 24-25.
731. Ювiлей акад. М.С.Грушевського // Українські вісти. – Париж, 1926. – №. 10. – С. 3.
732. Ювiлей академіка М.С. Грушевського // Пролетарська правда. – К., 1926. – № 230. – С. 5.
733. Ювiлей академіка М.С.Грушевського. 1866-1926. I. Ювiлейні засідання. II. Привітання. – К.: Видання ювiлейного комітету, 1927. – 143 с.
734. Ювiлей історика України. З нагоди 50-ліття уродин проф. Михайла Грушевського // Діло. – Львів, 1916. – № 298. – С. 1-2.
735. Ювiлей М.Грушевського // Новий час. – 1926. – Ч. 70. – С. 5.
736. Ювiлей М.С.Грушевського // Українські вісти. – Париж, 1926. – №. 12. – С. 2.
737. Ювiлей Михайла Грушевського // Українське слово. – Львів, 1916. – Ч. 299. – С. 1-2.
738. Ювiлей проф. М.С.Грушевського // Діло. – Львів, 1926. – № 203. – С. 4.

739. Юринець В. Україна. Науковий двохмісячник українознавства / Під редакцією акад. Михайла Грушевського. ДВУ, кн. 1, 2 із за 1926 рік / Володимир Юринець // Більшовик України. – 1926. – № 2-3. – С. 128-130.
740. Юринець В. Український філософський фронт / Володимир Юринець // Прапор марксизму-ленінізму. – 1932. – № 5-6. – С. 181-194.
741. Яворский М. Доклад о работе марксистских исторических учреждений на Украине / Матвей Яворский // Труды Первой Всесоюзной конференции историков-марксистов. – М.: Издательство Коммунистической Академии, 1930. – Том первый. – С. 36-40.
742. Яворский М. Современные антимарксистские течения в украинской исторической науке / Матвей Яворский // Труды Первой Всесоюзной конференции историков-марксистов. – М.: Издательство Коммунистической Академии, 1930. – Том первый. – С. 426-435.
743. Яворский М.И. Записка об ученых трудах проф. М.С.Грушевского / Матвей Иванович Яворский. – Ленинград, 1929. – 27с.
744. Яворський М. Відкриття українського товариства «Історик марксист» / Матвій Яворський // Комуніст. – 1928. – № 294. – С. 2.
745. Яворський М. Де-що про "критичну" критику, "об'єктивну" історію та ще й про бабусину спідницю / Матвій Яворський // Червоний шлях. – 1924. – № 3. – С. 167-182.
746. Яворський М. Нарис історії України. Частина друга / Матвій Яворський. – К.: ДВУ, 1924. – 136 с.
747. Яворський М. Нарис історії України. Частина перша. Господарство натуральне / Матвій Яворський. – К.: ДВУ, 1923. – 170 с.
748. Яворський М. Провідні думки в розвиткові історичної науки / Матвій Яворський // Прапор марксизму. – 1929. - № 1. – С. 89-116.
749. Яворський М. Сучасні течії серед української історіографії // Яворський М. На історичному фронті. Збірка статтів / Матвій Яворський. – Том I. – Одеса: ДВУ, 1929. – С. 195-215.

750. Яворський М. Україна в епоху капіталізму / Матвій Яворський. – Харків: ДВУ, 1924. – 366 с.
751. Яворський М.: Мих. Грушевський. Початки громадянства (генетична соціологія). Прага 1921 ст. 328 / Матвій Яворський // Книга. – Харків, 1923. – № 2. – С. 33-34.
752. Якубовський С. Проти націонал-фашистських настанов у бібліографічних працях ВУАН / С. Якубовський // Життя й революція. – 1934. – № 1. – С. 101-114.
753. Ястребов Ф. "Тому дев'ятого перша половина" М.Грушевський. Історія України-Руси. Тому 9-го перша половина (Хмельниччина роки 1650-1653) ДВУ, 1928, стор. 601 / Федір Ястребов // Прапор марксизму. – 1930. - № 1. – С. 133-148.
754. Ястребов Ф. Націонал-фашистська концепція селянської війни 1648 року на Україні (з приводу 2 половини IX т. Історії України-Руси акад. М. Грушевського) / Федір Ястребов // Записки Історично-археографічного інституту. – К.: Видавництво ВУАН, 1934. – № 1. – С. 55-120.
755. Яцимирский А.И.: Науковий збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894-1904). – Львів, 1906. / Александр Иванович Яцимирский // Известия ОРЯиСИАН. – 1906. – Т. XI. – С. 428-439.
756. Гл. Л. «ВУАН» // Тризуб. – Париж, 1932. – Число 30-31 (338-9). – С. 13-17.
757. Тризуб. – Париж, 1934. – Число 44-5 (450-1). – С. 2. Редакційна стаття.
758. Барвінський В.О. Історіографія й джерелознавство в УСРР за 1917-1927 / В.О. Барвінський // Бібліографія історії України, Росії та українського права, краєзнавства й етнології за 1917-1927 роки. – Харків, 1930. – С. 21-28.

759. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле 1914-1920. 2-е видання / Дмитро Дорошенко. – Мюнхен: Українське видавництво, 1969. – 543 с.
760. Хроніка // УІ – 1966. – № 1-2. – С. 130-135.
761. Тризуб. – Париж, 1930. – Число 41 (249). – С. 1-3. Редакційна стаття.
762. Изменники // Славянская заря. – Прага, 1919. – № 20. – С. 2-3.
763. Листи В.Антоновича до М.Грушевського // УІ. – 1991/1992. – Ч. 3-4/1-4. – С. 396-412.
764. ***. Рік 1917 // Самостійна думка. – Чернівці, 1935. – № 5-6. – С. 377-409.
765. Чужа преса про нас // Вістник СВУ. – Відень, 1914. – Ч. 5–6. – С. 9-11.
766. Огляд преси // Вістник СВУ. – Відень, 1914. – Ч. 2. – С. 9–10.
767. Акад. М. С. Грушевський // Червоний шлях. – 1934. – № 11-12. – С. 171.
768. Чужа преса про нас // Вістник СВУ. – Відень, 1915. – Ч. 11–12. – С. 19-22.
769. a. Michał Hruszewski // Kurjer Lwowski. – Lwów, 1934. – № 328 – S. 3.
770. А.М. L'Académie Ukrainienne des Sciences // Le Monde Slave. – Paris, 1925. – Numéro 4. – P. 323-324.
771. Andrusiak M. Historiografja ruska (ukraińska) w latach 1921-1930 / Mykoła Andrusiak // Kwartalnik Historyczny. – 1934. – Rocznik XLVIII. – S. 57-64, 299-381.
772. Bidlo J. Michajlo Hruševskij / Jaroslav Bidlo // Prager Presse. – Prag, 1926. – № 267. – S. 5.
773. Bidlo J. Michal Hruševs'kyj / Jaroslav Bidlo. – Praha: Nàkladem České Academie Věd a Umèni, 1935. – 43 s.
774. Bidlo J. Mychajlo Hruševs'kyj / Jaroslav Bidlo // Slavische Rundschau. – Prag, 1935. – Jg. 7. – S. 62-64.

775. Bidlo J.: Mychajlo Hruševs'kyj, Istorija Ukraïny-Rusy. Tomu devjatoho perša polovyna (Chmelnyččyny roky 1650-1653). DVU, 1928. - Tomu devjatoho druha polovyna (Chmelnyččyny roky 1654-1657). DVU, 1931 / Jaroslav Bidlo // Časopis národního musea. – Praha, 1931. – Ročník CV. – S. 130-142.
776. Bidlo J.: Ukraina, naukovyj tr'òchmisjačnyk ukrainoznavstva za rok 1924 / Jaroslav Bidlo // Časopis národního musea. – Praha, 1925. – Ročník XCIX. – S. 83-87.
777. Bidnow W. Michał Hruszewski (1866-1934) / Wasyl Bidnow // Przegląd Współczesny. Miesięcznik. – Warszawa-Kraków, 1935. – Tom LII. – S. 134-146.
778. Boczkowski H. Ukrainská akademie věd / H. Boczkowski // Časopis Musea Království Českého. – Praha, 1916. – Svazek druhý. – S. 208-214.
779. Boczkowski H.: Мих. Грушевський. Студії з поля суспільних наук і статистики. Львів, 1909 / H. Boczkowski // Slovansky Přehled. – Praha, 1910. – Ročník XII. – S. 478-479.
780. Borschak É. Michel Hrouchevsky / Élie Borschak // Bulletin Franko-Ukrainien. – Paris, 1966. – № 26. – P. 8-29.
781. Borschak É. Mikhaïlo Hruševskij (1866-1934) / Élie Borschak // Le Monde Slave. – Paris, 1935. – Tome I. – P. 12-35.
782. Brtník V.: M. Hruševskyj, Ukrajina a Ukrajinci. Praha, F. Švejda 1918, 96 s. / V. Brtník // Lipa. – Praha, 1917/1918. – № 1. – S. 799-800.
783. Brückner A. Dogmat normański / Aleksandr Brückner // Kwartalnik Historyczny. – 1906. – Rocznik XX. – S. 664-679.
784. Brückner A. O Rusi normańskiej jeszcze słów kilka / Aleksandr Brückner // Kwartalnik Historyczny. – 1909. – Rocznik XXIII. – S. 362-371.
785. Brückner A. Publikationen der Szewczenko-Gesellschaft / Aleksandr Brückner // Archiv für Slavische Filologie. Herausgegeben von V.Jagić. – Berlin, 1900. – Zweiundzwanzigster band.– S. 291-300.

786. Brückner A. Neuere Arbeiten zur slavischen Volkskunde / Aleksandr Brückner // Zeitschrift des Vereins für Volkskunde. – Berlin, 1902. – S. 228-237.
787. Brückner A.: Hruševskýj Mychajło. Istorija ukraїnškoї literatury. Bd. I, Kyjiv-Lviv 1923, 360 SS.; II, 231 SS.; III, 295 SS.; IV, (Kyjiv, Deržavne vydavnytvo Ukrainy), 1925, 689 SS.; V 1, 1926, 204 SS. Voznjak Mychajło. Istorija ukraїnškoї literatury. Bd. I, Lviv 1920, 344 SS.; II 1921, 416 SS.; III 1924 564 SS. / Aleksandr Brückner // Zeitschrift für slavische Philologie. – Leipzig, 1927. – Bd. 4. – S. 462-471.
788. Ch.: Київ та його околиця в історії і пам'ятках. Під редакцією академіка Михайла Грушевського // Slovanský Přehled. – Praha, 1926. – Ročník XVIII. – S. 775.
789. Ch.: Україна. Науковий двохмісячник українознавства під редакцією акад. М.Грушевського. Книга 6. 1925. Київ // Slovanský Přehled. – Praha, 1927. – Ročník XIX. – S. 72-73.
790. Chamiec Ks.: Źródła do historyi Ukrainy-Rusi, wydawane przez Komisyę archeograficzną Tow. Nauk. Im. Szewczenki. T. I. Lustracye królewsczyzn na ziemiach Halickiej i Przemyskiej z roku 1565-1566. Lwów, 1895 / Ks. Chamiec // Biblioteka Warszawska. – 1897. – Tom II. – S. 181-187.
791. Charvat V.: За сто літ. Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття, за редакцією академіка Михайла Грушевського. Державне видавництво України. R. 1928 / V. Charvat // Slovanský Přehled. – Praha, 1929. – Ročník XXI. – S. 142-143.
792. Charvat V.: Михайло Грушевський: Впливи чеського національного руху XIV-XV вв. в українськiм життiю і творчості, як проблема дослiду. Кілька заміток і дезидерат. Lvov. Nákladem Tovarystva im. Ševčenska / V. Charvat // Slovanský Přehled. – Praha, 1927. – Ročník XIX. – S. 545-546.
793. Chodyncki K. Geneza równouprawnienia schyzmatyków w Wielkim Ks. Litewskim / Kazimierz Chodyncki // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1919-1920. – Seria II. – T. II. – S. 52-63.

794. Chodynicki K. Stosunek Rzeczypospolitej do wyznania grecko-wschodniego. Przegląd literatury i problematów / Kazimierz Chodynicki // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1921. – Seria II. – T. III. – S. 122-134.
795. Choulgine A. Michel Hrouchevsky et sa conception de l'Histoire de L'Est Europeen / Aleksandre Choulgine // Bulletin Franko-Ukrainien. – Paris, 1966. – № 26. – P. 30-39.
796. Chronique: publications // Revue des Études Slaves. – Paris, 1925. – Tome cinquième. – P. 130-131.
797. Chronique: publications // Revue des Études Slaves. – Paris, 1926. – Tome sixieme. – P. 287.
798. Chronique: publications // Revue des Études Slaves. – Paris, 1927. – Tome septième. – P. 130-133.
799. Chronique: publications // Revue des Études Slaves. – Paris, 1928. – Tome huitième. – P. 276.
800. Chronique: publications // Revue des Études Slaves. – Paris, 1928. – Tome huitième. – P. 126-127.
801. Chronique: publications // Revue des Études Slaves. – Paris, 1929. – Tome neuvième. – P. 163.
802. Chronique: publications // Revue des Études Slaves. – Paris, 1930. – Tome dixième. – P. 232-233.
803. Chronique: publications // Revue des Études Slaves. – Paris, 1932. – Tome douzième. – P. 116-117.
804. Chronique: publications // Revue des Études Slaves. – Paris, 1933. – Tome treizième. – P. 141.
805. Chronique: publications // Revue des Études Slaves. – Paris, 1934. – Tome quatorzième. – P. 262-263.
806. Chronique: publications // Revue des Études Slaves. – Paris, 1936. – Tome seizième. – P. 127.
807. Ciekawa enuncya prof. Hruszewskiego // Gazeta Wieczorna. – Lwów, 1915. – № 2572.

808. Czolowski A.: Gruszewski M. Južnorusskije gospodarskije zamki w połowyni XVI wieka... / Aleksandr Czolowski // Kwartalnik Historyczny. – 1893. – Roczni VII. – S. 706-707.
809. Doroschenko D. M. Hruschewskij (1866-1934) / Dmytro Doroschenko // OstEuropa. – Berlin, 1935. – Heft 4. – P. 213-216.
810. Doroschenko D. Michael Hruschewskýj / Dmytro Doroschenko // Historisk Tidskrift. – Stockholm, 1935. – №. 1. – P. 67-69.
811. Dorošenko D. Mychajlo Hruševskij / Dmytro Dorošenko // Časopis Národního Musea. – Praha, 1934. – Ročník CVIII. – S. 281-284.
812. Dorošenko D. Ukrajinská akademie nauk v Kyjevě / Dmytro Dorošenko // Slovanský Přehled. – Praha, 1926. – Ročník XVIII. – S. 482-485.
813. Dorošenko D.: Naukovo-publicystyčni i polemični pysannia Kostomarova. Zibrani zachodom Akademičnoji Komisiji Ukrajinskoji istoriografji za redakcijeju akadem. Mychajla Hruševskogo. Deržavne Vydavnyctvo Ukrajiny. Kyjiv 1928 / Dmytro Dorošenko // Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. – Berlin, 1929. – Band II. – S. 199-201.
814. Doroshenko D. Ukrainian historiography since 1914 / Dmytro Doroschenko // The Slavonic review. – London, 1924-25. – Volume Three. – P. 233-239.
815. Doroszenko D. Ukraińska Akademia Nauk i jej losy / Dmytro Doroschenko // Przegląd współczesny. Miesięcznik. – Warszawa-Kraków, 1935. – Tom LIII. – S. 223-238.
816. Dr. Czef [Frankiewicz Cz.]. Poglądy historyczne Prof. M.Hruszewskiego w "kwestii ukraińskiej" w swietle krytyki naukowej / Czesław Frankiewicz. – Lublin, [1916]. – 16 s.
817. Dr. V.V. Michajlo Hrušovskij zemřel // Lidové noviny. – Praha, 1934. – 27 listopada. – S. 4.
818. E. G. L. [Ettore Lo Gatto] Michajlo Hruševskýj / Ettore Lo Gatto // Rivista di letterature slave. – Roma, 1926. – Anno primo. – P. 510.

819. Edw. K. Michał Hruszewśkyj // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1933. – № 21. – S. 2-3.
820. Eine Geschichte der Ruthenen. Von Dr. R. Stübe. (Beilage zur Allgemeinen Zeitung. Ausgabe in Wochenheften. Verantwortlicher Herausgeber in. V.: Alfred Frhr. V. Mensia. München 1907. Heft 44, Nr. 151-154. Ausgegeben 24 August) / Rudolf Stübe // Руслан. – 1907. – Ч. 201. – С. 4; Ч. 202. – С. 4; Ч. 203. – С. 4.
821. Enuncjacja prof. Hruszewskiego // Kurjer Lwowski. – Lwów, 1915. – № 427.
822. F.: Науковий збірник за рік 1925. Том XX під редакцією голови історичної секції Всеукраїнської Академії Наук Михайла Грушевського (Державне видавництво України, Київ 1926) // Slovanský Přehled. – Praha, 1926. – Ročník XVIII. – S. 643.
823. F.K. Z prasy ruskiej // Świat Słowiański. – Rocznik III. – Kraków, 1907. – Luty. – S. 136-141.
824. Frankiewicz Cz.: Die ukrainische in historischer Entwicklung von Michael Hruszewskyj. Wien, 1915 / Czesław Frankiewicz // Kwartalnik Historyczny. – 1917. – Rocznik XXXI. – S. 174–177.
825. G.R. [Raffalovich G.] Preface by the translator / George Raffalovich // Hrushevsky M. The Historical Evolution of the Ukrainian Problem. – London, 1915. – P. 3–4.
826. Gautier G. Histoire Ukrainienne. Publications en langue Ukrainienne parues dans L'U. R. S. S. de 1917 á 1928 / G. Gautier // Revue Historique. – Paris, 1929. – Tome CLXII. – P. 133-146.
827. Gawlik M.: Hruszewskij M.: Chmelnyczczyna w rozwiti (1648-1650) (Ist. Ukr. Rusy, t. VIII, cz. III) / Mieczysław Gawlik // Kwartalnik Historyczny. – 1924. – Rocznik XXXVIII. – S. 361-376.
828. Goetz L. K.: Hruševskýj Michael, Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. I Bd. Leipzig, Teubner 1906 / Leopold Karl Goetz // Deutsche Literaturzeitung. – Berlin, 1908. – № 8. – XXXIX. – S. 495-496.

829. Golder F. A. War, revolution, and peace in Russia / compil., ed., and introd. by Terence Emmons and Bertrand M. Patenaude / Frank Alfred Golder. – Stanford : Hoover Institution Press, Stanford University 1992. – P. IX-XXVI.
830. Golder F. A.: Geschichte der Ukraine. Teil I. Von Michael Hruschewskij, professor der Geschichte an der Universität in Lemberg. (Lemberg: "Bund zur Befreiung der Ukraine". 1916. Pp. viii, 224) / Frank Alfred Golder // The American Historical Review. – 1919. – Vol. 24. – № 4. – P. 666-667.
831. Grabowski T. Prof. Hruszewskij o stosunki Polski do Rusi / Tadeusz Grabowski. – Sl, 1917. – S. 49–57. Окрема відбитка з "Roku Polskiego", rocznik 2, № 3.
832. Grabowski Tad. St. Rosya jako "opiekunka" Słowian (Dwa odczyty, wypowiedziane w Piotrkowie dn. 16 i 17 maja 1916 r.) / Tadeusz Grabowski. – Kraków, 1916. – 48 s.
833. H.T.: Gruśewskij M.S. Samowidec Ruiny I ego późniejsze oświecenia // Balticoslavika. Buletyn Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie. – Wilno, 1936. – T. II. – S. 300-301.
834. Halecki O. Das Nationalitäten-Problem im Alten Polen / Oskar Halecki. – Krakau, 1916. – 104 s.
835. Halecki O. Litwa, Ruś i Żmudź jako części składowe Wielkiego Księstwa Litewskiego / Oskar Halecki. – Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1916. – 43 s.
836. Halecki O. Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do korony w roku 1569 / Oskar Halecki. – Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1915. – 245 s.
837. Hermaize O. Die ukrainische Geschichtswissenschaft in der USSR / Osyp Hermaize // Slavische Rundschau. – Prag, 1929. – Jg. 1. – S. 363-366.
838. Hoetzsch O. Michael Hruschewskij / Otto Hoetzsch // OstEuropa. – Berlin, 1935. – Heft 4. – S. 212-213.
839. Hoetzsch O. Michael Hruševskij / Otto Hoetzsch // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. – Berlin, 1935. – Band IX. – S. 161-164.

840. Hoetzsch O.: Hruševskyj M. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. Leipzig, 1906 / Otto Hoetzsch // Historische Vierteljahrshrift. – Leipzig, 1907. – B. X. – S. 222-225.
841. Hrouchevsky (Michel) // Larousee du XX siècle en six volumes. – Paris, s. a. – P. 1082.
842. Hrouchevsky M. La principauté de Kyiv (Kiew) au Moyen-Age / Michel Hrouchevsky // Bulletin of the International Committee of Historical Sciences. – Paris, 1941. – Volume XII. – Part I. – P. 9-21.
843. Hrouchevskyi M. Sa vie et son oeuvre / Mykhailo Hrouchevskyi. Recueil présenté par Arkady Joukovsky. – Paris, 1997. – 167 p.
844. Hruschewskyj M. Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung / Michael Hruschewskyj. – Wien, 1915. – 52 s.
845. Hruschewskyj. M. Ist die Geschichte des ruthenischen Volkes geschrieben oder noch nicht? / Michael Hruschewskyj // Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Redigirt von Oswald Redlich. – Innsbruck, 1908. – Band XXIX. – S. 201-215.
846. Hruševskij Michail Sergeevič // Enciclopedia Italiana. – Milano, 1933. – Vol. 18. – P. 576.
847. Hrusevskyj (Miguel) // Enciclopedia Universal Ilustrada Europeo-Americana. – Tomo XXVIII (Primera Parte). – Madrid, 1925. – P. 493.
848. Hruševszkij, Michajlo // Révai Nagy Lexikona. – Budapest, 1914. – X. Kötet. – P. 339.
849. Hruševskýj M. Ukrajina a Rusko / Mychajlo Hruševskýj. – Kyjiv–Praha: Čas. – 44 s.
850. Hruševskýj Michael. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes / Michael Hruševskýj. – Leipzig: Teubner, 1906. – I Band. – 754 s.
851. Hruševskýj Mychajlo // Ottův Slovník Naučny nové doby. Dodatky k velikému ottovu slovníku naučnému. – Praha, 1933. – Dílo druhého svazek druhý. – S. 1261-1262.

852. Hruševskýj, Michail Sergeevič // Slovenský naučný slovník. – Bratislava-Praha: "Litevna", 1932. – Díl druhý. – S. 147.
853. Hruševskýj, Michajlo // Masarykův slovník naučný. – Praha, 1927. – S. 346.
854. Hrushevskyj M. Geschichte der Ukraine / Michael Hrushevskyj. – Lemberg, 1916. – Teil 1. – 224 s.
855. Iranians and Greeks in South Russia by M.Rostovtzeff / Mickle Rostovtzeff. – Hon D. Litt. Oxford at the Clarendon Press, 1922. – XVI, 160 p.
856. J. B. [Bidlo J.] Zprávy / Jaroslav Bidlo // Časopis národního musea. Oddíl duchovědný. – Praha, 1937. – Ročník CXI. – S. 156-157.
857. J.L.: Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. I Bd.: Urgeschichte des Landes und Volkes. Anfänge des Kijever Staates. Von M. Hruševskýj. Autorisierte Übersetzung aus der zweiten ukrainischen Ausgabe. Leipzig, B.G. Teubner. 1906. XVIII u. 754 S. // Historische Zeitschrift. – München und Berlin, 1908. – 101 Band. – S. 180-182.
858. J.P. [Polivka J.] Zprávy // Český Časopis Historický. – Praha, 1905. – Sešit 4. – S. 468-469.
859. J.S. Ś. p. Michał Hruszewskýj (1866-1934) // Biuletyn Polsko-Ukraiński. Tygodnik Ilustrowany. – Warszawa, 1934. – № 48 (83). – S. 1-2.
860. Jabłonowski A. Starostwo barskie (Hruszewskij M.: Barskoje Starostwo. Istoriczeskije oczerki. Kijew 1894) / Aleksandr Jabłonowski // Kwartalnik Historyczny. – 1894. – Rocznik VII. – S. 64-73.
861. Jabłonowski A. Stosunki rodzinne na Wołyniu na przełomie XVI i XVII wieku / Aleksandr Jabłonowski // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1911. – T. XVI. – S. 81-89.
862. Jagić V. Bibliografische Übersicht der slavischen Zeitschriftenphilologischen literaturgleichlichen und etnodraphischen Inhalts / V. Jagić // Archiv für Slavische Filologie. – Berlin, 1898. – Band XX. – S. 624-638.

863. Jorga N.: Hruševskýj M. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. I Bd. Leipzig, Teubner 1906 / Nicolae Jorga // Literarisches Zentralblatt für Deutschland. – Leipzig, 1907. – № 17. – S. 533-534.
864. K.: Naukowyj Sbirnyk eine wissenschaftliche Sammlung, gewidmet dem Professor Mychajlo Hruschewskyj won seinen Schülern und Freunden aus Anlass seiner zehnjährigen wissenschaftlichen Tätigkeit in Galizien, Lemberg, 1906 // Ukrainishce Rundschau. – 1906. – № 4. – S. 159-160.
865. K.T.: Hruszewskij M.S. Samowidec Ruiny i jego pozdniejsze otryženija // Wiadomości Historyczne. – Lwów, 1932. – T. III. – S. 192.
866. Kadlec K. Hruševskýj Mychajlo, Istorija Ukrainy-Rusy (6. svazek, Lvov, 1907) a Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes (I sv. Lipsko, 1906) / Karel Kadlec // Sborník Věd Právních a Státních. – 1909. – Ročník IX. – S. 298-305.
867. Kadlec K. Mychajlo Hruševskýj / Karel Kadlec // Slovansky Přehled. – 1909. – № 11. – S. 163-167.
868. Kadlec K.: Михайло Грушевський, Ілюстрована історія України. Київ-Львів, 1911. Stran 551 / Karel Kadlec // Časopis Musea Království Českého. – Praha, 1912. – Svazek první. – S. 176-178.
869. Kaindl R.F. Neue antropologische und volkskundliche Arbeiten über Galizien, Russisch-Polen und die Ukraine / R.F. Kaindl // Globus. Illustrierte Zeitschrift für Länder- und Völkerkunde. – 1902. – № 1. – S. 339-343.
870. Kamiński J. Nowy przyczynek do charakterystyki szkoły historycznej prof. Hruszewskiego / Jan Kamiński // Słowo Polskie. – Lwów, 1909. – № 587. – S. 1-2; № 589. – S. 1-3.
871. Kamiński J. Przyczynek do charakterystyki szkoły historycznej prof. Hruszewskiego / Jan Kamiński // Słowo Polskie. – Lwów, 1909. – № 528. – S. 1-2; № 530. – S. 1-2.
872. Kleine Nachrichten // Ukrainische kulturberichte. – Berlin, 1937. – Jahrg. IV. – № 30. – S. 2.

873. Koch H. Dem Andenken Mychajlo Hruševskyj's (29. September. 1866 – 25 November 1934) / Hans Koch // Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven. – Breslau, 1935. – Bd. XI. – S. 3-10.
874. Kolankowski L. Hruszewski M. Istorija Ukrainy-Rusi, t. IV, V, VI / Ludwik Kolankowski // Kwartalnik Historyczny. – 1913. – Rocznik XXVII. – S. 348-365.
875. Kolankowski L. Kilka uwag o Prof. M.Hruszewskiego Historii Ukrainy-Rusi / Ludwik Kolankowski. – Lwów, 1913. – 20 s.
876. Kolankowski L. Pomysły i idee ukraińskie Prof. M.Hruszewskiego / Ludwik Kolankowski // Świat Słowiański. – Rocznik IV. – Kraków, 1908. – Styczeń. – S. 19-30.
877. Kopystianski A. Schemat historii ruskiej w teoretycznym i praktycznym ujęciu prof. Michała Hruszewskiego / Adrian Kopystianski // Ziemia Czerwieńska. – Lwów, 1935. – T. I. – S. 66-75.
878. Korduba M. Der Ukraine Niedergang und Aufschwung (Hruševs'kyj, M.: Istorija Ukrajiny-Rusy. (Die Geschichte der Ukraine-Ruś) VIII. Band, 1. Teil. 1626-1638. 2. Auflage. Kyjiv-L'viv 1922. 335 S. Počatky Chmel'nyččyny. Istorija Ukrajiny-Rusy. T. VIII. č 2. (Die Anfänge der Chmel'nyččyna. Die Geschichte der Ukraine-Ruś. VIII. Bd. 2. Teil.) 1638-1648. 2. Auflage. Kyjiv-Wien 1922. 224 S. Chmel'nyččyna v Rozcvidi. Istorija Ukrajiny-Rusy. T. VIII. č 3. (Die Chmel'nyččyna in ihrer Blüte. Die Geschichte der Ukraine-Ruś. VIII. Bd. 3. Teil.) 1648-1650. 2. Auflage. Kyjiv-Wien 1922. 288 S. Istorija Ukrajiny-Rusy. (Die Geschichte der Ukraine-Ruś) IX Bd. 1. Teil. 1650-1653. [Kyjiv] 1928. 601 + [III] S.) Istorija Ukrajiny-Rusy. (Die Geschichte der Ukraine-Ruś) IX Bd. 2. Teil. 1654-1657. [Kyjiv] 1931. 1026 + II S. (S. 605-1630.) / Miron Korduba // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. – Berlin, 1932. – Band VI. – S. 36-60, 193-230, 358-385.
879. Korduba M. Die Anfänge des ukrainischen Kosakentums (Mychajlo Hruševs'kyj. Istorija Ukrajiny-Rusy [Geschichte der Ukraine] Bd. VII. Kozacki časy do r. 1625 [Zeitalter der Kozaken bis z. J. 1625]. Kiev-Lemberg 1909. (X +

- 624 S.). Materialy do istoriji ukrajinskoji kozaččyny vydani pid zahalnoju redakcijeju M. Hruševskoho [Materialien zur Geschichte des ukrainischen Kozakentums, hrg. Unter Leitung des Prof. Hruševskij] Bd. I. Dokumenty po rik 1631 zibrav i vydav Ivan Krypjakevyč [Dokumenty bis zum J. 1631, gesammelt und hrg. Von J. Krypjakevyč]. Lemberg 1908. (46 + 407 S.) [Vol. VIII der Fontes historiae ukraino-russicae.] / Miron Korduba // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. – Berlin, 1912. – Band II. – S. 367-381.
880. Korduba M. La littérature historique ukrainienne en pologne et dans l'émigration ukrainienne / Miron Korduba // Bulletin d'Information des sciences historiques en Europe Orientale. – Varsovie, 1929. – Tome II. – Fascicules 1-2. – S. 73-119.
881. Korduba M. Michael Hruševskij als Forscher und als Organizador der wissenschaftlichen Arbeit / Miron Korduba // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. – Berlin, 1935. – Band IX. – S. 164-173.
882. Korduba M. Michał Hruszewskij jako uczoney. Wspomnienia / Myron Korduba // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1935. – 12. – S. 389-406.
883. Korduba M. Michał Hruszewskij / Myron Korduba // Pion. – Warszawa, 1934. – № 51. – S. 6.
884. Korduba M. Michał Hruszewskij jako historyk (Z powodu Jego śmierci) / Myron Korduba // Biuletyn Polsko-Ukraiński. Tygodnik Ilustrowany. – Warszawa, 1934. – № 50 (85). – S. 1-4.
885. Korduba M. Michał Hruszewskij jako uczoney / Myron Korduba // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1935. – Serji drugiej tom dwunasty. – S. 389-406.
886. Krupnyckij B. M. Hruschewskij als Wissenschaftler // Prof. Michael Hruschewskij Sein Leben und sein Wirken (1866-1934). Vorträge des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes anlässlich der Todesfeier an der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin / Borys Krupnyckij. – Berlin, 1935. – S. 14-28.

887. Krupnytskyi B. Die archaeographische Tätigkeit M.Hrushevskyj's / Borys Krupnytskyi // Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven. – Breslau, 1935. – Bd. XI. – S. 610-621.
888. Kuraszkiewicz Wł. Gramoty halicko-wołyńskie XIV-XV wieku. Studium filologiczne / Władysław Kuraszkiewicz // Byzantinoslavica. Sbornik pro stadium byzantsko-slovanských vztahů. – Praha, 1932. – Ročník IV. – S. 335-364.
889. Kuziela Z. M. Hruschewskyj und seine Tätigkeit in den westukrainischen Ländern / Zeno Kuziela // Prof. Michael Hruschewskyj Sein Leben und sein Wirken (1866-1934). Vorträge des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes anlässlich der Todesfeier an der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin. – Berlin, 1935. – S. 29-37.
890. Langlois Ch.-V. Manuel de Bibliographie historique. – Paris, 1904. – Deuxième fascicule / Langlois Ch.-V. – 621 s.
891. Le "Peuple Ukrainien" par un Petit-russien de Kief. – Nancy-Paris-Strasbourg, 1919. – 42 p.
892. Le Secrétaire la Rédaction. Chronique: informations // Revue des Études Slaves. – Paris, 1926. – Tome sixieme. – P. 164.
893. Lepkyj B. Z ukrajinské vědy / Bogdan Lepkyj // Slovansky Přehled. – Praha, 1907. – Ročník IX. – S. 15-17.
894. Leszczyński J.: Zapysky Naukowego Towarzystwa imeny Szewczenka. Tom CIII. R. 1911, zeszyt III, tom CIV, roku 1911, zeszyt IV... / J. Leszczyński // Świat Słowiański. – Rocznik VIII. – Kraków, 1912. – Maj. – S. 394.
895. Lewicki A.: Hruszewskij M. Wstupnyj wykład z dawnoji istoryi Rusy / Anatol Lewicki // Kwartalnik Historyczny. – 1895. – Rocznik IX. – S. 565-567.
896. Literatura // Český Časopis Historický. – Praha, 1897. – Ročník III. – S. 122.
897. Łotocki A. Michał Hruszewski / Aleksandr Łotocki // Czas. – Warszawa, 1934. – № 358. – S. 2.

898. Łucki S. Kulturalny stan współczesnej Rusi Galicyjskiej / S. Łucki // Krytyka. – Kraków, 1904. – Zeszyt 1. – S. 38-41.
899. М.Н. Der Ukraine Glanz und Niedergang (М.Нрушевс'кыј: Geschichte der Ukraine) // Prager Presse. – Prag, 1931. – № 99. – S. 8.
900. М.З. [Зеров М.]: Проф. Мих Грушевскій. Иллюстрированная Исторія України. Спб., б.г. / Микола Зеров // Світло. – 1912. – № 4. – С. 73-74.
901. Maleczyńska E.: Doroszenko D.: Narys istoriji Ukrajiny. T. I (do połowyny XVII stolittja). Warszawa 1932 / Ewa Maleczyńska // Kwartalnik Historyczny. – 1933. – Rocznik XLVII. – S. 612-617.
902. Martel A. Chronique / Antoine Martel // Revue des Études Slaves. – Paris, 1927. – Tome septième. – P. 132.
903. Mazon A. Chronique / André Mazon // Revue des Études Slaves. – Paris, 1926. – Tome sixieme. – P. 126-127.
904. Mazon A. Chronique: publications / André Mazon // Revue des Études Slaves. – Paris, 1921. – Tome premier. – P. 159-160.
905. Mazon A. Nécrologie: Mychajlo Hrushevsk'kyj / André Mazon // Revue des Études Slaves. – Paris, 1935. – Tome quinzième. – P. 185-187.
906. Michael Hruschewskij // Vöelkischer Beobachter. – Berlin, 1935. – № 69-70. – S. 5.
907. Michel Hrouchevsky // L'Ukraine. – Lausanne, 1917. – № 1 (19). – P. 1.
908. Milkowicz W. Prof. Dr. Osteuropa / Weltgeschichte herausgeben von Hans F. Helmolt / Wladimir Milkowicz. – Leipzig und Wien, 1905. – 596 s.
909. Milkowicz: Hrushevskij Michael, Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. I Bd. Leipzig, Teubner 1906 / Wladimir Milkowicz // Mitteilungen des Instituts für österreichische geschichtsforschung. Redigirt von Oswald Redlich. – Innsbruck, 1907. – Band XXVIII. – S. 527-535.
910. Mirčuk J.: Mychajlo Hrushevskij: “Z istorji religijnoji dumky na Ukrajini”. Lemberg, S 160, 1925 / J. Mirčuk // Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. – Berlin, 1929. – Band II. – S. 192-193.

911. Ml. [Máchal J.]: Украинский народ в его прошлом и настоящем. Том I. Петроград, 1914 г. / J. Máchal // Časopis Musea Království Českého. – Praha, 1914. – Svazek třetí. – S. 358.
912. Modelski T.E. Mychajło Hruszewskýj / Teofil Emil Modelski // Kwartalnik Historyczny. – 1934. – Rocznik XLVIII. – S. 1023-1024.
913. Mošin V.A. Начало Руси. Норманы в Восточной Европе / V.A. Mošin // Byzantinoslavica. Sbornik pro stadium byzantsko-slovanských vztahů. – Praha, 1931. – Ročník III. – S. 33-58, 285-307.
914. N.F. Ucraina // L'Europa Orientale. – Roma, 1921. – Anno I. – S. 295.
915. N.F.: M. Hručevskyj Abrègè de L'histoire de L'Ukraine. Paris, Genève, Prague; 1920, pp.256 // L'Europa Orientale. – Roma, 1921. – Anno I. – S. 296.
916. Oryentacya rosyjska ukraińców rosyjskich // Ilustrowany Kurjer Codzienny. – Kraków, 1915. – № 297.
917. Palme A. M. Hruschewskyj als Persönlichkeit / Anton Palme // Prof. Michael Hruschewskyj Sein Leben und sein Wirken (1866-1934). Vorträge des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes anlässlich der Todesfeier an der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin. – Berlin, 1935. – S. 5-13.
918. Palmieri A. Ucraina. Bibliografia dell' indipendenza ukraina / Aurelio Palmieri // L'Europa Orientale. – Roma, 1922. – Anno II. – S. 151-157.
919. Papée F. Jagiellonowie a Moskwa / Fryderyk Papée // Kwartalnik Historyczny. – 1922. – Rocznik XXXVI. – S. 41-50.
920. Polivka J.: Prof. T.D. Florinskij, Slavjanskoje plemja / J. Polivka // Český Časopis Historický. – Praha, 1908. – Sešit 1. – S. 85-90.
921. P-ska A. [Prochaska A.]: Hruszewskij M. Barskaja okolicznaja szlachta do końca XVIII w. Odbitka z "Kijewskiej Staryny" / Antoni Prochaska // Kwartalnik Historyczny. – 1894. – Rocznik VII. – S. 352-353.
922. P-ska A. [Prochaska A.]: Hruszewskij M. K woprosu o Bołochowie. Odbitka z "Kijewskiej Staryny" / Antoni Prochaska // Kwartalnik Historyczny. – 1894. – Rocznik VII. – S. 340-341.

923. R.: Dr. Bohdan Barwiński: Istorycznyj rozwyj imeni ukraińsko-ruskoho narodu. U Lwowi 1909. Nakładem Redakcyi Rusłana // Ruś. – Lwów, 1911. – Rocznik I. – Zeszyt III. – S. 339-340.
924. Rappaport J. La vie intellectuelle de l'Ukraine / Jacob Rappaport // Le Monde Slave. – Paris, 1931. – № 1. – P. 135-150.
925. Rawita-Gawroński Fr. Kozaczyzna Ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII-go wieku. Zarys polityczno-historyczny / Franciszek Rawita-Gawroński. – Warszawa-Kraków-Lublin-Łódź-Poznań-Wilno-Zakopane: Nakładem Gebethnera i Wolffa, 1922. – 151 s.
926. Rawita-Gawroński Fr. Kwestya ruska wobec Austryi i Rosyi / Franciszek Rawita-Gawroński // Świat Słowiański. – Rocznik VIII. – Kraków, 1912. – Sierpień-Wrzesień. – S. 557-578.
927. Rawita-Gawroński Fr. Oderwanie Chełmszczyzny i Rusini / Franciszek Rawita-Gawroński. – Lwów, 1909. – 24 s.
928. Rawita-Gawroński Fr. Profesor Hruszewskij i jego Historia Ukrainy-Rusi / Franciszek Rawita-Gawroński // Świat Słowiański. – Rocznik VII. – Kraków, 1911. – Maj. – S. 337-356.
929. Rawita-Gawroński Fr.: Żereła do istorii Ukrainy-Rusi. T. VI. Lwów 1913. Materjały do istorii Hałyczyny, zibraw i uporiadkowaw Stefan Tomasziwskij. T. III. Litopisni pamiatki z r. 1647-1648. Lwiw 1913. Predmowa I-XX. Meży Pilawciamy i Zamostiem 1-114. Źródła i literatura 117-151. Tekst 1 do 226. Spis nazw / Franciszek Rawita-Gawroński // Kwartalnik Historyczny. – 1915. – Rocznik XXIX. – S. 358-365.
930. Rostovtzeff M. Les origins de la russie kiévienne / Michel Rostovtzeff // Revue des études slaves. – Paris, 1922. – Tome second. – S. 5-18.
931. Rozhledy a správy // Slovansky Přehled. – Praha, 1906. – Ročník VIII. – S. 338-339.
932. Rumbold z Połocka. Rafał Korsak, metropolita Rusi / Rumbold z Połocka // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1906. – T. III. – S. 351-373.

933. Shulgin A. Mykhailo Hrushevsky (1866-1934) / A. Shulgin // *The Slavonic and East European Review*. – London, 1935-1936. – Volume fourteen. – P. 176-181.
934. Slavik J. Michajlo Hruševskýj / Jan Slavik // *Slovanský Přehled*. – Praha, 1934. – Ročník XXVI. – S. 311.
935. Slavik J.: Hruševskyj Michajlo, Istorija ukrainskoj Kozaččini. T. I. do roku 1625. Kijev-Lvov, 1909. Kripjakevič Ivan. Materiali do istorii ukrainskoj Kozaččini. T. I. Dokumenti po rik 1631. Lvov, 1908 / Jan Slavik // *Český Časopis Historický*. – Praha, 1910. – Sešit 3. – S. 335-339.
936. Slavik Jan: Hruševskýj Michael, Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. Leipzig: Teubner, 1906. I Band / Jan Slavik // *Český Časopis Historický*. – Praha, 1908. – Sešit 2. – S. 214-217.
937. Smal Stocky R. The centers of Ukrainian learning / R. Smal Stocky // *The Slavonic review*. – London, 1923-24. – Volume Two. – P. 558-566.
938. Smolka S. Les Ruthènes et les problèmes religieux du monde russe / Stanisław Smolka. – Berne: Ferdinand Wyss, 1917. – 590 p.
939. Spectator. Проф. Флоринський і українсько-руське письменство. Відбитка з "Літературно-Наукового Вістника" за 1900 р. – 24 с.
940. Sprawy Towarzystwa. Zebrania członków grona krakowskiego // *Kwartalnik Historyczny*. – 1913. – Rocznik XXVII. – S. 194-198.
941. Stopp. Litwa, Ruś i Polacy // *Nowa Reforma*. – Kraków, 1916. – № 301. – S. 2.
942. Stopp. Sprawa narodowościowa w dawnej Polsce // *Nowa Reforma*. – Kraków, 1916. – № 299. – S. 2.
943. Stübe R. Dr. Eine Geschichte der Ruthenen (Hruševskýj Michael, Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. I Bd. Leipzig, Teubner 1906) / Rudolf Stübe // *Beilage zur Allgemeinen Zeitung*. – München, 1907. – Band III. – S. 617-623.
944. Šulgin A. La vie scientifique de l'Ukraine de 1880 à 1918 / Aleksandre Šulgin // *Le Monde Slave*. – Paris, 1927. – № 6. – P. 466-475.

945. Szarlowski A.: Gruszewski M. Oczerk istorii Kijowskoj ziemi ot śmierti Jarosława do końca XIV wieku. Kijów, 1891; Gruszewski M. Wołyńskij wopros 1097-1102 / Alojzy Szarlowski // Kwartalnik Historyczny. – 1893. – Rocznik VII. – S. 139-143.
946. Szarlowski A.: Serhienko M. Hromadskij ruch na Ukraini-Rusi w XIII wici... / Alojzy Szarlowski // Kwartalnik Historyczny. – 1894. – Rocznik VIII. – S. 338-340.
947. Szelaḡowski A. Kwestya ruska w świetle historyi / Adam Szelaḡowski. – Warszawa: Nakładem „Przeglądu Narodowego”, 1911. – 142 s.
948. Tad. St. Gr. [Grabowski Tad. St.]: Науковий збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894-1904). – Львів, 1906 / Tadeusz Stanisław Grabowski // Świat Słowiański. – Rocznik II. – Kraków, 1906. – Czerwiec. – S. 439-442.
949. Tichý F. Michajlo Hruševskýj / F. Tichý // Slovanský Přehled. – Praha, 1926. – Ročník XVIII. – S. 643-645.
950. Tomaschiwskyj S. Dr. Eine Geschichte der Ukraine in deutscher Sprache (Hruševskyj M. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. Leipzig, 1906) / Stefan Tomaschiwskyj // Ukrainische Rundschau. – 1906. – № 12. – S. 457-462.
951. Tomaszewski S. Nowa teorja o początkach Rusi / Stefan Tomaszewski // Kwartalnik Historyczny. – 1929. – Tom I. – S. 281-324.
952. Tomkiewicz W. Ograniczenie swobód kozackich w roku 1683 / Władysław Tomkiewicz // Kwartalnik Historyczny. – 1930. – Rocznik XLIV. – S. 125-175.
953. Trzy posiedzenia Klubu Słowiańskiego // Świat Słowiański. – Rocznik IV. – Kraków, 1908. – Styczeń. – S. 41-46.
954. Turska H. Grušewskij M.S. O tak nazywajemoj "Lwowskoj letopisi" i ee predpolagajemom avtore / Hanna Turska // Balticoslavika. Buletyn Instytutu

- Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie. – Wilno, 1933. – T. I. – S. 188-189.
955. Uł. [Bolesław Ulianowski]: Južnorusskije hospodarskije Zamki v poľovinie XVI vieka, przez M.Hruszewskiego... / Bolesław Ulianowski // Kwartalnik Historyczny. – 1891 – Rocznik V. – S. 402-403.
956. Uziembło A. Ś. p. Michał Hruszewśkyj / A. Uziembło // Człowiek w Polsce. – Warszawa, 1934. – № 23. – S. 5.
957. V. Ch. Časopisy // Slovanský Přehled. – Praha, 1926. – Ročník XVIII. – S. 481-482.
958. V. Ch.: За сто літ. Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття, за редакцією академіка Михайла Грушевського. Державне видавництво України. R. 1927 // Slovanský Přehled. – Praha, 1927. – Ročník XIX. – S. 712.
959. Vostokov P. L'U.R.S.S. en 1933 / P. Vostokov // Le Monde Slave. – Paris, 1934. – № 1. – P. 96-115.
960. W. Несколько слов по поводу XI археологического съезда в Киеве // Русская мысль. – 1899. – Кн. XII. – С. 96-104.
961. W.K.: Die Union der Ukraina mit Moskau // Reichspost. – Wien, 1915. – № 571. – S. 2.
962. Wanczura A. Szkolnictwo w Starej Rusi. Z przedmową Prof. Dra Aleksandra Brücknera / Alojzy Wanczura. – Lwów-Warszawa-Kraków: Wydawnictwo Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich, 1923. – 240 s.
963. Wasilewski L. Ukraina i sprawa ukraińska / Leon Wasilewski. – Kraków: Spółka nakładowa „Książka”, 1911. – 195 s.
964. Wissenschaftliche Chronik // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. – Berlin, 1911. – Band. I. – S. 314-315.
965. Wolkonsky A. pr. „Russ” del Sud e „Russ” del Nord / Aleksandre Wolkonsky // L'Europa Orientale. – Roma, 1929. – Anno IX. – S. 203-213.
966. XI ruský archaeologický sjezd v Kijeve // Slovanský Přehled. – Praha, 1899. – Ročník II. – S. 23-26; 85-86.

967. Z. B.-S.: Grušewskij M.S. Ob ukraínskoj istoriografii XVIII veka neskolko soobraženij // Balticoslavika. Buletyn Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie. – Wilno, 1938. – T. III. – S. 406.
968. Z. Ž-a.: Hruszewskij Mychajło. Istorija Ukrainy-Rusy, t. IX, cz. II. Kijów, 1931 // Wiadomości Historyczne. – Lwów, 1931. – T. II. – S. 61-62.
969. Z.H. [Hájek Z.] Zprávý / Z. Hájek // Český Časopis Historický. – Praha, 1934. – Ročník XL. – S. 671.
970. Zakrzewski S. Wpływ sprawy ruskiej na państwo Polskie w XIV w. / Stanisław Zakrzewski // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1921. – Seria II. – T. III. – S. 86-112.
971. Zdziarski S. Zapysky naukowego Towarystwa imeny Szewczenki, t. 31-32. / Stanisław Zdziarski // Wisła. Miesięcznik Geograficzny i Etnograficzny. – Rok. 1900. – Tom XIV. – S. 794-797.
972. Ze spraw ukraińskich. Prof. Michał Hruszewski // Gazeta Poranna. – Lwów-Kraków-Równe, 1934. – 10853. – S. 3.
973. Zeitschriftenschau // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. – Berlin, 1914. – Band. IV. – S. 117-131.
974. Zprávý // Český Časopis Historický. – Praha, 1896. – Ročník II. – S. 132-133.
975. Zprávý // Český Časopis Historický. – Praha, 1899. – Ročník V. – S. 392.
976. Zprávý // Český Časopis Historický. – Praha, 1905. – Sešit 3. – S. 360-361.
977. Zprávý // Český Časopis Historický. – Praha, 1906. – Sešit 4. – S. 503-504.
978. Zprávý // Český Časopis Historický. – Praha, 1907. – Sešit 1. – S. 130.
979. Zprávý // Český Časopis Historický. – Praha, 1909. – Sešit 2. – S. 269.
980. Zprávý // Český Časopis Historický. – Praha, 1909. – Sešit 4. – S. 498-499.
981. Zprávý // Český Časopis Historický. – Praha, 1919. – Ročník XXV. – S. 156.

982. Zprávy // Český Časopis Historický. – Praha, 1927. – Ročník XXXIII. – S. 677.
983. Zprávy // Český Časopis Historický. – Praha, 1928. – Ročník XXXIV. – S. 459.
984. Zprávy // Český Časopis Historický. – Praha, 1929. – Ročník XXXV. – S. 224.
985. Zprávy knihopisné // Časopis Musea Království Českého. – Praha, 1905. – Svazek první. – S. 197.
986. Życie i niedokończona praca Michała Hruszewskiego // Wiek Nowy. – Lwów, 1934. – № 10038. – S. 9.

ЛІТЕРАТУРА

987. Алексеева Г.Д. Октябрьская революция и историческая наука / Г.Д. Алексеева // Историческая наука в России в XX веке. – М.: Скрипторий, 1997. – С. 12-51.
988. Андреев В.М. Проблема історіографічного синтезу у творчій спадщині Д.І.Дорошенка / Віталій Миколайович Андреев. –Запоріжжя: ПКФ "Павел", 1997. – 50 с.
989. Антонович М. До взаємин М.С. Грушевського з С.О. Єфремовим / Марко Антонович // УІ. – 1975. - № 1-2. – С. 91-99.
990. Антонович М. До дискусії навколо М.Грушевського / Марко Антонович // УІ. – 1991-1992. – №3-4/1-4. – С.370-379.
991. Антонович М. Зізнання Степана Томашівського: коментарі і переклад / Марко Антонович // УІ. – 1972. – № 1-2. – С. 91-99.
992. Антонович М. О.Кониський і М.Грушевський / Марко Антонович // УІ. – 1984. – № 1-4. – С. 48-63.
993. Антонович О. Про 156-й том "Записок Наукового Товариства імені Шевченка", який не вийшов друком у 1939 році / Олег Антонович // Записки НТШ. Праці історико-філософської секції. – Том ССXXII. – Львів, 1991. – С. 427-437.

994. Антонченко Т. В. Періодична преса Києва як джерело вивчення суспільно-політичної історії України (1905-1914 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Тетяна Вікторівна Антонченко. – К., 2004. – 206 арк.
995. Атаманенко А. Процес розвитку української історичної науки у висвітленні Олександра Оглоблина / Алла Атаманенко // УІ. – 2002. – № 4. – С. 67-84.
996. Атаманенко А. Розвиток грушевськознавства в діаспорі / Алла Атаманенко // УІ. – 2006-2007. – № 4 / 1-2. – С. 154-182.
997. Білас Л. Криза нашого образу історії / Лев Білас // Ярослав Ісаєвич. Лев Білас і його історіографічні праці; Лев Білас. Криза нашого образу історії. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2002 (Серія "Історики України"). – С. 26-56.
998. Білокінь С. Рецензія О.Білецького на шостий том "Історії Української Літератури" / Сергій Білокінь // УІ. – 1991-1992. – № 3-4/1-4. – С. 261-264.
999. Білокінь С.І. "Справа про висланого з Галичини професора М.Грушевського": З фондів Держархіву Ульяновської області / Сергій Іванович Білокінь // Архіви України. – 1996. – № 1-3. – С. 92-98.
1000. Бортняк Н. Степан Томашівський: до відносин із Михайлом Грушевським / Надія Бортняк // Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції. Львів, 24-25 жовтня 1994 р. – Нью-Йорк-Львів, 1995. – С. 187-195.
1001. Бублик Т. В. Наукова та культурно-освітня діяльність української еміграції в Чехословаччині та Німеччині в 20-30-ті роки ХХ століття: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Тетяна Вікторівна Бублик. – К., 1997. – 178 арк.
1002. Бурім Д.В. Наукова, педагогічна та громадсько-політична діяльність Д.І.Дорошенка в еміграції (1919-1951 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Дмитро Васильович Бурім. – К., 1997. – 294 арк.
1003. Бурлака Г. З листів М.Грушевського до І.Франка / Галина Бурлака // Українське літературознавство. – 1993. – Вип. 58. – С. 27-32.

1004. Бурлака Г. У фондах відділу рукописів Інституту літератури: [Матеріали про М.Грушевського] / Галина Бурлака // Старожитності. – 1992. – Ч. 18-19. – С. 14.
1005. Варлыго А.А. «Я никогда не выступал против России». М.С. Грушевский и русские ученые, 1914-1916 гг. / А.А. Варлыго // Исторический архив. – 1997. - № 4. – С. 175-199.
1006. Верба І. Михайло Грушевський: роки заслання (1914-1917) / Ігор Верба // Історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 8-21.
1007. Верба І. Олександр Оглоблин. Життя і праця в Україні / Ігор Верба. – К., 1999. – 382 с.
1008. Верстюк В. Доба Центральної ради в публіцистичній спадщині М.Грушевського / Владислав Верстюк // Грушевський М.С. Твори: У 50 т.; / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2007. – Т. 4. Книга І: Серія “Суспільно-політичні твори (Доба Української Центральної Ради березень 1917 – квітень 1918)”. – С. V-XVI.
1009. Верстюк В. Михайло Грушевський: політична публіцистика 1917 року / Владислав Верстюк // УІ. – 2002. – № 1-4. – С. 280-289.
1010. Винар Л. Вступ до науки грушевськознавство / Любомир Винар // УІ. – 1996. – № 1-4. – С. 17-78.
1011. Винар Л. Грушевськіяна Олександра Оглоблина / Любомир Винар // УІ. – 2004-2005. – № 3-4 / 1. – С. 69-75.
1012. Винар Л. До історії англomовного видання "Історії України-Руси" Михайла Грушевського / Любомир Винар // УІ. – 2002. – № 1-4. – С. 266-279.
1013. Винар Л. Думки з приводу п'ятдесятих роковин смерті Михайла Грушевського / Любомир Винар // УІ. – 1984. – № 1-4. – С. 7-20.
1014. Винар Л. Епістолярні джерела грушевськознавства. Передмова / Любомир Винар // Листування Михайла Грушевського. – Т.1. – Київ – Нью-Йорк – Париж – Львів – Торонто, 1997. – С. 7-11.
1015. Винар Л. Життя і наукова діяльність Михайла Грушевського / Любомир Винар // УІ. – 1966. – № 1-2. – С. 15-31.

1016. Винар Л. Михайло Грушевський в українській і всесвітній історії / Любомир Винар // УІ. – 1991-1992. – № 3-4/1-4. – С. 13-53.
1017. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Шевченка: 1892-1934 / Любомир Винар. – Нью-Йорк; Дрогобич; Львів: Українське Історичне Товариство, 2006. – 384 с.
1018. Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866-1934). У 50-ліття смерті / Любомир Винар. – [Мюнхен]: Сучасність, 1985. – 120 с.
1019. Винар Л. Передмова / Любомир Винар, Євген Пшеничний // Грушевський М. Наша політика. – Нью-Йорк; Дрогобич, 2003. – С. 6-24.
1020. Винар Л. Ранні історичні праці Михайла Грушевського і київська історична школа В.Антоновича / Любомир Винар // УІ. – 1966. – № 3-4. – С. 26-32.
1021. Водотика С. Г. Історична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, організаційні та концептуальні основи функціонування: Дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Сергій Григорович Водотика. – К., 2000. – 534 арк.
1022. Гирич І. "Народництво" та "державництво" в українській історіографії: проблема змістового наповнення понять / Ігор Гирич // Молода нація. Альманах. – 2000. – № 4. – С. 5-30.
1023. Гирич І. "Федераліст" очима "самостійника" (до історії написання статті А.Жука "М.Грушевський та СВУ") / Ігор Гирич // Молода нація. Альманах. – 2002. – № 3. – С. 83-110.
1024. Гирич І. В.Липинський і М.Грушевський: До історії політичних і наукових стосунків / Ігор Гирич // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С. 306-317.
1025. Гирич І. Внесок "Українського історика" в грушевськознавство / Ігор Гирич // УІ. – 1994. – № 1-4. – С. 102-109.

1026. Гирич І. Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії (на тлі стосунків Михайла Грушевського та В'ячеслава Липинського) / Ігор Гирич // Михайло Грушевський і українська історична наука. Збірник матеріалів конференцій. – Львів, 1999. – С. 47-64.
1027. Гирич І. Знакова стаття Омеляна Пріцака / Ігор Гирич // Україна Модерна. – 2007. – Число 12 (1). – С. 149-169.
1028. Гирич І. М.Грушевський і С.Єфремов на тлі суспільно-політичного життя кінця ХІХ – 20-х років ХХ ст. / Ігор Гирич // УІ. – 1996. – № 1-4. – С. 142-187.
1029. Гирич І. М.Грушевський та В.Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди / Ігор Гирич // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – К., 1994. – С. 133-160.
1030. Гирич І. Михайло Грушевський та Іван Франко: громадське і приватне / Ігор Гирич // Франкознавчі студії. Збірник наукових праць. – Дрогобич: «Коло», 2007. – Випуск четвертий. – С. 590-642.
1031. Гирич І. Польські кореспонденти Михайла Грушевського / Ігор Гирич // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. – Warszawa, 1998. – № 6-7. – S. 211-218.
1032. Гирич І. Публіцистика Михайла Грушевського на сторінках "Літературно-наукового вісника" у 1907-1914 роках / Ігор Гирич, Світлана Панькова // Грушевський М.С. Твори: У 50 т.; / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2005. – Т. 2: Серія "Суспільно-політичні твори (1907-1914)". – С. I-XXIV.
1033. Гирич І. Упорядник. Епістолярна спадщина Михайла Грушевського. Показчик до фонду № 1235 у ЦДІА України у м. Києві / Ігор Гирич. – К., 1996. – С. 107.
1034. Гирич І. Ще до проблеми "Аркас і Грушевський" / Ігор Гирич // Історія, історіософія, джерелознавство. Історичний збірник. – К.: Інтел, 1996. – С. 221-231.

1035. Гирич І. Щоденник М. Грушевського (1904-1910) як історичне джерело / Ігор Гирич // УІ. – 1991-1992. - № 3-4 / 1-4. – С. 344-351.
1036. Гирич І.Б. Архів М.Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху (М.Грушевський, С.Єфремов, В.Липинський, М.Василенко) / Автореф. дис. ... канд. істор. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / І.Б. Гирич. – К., 1995. – 24 с.
1037. Гирич І.Б. М.Грушевський і М.Василенко. (До історії творчих взаємин) / Ігор Борисович Гирич // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1999. – Випуск 3/4. – С. 344-355.
1038. Гирич І.Б. Спадщина М.С.Грушевського і сьогодення / Ігор Борисович Гирич // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник. – Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирога. – К., 2001. – С. 115-135.
1039. Горинь В. Михайло Грушевський і конфлікти в Науковому Товаристві ім. Т.Шевченка / Василь Горинь // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. – Львів, 1995. – Випуск 2. – С. 143-156.
1040. Горинь В. Останній конфлікт М.Грушевського в НТШ / Василь Горинь // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції. – Львів, 1995. – С. 38-40.
1041. Гоцуляк В. Гортаючи сторінки... Думки про "Історію України-Руси" М.Грушевського і українську історіографію 80-х років XIX – початку XX ст.: Монографія / Володимир Гоцуляк. – Черкаси, "Сіяч", 1996. – 256 с.
1042. Грабовецький В. Михайло Грушевський – видатний історик України, громадсько-політичний і державний діяч / Володимир Грабовецький. – Івано-Франківськ: Галичина, 1991. – 44 с.
1043. Грицак Я. Конфлікт 1913 року в НТШ: причини і причинки / Ярослав Грицак // УІ. – 1991-1992. – №3-4. – С. 319-332.

1044. Грон В.В. Українська радянська історична наука 30-х рр. в оцінках вітчизняної історіографії періоду "відлиги" // Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки. – 2005. – Випуск 80. – С. 11-19.
1045. Гула Р. В. "Киевлянин" та суспільно-політичні рухи в Україні: 1900-1914 роки: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Руслан Володимирович Гула. – Д., 2003. – 217 арк.
1046. Дарнтон Р. Історія читання / Роберт Дантон // Нові перспективи історіописання. За редакцією Пітера Берка. – К.: Ніка-Центр, 2004. – С. 194-229.
1047. Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його Львівською школою за радянських часів / Ярослав Дашкевич // УІ. – 1996.- № 1-4. – С. 88-142.
1048. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? / Ярослав Дашкевич // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. – Львів, 1999. – С. 65-85.
1049. Дашкевич Я. Хто такий Михайло Грушевський / Ярослав Дашкевич // Наука і культура: Україна. – К., 1989. – Вип. 23. – С. 193;
1050. Дей О.І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI-XX ст.) / О.І. Дей. – К.: «Наукова думка», 1969. – 557 с.
1051. Дзьобан О. Михайло Грушевський в писемних джерелах Відділу рукописів ЛНБ ім. В.Стефаника НАН України / Олександр Дзьобан // Збірник праць і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. – Львів, 1998. – С. 145-152.
1052. Документальні матеріали М.Грушевського у фондах відділу рукописів ЦНБ ім. В.І.Вернадського АН УРСР / Уклав С.М. Кіржаєв. – К., 1991. – 116 с.
1053. Домбровський О. Антиноманська теорія з перспективи ранньої історії України в М.Грушевського / Олександр Домбровський // УІ. – 1966. – № 1-2. – С. 52-61.

1054. Домбровський О. До питання англійського перекладу Історії України-Руси М.Грушевського / Олександр Домбровський // УІ. – 1968. – Ч.5. – №.1-4. – С. 138-141.
1055. Донцов Д. Націоналізм / Дмитро Донцов // Донцов Дмитро. Твори. Том 1. Геополітичні та ідеологічні праці. – Львів: Кальварія, 2001. – С. 243-427.
1056. Донцов Д. Підстави нашої політики / Дмитро Донцов // Донцов Дмитро. Твори. Том 1. Геополітичні та ідеологічні праці. – Львів: Кальварія, 2001. – С. 91-242.
1057. Дорошенко В. Великий Каменяр (життя й заслуги Івана Франка). З нагоди 100-ліття народження й 40-ліття смерті / Володимир Дорошенко. – Вінніпег: Накладом Комітету українців Канади, 1956. – 72 с.
1058. Дорошенко В. Життя й діяльність Михайла Грушевського / Володимир Дорошенко // Михайло С. Грушевський. Вибрані праці. Видано з нагоди 25-річчя з дня його смерті (1934-1959). Зібрав і упорядкував матеріяли Микола Галій. – Нью-Йорк: Накладом Головної Управи ОУРДП в США, 1960. – С. 11-30.
1059. Дорошенко В. Іван Франко і Михайло Грушевський / Володимир Дорошенко // Сучасність. – Мюнхен, 1962. – № 1. – С. 16-36.
1060. Дорошенко В. Страдницький шлях Івана Франка / Володимир Дорошенко // Записки НТШ. – Т. CLXVI. Збірник філологічної секції на пошану сторіччя народин Івана Франка. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1957. – С. 41–43.
1061. Жук А. З останніх літ життя і творчости Івана Франка (1914-1916) / Андрій Жук // Сучасність. – 1963. - № 2. – С. 52-66.
1062. Жук А. Проф. М.Грушевський і Союз Визволення України в роках Першої світової війни / Андрій Жук // Молода нація. Альманах. – 2002. – № 3. – С. 111–134.

1063. Жуковський А. Гетьман Іван Мазепа в оцінці Михайла Грушевського / Аркадій Жуковський // Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції. – Львів, 1997. – Т. ССХХХІІІ. – С. 450-467.
1064. Жуковський А. Михайло Грушевський і журнал «Україна» / Аркадій Жуковський // УІ – 1986. – № 1-2. – С. 5-20.
1065. Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С.Грушевського на еміграції 1919-1924 рр. / Аркадій Жуковський // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 2002. – № 1. – С. 96-125.
1066. Зайцева З. Спогади як джерело вивчення українського наукового руху кінця ХІХ – початку ХХ ст. (історіографія проблеми) / Зінаїда Зайцева // Історіографічні дослідження в Україні: Збірник наукових праць на пошану вченого-історика, доктора історичних наук, професора Р.Г.Симоненка. – К.: НАН України, 2002. – Вип. 11. – С. 90-102.
1067. Зайцева З.І. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): Монографія / Зінаїда Іванівна Зайцева. – К.: КНЕУ, 2006. – 368 с.
1068. Заруба В. М. Грушевський і Д. Багалій / Віктор Заруба // Заруба В. Постаті. Кн. 2. – Дніпропетровськ, 1993. – С. 65-73.
1069. Заруба В. Розгром і знищення київської школи істориків України Михайла Грушевського / Віктор Заруба // УІ. – 1991/1992. - № 3-4 / 1-4. – С. 147-168.
1070. Зарубіжне франкознавство: Бібліографічний покажчик / Упорядник М.Мороз; відп. ред. Ф.Погребенник. – Львів, 1997. – 102 с.
1071. Зашкільняк Л. Історична спадщина М.Грушевського в контексті східноєвропейської історіографії початку ХХ ст. / Леонід Зашкільняк // Вісник Львівського університету. – Львів, 1997. – Серія історична. – Вип. 32. – С. 110-119.
1072. Зашкільняк Л. М.Грушевський і Галичина (до приїзду до Львова 1894 р.) / Леонід Зашкільняк // Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції. – Львів, 1995. – С. 114-138.

1073. Зашкільняк Л. М.С.Грушевський у Київському університеті (1886-1894 рр.) / Леонід Зашкільняк // Грушевський М.С. Щоденник (1888-1894 рр.). – К., 1997. – С. 222-255.
1074. Зашкільняк Л. Стосунки між українськими і польськими істориками на зламі XIX і XX століть / Леонід Зашкільняк // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. Tom II. Pod redakcją Jerzego Maternickiego, Leonida Zaszkiłniaka. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004. – S. 272-294.
1075. Зашкільняк Л. Щоденники М.Грушевського – джерело до вивчення життя і діяльності вченого / Леонід Зашкільняк // Другий міжнародний конгрес українців. Львів, 22-28 1993. Доповіді і повідомлення. Історія. Частина 1. – Львів, 1994. – С.288-291.
1076. Капраль М. Передреволюційне десятиліття великого історика України (1906-1916) / Мирон Капраль, Андрій Фелонюк // Грушевський М.С. Твори: У 50 т.; / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2007. – Т. 8. Серія “Історичні студії та розвідки (1906-1916)”. – С. V-XX.
1077. Карцев В.П. Социальная психология науки и проблемы историко-научных исследований / В.П. Карцев. – М.: Наука, 1984. – 306 с.
1078. Кіржаєв С.М. Спадщина Михайла Грушевського: [У фондах Інституту рукописів Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського] / Сергій Миколайович Кіржаєв // Архіви України. – 1996. – № 1-3. – С. 79-85.
1079. Клід Б. Історія і політика: боротьба навколо спадщини Михайла Грушевського / Богдан Клід // УІ. – 1991-1992. – № 3-4/1-4. – С. 186-199.
1080. Ковальський М.П. Деякі теоретичні питання української історіографії / М.П. Ковальський // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Теорія та методи: Міжвуз. зб. наук. праць. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1995. – С. 9-14.
1081. Козлов В.П. "История государства Российского" Н.М.Карамзина в оценках современников / В.П. Козлов. – М., 1989. – 224 с.

1082. Колесник И.И. Полемика вокруг «Истории России с древнейших времен» С.М. Соловьева в русской дореволюционной историографии / Автореф. дисс. ... канд. истор. наук: спец. 07.00.09 «Историография и источниковедение» / И.И. Колесник. – М., 1979. – 23 с.
1083. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття) / Ірина Іванівна Колесник. – К.: «Генеза», 2000. – 256 с.
1084. Копиленко М.Л. Грушевський і марксизм / М.Л. Копиленко, О.Л. Копиленко // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 12. – С. 151-157.
1085. Корнійчук В. "Історія України-Руси" М. Грушевського в рецепції І. Франка / Валерій Корнійчук // Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді і повідомлення наукової конференції. – Львів: Світ, 1995. – С. 93-96.
1086. Костюк Г. Останні дні життя академіка М. Грушевського (За советською пресою і спогадами сучасників) / Г. Костюк // Український збірник. – Мюнхен, 1954. – Книга 1. – С. 83-94.
1087. Кравченко В.В. Д.И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность / Владимир Васильевич Кравченко. – Харьков, 1990. – 175 с.
1088. Кравченко В.В. Передмова / Володимир Васильович Кравченко // Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Т.2: Джерелознавство та історіографія історії України. – Х.: Золоті сторінки, 2001. – С. 5-28.
1089. Крикун М. Магістерська дисертація Михайла Грушевського / Микола Крикун // Грушевський М. Барське староство. Історичні нариси (XV-XVIII ст.). – Львів, 1996. – С. 577-623.
1090. Крип'якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич (За матеріалами неопублікованого листування і мемуарів) / Роман Крип'якевич // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С. 324-329.

1091. Крук О. А. Концепція історії України в науковій, публіцистичній та епістолярній спадщині М.П.Драгоманова: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Оксана Андріївна Крук. – К., 1996. – 189 арк.
1092. Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України. Збірник статей (на правах рукопису) / Борис Крупницький. – Мюнхен: УВУ, 1959. – 228 с.
1093. Крупницький Б. Михайло Грушевський і його історична праця / Борис Крупницький // Грушевський М. Історія України-Руси. – Нью-Йорк, 1954. – Т. 1. – С. I-XL.
1094. Крупницький Б. Українська історична наука під Советами / Борис Крупницький. – Мюнхен, 1957. – 122 с.
1095. Кульчицький С. "Всесвітня історія" Михайла Грушевського як історіографічне явище / Станіслав Кульчицький // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць. – Київ: Українська Видавнича Спілка, 2002. – С. 10-15.
1096. Купчинський О. Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського: питання творчих взаємин і співпраця учня та вчителя / Олег Купчинський // УІ. – 1996. – № 1-4. – С. 297-305.
1097. Кураєв О. Перший історичний авторитет України. Михайло Грушевський і німецьке українознавство / Олексій Кураєв // Вісник НАН України. – 2000. – № 3. – С. 55-58.
1098. Кураєв О. Українське питання у пресі центральних держав від початку Першої світової війни до "літнього наступу" 1915 року / Олексій Кураєв // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2006. – Випуск 10/11. – С. 844–848.
1099. Ленцик В. Михайло Грушевський в оцінці своїх студентів / Василь Ленцик // УІ. – 1984. – № 1-4. – С. 123-131.
1100. Лебедева Ю.Л. Державницький напрям української історіографії 1920-1930-х рр. / Автореф. дис. ... канд. істор. наук: спец. 07.00.06

- «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Ю.Л. Лебедева. – К., 2008. – 22 с.
1101. Лисяк-Рудницький І. Вячеслав Липинський: державний діяч, історик та політичний мислитель / Іван Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К.: «Основи», 1994. – Т. 2. – С. 149-158.
1102. Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України / Іван Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К.: «Основи», 1994. – Т. 1. – С. 173-192.
1103. Луців Л. Іван Франко. Життя і творчість / Лука Луців // Календар-альманах на 1966 рік. У 110-річчя народження і 50-річчя смерті Івана Франка. – Джерзі-Сіті-Нью-Йорк: Видавництво "Свобода". – С. 24-25.
1104. Луців Л. Іван Франко. Життя і творчість / Лука Луців. – Нью-Йорк-Джерзі Сіті: Наукове Товариство ім. Шевченка і "Свобода", 1966. – 63 с.
1105. М.К. [Капраль М.] Коментарі до: Грушевський М. Короткий огляд української історії / Мирон Капраль // Грушевський М.С. Твори: У 50 т.; / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2007. – Т. 8. Серія "Історичні студії та розвідки (1906-1916)". – С. 647-649.
1106. Малик Я. Кримінальні переслідування Михайла Грушевського (1914-1934) / Ярослав Малик // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – С. 412-425.
1107. Мартиненко О. Документи і матеріали Михайла Грушевського у фондах архіву: [ЦДІАЛ України] / О. Мартиненко, Г. Сварник // Архіви України. – 1996. – № 1-3. – С. 43-47.
1108. Масанов И.Ф. Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей / И.Ф. Масанов. – М.: Издательство Всесоюзной книжной палаты, 1956. – Том первый – А-И. – 440 с.

1109. Масанов И.Ф. Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей / И.Ф. Масанов. – М.: Издательство Всесоюзной книжной палаты, 1957. – Том второй – К-П. – 386 с.
1110. Масанов И.Ф. Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей / И.Ф. Масанов. – М.: Издательство Всесоюзной книжной палаты, 1958. – Том третий – Р-Я. – 415 с.
1111. Масненко В. “Найцінніший здобуток нашої науки за ці смутні роки...” / Віталій Масненко // Старожитності. – 1992. – Ч. 18–19. – С. 5.
1112. Масненко В. В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.) / Віталій Васильович Масненко. – Київ; Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 440 с.
1113. Масненко В.В. Історичні концепції М.С. Грушевського та В.К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років / Віталій Васильович Масненко. – Київ, Черкаси: Брама-ІСУЕП, 2000. – 284 с.
1114. Матяш І. Український Соціологічний Інститут М.С.Грушевського: основні напрями та етапи діяльності / Ірина Матяш // УІ – 2000. – № 4. – С. 44-56.
1115. Мезько-Оглоблин О. Як большевики руйнували українську історичну науку / Олександр Мезько-Оглоблин // УІ. – 2000. – № 1-3. – С. 16-53.
1116. Мельник Я. І остатня часть дороги... Іван Франко: 1908–1916 / Ярослава Мельник. – Дрогобич: Коло, 2006. – 438 с.
1117. Миронець Н. Започатковуємо нову рубрику. Публікація статті М.Шаповала ”Політична смерть М.Грушевського” / Надія Миронець// Розбудова держави. – 1994. – № 3. – С. 56-57.
1118. Могильницкий Б.Г. История исторической мысли как предмет историографического исследования / Б.Г. Могильницкий // Проблемы истории общественной мысли и историографии. – М., 1976. – С. 233-243.
1119. Моторний В. Діяльність М.Грушевського в оцінці чеської академічної громадськості / Володимир Моторний, Михайло Гнатюк //

- Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції. – Львів, 1995. – С. 61-65.
1120. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939 (матеріали, зібрані С.Наріжним до частини другої) / Симон Наріжний. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. – 272 с.
1121. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами / Симон Наріжний. – Частина перша. – Прага, 1942. – 367 с.
1122. Никирса М. Мількович Володимир / Марія Никирса // Українські архівісти: Бібліографічний довідник. – К., 1999. – С. 225-226.
1123. Оглоблин О. Грушевський на тлі доби: думки про третю і останню добу історика (1924-1934) / Олександр Оглоблин // УІ. – 1996. – № 1-4. – С. 79-84.
1124. Оглоблин О. Михайло Сергієвич Грушевський (1866-1934) / Олександр Оглоблин // УІ. – 1966. – № 1-2. – С. 6-14.
1125. Оглоблин О. Перша зустріч з Михайлом Грушевським / Олександр Оглоблин // УІ. – 1991/1992. – № 3-4/1-4. – С. 341-343.
1126. Оглоблин О. Сучасна вільна українська історіографія / Олександр Оглоблин // УІ. – 2006. – № 1-3. – С. 15-42.
1127. Оглоблин О. Українська історична наука в 20-х роках / Олександр Оглоблин // УІ. – 2000. – № 1-3. – С. 79-86.
1128. П'ятдесятиліття Івана Франка. 1916-1966. Збірник матеріалів. – Лондон: Франківський комітет у Великій Британії, 1966. – 35 с.
1129. Павленко В. Межвоенная украинская эмиграция в Болгарии / В. Павленко, Н. Павленко // Rossica. Научные исследования по русистике, украинистике, белорусистике. – 1996. – № 2. – С. 107-120.
1130. Панькова С. Михайло Грушевський і народна газета "Село" у світлі мемуарних та епістолярних джерел / Світлана Панькова // УІ. – 2004-2005. – № 3-4/1. – С. 25-46.

1131. Панькова С. Публіцистика Михайла Грушевського поміж двох революцій (1907 – березень 1917) / Світлана Панькова // Грушевський М.С. Твори: У 50 т.; / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2005. – Т. 3: Серія “Суспільно-політичні твори (1907-1917)”. – С. V-XVI.
1132. Панькова С. Свято книги. Презентація видання першого тому "Листування Михайла Грушевського" / Світлана Панькова // УІ. – № 1-4. – 1998. – С. 265-269.
1133. Папакін Г.В. Документи архівосховищ Російської Федерації про М.С.Грушевського / Г.В. Папакін // Архіви України. – 1996. – № 1-3. – С. 87-91.
1134. Пасько І.В. З петербурзьких адресатів М.С.Грушевського: листи до О.О.Шахматова (за матеріалами архіву Російської академії наук у С.-Петербурзі) / І.В. Пасько // Архіви України. – 1996. – № 1-3. – С. 98-109.
1135. Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності / Іван Патер / Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. – Львів, 2000. – 346 с.
1136. Пиріг Р. Я. Життя і діяльність М.С.Грушевського у контексті ідеологічної боротьби в Україні (1920-1930-ті рр.): Дис...д-ра іст. наук: 07.00.02 / Руслан Якович Пиріг. – К., 1994. – 353 л.
1137. Пиріг Р. Я. У лабетах політичного тиску: [Документи колиш. партархіву за 1921-1931 рр. стосовно М. С. Грушевського] / Руслан Якович Пиріг // Старожитності. – 1992. – Ч. 18-19. – С. 7-8.
1138. Пиріг Р.Я. Актуальні проблеми сучасного вітчизняного грушевськознавства / Руслан Якович Пиріг // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Харків, 1995. – С. 331-335.
1139. Пиріг Р.Я. Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку / Руслан Якович Пиріг // УІЖ. – 1996. – № 5. – С. 71-83.
1140. Пиріг Р.Я. Життя М.С.Грушевського: останнє десятиліття (1924-1934) / Руслан Якович Пиріг. – К., 1993. – 198 с.

1141. Пиріг Р.Я. Проблеми підготовки наукової біографії Михайла Грушевського / Руслан Якович Пиріг // УІЖ. – 2005. – № 4. – С. 178-189.
1142. Пиріг Р.Я. ЦДАГО України. Грушевськіана у фондах архіву / Р.Я. Пиріг // Архіви України. – 1996. – № 1-3. – С. 12-15.
1143. Пінчук Ю.А. Народницький і державницький напрями української історіографії: спільне і відмінне / Юрій Анатолійович Пінчук // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Харків, 1995. – С. 160-164.
1144. Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ століття): Монографія / Валентина Піскун. – К.: "МП Леся", 2006. – 672 с.
1145. Половинчак Ю.М. Боротьба газети «Киевлянин» з українством наприкінці ХІХ – початку ХХ століття: Автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ю.М. Половинчак. – К., 2007. – 22с.
1146. Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків / Наталя Полонська-Василенко // Записки НТШ. Праці Історично-філософичної секції. Збірник на пошану українських учених знищених більшовицькою Москвою. – Париж-Чікаго, 1962. – Т. CLXXIII. – С. 7-110.
1147. Полонська-Василенко Н. Перша державницька праця з історії України. До 30-ти річчя виходу в світ "Історії України" д-ра Ст. Томашівського / Наталя Полонська-Василенко // Державницька думка. – 1951. – Ч. 4. – С. 4-14.
1148. Полонська-Василенко Н. Українська історіографія. На правах рукопису / Наталя Полонська-Василенко. – Мюнхен: УВУ, 1971. – 122 с.
1149. Попова Т. Н. О понятии "историографический процесс" / Т.Н. Попова // Історія і теорія історичної науки та освіти: Харківський історіографічний збірник. – Харків: Авеста, 1995. – Вип. 1. – С. 45–59.
1150. Поршнева О.С. Возможности междисциплинарного подхода в реализации задач интеллектуальной истории / О.С. Поршнева // Диалог со

- временем. Альманах интеллектуальной истории. 15. – М.: КомКнига, 2005. – С. 210-222.
1151. Потульницький В. Наукова діяльність М.Грушевського в еміграції (1919-1924 рр.) / Володимир Потульницький // УІЖ. – 1992. – №2. – С. 48-57.
1152. Потульницький В. Фрагменти діяльності Українського соціологічного Інституту у Відні (за матеріалами родинного фонду Грушевських) / Володимир Потульницький // Українська діаспора. – 1992. – Ч. I. – С 98-109.
1153. Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII-XX століть / Володимир Арнольдович Потульницький. – К.: Либідь, 2002. – 480 с.
1154. Пристайко В. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934 / Володимир Пристайко, Юрій Шаповал. – К.: Україна, 1996. – 335 с.
1155. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931-1934) / Володимир Пристайко, Юрій Шаповал. – К.: Критика, 1999. – 353 с.
1156. Пріцак О. Історіософія Михайла Грушевського / Омелян Пріцак // Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К.-Кембрідж, 1991. – С. 5-45.
1157. Пріцак О. Михайло Грушевський як історіософ / Омелян Пріцак // Вісник Академії Наук України. – 1992. – №2. – С. 51-54.
1158. Пріцак О. У століття народин М.Грушевського / Омелян Пріцак // Листи до приятелів. – Нью-Йорк, 1966. – №5-7. – С. 197-230.
1159. Прохоренко А.В. Философское россиеведение в идейной полемике пореволюционной эмиграции (первая половина XX в.) / Александр Владимирович Прохоренко. – Спб.: Издательство С.-Петербургского университета, 2005. – 294 с.

1160. Процик А. Михайло Грушевський в оцінці російських лібералів / Анна Процик // УІ. – 2002. – № 1-4. – С. 290-294.
1161. Пшеничний Є. "...Щадіть цензорського олівця": до історії появи статті С.Томашівського "Наша політика" / Євген Пшеничний // УІ. – 1991-1992. – №3-4. – С. 352-361.
1162. Репина Л.П. Междисциплинарность и история / Л.П. Репина // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. 11. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – С. 5-17.
1163. Репина Л.П. От истории идей к интеллектуальной истории. (Аналитический обзор) / Л.П. Репина // XX век: Методологические проблемы исторического познания: Сб. обзоров и рефератов: В 2 ч. / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. Отд. отеч. и зарубеж. истории; Редкол.: Ястребицкая А.Л. (отв. ред.), и др. – М., 2001. – (Сер.: Социальные и гуманитарные науки в XX веке). – Ч. 2. – С. 86-103.
1164. Репина Л.П. Персональные тексты и "новая биографическая история": от индивидуального опыта к социальной памяти / Л.П. Репина // Сотворение истории. Человек – память – текст: Цикл лекций / Ин-т "Открытое о-во". Фонд содействия, Казан. гос. ун-т; Науч. ред. Л.П. Репина; Отв. ред. Е.А. Вишленкова. – Казань: Мастер Лайн, 2001. – С. 344-360.
1165. Репина Л.П. Текст и контекст в интеллектуальной истории / Л.П. Репина // Сотворение истории. Человек - память - текст: Цикл лекций / Ин-т "Открытое о-во". Фонд содействия, Казан. гос. ун-т; Науч. ред. Л.П. Репина; Отв. ред. Е.А. Вишленкова. - Казань: Мастер Лайн, 2001. – С. 304-320.
1166. Рибак О. Проблема українського національного відродження на сторінках газети "Ukrainische Nachrichten" (1914-1916) / Оксана Рибак // Українська еміграція. Історія і сучасність. Матеріали міжнародних наукових конференцій, присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади. – Львів: Каменярь, 1992. – С. 264-271.

1167. Роєнко В. І. М.І.Яворський – історик України: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Віта Іванівна Роєнко. – Д., 1998. – 181 арк.
1168. Рубльов О.С. Михайло Грушевський: перший рік у радянській Україні (спроба реконструкції) / О.С. Рубльов // УІЖ. – 1996. – № 5. – С. 50-71; № 6. – С. 3-25.
1169. Садов А. М.С.Грушевський і Комітет Незалежної України за матеріалами родинного фонду Грушевських (ЦДІАК, ф. 1235) / Андрій Садов // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2006. – Випуск 10/11. – С. 697-724.
1170. Сакада Л. "Український історик": Генеза, тематика, постаті / Людмила Сакада. – Нью-Йорк, Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. – 328 с.
1171. Сарбей В.Г. М.М. Аркас і його "Істрія України-Русі" / В.Г. Сарбей // УІЖ. – 1990. – № 7. – С. 100-113.
1172. Сварник Г. Джерелознавча база грушевськознавства / Галина Сварник // Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції. – Львів-Нью-Йорк, 1995. – С. 233-237.
1173. Сварник Г.І. Дмитро Донцов як редактор "Літературно-наукового вістника" (1922-1932) і "Вістника" (1932-1939) у Львові / Г.І. Сварник // Українська періодика: історія і сучасність. Доповіді та повідомлення другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції. – Львів-Житомир, 1994. – С. 153-156.
1174. Серкіз Я.І. Вшанування Михайла Грушевського галицькою пресою (1934-1935) / Я.І. Серкіз // Українська періодика: історія і сучасність. Доповіді та повідомлення другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції. – Львів-Житомир, 1994. – С. 120-121.
1175. Сирота Р. "The New Europe" і британський дискурс України 1916–1920 років: перепроєктування Європи / Роман Сирота // Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції. – Львів, 2006. – Том ССLІ. – С. 240–302.

1176. Сисин Ф. "Історія України-Руси" Михайла Грушевського та творення національної історіографії / Франк Сисин // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. – Львів, 1999. – С. 3-30.
1177. Ситник О. Роля Володимира Антоновича у формуванні Михайла Грушевського як історика / Олександр Ситник // УІ. – 1991-1992. – № 3-4/1-4. – С. 169-178.
1178. Сімович В. Таборіві видання під час війни / Василь Сімович // Книголюб. – Прага, 1927. – Кн. I. – С. 43-50.
1179. Сірка А., Сірка Й. М.Грушевський у спогадах В.Леонтовича / А. Сірка, Й. Сірка // УІ. – 1979. – № 1-4. – С. 88-90.
1180. Слободяник В. І.Франко про історичні концепції М.Грушевського / В. Слободяник, В. Тельвак // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 1997. – Вип. II. – С. 164-168.
1181. Смолин М. Современное положение России и феномен "украинского" отщепенства / М. Смолин // Щеголев С.Н. История "украинского" сепаратизма. – М.: Имперская традиция, 2004. – С. 5-22.
1182. Смолій В. А. Видатний історик України / В. А. Смолій, П. С. Сохань // Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1994. – Т. I. – С. VIII-XXXIX.
1183. Сохань П. В'ячеслав Липинський і Михайло Грушевський у дореволюційні часи / Павло Сохань, Ігор Гирич // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – Київ-Філадельфія, 1994. – С. 53-60.
1184. Сохань П.С. М.С.Грушевський і Academia: ідея, змагання, діяльність / П.С. Сохань, В.І. Ульяновський, С.М. Кіржаєв. – К., 1993. – 320 с.
1185. Стахів М. Проблеми суспільно-політичного світогляду Івана Франка / Матвій Стахів // Записки НТШ. – Т. CLXXXII. Іван Франко. Збірник доповідей для відзначення 110-річчя народин і 50-річчя смерти Івана Франка. Ч. 1. – Нью-Йорк–Париж–Торонто, 1967. – С. 83-102.

1186. Тельвак В. Дрогобиччина в дослідженнях М.Грушевського / Віталій Тельвак // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Матеріали III-ї краєзнавчої конференції, проведеної в Дрогобицькому педагогічному інституті імені Івана Франка 17-18 травня 1996 року. – Дрогобич, 1997. – Випуск II. – С. 160-164.
1187. Тельвак В. Листи Михайла Грушевського у краківських архівах / Віталій Тельвак // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. VIII. – Дрогобич: Коло, 2004. – С. 511-514.
1188. Тельвак В. Малознана німецькомовна праця Михайла Грушевського / Віталій Тельвак // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. X. – Дрогобич: Коло, 2006. – С. 681-701.
1189. Тельвак В. Михайло Грушевський contra Володимир Мількович (до проблеми формування дискусійного поля української історіографії початку ХХ століття) / Віталій Тельвак // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. Вип. 9 / Редкол.: Г.В. Боряк (голова), І.Б. Матяш (заст. голови) та ін. – К., 2007. – С. 255-269.
1190. Тельвак В. Наукова діяльність Михайла Грушевського в дискусіях революційної доби / Віталій Тельвак // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2007. – Вип. 100. – С. 27-39.
1191. Тельвак В. Наукова спадщина Михайла Грушевського в російській історіографії кінця ХІХ – першої половини ХХ століття / Віталій Тельвак // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. V. – Х.: ФріМайнд, 2002. – С. 64-78.
1192. Тельвак В. Науково-популярні праці Михайла Грушевського в історіографічних дискусіях початку ХХ століття / Віталій Тельвак // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. X. – Дрогобич: Коло, 2006. – С. 348-358.
1193. Тельвак В. Німецькомовна «Історія українського народу» Михайла Грушевського в оцінках сучасників / Віталій Тельвак // УІЖ. – 2007. – № 3. – С. 175-189.

1194. Тельвак В. Перший том "Історії України-Руси" М.Грушевського (до проблеми еволюції історико-теоретичних поглядів) / Віталій Тельвак // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Збірник наукових праць. – Львів, ЛНУ ім Франка, 2000. – Вип. 3. – С. 252-256.
1195. Тельвак В. Перший том "Історії України-Руси" Михайла Грушевського в оцінках сучасників / Віталій Тельвак // Історіографічні дослідження в Україні. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2007. – Випуск 17. – С. 16-38.
1196. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець XIX-XX ст.) / Віталій Тельвак // УІЖ. – 2006. – № 5. – С. 67-82.
1197. Тельвак В. Проблема «Франко-Грушевський» в українській історіографії / Віталій Тельвак // УІ – 2006-2007. – № 4 / 1-2. – С. 183-199.
1198. Тельвак В. Рец. на: Листування Михайла Грушевського. Том II / Віталій Тельвак // УІ. – № 1-5. – 2003. – С. 536-539.
1199. Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX - початок XX століття). Монографія / Віталій Тельвак. – Нью-Йорк-Дрогобич, 2002. – 236 с.
1200. Тельвак В. Теоретичні проблеми історії в творчій спадщині М.С.Грушевського-рецензента (1894-1914 рр.) / Віталій Тельвак // Київська Старовина. – 2001. – № 5. – С. 157-166.
1201. Тельвак В.В. Історико-теоретичні дослідження в грушевськознавстві (90-ті рр. 20 ст.) / Віталій Васильович Тельвак // Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І.Франка. – Дрогобич, 2000. – Випуск п'ятий. – С. 163-174.
1202. Тельвак В.В. Проблеми дослідження теоретико-методологічної спадщини М.Грушевського на сторінках «Українського Історика» / В.В. Тельвак // УІ. – 2003. – № 1-5. – С. 177-192.

1203. Толочко О.П. Дві не зовсім академічні дискусії (І.А.Лінниченко, Д.І.Багалій, М.С.Грушевський) / О.П. Толочко // Український археографічний щорічник. – К.: Наукова думка, 1993. – Вип. 2. – С. 92-103.
1204. Трифонов Р. Мовна ситуація на українських землях на початку ХХ ст. і її відображення в дискусії з проблем унормування літературної мови / Роман Анатолійович Трифонов // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка: Філологічні науки. – 2000. – № 4. – С.88 – 92.
1205. Трифонов Р. Проблема мовної норми і дискусія з унормування української літературної мови початку ХХ ст. / Роман Анатолійович Трифонов // Молода нація: Альманах. – № 5. – К.: Смолоскип, 1996. – С. 147 – 151.
1206. Трифонов Р. Роль науково-публіцистичної дискусії початку ХХ ст. в унормуванні українського правопису / Роман Анатолійович Трифонов // Вісник Харківського університету. – № 456. – Х., 2000. – С. 325 – 328.
1207. Удод О.А. Історія в дзеркалі аксіології: Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920-1930-х роках / Олександр Андрійович Удод. – К.: Генеза, 2000. – 292 с.
1208. Ульяновський В. "З історії релігійної думки на Україні" / Василь Ульяновський // Грушевський М.С. Духовна Україна. Збірка творів. – К.: «Либідь», 1994. – С. 545-549.
1209. Ульяновський В. Микола Аркас, "Історія України-Руси" і Михайло Грушевський / Василь Ульяновський // Історія, історіософія, джерелознавство. Історичний збірник. – К.: Інтел, 1996. – С.161-221.
1210. Ульяновський В. Українська справа Миколи Аркаса і В'ячеслав Липинський (Штрихи до проблеми ролі перших і других осіб в розвитку національної думки) / Василь Ульяновський // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – Київ-Філадельфія, 1994. – С. 161-170.

1211. Ульяновський В. Чому не було створено „празьку історичну школу” Грушевського / Василь Ульяновський // УІ – 2002. – № 1-4. – С. 209-256.
1212. Ульяновський В.І. Проекти українського соціологічного інституту М.С.Грушевського / В.І. Ульяновський // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 7. – С.109-123.
1213. Федорук Я. Василь Герасимчук: його життя і відносини з Михайлом Грушевським / Ярослав Федорук // Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції. Львів, 24-25 жовтня 1994 р. – Нью-Йорк-Львів, 1995. – С. 225-232.
1214. Федорук Я.О. Відгук Василя Герасимчука на ІХ том "Історії України-Руси" М.Грушевського / Я.О. Федорук // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1999. – Випуск 3/4. – Том 6/7. – С. 534-535.
1215. Франко З. Михайло Грушевський і Іван Франко / Зеновія Франко // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С. 291-296.
1216. Цвенгрош Г. Українське питання у франкомовному світі / Густав Цвенгрош // Українська еміграція. Історія і сучасність. Матеріали міжнародних наукових конференцій, присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади. – Львів: Каменяр, 1992. – С. 271-299.
1217. Череватюк В. Б. Громадська, культурно-освітня та наукова діяльність українських емігрантів у Франції в 20-30-ті роки ХХ століття: Дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Вікторія Богданівна Череватюк. – К., 1996. – 197 арк.
1218. Чернов Е.А. Петроградские ученые и ссылка М.С. Грушевского во время Первой мировой войны / Е.А. Чернов // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Випуск 2. – Дніпропетровськ: "Генеза", 2001. – С. 642-645.
1219. Чеські адресати Михайла Грушевського // Хроніка 2000. – 1999. – Вип. 29-30. – С. 20-25.

1220. Чишко В. С. Біографістика як галузь історичної науки: історіографія та методологія: Автореф. дис... д-ра істор. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / В. С. Чишко. - К., 1997. – 48 с.
1221. Шаповал Ю. Занурення у темряву: Михайло Грушевський у 1919-1934 рр. / Юрій Шаповал // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. Збірник наукових праць, присвячений пам'яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора. В 2-х тт. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Т. I. – С. 306-421.
1222. Шаповал Ю. Михайло Грушевський / Юрій Шаповал, Ігор Верба. – К.: Альтернативи, 2005. – 352 с.
1223. Шевченко Ф.П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? / Ф.П. Шевченко // УІЖ. – 1966. – № 11. – С. 13-31.
1224. Юркова О. Діяльність науково-дослідницької кафедри історії України М.С.Грушевського (1924-1930 рр.) / Оксана Юркова. – К., 1999. – 433 с.
1225. Юсова Н. «Давньоруська народність»: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.): Монографія. 2-е вид., перероб. і доп. / Наталія Юсова. – К.: ВД «Стилос», 2006. – 620 с.
1226. Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). Монографія / Наталія Юсова. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 543 с.
1227. Юсова Н. О.Є.Пресняков і схема історії східного слов'янства Михайла Грушевського / Наталія Юсова // А се его сребро: Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С. 259-268.
1228. Юсова Н.М. Питання киево-руської спадщини та етногенезу східнослов'янських народів у працях О.Преснякова / Н.М. Юсова //

- Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Випуск XI. – К.: Інститут історії України, 2006. – С. 96-123.
1229. Яремчук В. Спроба реабілітації М.Грушевського в контексті історіографічної ситуації в Україні в середині 1950 – на початку 1970-х років / Віталій Яремчук // Наукові записки Національного університету "Острозька Академія": Історичні науки. – Острог: Вид-во Національного університету "Острозька Академія", 2006. – Вип. 6. – С. 66-85.
1230. Ярошевский М.Г. Трехаспектность науки и проблемы научной школы / М.Г. Ярошевский // Социально-психологические проблемы науки: Ученый и научный коллектив. – М.: Наука, 1973. – С. 174-184.
1231. Ясь О.В. Державницька традиція в українській зарубіжній історичній науці 1945- 1991 рр.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Олексій Васильович Ясь. – К., 2000. – 296 арк.
1232. Barber J. Soviet historians in crisis, 1928-1932 / John Barber. – New York: Holmes and Meier, 1981. – 194 p.
1233. Fedenko P. Na stulecie Michajły Hruszewskiego / Panas Fedenko // Kultura. – Paryż, 1967. – № 12. – S. 111-122.
1234. Horak St. Michael Hrushevsky: Portrait of an Historian / Stephen Horak // Canadian Slavonic Papers. – 1968. – № 3. – P. 341-356.
1235. Kociowski P. Aleksandr Brückner jako recenzent / P. Kociowski // Wokół zagadnień publicystyki literackiej. – Warszawa-Poznań, 1974. – S. 3-23.
1236. Koko E. Franciszek Rawita-Gawroński (1846-1930). Wobec Ukrainy i jej przeszłości. Studium archaizmu / Eugeniusz Koko. – Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2006. – S. 125-147.
1237. Koko E. Franciszek Rawita-Gawroński a wczesnośredniowieczna Ruś i jej relacje z Polską. Problemy wybrane / Eugeniusz Koko // Problemy narodowościowe Europy Środkowo-Wschodniej w XIX i XX wieku. Księga pamiątkowa dla Profesora Przemysława Hausera. – Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2002. – S. 88-89.

1238. Koko E. Franciszek Rawita-Gawroński wobec historiografii ukraińskiej na przełomie XIX-XX wieku / Eugeniusz Koko // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. – Tom III. Pod redakcją Jerzego Maternickiego, Leonida Zaszkiłniaka. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. – S. 270-278.
1239. Koko E. Franciszek Rawita-Gawroński wobec stosunków polsko-ukraińskich na przełomie XIX i XX wieku (do 1914 r.) / Eugeniusz Koko // Studia z dziejów polskiej myśli i kultury politycznej XIX i XX wieku. Księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Romanowi Wapińskiemu. – Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2001. – S. 166-178.
1240. Koko E. Rusini czy Ukraińcy? Kształtowanie się nowoczesnego narodu ukraińskiego w oglądach Franciszka Rawity-Gawrońskiego / Eugeniusz Koko // Polacy i sąsiedzi – dystanse i przenikanie kultur. – Część I. Zbiór studiów pod redakcją Romana Wapińskiego. – Gdańsk, 2000. – S. 31-35.
1241. Krupnyckyj B. Die Ukrainische Geschichtswissenschaft in der Sowjetunion 1921-1941 / Borys Krupnyckyj // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – Breslau, 1941. – Heft 1. – S. 125-152.
1242. Liburska L. Aleksandr Brükner jako badacz literatury staroruskiej / Lidia Liburska // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. – CCCLXII. – Prace Historycznoliterackie. Zesz. 29. – Kraków, 1974. – S. 101-117.
1243. Mądzik M. Wojny kozackie w polskiej historiografii przełomu XIX i XX w. / Marek Mądzik // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. За редакцією Леоніда Зашкільняка. – Львів-Люблін, 1996. – С. 213-224.
1244. Nikodem J. Zbigniew Oleśnicki w historiografii Polskiej / Jarosław Nikodem. – Kraków: Nakładem PAU, 2001. – 271 s.
1245. Ohloblyn A. Michael Hrushevsky – foremost Ukrainian historian. On the centennial of his birth (1866-1966) / Aleksandr Ohloblyn // The Ukrainian Quarterly. – 1966. – № 4. – P. 321-333.

1246. Ohloblyn O. Ukrainian Historiography (1917-1956) / Oleksandr Ohloblyn // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. – 1957. – Vol.V-VI. – P. 307-435.
1247. Plokhy S. Unmaking Imperial Russia. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History / Serhii Plokhy. – Toronto-Buffulo-London: University of Toronto Press, 2005. – 614 p.
1248. Polonska-Vasylenko N. Two conceptions of the history of Ukraine and Russia / Natalia Polonska-Vasylenko. – London, 1968. – 79 p.
1249. Poppe A. Pochwala Wielkiego Mistra. Uwagi na marginesie wznowien "Historii Ukrainy-Rusi" Mychaily Hruszewskiego (Kijow, 1991-1994) / Andrzej Poppe // *Mapa Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя.* – Львів-Київ-Нью-Йорк: Видавництво М.П.Коць, 1996. – С. 698-709.
1250. Stępnik A. Ukraina i stosunki Polsko-Ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczystych okresu porozbiorowego 1795–1918 / Andrzej Stępnik. – Lublin: UMCS, 1998. – 320 s.
1251. Wynar L. Mykhailo Hrushevsky: Ukrainian-Russian Confrontation in Historiography / Lubomyr Wynar. – Toronto; New York; Munich: Ukrainian Historical Association, 1988. – 66 p.